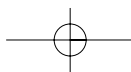
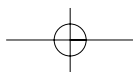
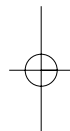
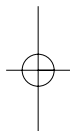

MILYEN NEMZETET, KINEK ÉS HOGYAN?

MILYEN NEMZETET, KINEK ÉS HOGYAN?

TANULMÁNYOK MAGYARORSZÁG

**TÖRTÉNELMÉRŐL
1780–1948**

Szerkesztők:

Dobszay Tamás, Erdődy Gábor, Manhercz Orsolya

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Budapest, 2012

© Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

A kötet létrejöttében közreműködött:

Nádasdi Szandra, Szarvas Krisztina

A kötet megjelenését támogatta:

TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0003

„Európai Léptékkal a Tudásért, ELTE – Kultúrák közötti párbeszéd alprojekt”

A projekt az Európai Unió támogatásával,

az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

ISBN 978-963-284-261-5

Olvasószerkesztő: Szelid Veronika

Műszaki szerkesztő: Anders Tibor

Borítóterv: Feitl Írisz, Varga Csaba

Terjedelem: 19 ív

Készült a Demax nyomdájában

TARTALOM

Előszó	7
<i>Cieger András</i>	
Liszt Ferenc és a politikai átalakulás Magyarországon 1867 után	9
<i>Csorba László</i>	
Egy különös ember Szóbeli jegyzékéről	19
<i>Deák Ágnes</i>	
Pest-Buda utcáin egy rendőrügynök nyomában, 1849–1850	31
<i>Dénes Iván Zoltán</i>	
Hogy viszonyuljunk a nyilvánvaló igazságtalansághoz?	43
<i>Dobszay Tamás</i>	
Zalai képviselők, képviselői szerepek, 1861–1875	53
<i>Erdődy Gábor</i>	
Antall József a nemzeti elnyomás és a modernizáció dualizmusáról, a neoabszolutizmus kettős természetéről	63
<i>Fónagy Zoltán</i>	
Egy színházi botrány anatómiája	73
<i>Föglein Gizella</i>	
A csonka „kis nemzetgyűlés” birtok-mentesítései (1945)	85
<i>Gyáni Gábor</i>	
Viszálykodás és társadalmi nyugalom	95
<i>Hermann Róbert</i>	
Politikusból történetíró – Szalay László diplomáciai tevékenysége 1849-ben	105
<i>Kovács I. Gábor</i>	
Protestáns egyetemi tanárok Magyarország egyetemerein 1848 és 1944 között	115
<i>Kövér György</i>	
A szív hangja a vegyesházasságról	127
<i>Kulin Ferenc</i>	
A romantikus attitűd	139

6 ■ Tartalom

<i>Majoros István</i> Civilizáció kontra kultúra?	151
<i>Manhercz Orsolya</i> V. Ferdinánd útinaplói	159
<i>Miru György</i> Eötvös és Schvarcz	169
<i>Miskolczy Ambrus</i> II. József reformpolitikájáról több megközelítésben	179
<i>Pajkossy Gábor</i> Kölcsey írásai Wesselényi védelmében	187
<i>Pritz Pál</i> Észak Párizsában, Koppenhágában	197
<i>Sipos Balázs</i> Kulturális globalizáció és amerikanizálódás mint a világkép formálója a Horthy-korszakban	209
<i>Szerencsés Károly</i> Egyértelműségek a magyar történetírásban	221
<i>Tevesz László</i> Németh László nemzet- és történelemszemlélete – a társadalomközpontú ellenzéki hagyomány	231
<i>Varga Zsuzsanna</i> A föld szerepének változása a paraszti értékrendben a 20. század második felében	243
<i>Veliky János</i> A „hasznos polgárnak szerepe”	253
<i>Velkey Ferenc</i> „Nem így történt. Jól emlékszem.”	257
<i>Völgyesi Orsolya</i> Kölcsey és a törvényszékek elrendezéséről szóló jogügyi munkálat vitája az országgyűlésen, 1833–1834	269
<i>Zeidler Miklós</i> Honvéd áll a Kilimandzsárón?	281

ELŐSZÓ

A reformkor nemzedéke abban a reményben fogalmazta meg a polgárosodás érdekesítő programját, hogy a kívánt folyamat eredményeként a rendekre, felekezetekre, nyelvekre és más csoportokra töredezett társadalom egységes politikai közösséggé alakul, nemzetté válik. Így nyeri majd el méltó helyét a többi nemzet közösségében, egyéniségével gazdagítja a világ sokszínűségét. Legtalálóbban talán Széchenyi fogalmazta meg a Pesti Hírlapnak tulajdonítva a polgári és nemzeti átalakulásnak ezt a felfogását, képzetét: „az emberiségnek megmenteni egy lelkes nemzetet”.

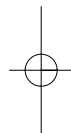
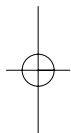
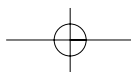
Mint az idézet helyzete is mutatja, hamar tudatosodni kellett annak a ténynek, hogy a folyamat nem vezet állandó harmonikus egységre. Míg a nemzetté válás céljában a magyar közélet alakítói a konzervatívoktól a radikálisokig egyetértettek, már a reformkorban és a liberális mozgalmon belül is jelentkeztek a különbségek a „nemzet” jellegéről, a folyamat irányáról alkotott véleményekben. Világossá vált, hogy az új típusú közösség kiépítése előnyben részesít egyes vidékeket, csoportokat, érdekeket, míg hátrányba hoz másokat, s így állandó belső szellemi és politikai eszmecserére, sőt akár küzdelemre készíti a közösség tagjait. S valóban a következő évtizedek, sőt másfél évszázad már arra a kérdésre válaszol, amit kötetünk címe is megfogalmaz.

Jelen kötet tanulmányai nagyrészt e tárgykörben mozognak; az egymással összefüggő nemzeti és polgári átalakulás vagy annak továbbvitele kérdéseivel foglalkoznak. Szerzőik a Történelemtudományi Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történeti Programjának oktatói, közreműködői és hallgatói. Címével egyben utalni akarunk doktori programunk egy fontos résztvevője, Gergely András korábbi tanulmánykötetére is, amelynek címe a fenti Széchenyi-idézet parafrázisa. A doktori iskola kutatási eredményeit közzétevő dolgozataink sokban e kötet felvetéseit és gondolatmenetét kívánják folytatni és továbbgondolni.

Budapest, 2012. június 15.

az Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék munkatársai

8 ■ Bevezetés

Cieger András

LISZT FERENC ÉS A POLITIKAI ÁTALAKULÁS MAGYARORSZÁGON 1867 UTÁN*

Négy tételben

Adott egy nagy formátumú művész és világpolgár, aki nem kíván politizálni, mégis zenéjével, magatartásával időnként politikai állásfoglalásra kényszerül, belekeveredik a politikai küzdelmekbe, a politikai szereplők felhasználják személyét, népszerűségét saját céljaikra. Ehhez járulnak még a helyét kereső kulturális elit érdekérvényesítő törekvései. Mindez pedig a 19. század utolsó harmadában, a politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás átmeneti és sok tekintetben bizonytalan időszakában zajlik.

A témaválasztást az is indokolhatja, hogy Liszt Ferenc magyarországi működése során olyan összetett és hosszan húzódó problémákkal volt kénytelen szembesülni, mint például a történelmi múlthoz való viszony ellentmondásossága, az emlékezés és a felejtés nehéz gyakorlata, vagy éppen az állam kulturális feladatai körül kibontakozó vita. A hazai belpolitika e témáit négy, Liszt életének utolsó két évtizedéből vett eseten keresztül kívánom röviden bemutatni.

I.

Az első példa rögtön az 1867-es kiegyezés megkötéséhez, illetve Ferenc József magyar királlyá koronázásához kapcsolódik. Liszt az erre az alkalomra komponált *Koronázási miséjével* egy pillanat alatt a szimbolikus terepen folyó osztrák–magyar közjogi küzdelmek kellős közepén találta magát. Maga is tudatában lehetett annak (legalábbis részben), hogy munkája nem pusztán zeneműként fog értelmeződni, hanem egyéni és

* E tanulmány eredetileg előadásként hangzott el a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának a 2011. májusi közgyűléshez kapcsolódó tudományos ülésén (*Liszt Ferenc történelmi kontextusban*) 2011. május 5-én. Szövegén csak a legszükségesebb változtatásokat, kiegészítéseket hajtottam végre.

közösségi hitvallásként is. Egy évvel a bemutató után úgy vélekedett, hogy miséje „sokkal inkább hazafias és vallásos, semmint a szó szoros értelmében vett zenei kompozíció,”¹ „elejétől végig áthatja, mégpedig egymással összhangban, kétféle alaptónusa: a magyar nemzeti érzése és a katolikus hité.”² Az egyházi dallamokat és szöveget verbunkos ritmikával ötvözte, az ünnepi ragyogás hangjaiba pedig a Rákóczi nóta fájdalmas dallamát vegyítette, végül művét a békéért, megbékélésért való könyörgéssel zárta. Liszt egyik – még a bemutató előtt írt – leveléből az is kiderül, hogy azt remélte: az Offertorium tétel egyfajta magyar Gotterhaltévá válhat, ha majd vers születik a dallamára.³ Liszt tehát hangsúlyt helyezett a nemzeti érzésre, de zenéjével a kiegyezési politikai programjának is meg kívánt felelni.

Az osztrák udvari előírások azonban kimondták, hogy a koronázásra zenét csak a bécsi Hofkapelle karnagya írhat, és az udvari zenészek szólaltathatják azt meg. Magyar zenei körökben ezért azonnal haditerv készült Liszt művének bemutatása érdekében.⁴ Ismert zenészekből, zenebarátokból álló bizottság alakult, amelynek tagjai újságcikkeken és személyes találkozókön keresztül igyekeztek elérni céljukat. Végül lépésként pedig a magyar érdekek szószólójának tekintett Erzsébet királynéhez fordultak. Hosszú levelükben – melynek felolvasásával Falk Miksát, Erzsébet magyar tanárát bízták meg – konkrét kérésükön túl, miszerint a magyar zeneművészetet óvja meg „egy rideg szertartás folytán reá mért megaláztatástól,” megfogalmazták elgondolásukat a magyar nemzeti szellem egyedülállóságáról és fejlesztésének szükségességéről is: „Az isteni gondviselés, a különböző népfajok árjában a magyart mindaddig csodálatosképpen fenntartotta, mi is ama erős meggyőződést és önbizalmat alapítá meg keblében, hogy világhivatása, küldetése van s hogy eme nagyszerű hivatása, saját erkölcsi és szellemi nemzeties fejlődésének fokozásával aránylagos mérvben növekedik.”⁵

Az elsődleges célt a levélírók elérték: Liszt nagy sikerű műve felcsendülhetett a koronázáskor, igaz az osztrák–magyar kompromisszum jegyében, bécsi zenészek előadásában.⁶

¹ Liszt Ferenc August Antalhoz, 1868. ápr. 12. Idézi: Hamburger 2010: 107. Erről írt már 1867. április 23-án is Mosonyi Mihálynak, lásd: Liszt 1959: 610.

² Liszt Ferenc Carolyne Sayn-Wittgenstein hercegnéhez, 1868. aug. 9. Idézi: Hamburger 2010: 107.

³ Liszt Ferenc August Antalhoz, 1867. máj. 28. A levelet idézi: Hamburger 2010: 111.

⁴ Liszt maga is igyekezett egyházi és családi kapcsolatai révén elérni műve bemutatását. Erről lásd Ress 2012: 29.

⁵ Id. Ábrányi Kornél Falk Miksához, 1867. ápr. 22. OSZK Kt. Fond IV/5.

⁶ A mise keletkezésének és bemutatásának történetéhez: Ábrányi 1897: 112–119.; Hamburger 2010: 105–112.

II.

A zenebarátok azonban nem adták fel távlati céljukat sem. Kultúrpolitikai törekvéseik sikerét ismét Liszt személyétől remélték. Kezdeményezték egy zeneakadémia létesítését és igyekeztek elérni annak állami támogatását. Befolyásos politikusokat nyertek meg az ügynek. Augusz Antal, aki Liszt barátja volt és a kiegyezési tárgyalások elindításában is szerepet vállalt, 1870 őszén már derűlátóan jelenti:

„Nemzeti nagy kérdésünk, az Országos Conservatorium törvény általi megalapítása örömmre, mint értesülök halad és a sajtó és társulatok által felkarolva napfényre emeltetik. [...] A sajtó folytassa, a siker teljes eléréséig, erélyes és nem szűnő működését, az Egyletek és Társulatok irányában és nem kétlem célt érendünk, ez esetben pedig Liszt termei Pesten leendnek az összes művészet és Nemzeti műveltség és polgárisodás főbb székhelye Európában, mert a francia, angol, olasz és német elemek őt keresendik fel, a most élő művészek főnökét, irányadóját, és ezen fényes központ hazánkban és fővárosunkban fog székelni, reményleni szabad, sőt hazafiúi kötelesség hinni, hogy az egyik felén álland a Tudományos Academia Eötvössel, áttellenben pedig a Művészet egyetemes Akademiája Liszt Ferencsel, mily jövőendő!”⁷

Hivatalosan Andrassy Gyula miniszterelnök kéri fel Lisztet az intézmény vezetésére és az uralkodónál királyi tanácsosi rangot jár ki számára 4 ezer forintnyi illetménnyel. Találkozásukkor Deák Ferenc is biztosította, hogy „itt tartanak, nem az én kedvemért, hanem az ország dicsőségéért.”⁸ Liszt tehát tisztában volt helyzetével: művészetével és magatartásával ismét nem csak a zenét, de az új magyar állam kultúrpolitikai szándékait, illetve a polgárosodás ügyét is szolgálja. Liszt unokafivérének erről így írt: „[R]endkívüli megtiszteltetésben részesítettek engem, mert bár ebben az ügyben én sohasem tolakodtam előre, mégis az én nevem lett az ügy hordozója, ami mindenesetre nagy terhet ró rám. Meg fogom kísérelni, hogy lelkiismeretesen megfeleljek mind a megtiszteltetésnek, mind a tehernek.”⁹

A Zeneakadémia felállítására azonban csak 1875-ben került sor. A késedelem hátterében valójában annak a kérdésnek az eldöntése állt, hogy milyen feladatai vannak az államnak a kultúra területén. A vallás- és közoktatásügyi minisztériumot 1867 és 1871 között vezető Eötvös József úgy vélekedett, hogy az elsődleges cél a szilárd alapokat

⁷ Augusz Antal id. Ábrányi Kornélhoz, 1870. okt. 13. OSZK Kt. Fond XII/39.

⁸ Az 1870 decemberében létrejött találkozóról Liszt számolt be így. Idézi Hamburger 2010: 395.

⁹ Liszt Ferenc Eduard Liszthez, 1873. febr. 10. Idézi Walker 2003: 284.

biztosító népoktatási rendszer kiépítése. Az állam feladata első lépésben az ország kulturális versenyképességének a megteremtése, mely ugyan kevésbé látványos, de elengedhetetlen lesz a művelt nemzetek közötti megmérettetéskor. „Meggyőződése az volt, hogy nem célunk már jelenleg versenyeznünk a műveltség ösvényén Európa első sorban járó nemzeteivel, hanem a verseny útját a magyar nemzet számára jövőre lehetőleg egyengetnünk.” – fogalmazott Eötvös az 1870-es költségvetési vitában.¹⁰

A magyar állam költségvetéséből hosszú ideig csupán két kulturális terület részesült jelentősebb mértékű támogatásban: a közoktatási tárca a Magyar Nemzeti Múzeum költségeit állta, a belügyminisztérium pedig „a dalmű- s zeneképezde” elnevezésű rovatában különített el nagyobb összeget. A Nemzeti Múzeum támogatása és általában a múzeumügy fontossága nem váltott ki különösebb vitákat. A képviselők feltehetően egyetértettek Pulszky Ferencsel, a Nemzeti Múzeum igazgatójával, aki szerint a múzeumok léte és a rájuk fordított összegek az adott nemzet polgárosodottságának és hatalmi pozíciójának fokmérői.

A zenei előadásokra, valamint a zenei képzésre fordított állami forintokat azonban annál több képviselő ellenezte. A honatyák például az operák bemutatását valamiféle luxusnak, csak egy szűk és tehetős réteg szórakozásának tartották. A szélsőbalparti Simonyi Ernő a zenei képzésről hasonló módon gondolkodott:

„Igen szép, művészeti dolog a zene; hanem valami nagy fontosságúnak azt még sem tartom, s még azt sem tekinteném nagyfontosságú dolognak, ha egész Magyarországon mindenki a leggyönyörűségesebben tudna énekelni. [...] ...gondoljuk csak el, mi eredménye lenne annak, ha Magyarországon mindenki művészien tudna énekelni? Ez végre is mulatság, tehát luxuscikk, de – már engedelmet kérek – abban haszon nincs.”¹¹

A kérdést illetően még a kormánypárti oldalon sem volt egyetértés. Wahrmann Mór a zenei képzés pártolását és egy önálló zeneakadémia felállítását – legalábbis annak kezdeményezését – a társadalomtól várta. Az állam csak olyan intézmények támogatását vállalja magára, amely mögött valós társadalmi igény és elégséges civil hozzájárulás áll:

„Én épen itt akarom érvényesíteni azon elvet, melynek kifejezést adott a különvélemény, és melyet magamévá teszek, t. i. hogy ne szokják hozzá a nagy közönség

¹⁰ Eötvös 1870. febr. 17-én elmondott beszédét lásd Eötvös 1976: 221.

¹¹ Simonyi Ernő 1871. dec. 8-án elmondott felszólalását lásd KN 1869–1872: XVIII. 352–353.

¹² Wahrmann Mór 1871. dec. 8-án elmondott felszólalását lásd KN 1869–1872: XVIII. 346.

mindent csak az államtól várni, és mérsékelje igényeit az állam irányában. Én szükségesnek, hasznosnak és célszerűnek tartom a zeneképezde felállítását, de azt követelem, hogy mindenki, aki ez ügyért buzog és fölhevül: hozzájáruljon, alakítsa és teremtsen meg azt úgy, amint annak idejében a színház, múzeum és akadémia nagylelkű honfiak hozzájárulása által keletkeztek.”¹²

Párttársának, Csengery Antalnak, az MTA alelnökének viszont az volt a véleménye, hogy még a kellő erejű társadalmi akarat hiányában is erős állami támogatásban kell részesíteni a tudományokat és a művészeteket. Vélekedése szerint a zeneakadémia felállítása mind az állam, mind a társadalom számára egy bőven megtérülő kiadás lesz.¹³

A bő egy évvel később megismétlődő vitában a fiatal Apponyi Albert ugyancsak a zenei oktatás állami támogatása mellett érvelt. Nemzetközi példák felsorolásával támasztotta alá, hogy a kiemelkedő fontosságú kulturális intézmények léte és állami működtetése lényegében civilizációs követelmény azon országok körében, ahová Magyarország is tartozni kíván. Beszédében még egy kultúrpolitikai célt jelölt meg: a zeneakadémia létrehozása a nemzet szellemi tőkéjének megőrzését is szolgálni fogja (ti. a tehetséges fiatalok itthon maradnak).

„[V]ajon mi tartozik egyáltalában az állam feladatához, s mi nem? Ennek a taglalásába [...] nem bocsátkozom, mert a határvonalat meghúzni igen nehéz s annál nehezebbé válik, minél általánosabbakká válnak azok a föladatok, melyeket a társadalom fejlődésével az állam felkarol. Tény azonban az, hogy Európa minden polgáriasult államában, sőt Amerikában is, a zene igen tetemes állami segélyben részesül.” – hangsúlyozta képviselői szűzbeszédében.¹⁴

Itt csak jelezhetjük, hogy ugyanez az elméleti vita a főváros fejlesztésével kapcsolatban is lezajlott. A városegyesítés idején az egyik tábor haszonelvi megfontolásokra alapozva – döntően az angol kikötővárosok mintájára – Budapestet elsősorban kereskedelmi és ipari központként, az anyagilag erős polgárság lakóhelyeként képzelte el, amely majd képes lesz önerejéből áldozni a város kulturális fejlesztésére. A másik tábor viszont a fővárosra úgy kívánt tekinteni, mint a térség civilizációs és hatalmi központjára, az önálló magyar államiság jelképére, amelynek kialakítására az államnak is komolyan áldoznia kell. Végül e második, Andrassy Gyula nevével fémjelzett koncepció

¹³ Csengery Antal 1871. dec. 8-án elmondott felszólalását lásd KN 1869–1872: XVIII. 349.

¹⁴ Apponyi Albert 1873. febr. 8-án elmondott beszédét lásd: Apponyi 1896: 2.

vált meghatározóvá. Elkezdődött Budapest szépítése és a reprezentációs terek kialakítása, a kulturális és hatalmi intézmények építése.¹⁵

Visszatérve a kultúra területére: a századfordulóra a VKM költségvetése megduplázódott, a belügyi tárca kulturális kiadásai pedig több mint a tízszeresére növekedtek. A közbejött 1873-as gazdasági válság miatt végül két év múlva nyílt meg a Zeneakadémia, melynek elnökévé Lisztet nevezték ki, az igazgató pedig Erkel Ferenc lett. Liszt a rárótt teendőket időnként a nyaka köré tekert kötélnak érezte, amelyek korlátot szabtak művészi szabadságának, de a tanítványok hosszú névsora jelzi, hogy megfelelt az elvárásoknak.¹⁶

III.

1884-ben az Operaház megnyitásával megalakult az állam által támogatott második színtársulat is (a Nemzeti Színház már a reformkor óta szubvencióban részesült). Mindkettő élén az állam által kinevezett intendáns állt, aki széleskörű beleszólási joggal rendelkezett a belső működésbe.

Podmaniczky Frigyes intendáns és nem mellékesen a kormányzó Szabadelvű Párt elnöke több zeneszerzőt, így Lisztet is egy ünnepi zenemű komponálására kérte fel az Operaház megnyitása alkalmából. Liszt az eredetileg tervezett ünnepi nyitány helyett, az építkezést anyagilag is támogató királyt dicsőítő dalt alkotott. A borítóra magyarul ezt írta: „Magyar Királydal. Egy régi magyar dallam után. Mint magyar hazámnak hű fia.”

Liszt ugyan még életében szobrot kaphatott az Operaház bejáratánál, de műve mégsem csendülhetett fel ekkor.

„Sajnálattunkra azonban legyőzhetetlen akadály áll útjában e király-dal előadásának, még pedig az által, hogy annak dal-motívumai egy általánosan ismert és legmagasabb uralkodóház ellen irányult forradalmi dalból vannak kölcsönözve [...] e dal eredete lehetetlenné teszi nekünk a nevezett király-dal előadását a legmagasabb udvar jelenlétében s egy oly műintézet megnyitási ünnepélye alkalmával, mely létrejöttét öfelsege bőkezűségének köszöni.” – szölt Podmaniczky és Erkel Sándor igazgató közös levele.¹⁷

Liszt nyilvánosságra került válaszlevelében hosszan érvelt amellett, hogy miért választotta a *Hej Rákóczi, hej Bercsényi* ismert kuruc kesergő motívumait:

¹⁵ A kérdést bővebben kifejtem: Cieger 2008.

¹⁶ A Zeneakadémia felállításáról részletesebben: Legány 1968; Walker 2003: 283–294.

¹⁷ *Nemzet* 1884. szept. 27. esti kiadás, 745. (267.) sz.

„[M]eghatott határozott, kifejező s mesterkéletlen jellegével, azonnal elláttam egy győzelmi végzet-résszel s mit sem törődve tovább egykori forradalmi szövegének szellemével, fölkértem ifj. Ábrányi Kornélt egy új, kiválóan lojális szöveg írására, 'Éljen a király' végsorral, hogy aztán magyar »király-dalom« úgy szövegileg, mint zeneileg teljes kifejezést nyerjen. Az átváltozások, az átmódosulások úgy a művészetben, mint a közéletben nem éppen ritkaságok. [...] A zene maradjon mindenkor csak zene, minden felesleges és ártalmas magyarázgatást kizárva.”¹⁸

Liszt több zenei példát is említ a transzformációra (katolikus zsoltárok dallama református korálokban bukkan fel; világi operák egyházi énekekből kölcsönöznek, országok himnuszai klasszikus dallamokra épülnek, a Rákóczi induló számtalan formában kerül feldolgozásra), de számunkra most a közéleti átalakulásokra (politikai fordulatokra) tett célzása a fontosabb. Liszt (a *Koronázási mise* óta) tudatosan törekedett arra, hogy zeneileg összebékítse a királyhűséget a magyarság dicső és küzdelmes történelmi múltjával. Azon lehet vitatkozni, hogy szerencsés volt-e éppen egy közismert Habsburg-ellenes kuruc dalt választani, és Ábrányi nem túl magas költői színvonalú versével összeházasítani, de a jó szándékot nem lehet vitatni. Mindenképpen túlzónak és sértőnek kell tartanunk az intendáns elutasítását (arról, hogy ez a döntés Podmaniczky túlhajtott lojalitásából fakadt-e, vagy Tisza Kálmán miniszterelnök, esetleg az uralkodó utasítására született-e meg, egyelőre nem találtunk adatot).¹⁹ Mindenesetre maradt a néma főhajtás és egy egyszerű zenekari tus, amikor a király megjelent páholyában.

„Csodálatos, ferde észjárás ez, mely abban keresi a lojalitást, hogy a magyar királyt szembe állítja a magyar nemzet kegyeletes tradícióival. Rossz ómen ez nagyon arra nézve, mint fogja az operaház a maga hivatását betölteni. Mert ez a hivatás nem csak művészi, hanem nemzeti is. Van nekünk egy, felében még véka alá rejtett, felében pedig kevésbé és rosszul kihasznált kincsünk: a nemzeti zene. Ennek gondját viselni, ezt fejleszteni s a modern zenei alakokra alkalmazni: ez a magyar operaház egyik fő hivatása.” – írta egy napilap.²⁰

¹⁸ Liszt Weimarból, 1884. szeptember 21-én írt válaszlevelét ugyancsak a *Nemzet* szeptember 27-ei számában olvashatjuk.

¹⁹ Az ügy esetleges iratai sem az Országos Levéltár miniszterelnökségi (K 26), valamint király személye körüli miniszteri (K 20) irataiban, sem Bécsben (HHStA Kabinettsarchiv Kabinettskanzlei-Akten, Hofarchiv Zeremonialprotokolle) nem voltak fellelhetők. (Ezúton köszönöm Fazekas István szíves segítségét.) Podmaniczky Frigyes kéziratok naplója (OSZK Kt.) ugyancsak hallgat az esetről.

²⁰ *Egyetértés* 1884. szept. 28. 268. sz. (Az opera-ház és a magyar zene.)

Mi lehet e furcsa ügy mélyebb magyarázata?

Az 1867-ben hatalomra került liberális elit kitüntetett módon hivatkozott 1848 örökségére és alkotmányos múltjára, eközben azonban azzal a Ferenc Józseffel kereste a gyakorlati kompromisszum lehetőségét, aki személyben és értékrendjében testesítette meg '48 eszméinek a tagadását. Ferenc József megkoronázásával az elit folytonosságot vállalt a leváltott abszolutista rendszerrel is. A múlt e kétféle örökségét egyszerre cipelte magával az új rendszer. E konfliktus feloldására ugyan történtek erőtlen kísérletek, ám megnyugtató megoldást nem sikerült találni. Mindebből az következett, hogy a kiegyezési rendszer szimbolikus legitimációja végig gyenge maradt, a múlt hivatalos, magyar kormányzati kezelése ellentmondásokkal terhes volt, ha lehetett, inkább a hallgatásra épített. Míg a rendszerváltás programjában a Deák Ferenc által megfogalmazott „fátyolt vetünk” a „múlt idők szenvedéseire” elv a politikai kibontakozás erkölcsi kiindulópontját kívánta megteremteni a Bécs irányába gyakorolt méltányosság gesztusával, addig később e néhány deáki szó egyre tágabb értelmet nyert és lényegében a múlt elkendőzésére szolgált igazolásul.

Utóbbi példánk is jól mutatja, hogy a mindenkori kormányzat túlzott óvatosságból, lojalitásból és bizonytalan múltképéből eredően (de részben kényszerből is) távolmaradt például a szabadságküzdelmekkel összefüggő kegyeleti aktusoktól és félt a függetlenségi hagyomány legcsekélyebb felemlítésétől is. A gyász munka elvégzését, illetve a nemzeti büszkeség ápolását rendre az ellenzéki politikusokra hagyta, akik így a kormánydallal szemben a nemzeti akarat valódi képviselőiként jelenhettek meg a közvélemény előtt.²¹

IV.

Az a kormány, amelyik a kuruc kesergő dallama miatt elutasította Liszt művét, 1887-ben éppen a zeneszerző magyar érzelmeit vonta kétségbe és tagadta meg, hogy Liszt hamvait állami pénzen hazaszállítsák, és magyar földben eltemethessék. Tisza Kálmán parlamenti felszólalásában csak erkölcsi támogatásáról biztosította a kérvényezőket akcióját, de ahhoz anyagi segítséget nem kívánt nyújtani, mondván Liszt terjesztette ugyan a magyar zenét, de elvitatta tőle magyar eredetét és cigányzeneként azonosította (a politikus Lisztnek az 1861-ben magyarul is megjelent cigányzenéről írt könyvére utalt). A miniszterelnök a 'halottakról csak jót vagy semmit', meglehetősen

²¹ A kérdést bővebben kifejtem: Cieger 2011.

goromba mondat latin változatával vetett véget az ügynek. Az ellenzék részéről Thaly Kálmán ehhez még azt tette hozzá, hogy míg Rákóczi fejedelem és társai földi maradványai nem térhetnek haza (az ügy 1873 óta húzódott), addig azt a Lisztet se temessük újra állami pénzen, aki csak átdolgozta a kurucok indulóját.²²

Mint ismeretes, Rákóczi Ferenc hamvai végül 1906-ban hazatérhettek, Liszt Ferenc sírja viszont ma is Bayreuthban található.

FORRÁSOK

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.)

Fond IV. Falk Miksa levelezése

Fond XII. Zenei levelek

Ábrányi Kornél, id. 1897: *Életemből és emlékeimből*. Bp.

Apponyi Albert 1896: *Apponyi Albert gróf beszédei*. I. Bp.

Eötvös József 1976: *Eötvös József Művei. Kultúra és nevelés*. Szerk.: Mezei Márta. Bp.

Liszt Ferenc 1959: *Liszt Ferenc válogatott írásai*. Vál. Hankiss János. II. Bp.

KN 1869–1872: *Az 1869-ik évi április hó 20-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Bp.

KN 1884–1887: *Az 1884. évi szeptember hó 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Bp.

Egyetértés

Nemzet

HIVATKOZOTT IRODALOM

Cieger András 2008: Az állami kultúrpolitika kibontakozása Magyarországon a dualizmus első negyedszázadában. In: Ress Imre – Szabó Dániel (szerk.): *A Lajtán innen és túl. Ünnepi tanulmányok Somogyi Éva 70. születésnapjára*. Bp., 51–78.

Cieger András 2011: Megbocsátás, elhallgatás, együttműködés. Az 1867-es rendszerváltás és a múlt öröksége. In: Fricz Tamás – Lángi András (szerk.): *Identitásaink és (el)hallgatásaink. Korrajz*. A XXI. Század Intézet évkönyve. Bp., 27–42.

²² Az 1887. február 26-án lezajlott képviselőházi vita anyagát lásd KN 1884–1887: XVI. 56–59. Ehhez lásd még: Walker 2003: 501–508.

18 ■ Cieger András

Hamburger Klára 2010: *Liszt Ferenc zenéje*. Bp.

Legány Dezső 1968: A Zeneakadémia születése. In: Bónis Ferenc (szerk.): *Írások Erkel Ferencről és a magyar zene korábbi századairól*. Bp., 75–104.

Ress Imre 2012: A koronázás ünnepe, 1867. A Habsburg-koronázások zenei hagyománya. *História* (34.) 26–29.

Walker, Alan 2003: *Liszt Ferenc* III. Bp.

Csorba László

EGY KÜLÖNÖS EMBER SZÓBELI JEGYZÉKÉRŐL

Tolnai Gábor római emlékiratai

A „szóbeli jegyzék” diplomáciai szakkifejezés: a hivatalos külügyi érintkezésben a rövidebb, egyszerűbb kérések, közlések írásbeli formája (neve onnan származik, hogy eredetileg szóban is előadták). Az első hallásra kissé humoros elnevezés meglehetett Tolnai Gábor akadémikust, irodalomtörténészt, egyetemi tanárt, és amikor megírta római követi működésének szentelt emlékiratait, ezt az összetett kifejezést választotta kötete címének.¹ Mivel a korszak ábrázolásának fontos forrásáról van szó, az alábbiakban néhány ponton összevetjük az első olaszországi „népi demokratikus” követ elbeszélését a fennmaradt levéltári iratokkal.

Tolnai Gábor 1949. március 26-án kapta meg követi kinevezését Rómába. A szegei baloldali fiatalok köréből induló, majd a Kisgazdapárthoz kötődő, fiatal irodalomtörténész, később könyvtárigazgató – akinek érvényesülését jelentős mértékben befolyásolta, hogy egykor Radnóti Miklós tüntette ki barátságával² – mégsem utazhatott azonnal az Örök Városba. Várakozni kényszerült, mert az állomáshely elfoglalásához nélkülözhetetlen *agrément* (a partner ország befogadó nyilatkozata) egyelőre nem akart megérkezni. Április közepe táján azután – amiként a külügyminisztérium államtitkárának, Berei Andornak később jelentette – üzenetet kapott követ-elődjétől, Velics Lászlótól³ a minisztériumi kollégákon, Mura Péteren és Beck Jánoson keresztül, hogy „szívesen lenne velem együtt, és tanácsokat adna a római munkára vonatkozóan.”

A találkozóra április 13-án került sor a külügyminisztérium egyik magasrangú diplomatája, Sebestyén Pál szobájában. Kezdetben a volt követ – az említett jelentés szerint – „kissé fölényes, sajnálkozó tónust tartott”, és arról értekezett, hogy mivel az ő küldetése nem fejeződhetett be búcsúlatogatásokkal, sem az amerikai és az angol

¹ Tolnai 1987.

² Tolnai életútjára ld. Glatz 2003: 1307.

³ Velics életútjára ld. Pritz 1994: 464.

misszióvezetők nem fognak érintkezni Tolnaival, sem a pápai nuncius nem fogadja majd. A beszélgetés során azután fokozatosan fölengedett, főleg azért, mert kérdésére az új követjelölt kifejtette: Velics hazahívásának csakis az lehetett az oka, hogy „a Te követi munkád centrális kérdése jó római egyházi nexusaid révén a magyar népi demokrácia és a Vatikán között valamelyes modus megteremtése volt. S mivel pillanatnyilag a Vatikán politikája folytán ezen a területen aligha lehet valamelyes eredményt elérni, visszahívtak.” A válasszal elégedett Velics ajánlólevelek írását is fölajánlotta diplomata barátaihoz, s közben – hangsúlyozta Tolnai – „a következő elszólást tette: »mondtam én az itteni olasz követnek, hogy aki a tudomány oldaláról jön, biztos nem olyan vad ember, aki fölgyújtaná Rómát.«” „Háromnegyed kettőkor váltunk el – folytatódik az elbeszélés a jelentésben – s tudomásom szerint három óra után telefonáltak az olasz követségről, hogy megérkezett az agrément-om. Azt hiszem, nem kétséges, hogy Velics tartotta vissza mostanáig.”⁴

Az új követ harmincnyolc évvel később megjelent emlékirataiban, a *Szóbeli jegyzékben* is elmesélte a történeteket. A beszélgetés főbb témáira jól emlékezett, a döntő felismerést tartalmazó szavakra azonban másképpen: „Alighanem Te nem is vagy olyan vörös, mint ahogy képzeltem. [...] Te tulajdonképpen úriember vagy!” A korabeli jelentés és a kései visszaemlékezés között lényeges különbség, hogy Tolnai utólag igyekezett mélyebb társadalomtörténeti dimenziót adni élményének, amikor így írt: elődje „hivatalnoki stílusa, jelleme sajátosan *K. und K.-stílus* és -jellem, amit az Osztrák–Magyar Monarchia világa nagyobb mértékben formált ki hazánkban, mint erre gondolni szokás. Velics László ugyanolyan mértékben lehetett volna a bécsi kormánynak diplomatája, mint a budapestinek. Azt hiszem, nem véletlen, hogy a felesége osztrák nő volt, aki nem is tanult meg jól magyarul.” De ennél is fontosabb különbség, hogy a visszaemlékező valamiféle fölényrel és lenézéssel kezelte kollégáját. Nyilván sértette az a tartózkodás és hűvösség, amivel őt Velics kezdetben fogadta, és saját ügyes szerepjátszásának tulajdonította a beszélgetés során bekövetkező fordulatot. A valódi érdeklődést tapasztalva ugyanis „csaknem megállíthatatlanul áradt ajkáról a szó, mint aki ismét szerepet kapott, aki most tekintéllyel, pályájának tapasztalataival nyilatkozhatik. És az imént még tartózkodóan, bizalmatlanul, *önözve* társalgó férfi hirtelen hangot váltott – tragikomikus pillanat volt ez –, *tegezésre* fordította a szót, »kedves öcsém«-nek titulált.”⁵

⁴ Tolnai kinevezésének időpontja: Tolnai 1987: 24. – Jelentése Bereinek: MOL L XIX-J-1-j-Olaszo.-1/b-1949. Tolnai Gábor (1949. ápr. 15. Bp.) – [Berei Andor] államtitkárnak.

⁵ Tolnai 1987: 28–30. – Kiemelések az eredetiben.

Álljunk meg itt egy pillanatra: miért is tragikomikus ez a pillanat? Az valóban, ha ellenségről van szó, akit lám, sikerült becsapni, nevetségessé tenni – és ugye, Velics visszatartotta az olasz *agrément*-t. Ha tehát a sikeres „átverés” áldozatának önkéntelen gesztusát a három és fél évtizeddel későbbi Tolnai még mindig tragikomikusként találja, akkor érzelmileg változatlanul azonosul egykori önmagával és semmi megértést sem tanúsít az iránt, aki őbenne nem láthatott mást, mint egy agresszív diktatúra olyan kegyeltjét, akit addigi előélete nemigen érdemesített arra a posztra, ahonnan elődjét botrányos módon távolították el! Ha viszont valaki 1987-ben azt írja önmagáról könyve fülszövegében, hogy „a személyi kultusz és a törvénytelenések korai időszakában kellett helytállnia”, akkor mégiscsak illene elfogadnia, hogy akkoriban az olasz követség egyszerre ésszerűen és rugalmasan járt el, amikor a bizalmát élvező korábbi követ személyes véleményétől tette függővé az új követjelölt elfogadását.

Van egy bekezdése a *Szóbeli jegyzéknek*, amikor a szerző jól érzékelhetően szembesül ezzel a dilemmával: amikor arról ír, hogy a Rajk-per keltette borzasztó feszültség és nyomás közepette, „ebben az atmoszférában nem volt könnyű feladat kivédenem a különböző nyugati provokációkat.” A kifejezés a hidegháború klasszikus szótárából való, és azoknak a megjegyzéseknek, gesztusoknak egykori elnevezése, amelyekkel a nyugati országok diplomatáinak reakcióit minősítették a „keletiek”, amikor azok megpróbálták érzékeltetni a szovjet blokk képviselőivel, hogy nem hisznek szólamaiknak, és hazugságnak tekintik, ha saját országaikat szuverén demokráciáknak minősítik. Amikor Tolnai röviden áttekinti a legjellemzőbb eseteket, szaváltásokat, gúnyos megjegyzéseket és viszontválaszokat, így fogalmazza meg a problémát: „utalva a korábbiakra és felidézve még néhány hasonlót, kérdezem: Pontosan kifejezi-e ezeket a jelenségeket a *provokáció* kifejezés? De végül is mindegy, minek nevezem, a kort jellegzetesen érzékeltető mozzanatok mind, kivétel nélkül.”⁶

Nos, egyáltalán nem mindegy, hogy miképp nevezi ezeket a jelenségeket – majd négy évtizeddel az események után! Természetesen jól érthető a hithű fiatal kommunista akkori felháborodása, amivel visszautasította eszményeinek a számára ott és akkor nem érzékelhető valósággal való szembesítését. De elfogadhatatlan a kifejezés revíziójának mellőzése és további, teljesen reflektálatlan használata évtizedekkel később, amikor már közismert tény, hogy bizony a „provokálóknak” volt igazuk, hogy megjegyzéseikkel nem tettek mást, mint csupán megpróbálták hol inkább, hol kevésbé udvariasan, de érzékeltetni partnereikkel: nem hihetik el, amit magukról állítanak.

A kifejezés problematikus voltának fenti érzékelése jelzi, hogy nem a megértéssel van a baj – de hogy mivel is, jobban látjuk, ha megnézünk pár további jellemző esetet

⁶ Tolnai 1987: 126. – Kiemelés az eredetiben.

Tolnai „provokációs példatárából.” A *Szóbeli jegyzék* lapjain felidézi látogatását az egyik nyugati ország követénél, aki egy téves újsághír nyomán azt hitte, és erre első találkozásjukon ironikusan célozgatott is, hogy az új magyar követ korábban vasmunkás volt, és politikai okból, sebtében nevezték ki római posztjára. Akkor a maga igazában rendíthetetlenül hívó kommunista úgy élte meg a helyzetet, hogy meg akarták alázni, így büszkén emlékezett vissza rá, hogy végül neki sikerült egy kissé „macska–egér” játékot játszania ellenfelével.⁷ De majd négy évtized után sem jutott eszébe a kérdés, hogy vajon nem hasonlóan megalázó dolog olyanokat nevezni ki diplomáciai misszióra, akiknek sem a tudásuk, sem a műveltségük nincs meg hozzá? Az illető követ ironiája védekezésnek is tekinthető ez a fajta megalázás, a nemzetközi kapcsolatok formai elvárásainak ebben megnyilvánuló semmibevétele ellen – mert honnan tudhatta volna, hogy az újsághír nem igaz? Tolnai akkor sértődhetett volna meg teljes joggal, ha valóban soha nem fordult volna elő a pártállami diktatúra történetében, hogy kellő tudás nélkül neveznek ki valakit vezető beosztásba.

Hasonlóan panaszkodik emlékiratában arra a „minden képzeletet felülmúló fölényességre”, „lekezelő” bánásmódra is, amelyben James Clement Dunn amerikai nagykövet részesítette. Idézi ugyanakkor a diplomata kérdését: „Mondja, maguknak már az a Vámbéry Rusztem sem megbízható ember, aki »bölcs vezérüknek« védője volt Horthy admirális uralma idején?”⁸ Tolnai utólag sem volt képes belátni, hogy nem kell ahhoz kommunista meggyőződését feladnia, hogy Dunn követ megjegyzésének kétségtelen igazát immár elfogadja.

Mi történik tehát? Tolnai, aki mégiscsak magasan kvalifikált értelmiségi, miért nem fogja fel, hogyha komolyan gondolja a Rajk-perből állítólag megértett tanulságokat, akkor nem tarthatja fenn a „provokáció” kifejezést, mert nem nevezhető így az a kritika, amelyben demokratikus országok diplomatái a magukat demokráciának csupán hazudó diktatúrák öntelt képviselőit részesítik? E belátási képtelenség oka – véleményem szerint – valójában a szimpla emberi hiúság: Tolnai nem tudott és nem is akart utólag disztingválni egykori emberi érzelmei és politikai nézetei között. Az idős

⁷ Tolnai 1987: 86–90. – A történetnek ugyanilyen szerkezetű párja is van: pár hét múlva ugyanez a követ a „naiv fiatalembert” arra figyelmeztette, hogy a letartóztatott Rajk László kádereként komoly veszély fenyegeti, így jobban tenné, ha disszidálna, amelyhez minden segítséget megkaphat – mire Tolnai büszkén leírja, hogy küldte el az illetőt melegebb éghajlatra; ld. Tolnai 1987: 130–133.

⁸ Tolnai 1987: 90–91. – Sokban hasonló élmény érte a francia nagykövetségen is, ahol a francia misszióvezető a neves magyarbarát újságíró, François Gachot letartóztatásának hírével fogadta. Ez esetben a friss mozgalmár hűségének azt a különösen kínos próbát is ki kellett állnia, hogy miközben a nyugati követek „provokációjára” panaszkodott, tőlük kellett értesülnie rendkívül kínos hazai eseményekről (pl. az említett Gachot-ügy), ld. Tolnai 1987: 112.

akadémikus és egyetemi tanár valójában azért írta meg visszaemlékezéseit, mert újra akarta élni életútjának egykori „győzelmeit”, hogy így személyes hiúságának megfelelő tálalásban hagyományozza azokat az utókorra. Ám ha elismerte volna, hogy egykori önmagának mégsem volt morálisan igaza – akkor bizony oda a dráma, oda a „jól megmondtam nekik” fölemelő élménye, oda a katarzis. Ezért kellett megtartania a provokáció kifejezést, annak kimondatlan, de működő implikációjával, hogy ezekben a történetekben valójában mindig ő volt a megtámadott áldozat.⁹

Tolnai emlékiratainak jóformán minden oldalát átjárja ez a furcsa reflektálatlanság – még több ízben találkozunk majd vele. Noha a kirendelése előtti fogadáson Giorgio Benzoni budapesti olasz követ feleségének kérdésére – „Ugye ön kommunista?” – azt felelte: „Pártonkívüli vagyok”, soraiból nem csupán a kommunista mozgalom iránti szenvedélyes rajongás árad, de az azzal való személyes azonosulás élménye is. Amikor arról ír, hogy családjához a külügyből kapott, addig ismeretlen „nevelőnő”, Matild is csatlakozott, valójában büszkén jegyzi meg: „éberségre neveltek bennünket, s természetesnek tartottam az irántam is megnyilvánuló, kötelező éberséget. Ilyen emberek voltunk mi az anyagi újjáépítés, a nagy társadalmi átalakulás csodával határos, heroikus korszakában.” Vajon a visszaemlékező irodalomtörténész tudatában volt annak, hogy e szavai milyen kisértetiesen emlékeztetnek Sztálin nevezetes kijelentésére: „Mi, kommunisták, különös emberek vagyunk [...]?”¹⁰

Formailag tehát valóban „pártonkívüli”, de ténylegesen egy nagyon is elszánt, hithű kommunista¹¹ érkezett meg a nemzetközi munkásünnepen Rómába,¹² egy felsőbbrendűnek képzelt hitvilág és harcos ideológia elkötelezettje, aki sértésként élte át – és évtizedekkel később sem bocsátotta meg –, hogy találkoznia kellett „a kereszténydemokrata olasz kormánynak egy »vasfüggöny« mögötti ország misszióvezetője iránti, felemelőnek aligha nevezhető magatartásával.”¹³ Hiú önérzetében nem fogta fel, hogy a nyugati partnerek – persze kissé leegyszerűsítve – egy demagóg diktatúra elszánt és korlátolt képviselőjét látják benne, aki azt az abszurdumot követeli, hogy a nemzetközi érintkezésben szó nélkül vegyék tudomásul, és tekintsék tisztán belügynek

⁹ Nem kifogásolható viszont a provokáció kifejezés használata olyan esetben, amikor az olasz belpolitika csatározásaiban bukkan elő, pl. amikor kikapcsolták a magyar követség villanyellátását arra a pár órára, amikor Palmiro Togliatti kommunista pártvezető ott vendégeskedett; ld. Tolnai 1987: 210–211.

¹⁰ Vö. Litván 1988. 6–7.

¹¹ Tolnai azt írja emlékirataiban, hogy végül 1949 októberében (mintegy fél évvel kiutazása után) kérte Rákosi Mátyástól, hogy beléphessen a Magyar Dolgozók Pártjába, és maga a pártfőtitkár volt az ajánlója, ld. Tolnai 1987: 216.

¹² Tolnai 1949. április 26-án kapta meg a köztársasági elnök által aláírt megbízólevelét, és május 1-jén érkezett állomáshelyére, ld. Tolnai 1987: 32., 47.

¹³ Tolnai 1987: 46.

az általa képviselt államban az emberi jogok semmibe vételét és a demokrácia alig leplezetten erőszakos felszámolását.

Tolnai követ májusban mutatkozott be az olasz hivatalos szerveknél, majd a diplomáciai testület körében kezdte meg udvariassági látogatásait. A szokások szerint elsőként a mindenkori *dozent*, a pápai nunciust illetett volna fölkeresnie, de ahogy arra már Velics is figyelmeztette, Francesco Borgongini Duca érsek – nyilván a Mindszenty-ügy miatt – nem volt hajlandó őt fogadni. Mivel a hidegháború körülményei folytán kialakuló új realitások immár a diplomáciai kapcsolatokban is érvényesültek, elsősorban az ún. „népi demokratikus” országok köveivel kellett megbeszélnie az olasz kormány egyes intézkedéseivel kapcsolatos stratégiai és taktikai válaszlépéseket. Ebben a körben természetesen a legnagyobb tekintélynek a szovjet misszióvezető számított, akinek irányító szerepe hamarosan formalizálódott: a „kelet-európai követek – emlékezett vissza Tolnai – kialakítottak maguk között egy olyan protokollt, hogy előbb keresik fel a Szovjetunió nagykövetét, s csak azután a nunciust.”¹⁴ A közigazdász végzettségű Mihail Alekszejevics Kosztilev már 1944-től képviselte Moszkvát az akkor még csak „félszuverén” olasz kormány mellett, és végül egy teljes évtizedig dolgozott nagykövetként Rómában.¹⁵ A művelt, meggyerő egyéniségű orosz diplomatáról – politikai nézetkülönbségeik ellenére – a háború utáni első magyar követ, a Nagy Ferenc-kormány által kiküldött Kertész István is elismerően nyilatkozott.¹⁶ Tolnai emlékirataiban plasztikus képet rajzol a lengyel, bolgár, csehszlovák, román és albán misszióvezetőkkel kialakított kapcsolatairól – a „népi demokratikus” országok külképviseleteinek arról a „belvilágáról”, amely ezután négy évtizedig elsődleges környezetét adta a magyar diplomáciai kar tagjainak Rómában csakúgy, mint szerte a nagyvilágban.¹⁷ Ebben a helyzetben természetesen a legfontosabb politikai partnerek sorába az olasz kommunista és szocialista pártvezetők tartoztak. Tolnai számos alkalommal találkozott Palmiro Togliattival és Pietro Nennivel, továbbá a két baloldali párt más vezető funkcionáriusaival, akikkel nem csupán politikai kérdésekről, hanem gyakran gyakorlati problémákról (pártgazdasági kapcsolatok, a baráti társaságok ügyei, stb.) is folytatott eszmecserét.¹⁸

¹⁴ Tolnai 1987: 160., 79.

¹⁵ Tolnai 1987: 79–80., 420. – Mihail Alekszejevics Kosztilev (1900–1974) előbb Ankarában volt tanácsos (1942–1944), majd 1954-ig dolgozott Rómában; diplomáciai pályáját argentinai nagykövetként fejezte be (1956–1959), ld. Топкунов 2002: 293–294. – E jegyzet elkészítéséhez köszönöm Varga Éva segítségét.

¹⁶ Kertész 1997: 403–404.

¹⁷ Tolnai 1987: 79–85., 253.

¹⁸ Tolnai 1987: 422–428. – Az olasz kommunista párt korabeli történetére ld. Flores – Gallarano 1992; Martinelli 1995; Gozzini – Martinelli 1998; Agosti 1999; Agosti 2001.

A követ első élményei közé tartozott az olaszországi magyar világ két fontos személyiségének – ahogy könyvében megjelölte: P. S. kereskedelmi attasé és L. P., „az egyik olasz egyetem régóta kint dolgozó előadója” – épp ekkoriban zajló disszidálása. A monogramokat a betűsorrend megfordításával oldhatjuk fel: Soltész Pálról és Pálinkás Lászlóról van szó. Soltészról persze azonnal kiderült, hogy „vörös arisztokrata”, aki – az egyik követségi munkatárs bizalmas információja szerint – „arany Patek órát” hord, miáltal „nem keltette őbenne az igaz kommunista benyomását.” Rögtön kimondták rá a minősítést: áruló, beépített ellenség! Tolnai utólag elismerte, hogy „az akkori idők szellemében” leegyszerűsített „értelmezés” született.¹⁹

Pálinkás kinnmaradása viszont nem érte váratlanul, mert a firenzei Istituto Ungherese di Storia dell'Arte vezetője – akit minisztériumi felettesei hazarendeltek – május 7-én meglátogatta hivatalában. Miután elbeszélgettek az otthoni állás- és munkalehetőségekről (régebbről ismerte személyesen, mert szintén művészettörténész feleségének, Berkovits Ilonának kollégája volt a Műemlékek Országos Bizottságánál), Pálinkás rátért jövedele céljára: mivel „illetményeit nem kapta meg, adósságokba keveredett, felesége ékszerei zálogházba kerültek, a VKM [Vallás- és Közoktatási Minisztérium] tartozik a megszüntetett [Firenzei Művészettörténeti] Intézet kiadásában megjelent *Annuario* nyomdaköltségének egy részével, stb., [így] kéri ezeknek a tartozásoknak a kiegyenlítését s azután tüstént indul haza.” A követ válaszában nem vitatta a kérés megalapozottságát, és azzal érvelt, hogy Pálinkás térjen nyugodtan vissza Magyarországra, mert ő és Kardos Tibor, a Római Magyar Akadémia igazgatója, mindent megtesznek majd azért, hogy „jogos igényei elintézését nyerjenek.”

A beszélgetésről készített jelentés (ebből való a fenti idézet is) azonban meglehetősen durva minősítést tartalmazott: Pálinkás „szavaiból tökéletesen az a piszkos szándék bontakozott ki, amit a disszidensek legtöbbször tapasztalunk: még egy utolsót kilopni a népi demokrácia valutaállományából, s azután markábanévetve [*sic!*] távozni.” Érdemes a bűn nevesítésére figyelni: nem a követelést magát minősítette „piszkos lopás”-nak Tolnai, hiszen az állam tartozása nyilvánvaló volt – hanem azt, hogy ezt valutában kérte a professzor. Felterjesztette azt a „szemtelen” levelet is, amelyben a régi kolléga a délutáni kávémeghívást mondta le,²⁰ ám ennek kedves és udvarias hangneme, és a benne foglalt indoklás („hamarosán belátják, hogy egy ilyen látogatás Magukra nézve nem előnyös és majd megértik magatartásomat”) élesen ellentmond

¹⁹ Tolnai 1987: 67.

²⁰ MOL XIX-J-1-j-Olaszo.-20/f-76/pol/1949. Pálinkás László egy. tanár (1949. máj. 12., Firenze.) – Ilynek [Tolnai Gáborné, Berkovits Ilona]; Tolnai Gábor követ (1949. máj. 16., Róma) – Rajk László külügy-miniszternek.

a Tolnai által használt jelzőnek. Kérdés persze, a jelentésnek ebben a részletében mennyire volt a követ őszinte, hiszen tudhatta: nemcsak a derék Matild ügyeli odahaza a lépteit, de nyilván a követségi munkatársak között is akadhatott néhány, aki jelentett róla az otthoni kollégáknak.

Ismét érdemes a korabeli iratokból fentebb rekonstruált képet összevetni azzal, amit Tolnai az emlékiratokban rajzolt erről a jelenetről. Utalva arra, hogy ő rögtön érezte, Pálinkás szerepet játszik, így idézte fel az egykori kolléga állítólagos szavait:

„Kétszobás lakásban élünk feleségemmel. Két szoba bútor, konyhafelszerelés, több ezer kötet könyv és egyéb járulékok hazaszállításáról van szó. A szállítást megbeszéltem speditőrrel, aki előre kéri a költségeket. – Ezután egy óriási összeget mondott, mégpedig nem is olasz pénzegységben, hanem dollárban. L. P. ennek a horroribilis összegnek a kiutalását óhajtotta tőlem. Ügyeskedésén átláttam. A hazahívott emberben – világos volt előttem – meg se fordult, hogy visszatérjen Magyarországra. Disszidálása előtt, búcsúzásul szerette volna »megválni« szülőházáját. Az udvarias stílust megtartva, ilyenfélen válaszoltam: – Kedves P. Megkímélünk minden felesleges fáradságtól, utanjárástól. A hazautazókkal ezt mindig megteszi a követtség. Elintézzük az összes elintézendőket, eljárunk a vámhatóságnál, megtárgyaljuk a megtárgyalandókat a szállítóvállalattal, kapcsolataink révén a költség is kevesebb lesz, mint a te emberednél. – Válaszom befejezéséül még ennyit: – Gondolom, neked sem közömbös, mennyibe kerül az államnak holmid hazajuttatása? – Kisérletének kudarca ellenére L. P.-nek egy arcizma sem rándult meg. Ő sem szakíthatott az udvarias formával. Kénytelen volt megköszönni »jóindulatomat«. L. P.-t többet nem láttam.”²¹

A kérdés megkerülhetetlen: mi az, amit itt olvasunk? Szimpla hazugság – vagy ennél bonyolultabb a lélektani képlet? A fentebb idézett, korabeli iratból az egyértelmű, hogy Pálinkás csakis a neki járó állami tartozás, az általa már megelőlegezett költségek térítését kérte, és nem egy olyan, jövőbeli cselekedet árának előre kifizetését, amelyet valójában nem akart megtenni (ez is csak formailag lett volna „lopás”, ha az összeg kb. megfelelt volna annak, amivel neki a magyar állam tartozott). 1949-ben épp ezért Tolnai csak azt találta kifogásolhatónak, hogy a tartozás kiegyenlítését a firenzei tanár valutában kérte, ahelyett hogy megvárta volna, amíg odahaza megkapja forintban. (Viszont éppen a valutában kérésből lehetett következtetni bizonyos mértékig – kétségkívül logikusan – a disszidálási szándékra.) Első megjegyzésünk nyilván az, hogy ha nem

²¹ Tolnai 1987: 69–70.

a diktatúra értékrendjével nézzük, akkor Pálincás természetesen semmilyen morális vétket nem követett el, amikor a neki járó tartozás igénylésénél nem volt tekintettel annak az államhatalomnak az aktuális valutagazdálkodási szempontjaira, amely őt sikeres szakmai munkája tetőpontján, minden érdemi indok nélkül visszarendelte. De azt nem tudhatjuk, hogy majd négy évtizeddel később vajon Tolnai mennyire emlékezett a részletekre, amikor a maga verzióját kidolgozta – vagyis hogy mekkora a hazugság és a tévedés aránya elbeszélésében.

Ami figyelemreméltó: ha a *Szóbeli jegyzék* szövegében az összes személyes „sztorit”, a drámaibb „jelenetek” élményszerű leírását összevetjük, akkor az „elbeszélő én” óriási túlsúlya bontakozik ki. A történetek szerkezete jószerével kivétel nélkül minden esetben az, hogy valamilyen emberileg-szakmailag nehéz vagy kétértelmű helyzetben a történetmondó milyen ügyesen, frappánsan vágja ki magát, hogy hogyan oldja meg, vagy netán fordítja visszajára a kezdetben számára kellemetlen szituációt. Ezt láttuk a Veliccsel való beszélgetésnél, ezt Pálincás esetében, és tipikusan ilyenek voltak a nyugati országok követeivel való, fentebb említett találkozási is. Ez a motívum nagyon erős, így megalapozottnak feltételezhető, hogy a visszaemlékezések megírásának egyik lényeges lelki motívuma – ahogy fentebb a „provokáció” kifejezés reflektálatlan használata kapcsán már utaltunk rá – éppen ezeknek az egykori „győzelmeknek” az újraélése, újramesélése lehetett. A szubjektum ily mérvű előtérbe nyomulása következtében azonban a történetek igazságtartalma alárendelődik, sőt kiszolgáltatódik ennek a nagyon erős igénynek.

A visszaemlékező Tolnai ugyanakkor már az 1980-as évek közönségének írt, amikor a „disszidálás” megítélése lényegesen elnézőbb volt, mint évtizedekkel korábban. Így az eredeti „bűn” (valutában kérte a jogos tartozást) helyett komolyabbat kellett találnia: valódi lopást (kéri az államtól az útiköltséget, miközben nem akar hazamenni – elhallgatva persze, hogy az állam viszont tartozik neki), annak érdekében, hogy amit Tolnai egykor tényleg tett (ötletes ürügy kitalálásával elutasítani a leendő disszidens kérését), azt a változó értékrend szerint is érvényesnek és morálisan helyesnek lehessen bemutatni – különben a történet végén nincs a főhőst fölmagasztaló csattanó! Ez a folyamat – a tettek időszaka és a megírás időszaka közötti időben végbemenő értékrendváltozás miatt az egykori tettek tudatos vagy önkéntelen manipulációja – persze természetes velejárója a memoárirodalomnak, és szinte minden emlékiratírónál tetten érhető, csak talán nem mindig ennyire nyilvánvalóan, mint a volt római követ esetében.

Tolnai követi működésének általános áttekintésére a magyar–olasz kapcsolatok 1945 utáni történetének vizsgálati körében érdemes sort keríteni.²² Külön említésre

²² A témával *A római magyar követ jelenti... Magyar–olasz kapcsolatok 1945–1956* című, készülő könyvemben részletesen foglalkozom.

érdemes viszont, hogy a magyarországi sztálinizmus történetének egyik emblemikus jelentőségű konfliktusa is Rómában robbant ki ebben az időszakban: Szekeres György tanácsos, első beosztott „disszidálási” ügye, amely kivételes drámaisággal mutatta azt a halálos csapdát, amelybe a nyugati kapcsolatokkal rendelkező kommunisták kerültek a Rajk-pert követő viszonyok között, ha egyszerre szerettek volna hűek maradni erkölcsi eszményeikhez és a párt aktuális politikai irányvonalához.²³ Ebben a konfliktusban Tolnai alakja, jelleme a fentiekhez hasonló problematikussággal nyilatkozott meg, és lényegében ugyanazokat a sajátosságokat mutatta, amelyeket találóan foglalt össze Madarász Imre a „Tolnai-jelenség” mibenlétét kutató, szellemes írásában.²⁴

Az 1950 késő tavaszán, családi okokból hazatérő római követ későbbi pályája elkanyarodott a külügyektől: előbb minisztériumi tisztségeket töltött be, majd 1953-tól 1980-ig az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékét vezette. Tudományos életműve több mint ellentmondásos – írásaiban ugyanakkor viszonylag értékálló motívum az olasz kultúra iránti, egész életét végigkísérő rajongása. Összegezve megállapíthatjuk, hogy római feljegyzései nem annyira az eseményeknek, mint inkább írójuk lelki „fejlődésének” lett a dokumentuma. Értékesek azonban az őt is kezelő római magyar orvosra, Lénárd Sándorra vonatkozó személyes emlékei.²⁵ A nagyszerű politikus kivételes tehetségét – persze nem egyedül – akkor még ő is inkább dilettáns műkedvelésnek látta, és nem sejtette, hogy a világból önmagát a brazil őserdők szélére száműző nyelvzseni olyan világsikerű remekművel tesz majd hitet az európai kultúra iránti örök szerelméről, mint a *Micimackó* latin fordítása.

²³ A Szekeres-ügyet tárgyalja visszaemlékezéseiben felesége (Szekeres 1985) is, de könyvének megjelenése óta új források kerültek elő, amelyekkel készülő kötetemben részletesen foglalkozom.

²⁴ Madarász 2007: 67–82.

²⁵ Tolnai 1987: 347–351.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

L XIX-J-1-j-Olaszo.-1/b-1949., 20/f-1949.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Agosti, Aldo 1999: *Storia del Pci*. Roma–Bari.

Agosti, Aldo 2001: *Il Pci nell'Italia repubblicana 1943–1991*. A cura di Roberto Gualtieri. Roma.

Flores, Marcello – Gallarano, Nicola 1992: *Sul Pci. Un'interpretazione storica*. Bologna.

Glatz Ferenc (főszerk.) 2003: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002*. III. Bp.

Gozzini, Giovanni – Martinelli, Renzo 1998: Dall'attentato a Togliatti al VIII Congresso.

In: *Storia del Partito comunista italiano*. VII. Torino.

Kertész István 1997: *Magyar békeillúziók*. (Vál., s. a. r., jegyz. Gyarmati György) Bp.

Litván György 1988: „Mi kommunisták különös emberek vagyunk...” A sztálinizmus lélektana. *Századvég* 6–7. sz. 150–159.

Madarász Imre 2007: Karrier a kommunizmusban – kérdőjelekkel. A Tolnai Gábor-jelenség.

In: Madarász Imre: *Antiretró. Portrék és problémák a pártállami korszak irodalmi és tudományos életéből*. Bp., 67–82.

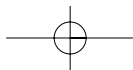
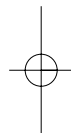
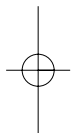
Martinelli, Renzo 1995: *Il „Partito nuovo” dalla Liberazione a 18 aprile*. In: *Storia del Partito comunista italiano*. VI. Torino.

Pritz Pál (vál., szerk., jegyz.) 1994: *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945*. Bp.

Szekeres Varsa Vera 1985: *Szalamandra a tűzben*. Bp.

Tolnai Gábor 1987: *Szóbeli jegyzék. Róma 1949–50*. Bp.

Торкунов, А. В. (отв. ред.), 2002: Очерки истории Министерства Иностранных Дел России. 2. том. 1917–2002. Москва.

Deák Ágnes

PEST-BUDA UTCÁIN EGY RENDŐRÜGYNÖK NYOMÁBAN, 1849–1850

„Egy meghódított és leigázott város hű képét nyújtá ez. Az élet, a zaj, az öröm kihalt falai közül, mert a győzők magasan hordott fejeikkel, a katonák büszke, tarka csoportjai s alázatosan sompolygó s magukat mutogatni is alig merő és inkább csak lopva tovább surranó legyőzöttek nem eleveníték fel az utcákat. [...] Csak az, ki itt élt, az tudja, mik voltak e napok. Minden reggel remegve kelt fel az, kiben szív volt, s ment ki az utcákra, hallani a rettenetes híreket, vagy olvasni a plakátokat, melyek vagy újabb megszorításokat, vagy újabb ítéleteket tartalmaztak. Aztán ha szólott is, nagyon is ismert s nagyon is bizalmas emberéhez, sietett dolga után; a jövő bizonytalansága, a jelen borzalmi egyiránt kinzottak mindenkit. Pest arcza olyan volt, mintha kicserélték volna. Víg, mulatni szerető népe eltűnt – s ha volt zaj kávéházakban, vendéglőkben, vagy utcákon, az idegen és ismeretlen egyének hetykélkedése volt. A magyar elem, mely még havak előtt is már tekintélyes, csaknem túlnyomó erőre vergődött, már eltűnt – Pest német város volt” – festi le 1849 őszét Szilágyi Sándor közel három évtizeddel később.¹

A forradalom és szabadságharc megalázott fővárosának látványa tárul e sorokból eléünk, rejtőzködő, megfélemlített és gyanakvó lakosaival. Sokféle forrásból ellenőrizheti a történész ezt a kortárs, mégis már egy teljesen más történelmi szituációban keletkezett leírást. Jó néhány korabeli napló és későbbi visszaemlékezés ismert ezekből a hónapokból, levelek is rendelkezésünkre állnak.² Mi ez alkalommal egy igencsak speciális forráscsoport, rendőrségi besúgó jelentések alapján tesszük ezt. A Magyarország megszállására és a honvéd haderő leverésére az országba érkezett császári haderő főparancsnoksága 1849 tavaszán Rudolf Edler von Felsenthal bécsi rendőrfőbiztos

¹ Szilágyi 1876: 7–8.

² Ld. például: Bártfay 1969.; Mátray 1989.; Waltherr 1888.; Pauler: I.; Kacs Kovics; Gyulai 1961.; Trefort.

irányításával életre hívta rendőri ügyosztályát, amely a felelősségre vonások előkészítése mellett politikai rendőrségi feladatokat is ellátott.³

Eduard Podolsky rendőrfőbiztos állt az ügyosztály élén 1849 júniusától, egyik fő feladata az államrendőrségi információs hálózat megszervezése volt: bujkáló kompromittáltak, politikusok és honvéd tisztek felkutatása, a közterek (utcák, kávéházak, vendéglők stb.) ellenőrzése, civil hivatalnokokról információszerzés, a városban terjedő hírek és rémhírek jelentése, a közhangulat jellemzése. Az ügynöki hálózat kiépítését már Felsenthal megkezdte, szerinte a jól szervezett ügynökszervezet a rendőrség számára olyannyira nélkülözhetetlen, mint festőnek a színek.⁴

Valamely véletlen folytán fennmaradt egy gyűjtemény német nyelvű informátori jelentésekből az 1849. október és 1850. szeptember közötti időszakból, amely elkerülte a megsemmisítést.⁵ Ez az abban az időszakban született jelentéseknek csak a töredékét foglalja magában, ez kiderül a jelentések számozásából (az informátorok ugyanis igen gyakran maguk beszámolták jelentéseiket), de ahhoz elegendő mennyiségű jelentést (körülbelül 250 darabot) ismerhetünk így meg, hogy történeti forrásként használhassuk. Kiválasztottuk ebből a gyűjteményből az „Adolf fia” néven jelentő informátort, akitől összesen 45 jelentés maradt fenn az 1849. október 2. és 1850. szeptember 2. közötti közel egy évből. Ez jelentéseinek körülbelül a fele lehetett, mivel 1850. július 22-i jelentése saját sorszámozása szerint már a 91. volt a sorban, azaz megközelítőleg minden második–harmadik napon postára adott egyet. Eredjünk a nyomába, lássuk, ő milyen képet festett megbízóinak a városról.

Az informátor igen szisztematikusan igyekszik beszerezni információit. Például naponta kétszer is betér a Pilvax kávéháza, rendszeres látogatásokat tesz hivatalnokknál és ismerősöknél, időnként igyekszik tőlük véleménynyilvánítást kiprovokálni. A városban megjelent német és magyar nyelvű újságokat rendszeresen nyomon követi, beszámol az ismerősöktől, szomszédoktól hallott hírekről. Szóba elegyedik Pesten átutazó idegenekkel (például Törökországból Rómába tartó örményekkel), bizonyára egy-egy vendéglőben, fogadóban. S fáradhatatlanul rója a köztereket – nyitott szemmel és füllel, hogy azután jelentse a látottakat és hallottakat. Figyelme természetesen elsősorban a jelentenivalókra kihegyezett: az állampolgári tudatos és

³ Sashegyi 1965: 24–25.; Czaga 1995: 132.; a főváros történetéről összefoglalóan lásd: Török é. n.; Wildner 1937.; Spira 1998: 627–698.

⁴ Felsenthal 1853: XXXI.

⁵ A fennmaradt jelentéseket ld. MOL D 36. 5. cs., ugyanezeketől a személyektől egy-egy jelentés fennmaradt még a Hadtörténelmi Levéltárban is: HL Absz. kori iratok, III. Armee-Commando, Polizei Section, 1850:397., 628., 1851:1470., 1851:1497; egy jelentés a „Schedl” fedőnevű ügynöktől, 1849. okt. 28. Uo. pesti hadbíróság iratai, 1852-7/81.

ösztönös ellenállás apró jeleire – de éppen ezért árnyalhatják jelentései az apátiába esett, bénult városról kialakított képünket. Egy-egy általa említett eseményt, jelenséget ismerjük már a naplókából, emlékiratokból is, de számos olyan elemet is említ, amelyet – úgy tűnik – csak ezek a jelentések őriztek meg az utókor számára.

A legkézenfekvőbb ösztönös ellenállási forma a városban kószáló hírek terjesztése volt. „Az itt cirkuláló hírek – írja „Adolf fia” – számtalanok és az örültséggel határosak, állítólag 100 000 orosz a [Szerb] Vajdaságba, 200 000 török Erdélybe tört be. – Elhagyom a szóbeszédek ismertetését, azt gondolná, nagyságos uram, hogy én találok ki azokat.” (1850. febr. 22.) A hírek között persze akadtak hihetőbbek (mint például hogy Bem nagyon népszerű Erdélyben, küszöbön áll az államcsőd – 1850. jún. 25.; az uralkodó Alexander Bach belügyminisztert áskálódónak (Wühler) nevezte – 1849. dec. 30.; háború várható tavaszra – 1849. dec. 22.), de azután jöttek a mendemondák is: Metternich herceg újra Bécsben van, ezért Felix zu Schwarzenberg miniszterelnök és Bach belügyminiszter kilépett a kormányból, V. Ferdinándot az új esztendőben újra megkoronázzák, a magyarok visszakapják március előtti alkotmányukat, Kossuthot Horváth Mihály Londonban megkoronázta, az angol királynő pedig angol-török katonai segédletet ígért neki Magyarországhoz meghódítására (1849. dec. 17.), egy Haynau elleni összeesküvést fedett fel a rendőrség (1850. jún. 3.). Efféle híreket hallani és továbbadni a kétségbeesés elleni védekezés és reménykedés ösztönös eszköze lehetett. S persze a szóbeszédek és pletykák mellett virágoztak és terjedtek a lakosok között az aktuális viccek is, például a következő német nyelvű szóvicc Haynau leváltása idején: „Man fragt sich: Ist Geringer Haynau? Oder ist Haynau Geringer? Antwort: Haynau ist geringer.” (1850. júl. 13.)

Az állampolgárok, elsősorban persze az értelmiségiek – ha óvatosan is –, de kommentálták a kormányzat egyes lépéseit: A pesti egyetemen újonnan létrehozott szláv nyelv és irodalom tanszék tanára, Ferencz József szerint például a horvátországi rendelkezések csak a hadsereget elégítették ki, a civileket egyáltalán nem (1850. júl. 2.). Beszámol a konfidens a katonák köreiben elhangzó véleményekről is: szerinte például Haynau leváltását helyeselték, de a módot nem, ahogy ez a bécsi hivatalos lapban, a *Wiener Zeitungban* megjelent, mivel abban a civilek győzelmét látták a hadsereg fölött, miközben a magyar lakosság egyértelműen Haynau humánus intézkedéseinek tulajdonította a leváltást. (1850. júl. 11.) Azt is jelentette azonban „Adolf fia” még korábban, hogy szerinte a katonák között nem volt népszerű Haynau, mivel csak igen ritkán adott dicséretet, s nemigen mutatkozott katonái között. Helyette viszont az öltözetbeli kis hiányosságokért is büntette és székálta őket. (1850. máj. 22.)

Az aradi és fővárosi kivégzések és a megtorlás más formái természetesen igen élénk visszhangot váltottak ki. Batthyány Lajos gróf kivégzéséről már másnap beszámol a konfidens, mint írja, általában „sajnálják” a grófot, ugyanakkor szerinte érezhető

egyfajta „elégedettség” is, hogy az elítéltek között nem tettek különbséget társadalmi állás tekintetében (1849. okt. 7.).⁶ A besorozásokról pedig Buttler gróf honvéd ezredes⁷ állítólag úgy nyilatkozott, hogy az kedvező, hogy a honvéd tiszteket is besorozzák, mivel a honvéd közlegények látják, hogy nem hagyják őket magukra (1850. márc. 7.).

Az elejtett megjegyzések természetesen sok esetben hivatalban levő civil és katonai vezetőket vettek célba. A volt polgármester, Rottenbiller Lipót felesége (Almay Klára) például egy alkalommal kijelentette, Haynau estéjére a hölgyeknek a szobalányaikat kellene elküldeni (1850. jan. 21.). A Pest-Buda rendőri ügyeinek vezetésére 1850 elején Magyarországra érkező Joseph Protmann ideiglenes városparancsnoktól pedig rossz néven vette az itteni társaság krémje, hogy a Klopfinger vendéglőben, nyilvános helyen a hivatali rangsorban sokkal alatta álló hivatalnokokkal töltötte az estét éjfélig, ráadásul nyíltan bírálta a minisztérium egyházakkal kapcsolatos politikáját (1850. máj. 20.). Úgy tűnik, az uralkodó ház tagjait sem kímélték többen: Juhok József esztergályos például szidalmazta a császárt és családját (1849. okt. 7.); Gyarmathy tükörkereskedő egy alkalmazottjáról pedig ott vásárló nők beszéltek, hogy ezt énekelte: „Nem kell nekünk taknyos király, / Nem is fog tartani soká.” (1850. febr. 20.)⁸

A naplóiírók is megemlékeznek egy-egy tiltott sajtótermék, leginkább Klapka György külföldön megjelent emlékiratának olvasásáról. „Adolf fia” is beszámol arról, hogy efféle kiadványok megvesztegethető vámhivatalnokokon keresztül jutnak be az országba (1850. jún. 25.), Klapka memoárját titokban árulják négy pesti könyvkereskedésben is (Kilián, Edelmann, Emich, Geibel – 1850. máj. 22.). De már 1849 őszén is jelenti, hogy a Kígyó utcában egy fiatal lány megkérte, szerezzon neki egy példányt abból a Kossuth képes kiadványból, amely most terjed a városban (1849. nov. 19.). Azt is tudni vélte, hogy a Vadászkiút vendéglő kedvezni akart a „radikális szellemű” vendégeknek, ezért a jövőben a *Journal des Débats* helyett a *La Presse-t* akarja előfizetni (1850. júl. 2.).

⁶ „Adolf fia” jelentése is „ihlette” Podolsky beszámolóját a kivégzés visszhangjáról. Ismerteti: Berzeviczy 1922: 128.

⁷ Feltehetőleg Alexander Buttler gróf, a bajor királyi hadsereg volt tisztje, aki 1849 elejétől a honvéddandárparancsnoka volt.

⁸ A „Schedl” fedőnevű ügynök egy szivarkészítő nő esetét meséli el, aki udvarán hangosan szidalmazta az uralkodót: „szajhafajzat” az, anyja, Zsófia főhercegnő pedig „Jelačić szajhája.” Az illetékes csendőr őrmester úgy vélte, ha minden becsípett férfit vagy perlekedő nőt le akarna tartóztatni, nagy legénységre lenne szükség. Azt tanácsolta „Schedl”-nek, inkább verjék el az asszonyt. „Schedl” jelentése keltezés nélkül. MOL D 36. 5. cs. f. 411.

De nemcsak könyvek idézhették fel a nagy napok emlékét. 1849 decemberében – hívja fel az ügynök a rendőri hatóság figyelmét – a Városháza előtti téren két zsidó kereskedő katonai gyermekjátékokat, fekete-sárga ágyúkat, lovas- és gyalogkatonákat árult. De ha valaki külön kérte, egy fiókból előhúzták a magyar színekkel kifestett és honvéd egyenruhás katonákat is (1849. dec. 24.); Kossuth nevével gravírozott emlékérmék is kaphatók voltak, a jelentéstevő is beszerezett magának egyet (1850. jún. 3.).⁹

Nem véletlenül tulajdonított kiemelt fontosságot mind Podolsky, mind ügynöke a vendéglőknek és kávéházaknak, hiszen a társasági vigadás gyakran meggondolatlan megjegyzésekre vagy gesztusokra csábíthatta a résztvevőket. 1850 nyarán például a Három hollóhoz címzett vendéglőben népes vendégsereg cigánybanda mellett vígadt, s eközben a forradalmi időkre emlékeztető Klapka- és Rákóczi-indulót is húztatták. Kérték ugyan a Kossuth-nótát is, de azt a banda nem merte eljátszani (1850. jún. 20.).¹⁰ De nemcsak a helyi lakosok ragadtathatták magukat effélékre. 1849 őszén pezsgőző orosz katonákra hívta fel a figyelmet konfidensünk, akik elhúztatták a Kossuth-nótát, a Rákóczi-indulót, három csárdást négy polka, öt „Gott erhalte” és hat orosz nemzeti ének kíséretében (1849. okt. 2.). S nem is csak a vendéglőkben hangozhattak el effajta énekek: a konfidens jelentése, miszerint a Kígyó utcában egy leány mindig „komponált dalokat” énekel, s a szüleit meg kellene leckéztetni, minden bizonnyal hasonló dallamokra utal (1850. márc. 12.).

Természetesen e jelentésekben is megjelenik a megtorlás érintettjei rokonainak, ismerőseinek, barátainak kétségbeesett igyekezete szeretteik mentésére. Az Újépület

⁹ „Schedl” jelentése szerint a Promenade 203. számú ház első emeletén működő nyilvánosházban – ahol az Újépületből frissen szabadult volt honvédnak adta ki magát – az egyik mellékszoba falán képek függtek Kossuthról, Bemről, Aulichról, Guyonról és Batthyányról. „Schedl” jelentése keltezés nélkül, MOL D 36. 5. cs. f. 139.; az egy grafikai jel mint azonosító mögött meghúzódó tordai Zákos Elek szerint Medve Imre olajfestményeket festett a forradalom egyes eseményeiről, ő maga a nagysallói ütközetet ábrázolót látta s egy másikat, melyen Kossuth kitüntetést ad át Görgei Artúrnak és más tábornokoknak. Medve Batthyány, valamint a többi áldozat „felakasztását” is készült megfesteni. Az elkészült két képet állítólag 60 ezüst forint (!) körüli összegért értékesítette. Zákos beszámolt új magyar érmékről is, ezüsthuzasokról magyar címerrel és koronával, a felirat magyar nyelven: „Béla V., 1851.” Zákos jelentései, 1850. szept. 13., aug. 4. Uo. f. 428., 262. (A közvélemény azt suttogetta, hogy Viktória angol királynő másodikülött fia fog V. Béla néven a magyar trónra lépni, s nagykorúságáig Kossuth áll majd mellette diktatorként.)

¹⁰ Zákos Elek tudni vélte, hogy volt honvédtisztek társaságában egy Bogdanovics nevű orosz vígadott így. Zákos jelentése, 1850. jún. 20. MOL D 36. 5. cs. f. 88.; augusztus végén két állítólagos illegális Lajosnapi megemlékezésről számolt be, több száz résztvevővel: egyrészt egy vendéglőben, illetve a Svábhegyen kinn, a szabadban. Kétségesnek látszik azonban, hogy valóban sor kerülhetett-e ilyen tömegrendezvényekre. Zákos jelentése, 1850. aug. 27. Uo. f. 395.

rabjaival igyekeznek folyamatosan fenntartani a kapcsolatot, az élelmiszer-csomagokban üzeneteket próbálnak becsempészni arra számítva, hogy ha éppen olasz katonák őrködnek, ők nem olyan alaposak a küldemények átvizsgálásában (1850. jún. 19.). Fel-feltűnik egy-egy női családtag is, ahogy személyesen Haynaunál igyekszik szeretete számára kedvezőbb elbírálást kijárni. Azonban – tette hozzá a jelentéstevő – kiderült néhány alkalommal, hogy Haynau nem ismerte az egyes ügyeket és személyeket, s ez rossz benyomást tett a közvéleményre (Zákó István volt népképviselői országgyűlési képviselő feleségének például azt mondta, hogy férje tizennégy évig császári tiszt volt, ami egyáltalán nem volt helytálló – 1850. márc. 12.). A mentőakciókba a rokonok alkalmanként igyekeztek bevonni az ismerősöket is. Hajnik Pál volt rendőrminiszter apósa például a jelentéstevő szerint a „császárhűektől” (kaiserlichgesinnten) gyűjtött aláírást, hogy igazolja, az akkor Párizsban tartózkodó Hajnik igen mérsékelt volt rendőri vezetőként, amit egyébként jelentésében „Adolf fia” is megerősít (1850. júl. 5.).¹¹

A naplóírók is megemlékeztek a színházról mint olyan köztérrel, amelyben olykor lehetőség nyílt az ellenállás áttételes vagy nyíltabb demonstrációjára. A legnagyobb port az uralkodó születésnapja alkalmával a Nemzeti Színházban történt demonstráció váltotta ki, amikor a karzaton a császári himnusz alatt pisszegőket kegyetlen botozással és vesszőzéssel büntette a hatóság.¹² „Adolf fia” több hasonló alkalomról is beszámolt: 1849. december elején például a „kossuthista publikum” méltatlankodott, hogy a császári himnusz alatt le kellett venni a kalapot (1849. dec. 3.). Más alkalommal Budáról jelenti, hogy egy Zrínyi-darab közben elhangzott egy a szabadságot és a hazát dicsőítő mondat, amit a közönség nagy ovációval fogadott (1850. jún. 13.). De nem volt elégedett „Adolf fia” a pesti német színházzal sem. Szerinte annak nehéz helyzete arra vezethető vissza, hogy Kalis igazgató, aki a forradalom lelkes híve volt korábban, szándékosan tönkre akarja azt tenni (1850. jún. 21.), miközben a város német lakosainak német nemzeti tudata nem elég erős, hisz egyikük sem tiltakozott az ellen, hogy az alkotmányt először magyarul, s nem németül hirdették ki (1849. dec. 30.).

Megörökít ügynökünk egy magyar nyelv melletti demonstrációt a pesti egyetemen is: 1850. július 18-án Machik József, a magyar nyelv és irodalom helyettes tanára szervezésében hallgatók magyar irodalmi dolgozatainak előadására került sor, mely alkalomról a korabeli sajtó is beszámolt.¹³ Jelen volt Karl Geringer báró, a polgári ügyek

¹¹ Kacs Kovics Lajos érdekében történt hasonló akcióról számol be Kacs Kovics: ff. 151–152., ismerteti: Spira 1998: 679.

¹² Vö. Spira 1998: 660.

¹³ *Magyar Hírlap* (2.) 209. sz. 1850. júl. 21., *Pesti Napló* (1.) 108. sz. 1850. júl. 19., *Hölgyfutár* (1.) 18. sz. 1850. júl. 20., az alkalomról megemlékezik még: Pauler: I. f. 155: Fejér „a magy. nyelv supremációját kijelenti s követeli, hogy mindenki ez országban a magy. nyelvet tudni kötelességének tartsa.”

császári biztosa, a magyarországi közigazgatás vezetője is. Az előadások azt fejtegették, hogy egy nemzet csak addig áll fenn, míg saját nyelve és irodalma van. Az előadások után az „agg” Fejér György, az egyetemi könyvtár 1824–1843 közötti igazgatója váratlanul hosszú beszédben „néhány árulkodó frázissal” köszönetet mondott az előadóknak az országos nyelv művelése terén kifejtett buzgalmukért, amivel a jelentéstevő szerint sikerült Geringert zavarba hozni (1850. júl. 19.). A pesti egyetem padjain a jelentéstevő szerint egyébként is császárellenes bevésések, feliratok voltak láthatók még 1849 végén is (1849. dec. 17.).

A jelentésekben megjelennek a tudatos – szelíd és kevésbé szelíd – egyéni ellenállás más gesztusai is, például az öltözködés terén. „Adolf fia” feljegyezte például éppen Szentiványi Vincéről, Pest-Buda-Óbuda császári főbiztosáról, hogy amikor 1850. március elején, az oktrojált alkotmány kihirdetésének egyéves évfordulóján ünnepi istentiszteletet tartottak, s azon minden hivatalnok hivatali egyenruhában jelent meg, az egyetlen kivétel Szentiványi volt, aki „magyar kosztümben” virított. (A jelentéstevő azonnal hozzáteszi: Szentiványi egyébként is megbántva érzi magát, mivel Geringer báró nem fogadta el személyi javaslatait, s ezért lemondani készül – 1850. márc. 7.) Természetesen nem marad említetlenül az ún. Kossuth-kalapok viselése sem („Adolf fia” szerint például Horvát Árpád, az oklevél- és címertan helyettes professzora, Petőfi özvegyének új férje is abban járt az egyetemre), sőt azt is tudni véli, hogy a „Kossuth fiúk sapka” („Kinder Kossuthmütze”) viselete is terjedt (1849. dec. 12.).

Arról mások is megemlékeznek, hogy amikor Kossuth gyermekei császári engedéllyel elhagyhatják a fővárost, hogy szüleik után Törökországba utazhassanak, távozásuk alkalmával nagy tömeg gyűlt össze, és sok ajándékot kaptak (1850. máj. 26.).¹⁴ „Adolf fia” azt is tudni vélte, hogy a politikai szimpátia még a politikától nagyon távol eső ügyekben is szerepet játszott, szerinte egy-egy radikális eszmével szimpatizáló még egy házladásnál is megfontoltan nem konzervatív jelentkezőnek, hanem egy hozzá hasonló szelleműnek adta el a házát (1850. febr. 4.).¹⁵

Hogy a bátrabbak tiltott falragaszok kihelyezésétől sem riadtak vissza, szintén tudjuk más forrásokból is. Az eddig ismert példákhoz „Adolf fia” egy újabbat tesz hozzá. Eszerint – de a jelentéstevő csak hallotta a hírt, magát a ragaszt nem látta – a talált falragaszon egy rajz volt látható, melyen a „szabadság menekültjeinek korifeusai”

¹⁴ Vö. Pauler: I. f. 151.

¹⁵ Zákos Elek szerint a Bosch vendéglő főpincére Geringer báró egyik német vendégét nem volt hajlandó kiszolgálni németekre szórt szidalmazások közepette. Zákos jelentése, 1850. máj. 9. MOL D 36. 5. cs. f. 112.; szerinte az Itáliában szolgáló szabadságolt magyar császári katonatiszteteket is – bár magyarok ellen nem harcoltak – mint idegeneket fogadják még rokonaik is; megbélyegzettnek számít azonnal, aki nyilvános helyen katonatiszttel szóba áll, stb. Zákos jelentése, 1850. aug. 13. Uo. f. 281.

kártyáznak Angliában, természetesen köztük Kossuth Lajos is. Mögöttük pedig az egyik néző, azaz az uralkodó, Ferenc József kinyújtja a kezét, s egy új négyes lapot akar a kártyalapok közé dobni. Kossuth azonban hozzáfordul, s azt mondja: „Ez nem ér.” (1849. dec. 17.)¹⁶

„Adolf fia” megmutatja nekünk a döbbenetből és megrendülésből lassan magához térő civil társadalomnak a hatalom birtokosai elől gondosan rejtegetni próbált arcának számos vonását. Nemcsak a tehetetlen és megalázott várost, de a szívük mélyén a megelőző hónapok eszméit melengető lakosokat, ahogy Török Pál nevezte, az „ébredezés”-t is magunk elé képzelhetjük. S így szemünk előtt kezdhet formálódni „1848 hagyománya.”¹⁷

De vajon ki ez a titokzatos informátor, akinek a nyomát eddig követtük? Nem könnyű kilétét felfedni – s sajnos közölnünk kell, hogy nem tudjuk a választ. Igen körültekintően védte ugyanis inkognitóját – a kortársak és az utókor történészei előtt is. Jelentéseit lezárt borítékban post restante címre (címekre?) küldte megbízóinak.¹⁸ Ugyanakkor igen sok információt elárul magáról jelentéseiben: a pesti egyetem rendes vagy helyettes tanára, „előadásait” 1849 októberében kezdte, kedden és csütörtökön délután 4–5 óra között. Elsősorban a bölcsészeti karon oktatókat említ jelentéseiben (Horvát Árpádot, az oklevél- és címertan helyettes professzorát, Mayer Istvánt, a pedagógia helyettes professzorát, Nogáll Jánost, a hittan helyettes professzorát, Sztanke Leandert, a filozófia helyettes professzorát, Ferencz Józsefet, a szláv nyelvészet és irodalom helyettes professzorát¹⁹). S az, hogy időnként címeket is ad jelentéseinek (a Három holló vendéglőben lezajlottakat például „In vino veritas” címmel közli), mintegy kis elbeszéléssé kerekítve jelentenivalóját, szintén bölcsészre vall. (Ráadásul tudjuk, hogy vele egyidőben Podolsky ügynökei között szerepelt az orvoskar professzora, Tognio Lajos is.) Egy alkalommal, amikor „Adolf fia” Kossuth anyjánál jár, a jelenlévők felszólítására „megvizsgálta” Kossuth gyermekeit, és „tehetségesnek találta őket” (1850. ápr. 13.), ami szintén elsősorban a gimnáziumi oktatásban is művelt

¹⁶ Zákos 1850 elején egy az „ultrademokraták” között terjesztett, Haynaut ábrázoló kis litografált képet küldött jelentése mellé. Zákos jelentése, 1850. jún. 1. MOL D 36. 5. cs. f. 48.; „P. T.” pedig arról értesíti megbízóit, hogy Marczibányi gróf házában egyik boltozati ajtajára krétával az „Éljen Kossuth” feliratot írták fel, ami annál is inkább mosolyra fakasztotta a lakosokat, mivel ez épp az egyik csendőrposzt helyszínén történt. „P. T.” jelentése, keltezés nélkül. Uo. f. 424.

¹⁷ Török é. n.: 87.; Zákos egyik jelentése szerint 1850 nyarán két lakos az István herceg fogadóban 120 ezüst forintban fogadott, hogy öt hónapon belül nem lesz több osztrák Pesten! Zákos jelentése, 1850. aug. 12. MOL D 36. 5. cs. f. 300.; vö. Gergely 2001: 482.

¹⁸ Az egyik jelentés hátoldalán a címzés: „Tekintetes Nemes és Vitézlő Hadaly Ferencz Urnak poste restante Pesten.” Jelentés, Pest, 1849. okt. 7.

¹⁹ Vö. Szentpétery 1935: 668–680.

bölcsészeti tárgyak oktatójára vall. Nincs a jelentésekben nyoma, hogy honoráriumot kapott volna szolgálataiért, két alkalommal említ pénzt jelentéseiben: egyszer Abonyban meglátogatja Kossuth anyját és Ruttkay Józsefnét, Kossuth hugát, s az út költségeinek, 5 ezüst forintnak a megtérítését kéri (1850. szept. 2.), más alkalommal arra céloz, hogy Kossuth anyjának teendő kis ajándék kedvező lenne a megítélésére nézve (1850. máj. 22.).

Azt is tudhatjuk jelentéseiből, hogy olaszul és angolul biztosan beszélt a latin, német és magyar nyelven kívül. Két tanítványának nevét említi: Mladen Stratimirović és egy Löwy nevű csehországi diákét. (Mivel azonban ebből a tanévből nem rendelkezünk hallgatói listákkal, nem tudjuk azonosítani, milyen tárgyakat hallgattak ők ekkor.) Az egyik legértékesebb információ személyének azonosítása szempontjából talán az, hogy a Pesten időnként megjelenő Gavrilov orosz tanácsossal – akinek megfigyelésére megbízást is kap alkalmazóitól – csereüzletet kötnek: ő tanítja őt olasz nyelvre, az pedig őt oroszra. Elgondolkodtató továbbá az, hogy jelentései szerint egyszerre volt bejáratos a kompromittáltaknak számító személyek (például a Kossuth család, Buttler gróf) és a bécsi kormányzat mellett nyíltan elkötelezettek (például Gaál Eduárd császári biztos, Dörde Stratimirović alezredes) köreibbe, de találkozott a *Times* Pesten járó tudósítójával is, miközben láthatólag jól ismeri a pest-budai elitet, kitűnő helyismerettel rendelkezik, azaz hosszú évek óta a városban kellett, hogy éljen. 1848–1849-ben nem lehetett kiemelkedő a tevékenysége, hiszen akkor aligha állt volna vele szóba egy császári biztos, viszont a kompromittáltak is megbíztak benne, feltételezték, hogy szimpátiája az ő oldalukon áll. Láthatólag igen kiterjedt ismeretségei voltak a Délvidéken, még 1848-at megelőző időből. Egyik jelentésében maga a következőképp összegzi, hol rendelkezik személyes ismeretségekkel: Kassa, Ungvár, Nagyvárad, Pécs, a Szerb Vajdaság területe s Zágráb (az „utóbbi időben”) (1850. szept. 2.).

Azonosításához továbbá még kiindulási pontot jelenthetne a kézírása is, de mivel ebből az időből az egyetemi iratok a bölcsészkart illetően nagyon hiányosan vagy egyáltalán nem maradtak fenn, s a gót betűs német írásmódot későbbi esetleges magyar nyelvű iratokkal csak nehezen lehet összevetni, ezen az ösvényen sem juthatunk tovább.

Nem tudjuk, kiderül-e valaha, hogy ki rejtőzik az „Adolf fia” szignó mögött, de jelentései újabb színeket villantanak fel a kor palettáján – nemcsak megbízói, hanem a mi szemünk előtt is.

LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

Absz. kori iratok. Abszolutizmus kori iratok. III. Armee-Commando, Polizei Section

Magyar Országos Levéltár (MOL)

D 36. Abszolutizmus kori levéltár. III. Armee-Commando, Polizei Section

Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár (OSzK Kt.)

Kacs Kovics: Kacs Kovics Lajos m. tud. Akademia I. tagjának életrajza 1806–1888.

Fol. Hung. 1329.

Pauler: Pauler Tivadar: Napi jegyzetek. I–II. köt. Quart. Hung. 2611.

Trefort: Trefort Ágoston levelei feleségéhez, Rosty Ilonához, 1849–1850. Levelestár

KIADOTT FORRÁSOK

Bártfay 1969: *Bártfay László naplójából II. és válogatott levelei Kölcsey Ferenchez.* (Szerk. Jenei Ferenc.) Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, Bp.

Felsenthal 1853: Felsenthal, Rudolph Edler von, k.k. Polizeirath: *Aus der Praxis eines österreichischen Polizeibeamten.* Bd. 1. *Der Banknotenfälscher Peter von B***.* Fr. Manz, Wien

Gyulai 1961: *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig.* (S. a. r. Somogyi Sándor.) Akadémiai, Bp.

Mátray 1989: Mátray Gábor: *Töredék jegyzemények Magyarország történetéből 1848/49-ben.* (S. a. r. Fülep Katalin.) Szépirodalmi, Bp. [Kézirat: OSZK Kt Quart. Hung. 626.]

Szilágyi 1876: Szilágyi Sándor: *Rajzok a forradalom utáni időkből.* Athenaeum, Bp.

Walther 1888: *Walther Imre naplója 1846–50.* Pallas, Bp.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Berzeviczy 1922: Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865.* I. Franklin, Bp.

Czaga 1995: Czaga Viktória: *Az önkényuralom pest-budai rendőrsége (1849–1860).* In: *A fővárosi rendőrség története (1914-ig).* (Szerk. Kollár Nóra) BRFK, Bp., 131–155.

Gergely 2001: Gergely András: *1848 hagyománya.* In: Gergely András: *1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből.* Osiris, Bp., 468–485.

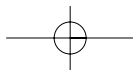
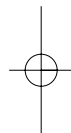
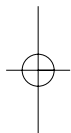
Sashegyi 1965: Sashegyi Oszkár: *Bevezetés.* In: Sashegyi Oszkár: *Az abszolutizmus kori levéltár.* Akadémiai, Bp., 1–132.

Spira 1998: Spira György: *A pestiek Petőfi és Haynau között.* Enciklopédia, Bp.

Szentpétery 1935: Szentpétery Imre: *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.

Török é. n.: Török Pál: *Pest-Buda 1850-ben*. Bp., é. n.

Wildner 1937: Wildner Ödön: Buda és Pest közigazgatásának története az 1849–1865. évi abszolutizmus és provizórium alatt. I. *Statisztikai Közlemények* 87. (1937) 3. sz.

Dénes Iván Zoltán

HOGY VISZONYULJUNK A NYILVÁNVALÓ IGAZSÁGTALANSÁGHOZ?

I.

Az a békekonferencia, amely Magyarország számára a második világháborút lezárta, 1946. július 29-én kezdődött Párizsban, és 1947. február 10-én a békeszerződés aláírásával, majd nemzetgyűlési elfogadásával, 1947. július 16-i becikkelyezésével és szeptember 15-i moszkvai ratifikálásával fejeződött be.¹ A békeszerződés még a trianoninál is valamivel rosszabb lett, és bár a törvény szerint Magyarország függetlensége formailag helyreállt, az ország ténylegesen szovjet katonai megszállás alatt maradt, és (a békeszerződéstől függetlenül) megkezdődött és hamarosan felerősödött az ország szovjet gyarmatosítása s az azt szolgáló diktatúra, a totális rendszer kiépítése. A béketárgyalások eredményét a magyar közvélemény 1946 májusában még nem, októberében viszont már ismerte.

Bibó István *Az európai egyensúlyról és békéről* című nagy kéziratából kiemelte a nemzetté válás kelet-európai sajátosságairól szóló, és a Lengyelországról, Csehszlovákiáról és Magyarországról, azok megrázkódtató politikai élményeiről, politikai históriáiról és politikai kultúrájuk eltorzulásáról szóló fejezeteket, valamint azokat, amelyek a jó békekötésre vonatkoztak.² Ezeket 1946. május–júniusában *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* címmel – némileg átdolgozva és kiegészítve – cikksorozat formájában megjelentette az *Új Magyarországbán*, majd egészét röpiratként külön kis kötetben.

A kelet-európai kisállamok nyomorúságában *Az európai egyensúlyról és békéről* história-elemzését alkalmazta a három köztes-európai állam 18–20. századi történetére, azok politikai kultúrájának torzulásaira. A három – Németország és Oroszország közötti – kelet-európai országban, Lengyelországban, Csehországban (illetve Csehszlovákiában) és Magyarországon a demokratikus nacionalizmus helyébe az antidemokratikus

¹ Romsics 2006: 7–11., 189–247.

² Vö. BIM 2. 37–91., 219–231., 241–251.

nacionalizmus lépett, szembekerült egymással a szabadság és a közösség ügye. Nem eredendő elmaradottság, hanem megrázkódtató történelmi tapasztalatok következtében, amelyekre politikai hisztériával reagáltak. Nemzetépítési folyamataikat a szabadság, a jogkiterjesztés jegyében nem tudták kiterjeszteni a történelmi államkeretekre. Nemzetiségeik ugyanis nem elégedtek meg a nemzeten belüli szabadsággal, hanem önállóságra törekedtek. Ami akkor, amikor e három nemzet ellenséges nagyhatalmakkal került szembe, katasztrofális következményekkel járt: Lengyelország teljes felosztásai, a magyar szabadságharc leverése, majd a történelmi Magyarország Trianonban rögzített felosztása, és Csehszlovákia felosztása, majd megszállása. Úgy érezték, hogy Nyugat-Európa szégyenletesen cserbenhagyta őket.³

„Azt a számlát, melyre mind a három nemzet szüntelenül hivatkozott, Európa, mely valóban cserbenhagyta őket súlyos helyzetekben, érezte is bizonyos fokig. A három nemzet közül azonban Magyarország a maga erkölcsi számláját rossz pillanatokban és rossz módon nyújtotta be: először az 1849 utáni reakció reménytelen ideje alatt, másodszor 1918 és 1938 között, a merev status quo rendszer uralma alatt a kveruláns revizionizmus formájában, harmadszor pedig 1938 és 1941 között a fasizmus szövetségeseként. Lengyelország és Csehszlovákia ellenben 1918-ban is, 1945-ben is olyan pillanatban nyújtották be a számláikat, amikor Európa érezte is a tartozást és képes volt is a teljesítésre. A három nemzet sorsa [...] ezen a ponton némileg szétválík: míg Magyarország arra sem számíthat, hogy etnikai határait megkapja, addig Csehországnak [nyilván: Csehszlovákiának] nemzetközi segédlettel kisebbségtelenítik az egész történelmi területét, Lengyelország pedig elvesztett történelmi területéért hasonlóképpen kisebbségtelenített kárpótlási területet kap. Magyarországon tehát a demokrácia jövőjét is érintő súlyos lélektani válsággal lehet számolni, Lengyelország és Csehszlovákia ellenben a nagytömegű kitelepítésekkel kapcsolatban egy nagyméretű európai lelkiismereti válságnak válhatnak még a szereplőjévé. Az az állapot, hogy mindhárom nemzet teljes lélektani megnyugvással tudja elfogadni a maga immár megszokott és mások által sem vitatott kereteit, még mindig a távolabbi jövőben várat magára”⁴

³ BIM 2. 221–223., 248–251., BIM 5. 60–64. Vö. Davies 2006; Trencsényi 2011a: 43–44., 68–69., 80–85.; Trencsényi 2011b; BIM 2. 224–231., 244–248., 252–258.; BIM 5. 67–72. Vö. Holy 1996; Berkes 2009; Trencsényi 2011a: 57–59., 71–78.; BIM 2. 223–224., 241–244. Vö. BIM 5. 64–67. Vö. Romsics G. 2010: 279–416., Trencsényi 2011a: 298–465., Dénes 2011: 38–50., 64–122.

⁴ BIM 5. 75.

A kelet-európai kisállamok nyomorúságát, politikai kultúrájuk – a közösségért érzett egzisztenciális félelem szülte – deformációit nem eredendő elmaradottság, hanem a demokratikus legitimitás hiányosságai okozták. A legitimitás hiányosságai a területi stabilitás hiányzó élményének és az ebből következő lélektani konszolidátlanságnak, politikai hisztériának a következményei. A jó béke, az önrendelkezés elvének következetes érvényesítése a területi stabilitás és a lélektani konszolidáció kiindulópontja, ami a demokratikus legitimitás és a demokratikus kultúra megteremtésének feltétele. Annak, hogy Közép- és Kelet-Európa két világháború után ne váljon egy harmadik kirobantásának okává és terepévé.⁵

II.

Mit lehet kezdeni egy olyan békeszerződéssel, amely nem az önrendelkezés elvének következetes érvényesítése, hiszen nem a területi stabilitás és a lélektani konszolidáció kiindulópontja, tehát nem jó béke? Hogyan lehet és kell viszonyulni egy nyilvánvaló igazságtalansághoz, amelyet sem elutasítani, sem elfogadni nem lehet? Valóban csak két lehetőség marad: fenntartás nélkül azonosulni vele, holott tele vagyunk fenntartással vagy szembeszállni vele, amikor arra sem erkölcsi és jogalap, sem lehetőség nincs?

A békeszerződés és a magyar demokrácia annak a közhangulatnak a felerősödését kívánta megelőzni, amelyben a békeszerződésért a demokrácia ügyét teszik felelőssé. Meggyőződése volt, hogy el kell kerülni, hogy olyan atmoszféra alakuljon ki, amelyben a békeszerződés igazságtalanságai okozta csalódás és keserűség veszélyezteti a magyar demokrácia perspektíváját. Ezért el kell választani egymástól a békeszerződés igazságtalanságait és a magyar demokrácia ügyét. Annak érdekében viszont, hogy ezeket el lehessen egymástól választani, néhány kérdésre tárgyilagos választ kell adni. Először azt kell tisztázni, hogy ki a felelős a békeszerződés igazságtalanságaiért. Erre azt a választ adta, hogy magyar részről a Horthy-rendszer a felelős azért, hogy Magyarország nem játszhatott komoly szerepet a békekonferencián. Ez mindenekelőtt azért történt, mert az államfő és a hadsereg nem tudott a döntő pillanatokban helytállni, és emiatt Magyarország 1944-ben a győztesek előtt elvesztette politikai súlyát. Nem-magyar részről viszont a győztes nagyhatalmak a felelősek azért, hogy a békeszerződés fél esztendeje még nyitott kérdéseit rosszul, igazságtalanul zárták le.

⁵ BIM 5. 123–134.

A békeszerződésért mindenekelőtt a magyar államférfiak felelősek. Nemcsak a Horthy-rendszer hosszú lejárátú felelősségét kell megállapítani, hanem néhány sürített pillanatban a helytállni nem tudás személyes felelősségét is. Míg az olasz és a román államfő és hadsereg szembefordult a náci Németország hadseregével, Horthy Miklós a német megszállás megkezdésekor, 1944. március 19. és 22. között, majd a kiugrási kísérlet végrehajtása során, 1944. október 15-én nem volt képes személyes helytállásával és ítélőképességével példát mutatni. Olyan kudarcot vallott, ami miatt a magyar hadsereg teljes mértékben demoralizálódott. Emiatt a győzelem felé haladó szövetségesek számára az addig politikai tényezőként számon tartott Magyarország elvesztette a jelentőségét. A békeszerződés legtöbb kérdését Magyarország politikai súlyának 1944-es teljes csökkenése befolyásolta, amiért a felelősség Horthy Miklóst és rendszerét terheli.

Ám nem minden zárult le akkor, s maradtak olyan nyitott kérdések – a magyar-román határ, a csehszlovák kitelepítések és a magyar kisebbségek jogi helyzete –, amelyek csak az elmúlt félévben dőltek el, zárultak be. Ezért a felelősség egyértelműen a győzteseket terheli. A győztes hatalmak ahelyett, hogy megragadták volna annak a lehetőségét, hogy hosszú távra konszolidálják a demokratikus fejlődés feltételeit a vitás kérdések tárgyszerű megoldásával, náci módszerek meghonosítását tették lehetővé a demokrácia nevében. Ezt tették akkor, amikor polgárjogot adtak egész területek kitelepítésének, hogy pillanatnyi politikai opportunizmus jegyében hozzanak határozatokat, amivel a világ közvéleményében súlyos lelkiismereti válságot idéznek elő.

Arra is választ kell adni, hogy igaz-e az a vélemény, amely szerint azért kaptuk ezt a békeszerződést, mert kevésbé vagyunk demokraták szomszédainknál. Annak leszögezése mellett, hogy Magyarországon a demokratikus fejlődésnek komoly akadályai vannak, meg kell állapítanunk, hogy nem szomszédaink vagy mások kedvéért, hanem magunk miatt választjuk a demokratikus fejlődést. Annak ellenére, hogy a demokráciák nem tudnak jó békét kötni, és teret nyitottak annak, hogy demokráciára való hivatkozással szegjék meg a demokratikus területrendezés egyetemes elvét, az önrendelkezés jogát. Szomszédainknak pedig semmi alapjuk sincs arra, hogy demokráciából leckéztessenek bennünket. Mi viszont ne fosszuk meg magunkat a demokrácia előnyeitől és lehetőségeitől ismét dacos gyerekekként, mint tettük az első világháború után. A kelet-európai népek mindegyikének az a feladata, hogy megkomolyodjon és leszokjon arról, hogy ahelyett, hogy felelősséget vállalna önmagáért, bűnbakokat képez és ezzel menti fel magát. Az a demoralizáló hatás, amely Magyarországon a reformkor óta bekövetkezett, nem végzet. Nem szomszédaink miatt és számukra, hanem saját múltunkkal és kíváncsú jövőnkkel szemben kell szembenéznünk bűneinkkel az egy és oszthatatlan emberi méltóság jegyében.

Meg kell mondanunk a véleményünket a békeszerződésről, de azután ezt a témát le kell zárunk. Ki kell jelentenünk, hogy ezt a békeszerződést igazságtalannak tartjuk, és ha lehetőségünk lenne egy pártatlan nemzetközi döntőbírótság elé vinni, megtennénk. Ennek viszont igen kicsi a valószínűsége. Magyarország nem adja fel a magyar kisebbségek sorsa iránti politikai érdekeltségét, ám azt nem hangos demonstrációkkal, hanem a magyar kisebbségek érdekeinek a biztosításával kívánja érvényesíteni.

A békeszerződést el kell fogadni, száz százalékgig teljesíteni kell, és félre kell tenni minden revíziós törekvést, ideológiát és politikát. Ha nem tesszük, az katasztrofális következménnyel járhat a határon túli magyarságra. Ez felel meg a tényleges helyzet realista megítélésének. A revizionizmus pedig – függetlenül a lehetőségektől – sehová sem vezető, terméketlen politika. Az egyetlen termékeny álláspont az, amit a dánok követtek 1864-ben, Schleswig-Holstein elvesztése után, amely szerint az elvesztett tartományokat az országon belül, az ország jobbá tételével kell visszaszerezni.⁶

Ezt azzal érjük el, ha demokratikus országgá válunk. A kemény és igazságtalan békeszerződés nem akadályozhat meg bennünket abban, hogy a jövőben magyar nemzeteknek megnyissuk a demokrácia mérhetetlen előnyeit és lehetőségeit, s ennek jegyében az egy és oszthatatlan emberség, a szomszédokkal való megértés és a kelet-európai népek politikai és kulturális közösségébe beilleszkedés politikáját válasszuk.⁷

Bibó István egyszerre fogalmazta meg a saját maga, a magyar demokratikus politikai közvélemény, és a demokratikus nemzetközi közvélemény számára azt, hogy miért jött létre a rossz béke, kik a felelősek érte, és hogyan kell ahhoz viszonyulnia a magyar demokratikus közvéleménynek. Egész gondolatmenete láthatólag egy nyilatkozattervezet megalapozása és előkészítése, amelyet az esszé utolsó oldalain kurzivált formában olvashatunk.

A nyilatkozatot éppúgy, ahogy az ahhoz vezető gondolatmenetet Bibó István a maga nevében fogalmazta meg, de láthatólag azok számára, akik azt kibocsáthatnák. A nyilatkozat kibocsátói, aláírói valószínűleg a magyar demokratikus közvélemény képviselői lehettek volna, de lehetett volna a magyar kormány is, címzettje pedig az egész magyar társadalom. Témája pedig nyilvánvalóan az igazságtalan békeszerződéshez való viszony őszinte, kertelés nélküli megfogalmazása.⁸

⁶ BIM 5. 135–165. Vö. Romsics 2004: 297–311., Romsics 2006: 26–30., 51., 54., 127., 130., 176., 227–229., 234.; Dénes 2011: 38–50.

⁷ BIM 5. 159–165. Vö. Bárdi 1993, Bárdi 1998, Bárdi 2004, Bárdi – Fedinec – Szarka 2008.

⁸ BIM 5. 164–165. Vö. Balog 2004: 151–185., Kovács 2004: 281–315., Romsics 2004: 297–311., Trencsényi 2007: 183–336., Trencsényi 2008, Trencsényi 2011a: 450–465.

III.

A történelmi Magyarország nemzetiségeinek kiválása önmagában elfogadható és megemészthető lett volna. Akkor, ha a kevert nemzetiségű területek lakosai népszavazással dönthettek volna arról, hogy hová akarnak tartozni. Ám a színmagyar lakosságú területek az önrendelkezés egyértelmű és igazolhatatlan sérelmével kerültek át más országok birtokába. Ez pedig elfedte a szintiszta nem-magyar nemzetiségi lakosságú területek kiválását. Azt tehát, hogy a történelmi Magyarország felbomlása az önrendelkezés elvének szigorú és következetes érvényesítése alapján jogos, annak kivitelezése az önrendelkezés felülírásával viszont igazságtalan és megemészthetetlen volt.⁹

Bibó István a trianoni békeszerződés előzményeivel, s az általa behatárolt lehetőségekkel foglalkozott 1978-ban Szalai Pálhoz írt válaszlevelében.¹⁰ Szalai Pál Litván György *Magyar gondolat – szabad gondolat* című könyve kapcsán írt meg nem jelent cikke, abban megfogalmazott reflexiói, a népi mozgalommal kapcsolatos, mindenekelőtt Illyés Gyula publicisztikájára vonatkozó – sommásnak és méltánytalannak ítélt – megjegyzései nyújtottak lehetőséget arra, hogy egyrészt a békeszerződés teremtette helyzetet, másrészt a népi mozgalommal kapcsolatban álláspontját megfogalmazza.¹¹

Az, hogy a trianoni békeszerződés nem követte a nyelvi határokat, egyáltalán nem volt szükségszerű. Abban, hogy ez észak felé így történt, döntő szerepet játszott Eduard Beneš kalandor és felelőtlen politikája. Ő a nyugati hatalmak számára a kelet-európai nemzetek demokratikus fejlődésének képviselőjeként jelent meg, amit arra használt, hogy képtelen és elvtelen határokat követeljen, amiről a tájékozatlan döntéshozók nem tudták, hogy azok. Ahogy Ferrero *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben, 1814–1815* című könyvéből tudjuk, a történelem cseppfolyós helyzeteiben azok, akik meghatározzák, hogy milyen döntés születik, hosszú időre meghatározzák a lehetőségeket.¹² Mivel a határok nem nyelvi határok lettek, a magyar politika számára elfogadhatatlanokká váltak. Nem a Horthy-rendszer jellege vitte kényszerpályára az ország politikáját, hanem a határok elfogadhatatlansága határozta meg a Horthy-rendszer külpolitikáját. A határokat ugyanis Károlyi Mihály és Jászi Oszkár nem fogadta el, míg a Horthy-rendszer annak elfogadására és ugyanakkor tagadására épült. Két lehetőség közül lehetett választani: a történelmi Magyarország visszaállítása és a trianoni

⁹ BIM 2. 223–224., 241–244. Vö. BIM 5. 66–67., 76–123., 135–165. Vö. Bárdi 1993, Bárdi 1998, Bárdi 2004, Bárdi – Fedinec – Szarka 2008.

¹⁰ Szalai Pál (Budapest, 1935–2003) politikai író, független értelmiségi, a Bibó- emlékkönyv egyik szerzője, aki a szamizdat irodalomban Libertarius álnéven publikált. Ld. Szalai 1991 (1979).

¹¹ Litván 1978. Vö. Illyés 1978.

¹² Ferrero 2002.

Magyarország elfogadása közül. Az előbbi nyilvánvalóan nem az önrendelkezés elvén alapult, ám a trianoni határok nem az etnikai elvet követő megvonása miatt az utóbbi sem, hiszen együtt járt három millió magyar megalázó, kiszolgáltatott és bizonytalan helyzetével. Az önrendelkezés elvének megsértése nem csupán Magyarország irányában volt sárkányfogvetés, hanem egész Európát érintette. Része volt Csehszlovákia 1938-as felosztásában, a világháborúban és a háborút követő kitelepítésekben. A népi mozgalom pedig nem volt totalitáriánus fertőzőttségű, hanem

„egyszerre foglalta magában a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességének a követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdoló ellentétes világnézetek, amelyek mind a szabadság központi ideológiájából vezetnek le magukat anélkül, hogy ezt a kielégítő szintézist létre tudnák hozni. Elsősorban ez az én idetartozásomnak a motívuma.”¹³

A Szalai-levél ellenpontját abban a levélben találjuk, amelyet Bibó István Arany Bálinthoz írt, amelyben a Magyar Közösség peréről kialakított meggyőződését és a perben halálraítélt, majd kivégzett Donáth György utolsó szó jogán elmondott beszédéről alkotott véleményét fejtette ki.¹⁴ A pert koncepciós eljárásnak, Donáth György halálos ítéletét és kivégzését súlyos, alapvető jogsértésnek tartotta. Donáth György beszédét viszont harminckét év távlatából is szűklátókörűnek és kártékonynak látta. Bibó István a levélben élesen kritizálta Donáth György jogfolytonosság-értelmezését, Horthy-rendszer-értékelését, Szabó Dezső-i fajértelmezését és a történelmi Magyarország elmagyarosítására vonatkozó igényét. Az 1945 után újjáalakuló Magyarország jogalapját nem adhatja a Horthy-rendszer, mert az elvesztette a legitimitását. Akkor, amikor a német megszállást nem a németekkel szembefordulásra használta fel, s a kiugrást nem tudta végigvinni. A *kisebbségi többség – többségi kisebbségek, a törzsökös magyarok – térfoglaló zsidók és németek* sémája a magyar társadalomfejlődés alapvető disszonáns vonásai szempontjából félrevezető. Azt ugyanis az asszimiláló magyar társadalom hierarchikus jellege torzította, míg az asszimilálódó zsidókat és németeket saját mikroviláguk polgárosult jellege nem kötötte meg, hanem segítette fölemelkedésüket. Ezzel szemben a magyar parasztság, s azon belül a paraszti szegénység fölemelkedési lehetőségeit a magyar úri társadalom hatalmi, közigazgatási, gazdasági és

¹³ BIM 5. 176.

¹⁴ BIM 5. 178–189. Vö. Bibó 1986, 1990: II. 443–460., Németh 1997, Kende 1997: 153–159., Csicsery-Rónai – Cserenyey 1998: 13–69., 206–209., Dénes 2011: 137–200., 222–249.

lélektani nyomása fékezte le és szorította a mélybe. A magyar nemzet megújódását nem segíti, hanem megakadályozza az idegen származásúak kizárása, hiszen az az egyetemes emberi méltóság sérelme, amely kontraszelekcióhoz vezet. Azt feltételezni, hogy az önálló állami létet megélt nemzetiségek valaha is önként el akarnának magyarosodni, képtelenség s az előbb-utóbb erőszakos magyarosítást vagy teljes kitelepítést von maga után. Ez pedig az 50 milliót meghaladó környező országokkal szemben nemzeti öngyilkosság.¹⁵

Bibó István a Magyar Közösség célkitűzéseiről és állásfoglalásairól, Donáth György az utolsó szó jogán elmondott beszédéről kialakított véleménye a magyar közbeszéd egyik leghatásosabb változatának, a *nemzeti öncélúság* politikai nyelvének, etnoprotektionista programjának a kemény, egyértelmű bírálata. Annak a szemléletnek és nyelvnek a kritikája, amely Bibó István „anyanyelve” volt, s amelyet éppen ő bontott le belülről azzal, hogy terméketlennek minősítette a *nemzetkarakterológiát*, érvénytelenítette a *nemzeti ontológiát*, kiiktatta annak Szabó Dezső-i sémáit, így a *parasztmitológiát*, a *próféta-* vagy *zseni-tudatot*, az *idegen hódítás, befolyás és hatás*, s a *kisebbségi többség – többségi kisebbségek* sémáit.¹⁶ Helyettük politikai hisztéria-elemzéseket dolgozott ki, politikai mediátor szerepre vállalkozott, amíg csak a leghalványabb lehetőséget is látta arra, hogy a demokratikus legitimitás és politikai kultúra kialakulását elősegítheti.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balog Iván 2004: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp. (Eszmetörténeti Könyvtár 2.)
- Balog Iván 2010: *Bibó István recepciója. Politikai áértelmezések*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp. (Eszmetörténeti Könyvtár 12.)
- Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.) 2008: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp.
- Bárdi Nándor 1993: Bibó és Erdély. In: Dénes 1993: 191–197.
- Bárdi Nándor 1998: Németh László. In: Romsics 1998: 175–192.
- Bárdi Nándor 2004: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Kalligram, Pozsony.

¹⁵ BIM 5. 178–189.

¹⁶ Dénes 2011: 137–200.

- Berkes Tamás 2009: *Ködképek a cseh láthatáron. Irodalom- és esztétörténeti tanulmányok.* Kalligram, Pozsony.
- Bibó István 1986, 1990: *Válogatott tanulmányok.* I–IV. (Vál. Huszár Tibor /I–III./, ifj. Bibó István /IV./; szerk. Vida István /I–III/, ifj. Bibó István /IV./.) Magvető, Bp.
- BIM 2.: *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat. Politikai hisztériák.* (Utószó: Dénes Iván Zoltán.) Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2011.
- BIM 5.: *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.* (Utószó: Dénes Iván Zoltán.) Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2011.
- Csicsery-Rónai István – Cserenyey Géza 1998: *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétzúzására 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok.* 1956-os Intézet, Bp.
- Davies, Norman 2006: *Lengyelország története.* (Ford. Bojtár Péter.) Osiris, Bp. (Osiris tankönyvek)
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) 1993: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Tanulmány, Pécs.
- Dénes Iván Zoltán 2011: *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp. (Eszmetörténeti Könyvtár 16.)
- Ferrero, Guglielmo 2002: *Újjáépítés. Metternich Bécsben 1814–1815.* (Ford. Bibó Judit) Osiris, Bp.
- Holy, Ladislav 1996: *The Little Czech and the Great Czech Nation. National Identity and the Post-Communist Social Transformation.* Cambridge University Press, Cambridge. (Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology)
- Illyés Gyula 1978: *Szellem és erőszak.* Magvető, Bp. (Gyorsuló idő)
- Kende Péter 1997: *Az én Magyarországom.* Osiris, Bp.
- Kovács Gábor 2004: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp. (Eszmetörténeti Könyvtár 3.)
- Litván György 1978: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon.* Magvető, Bp. (Gyorsuló idő)
- Németh László 1997: *Naplórészlet a Magyar Közösség perének időszakából. Tiszatáj (51.) 11. 52–54.*
- Pénzes Ferenc – Rácz Sándor – Tóth-Matolcsi László (szerk.) 2011: *A szabadság felelőssége. Írások a 65 éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére.* Debreceni Egyetemi Kiadó/Debrecen University Press, Debrecen.
- Réz Pál (szerk.) 1991: *Bibó emlékkönyv.* I–II. Századvég, Bp. – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. (Szamizdat: 1980.)
- Romsics Gergely 2010: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.* Új Mandátum, Bp. (Habsburg történeti monográfiák 9.)
- Romsics Ignác (szerk.) 1998: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953.* Osiris, Bp.
- Romsics Ignác 2001: *A trianoni békeszerződés.* Osiris, Bp.

- Romsics Ignác 2004: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Osiris, Bp. (Osiris könyvtár)
- Romsics Ignác 2005: *Magyarország története a XX. században*. 3., jav., bőv. kiad. Osiris, Bp. (Osiris tankönyvek)
- Romsics Ignác 2006: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Osiris, Bp.
- Szalai Pál 1991 (1979): Meghaladható a liberális demokrácia? In: Réz 1991: II. 173–182.
- Trencsényi Balázs 2007: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp. (Eszmetörténeti Könyvtár 6.)
- Trencsényi Balázs 2011a: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp. (Eszmetörténeti Könyvtár 14.)
- Trencsényi Balázs 2011b: Antaiosz kalandjai Kelet-Európában. Agrárpopulista diskurzusok a két világháború között. In: Péntes – Rác – Tóth-Matolcsi 2011: 206–228.

Dobszay Tamás

ZALAI KÉPVISELŐK, KÉPVISELŐI SZEREPEK, 1861–1875

Dolgozatomban a választások népszerűbb témája¹ helyett a megye képviseletének más vonatkozásait, a Zalában megválasztott honatyák országgyűlési tevékenységének jellegét vizsgálom. Bár a kortársak korábban is igyekeztek a polgári alkotmányosságról külföldi példákon ismereteket szerezni,² de csak ekkor, az immár folyamatosan működő népképviselői országgyűlés nyújtott lehetőséget a parlamentáris szokások, mechanizmusok begyakorlására. 1861–1875 között tanultak bele a szereplők a parlamentarizmusba, formálták ki annak hazai változatát. Vizsgálatunk tárgyát a politikai élet eme átalakulása, az ennek során a politikusi szereplésben bekövetkező változások egyes mozzanatait képezik; a folyamat megfigyelhető a zalai képviselők működésén.

A KERET – ZALAI VÁLASZTÓKERÜLETEK ÉS VÁLASZTÁSOK

A Zalában megválasztandó képviselők számáról az 1848:V. tc. 5. § rendelkezett a következőképpen: „Zala megye, hol az egyik választókerület főhelye Kanizsa”, küld 9 követet. A törvény általános elvei szerint a kerületek közelebbi megállapítását a megyének a „népszám, terület, közigazgatási tekintetek alapján tett aránylagos felosztással” kellett megállapítaniuk. Ennek alapján Tapolca, Keszthely, Szentgrót, Zalaegerszeg, Nagykanizsa, Letenye, Alsólendva, Baksa, Csáktornya székhelyekkel alakultak meg a választókerületek. Ez a beosztás a vizsgált időszakban Zalában nem változott, 1877-ben is ez a kilenc választókerület küldte képviselőit a törvényhozásba.³

¹ Balogh 1987.

² Urbán 1981.

³ Gerő 1988: 35. és térképmelléklete: A magyarországi választókerületek vármegyénként (1877–1913). Boros – Szabó 1999: 132., Szabó 2002: 59–82.

A vizsgált időszakot (nem számítva természetesen a provizórium alkotmány és országgyűlés nélküli éveit) négy országgyűlési ciklus fedi le, s ez 36 választást jelentene. A képviselőház összetétele azonban ciklus közben is alakulhatott; 1867-ben a kiegyezési törvény elfogadása (május 29.) után Hertelendy György június 3-án, majd Szabó Sámuel június 21-én lemondott.⁴ Összel így e két helyre időközi választást tartottak. Az emigrációból éppen hazatért Perczel Mórt közfelkiáltással választották meg Szabó helyére, mint ahogyan egyhangú szavazás adott felhatalmazást Hertelendy Kálmánnak is. Megbízólevelüket szeptember 29-én, illetve október 1-jén mutatták be.⁵ A következő két ciklusban is szükségessé vált egy-egy kerületben újabb szavazás. Előbb Kanizsán választották meg nem sokkal az országos választások után, 1869. május 13-án az elhunyt – kerületét korábban három ciklusban is képviselő – Sümeghy Ferenc helyére Deák körének országosan ismert publicistáját, egyben a kormánypárt egyik vezéralakját, Csengery Antalt. 1872-ben pedig – mandátumának megsemmisítése miatt – Thassy Miklós helyére kellett nem sokkal az országos szavazás után ismét képviselőt választani; itt is a kormánypárt egyik szorgalmas, megbízható politikusa, a letenyei kerületben már többször is bevált, de 1872-ben ott elbukott Királyi Pál szerzett mandátumot.⁶ Összesen tehát 36 helyett néggyel több voksolással számolhatunk. Minthogy egy-egy honatya több ciklusban is viselt mandátumot, e negyven alkalommal összesen 21 személy kapott megbízást a választók akaratának megjelölésére.⁷

A KÉPVISELŐK AKTIVITÁSA

A rendi országgyűléseken a visszahívás lehetősége, valamint a részletekbe menő és olykor a helyi partikuláris érdeket és szempontokat az általános érdekű tárgyakban is érvényesíteni kívánó követutasítás arra sarkalta a követeket, hogy szinte minden kérdésben megnyilvánuljanak. Elősegítette ezt a rendi diéta kisebb létszáma is. Ehhez képest a népképviselői országgyűléseken megváltozott a képviselők magatartása. Az olykor manapság is megjelenő vélemény, amely szerint a nem vagy keveset szóló honatyák dologtalanok, s csak a javadalomért ülnek a padsorokban, nem számol a képviselőház működésének a parlamentarizmus sajátosságaihoz igazodó átalakulásával.

⁴ KN 1865–1868: IV. 236. és 266.

⁵ KN 1865–1868: V. 4. és 6.

⁶ KN 1872–1875: I. 138.

⁷ Az egyes választásokra és képviselőkre: Balogh 1987: 170–177. és Toth 1973: kül.: Tabelle 10. Die Abgeordneten in der Zeit zwischen 1848 und 1892., Ruzsoly 1999: 144–151.

Az egyik lényeges szempont a *ház létszámának* jelentős emelkedése. Már az 1861-es csonka (Erdély és Horvátország nélküli) országgyűlés alsóháza tagjainak száma is háromszáz felett járt, amely aztán a kiegyezés után négyszáz fölé emelkedett. Ekkora testület természetesen nem működhet úgy, ha minden tagja minden kérdéshez hozzászól. A pusztán a szavazásokban megnyilvánuló részvételt azonban enélkül is a választók megjelenítésének, a választói akarat közvetett megnyilvánulásának kell tekintenünk, s ez minden felszólalás nélkül is szerepet ad a képviselőnek. A plenáris üléseken kívül a *munka más fórumai* is kialakulnak; a véleményeket előzetesen az osztályokban, később a bizottságokban, illetve az egyes pártszerű alakulatok, képviselőcsoportok saját tanácskozásain is el lehetett mondani, s az ott kialakult, előzetesen egyeztetett véleményt a képviselők egy része a szavazáson egyszerűen érvényesítette. E mechanizmust egykorú is sokan nehezményezték mint olyat, amely egyes képviselőket szavazógéppé fokoz le, kétségtelen ugyanakkor, hogy a képviselőház munkáját szakszerűbbé és hatékonyabbá tette.⁸ A korábbi rendi országgyűlést annak idején épp azért érte sok kritika, hogy a paragrafusonkénti sok hozzászólás nehézkes és lassú tárgyalást eredményezett.⁹ További tényező a képviselők kialakuló *munkamegosztása*. Ahogyan az államélet és az országgyűlés munkája az ország életének mind több területére kiterjeszkedett, a törvényhozó testület munkája tematikailag is kibővült. Már a reformkorban megállapították, hogy a követi kar egésze nem képes a sokféle, szakirányú ismeretet igénylő kérdés áttekintésére.¹⁰ Épp ezért szükséges volt a hozzászólóknak, ehelyett a vita során a tárgy szakértőinek véleményét meghallgatva és azt saját a politikai irányzatának stratégiájával egybevetve kell a szavazáson állást foglalnia. Mindemellett *véletlenszerű tényezők* is befolyásolhatják az aktivitást. Ha valaki csak egyszer, sőt esetleg éppen a rövid 1861-es országgyűlésen viselt mandátumot, kevesebb alkalma is lehetett hozzászólásra, mint több ciklusban szereplő társainak.

A tárgyalt korszak zalai képviselői közül Simon Pál és Botka Mihály két, Inkey Ádám és Hertelendy György egy-egy ciklusuk folyamán egyetlen egyszer sem szóltak fel, és Sümeghy Ferencnek (két ciklusban) is csak egy alkalommal, helyi vonatkozású kérdésben volt mondandója. A passzívabb képviselők közé tartozott még Csillag László, Batthyány Zsigmond és Thassy Miklós is (fejenként összesen egy-két felszólalás), de nehéz aktívnak tekinteni azokat a képviselőket is, akik szintén ritkán és csak néhány speciális kérdésben nyilvánultak meg, mint Hertelendy Kálmán (hat-nyolc felszólalás), Kerkapoly Mór (öt), Szabó Samu(kettő).

⁸ Pesti 1999: 58–59. és 65–66., Pesti 2003: 195–199. Cieger 1999: 96.

⁹ Szemere 1847: 27–29. Elemzése: Hermann 2011: 222. Hasonló értékelés: *Követjelentés ... Békés megyei követektől* 1845: 47–56. old.

¹⁰ Szemere 1847: 29–30.

Több lehetősége volt a három-három cikluson át képviselő Szabó Imrének és Tolnay Károlynak, valamint a négy országgyűlésen is jelen lévő Molnár Pálnak, akik éltek is ezzel; ők már mindnyájan a mérsékeltén tevékenyebb képviselők közé tartoztak. Ide sorolhatjuk Gaál Endrét és Nagy Károlyt is, noha a vizsgált időszakban csak egyszer viseltek mandátumot. Viszonylag nagyobb aktivitásuk – mint alább majd látjuk – összefüggött a vállalt feladatok jellegével is. Az egyetlen ciklusban és ráadásul annak is csak végszakaszában képviselő Perczel négy szereplése a rendelkezésére állott időhöz mérve aránylag gyakorinak mondható.

Nem meglepő, hogy a legaktívabbnak az országosan ismert politikusok bizonyultak. Ide számíthatjuk pártja robotosaként Királyi Pált, akit – számos törvényjavaslat előadójaként is – olykor több tucatszor hallgathattak társai. Csengery Antal, Deák bizalmasa, a kormánypárt egyik vezető alakja hasonlóképpen a képviselőháznak is állandó szereplője volt. Kerkapoly Károly, noha Zalában csak 1872-től volt képviselő, pénzügyminiszterként már csak hivatalból is számtalanszor szerepelt.

KÉPVISELŐI SZEREPEK

A zalaiai szerepléseinek száma nemcsak munkabírásuktól és affinitásuaktól, valamint az illető képviselő politikai súlyától, szerepétől függött, hanem sokban a felszólalások tárgyától is. Ahogy az imént láttuk, a legtöbbet szereplők természetesen a meghatározó politikusok köréből kerültek ki. De a kevésbé jelentős személyiségek között is lehettek „szorgalmas” tagjai a Háznak, ha annak munkájában a munkamegosztás megfelelő, hozzájuk illő pontján találtak feladatot maguknak. A zalaiai esetében is rámutathatunk az egyes felszólalókra jellemző tárgyakra, a vállalt tematikákra, s az ezekből következő és kikövetkeztethető, a képviselői feladatokra vonatkozó képzetekre, képviselői szerepfelfogásokra.¹¹ E szerepek bizonyos politikusok tevékenységében természetesen párhuzamosan is érvényesülhettek.

A fentiekben passzívnak minősített négy-öt képviselő (Simon, Botka, Inkey, Sümeghy, Hertelendy György) pl. egyszerűen a *választók akaratának megjelenítésére* szorítkozott, de a kifejtettek értelmében őket is a népképviselet fontos működtetői közé kell sorolnunk.

¹¹ A képviselői szerepekkel foglalkozott Ilonszki Gabriella is, de elsősorban nem a képviselők tevékenysége, hanem társadalmi hovatartozásuk, pártkötődésük vonatkozásában: Ilonszki 2009: 16–17. A képviselői szereplelések tárgyainak számbavételéhez használtuk a naplóhoz készült segédkönyvet: Endródi 1896.

Azonban e hallgatag zalaiak kivételével még a többi kevésbé aktív képviselő is szükségét érezte annak, hogy ha sokszor és nagyfontosságú kérdésekben nem is, de kisebb és jellegzetes tárgykörben, nevezetesen a saját választókerületet érintő, helyi vonatkozású ügyekben megnyilvánuljon. E csoport tagjait a *helyi ügyek érdekében közbenjáró* politikusi szerepfelfogás képviselőinek tarthatjuk. Tevékenységük sokban összefügghet az előző korszak megyei követküldési gyakorlatával és a korábbi, partikuláris problémákat is megjelenítő utasítási rendszer hagyományával. E sajátosság ugyanakkor nem tisztán magyar jelenség, a klasszikus, mintaadó nyugati parlamentarizmusokban a népképviselet „ideális” eszméje mellett – amely szerint a képviselő nem a kerületet, hanem a nemzet, az ország egészét képviseli – országonként és időszakosan eltérő mértékben, de mindvégig megtalálható ez a képviselői magatartás.¹² A fentebb kevésbé aktívak közé sorolt hét képviselő közül Batthyány, Csillag és Thassy egy-két felszólalásának helyi vonatkozása volt, de Hertelendy Kálmán hat-nyolc és Kerkapoly Mór négy szereplése is helyi kérvények benyújtásával, helyi gondok felvetésével volt kapcsolatos.

Egyes problémák azonban mintegy átmenetet képeznek a helyi és általános jelleg között: országos ügy helyi vonatkozásaira mutatnak rá vagy megfordítva, a *helyi ügy kap országos dimenziót*. Ilyenek pl. Gaál Endrének a nyugati vasútnak zalai érdekeket érintő ügyében elhangzott szavai. Újabb képviselői szerepre irányítja figyelmünket Kerkapoly Mór és Thassy egy-egy interpellációja, amely kanizsai, illetve általában zalai vonatkozású volt ugyan, de mindkettő a kormányhatalom túlkapásaira reagált.¹³ E helyi ügyek tehát jogvédő megszólalást váltottak ki. Tárgyuk, valamint műfajuk (interpelláció) és jellegük miatt némileg felidézik a korábbi sérelmi politikát, vagy emlékeztetnek arra. A *kormányhatalom feletti efféle ellenőrködés* magától értetődően elsősorban az ellenzéki képviselők (Perczel, Hertelendy György, Gaál, Nagy, Kerkapoly Mór, Thassy, Remete Géza) feladata, akik közül különösen ketten tűntek ki e téren. Perczel Mór kizárólag országos kérdésben szólt, ezek közül kettő, megszólalásainak fele (Böszörményi sajtóügye és a hevesi ügy) kifejezetten a kialakuló dualista kormányrendszer jellegének problémáját vetette fel. A vizsgált utolsó ciklusban a zalaiak közül Remete Géza tevékenysége sorolható ide (is), aki ugyan helyi, letenyei felvetésből, de választási visszaélések következményeivel foglalkozott.¹⁴

¹² A szabad mandátum kialakulásának történetére: Dezső 1987: 358–361., Dezső 1996: 189–191., Pecze 2001: 5–43., kül.: 25–36.

¹³ Kerkapoly Mór interpellációja a zalai jegyzőktől szedett reverzálisokkal kapcsolatban: KN 1869–1872: XXIV. 174. Tassy Miklós interpellációja a kanizsai járás szolgabírájának a népgyűléseket eltöltő intézkedése miatt. KN 1869–1872: XXIV. 264.

¹⁴ Az 1872. aug. 22-i választás alkalmával a szabad választás korlátozása huszárcsapat általi megfélemlítéssel: KN 1872–1875: II. 378–379. Ugyanebben a tárgyban: KN 1872–1875: VIII. 166–167.

Jellegzetes szerepfelfogás és szerepvállalás azoké a honatyáké, akiknek aktivitása jelentős részben magának a *képviselői rendszernek a működtetésére* irányult. A képviselőház maga is adott tagjainak feladatokat. Ilyen volt pl. a Ház saját költségvetése és számadása mellett az infrastruktúra, így az ülésterem és általában az Országháza fűtésének, világításának, szellőztetésének (az 1865–68-as ciklus elején a frissen emelt épület még ki sem száradhatott), vízellátásának, berendezésének ügyei, valamint a Ház iratainak elhelyezése, őrzése. E sajátos ügycsoport elintézésében nemcsak a zalaiak közül, de az egész képviselőházból kitűnt Molnár Pál, aki azonban megszólalt néhány helyi ügyben is, valamint 1861-ben Deák felirati javaslata mellett is.¹⁵ A házszabállyal összefüggő ügyek már elsősorban politikai jelentőségűek; nem véletlen, hogy országos súlyú államférfiak vagy fontosabb politikusok nyilvánultak meg velük kapcsolatban, így Csengery Antal vagy Királyi Pál. Nem kicsiny súlyú a mandátumok igazolása sem, amely csak később került a bíróságok elé, ekkoriban azonban ezekben az ügyekben európai minták alapján maga a Ház döntött. A zalaiak közül Tolnay Károly és ismét csak Királyi Pál szerepelt gyakran a verifikáció folyamatában előadóként, az igazoló választmány tagjaként.

Csengeryvel és Királyival el is érkeztünk az országos szintű politikusokhoz, akik – bár olykor nem hagyták figyelmen kívül a helyi érdekeket, a képviselőház belső ügyeit – szereplésük elsősorban mégis *országos jelentőségű politikai kérdések, meghatározó ügyek képviselőihez* kapcsolható, s így a népképviselő „ideális normáját” valószínűsíthetjük meg saját tevékenységükben. E honatyák így a legváltozatosabb témákban nyilvánultak meg. Deák jobbkeze, Csengery, bár ciklusonként eltérő mértékben és módon, de szintén gyakran szólalt meg nemcsak zalai, hanem pesti helyi ügyekben is. Tevékenységének súlypontja mégis az országos ügyekre, az általános politikai és törvényhozási kérdésekre esik. Előszórtatva vállalt szerepet ezeken belül az érdeklődésének megfelelő ügyekben, pl. kultúrpolitikai és oktatási vitákban, az állampénzügyek és országos költségvetés-zárszámadás kérdéseiben. Egykori centralista politikusi és lapszerkesztői múltjából következően természetesen nem maradhatott ki a közigazgatás (a köztörvényhatóságok és a községek) rendezése körüli vitákból sem. A Ház belüliei közül a főként a politikai jelentőségű házszabály-felülvizsgálat váltotta ki fellépését. Perczel Mór rövid zalai képviselőisége alatt igen aktív volt, de kizárólag országos ügyekben: így az említett hevesi kérdésben vagy Böszörményi ügyében, ill. a véderőtörvény és a vámszövetség kérdésében.

Hasonló, bár kisebb jelentőségű volt Királyi Pál szerepe; országos, helyi, valamint országos vonatkozású helyi ügyekben, szakkérdésekben és a Ház belügyeiben egyaránt

¹⁵ KN 1861: I. 332.

megszólalt, legtöbbször az 1869–72-es ciklusban. 1861-es egyetlen – jogos sérelmi indulat mellett is önmérsékletre intő, de 1848 helyreállítását határozottan követelő – felszólalását a felirati javaslat mellett felértékeli a tény, hogy Deákék előzőleg reá bízták, hogy elsőként feleljen a konzervatívoknak, akik a liberálisok megszólalását hiányolták az Októberi Diplomával kapcsolatban.¹⁶ 1865–68-ban előadó volt verifikációs ügyekben, hozzászólt a közösügyi-kiegyezési javaslatához, vasútügyekhez. Ekkor és a következő ciklusban számos törvényjavaslat előadójaként is szerepelt.

Hivatalából adódóan is a korszak messze legtöbbször felszólaló zalai képviselője Kerkapoly Károly, aki természetesen nemcsak képviselőként, hanem zalai ciklusa alatt bő egy éven át a kormány tagjaként, pénzügyminiszterként is szerepelt. Köteles volt interpellációkra válaszolni, költségvetési tervezetek és adótörvények kidolgozójaként, betérjesztőjeként ezek vitájában saját maga és a kormány álláspontjának védelmében érvelni, egyéb pénzügyi vonatkozású kérdésekben felszólalni. Kerkapoly – aki nem is a megyében született, előélete is inkább Veszprém megyéhez kötötte, s ekkoriban már Pesten élt – igazi országos politikus volt; helyi vonatkozású ügyekben egyetlen egyszer sem exponálta magát. Professzorkodása és politikusi szerepvállalása mellett nem maradt ideje a helyi kapcsolatok kiépítésére, ápolására. Háttérét ezért döntően a kormánypárt ereje, sikerét pedig részben talán a Kerkapoly névnek a választók fülében ismerős csengése biztosíthatta; elődje a kerületben – igaz, ellenzéki szerepkörben – távolabbi rokona, a család másik ágának itt birtokos képviselője, Kerkapoly Mór volt.

E négy politikus mellett az országos ügyekben aktívak közé még Remete Gézát sorolhatjuk. Kevésbé jelentős viszont Tolnay Károly szerepe, aki eleinte még meg-megszólalt – így 1861-ben a felirati vitában, 1866-ban, a közösügyi javaslat mellett¹⁷ –, később azonban már csak a költségvetés tárgyalásakor, és mint előadó, választási és igazolási ügyekben. Az ellenzéki Nagy Károly az országos jelentőségű ügyek közül a választójog vitájában kétszer is felszólalt, s hallatta hangját az úrbéri maradványok ügyének tárgyalása során is.

Mint már utaltunk rá, az országos érdekű ügyekkel foglalkozó képviselők tevékenységében is vannak jelei a *szakirányú, speciális szerepvállalásnak*. Jól kirajzolódik ugyanis bizonyos sajátos érdeklődési kör és felkészültség Csengery (kulturpolitika, állampénzügyek, közigazgatás), Kerkapoly (állampénzügyek) és Királyi (infrastrukturális

¹⁶ KN 1861: I. 239–241. 1860-as, '48 mellett agitáló publicisztikai tevékenységére: *Pesti Napló* 1860. okt. 24., okt 25., ill. Deák Ferenc 2003: 690. (Molnár András és Deák Ágnes által írt utószó jegyzeteiben.)

¹⁷ A felirat melletti beszéde: KN 1861: I. 301. A kiegyezési törvény vitájában: KN 1865–1868: III. 376.

fejlesztések, állampénzügyek, jogi és a honvédséggel kapcsolatos kérdések) működése esetében. Hasonló figyelhető meg Remete Gézánál is, akinek – ügyvédi foglalkozása tapasztalataihoz igazodóan – jogi és igazságszolgáltatási kérdések iránt volt fokozott érdeklődése. Több helyi problémát felvető megszólalásának (a letenyei járásbírák helyzete, a letenyei képviselőválasztás, a muraközi járás egyházi hovatartozása) is van ilyen vonatkozása, de hozzászólt a közjegyzőségek, a bírák és a bírósági hivatalnokok rangfokozata, a bírósági végrehajtó intézménye tárgyalásához. A nagy országos kérdések közül részt vett a földadóról szóló törvény megalkotásában, valamint a választójog vitájában, mindemellett rendszeresen felszólalt az éves költségvetés tárgyalásán is. Némely speciális érdeklődés talán kimutatható még két kevesebbet szereplő képviselőnél: a későbbi főispán, Hertelendy Kálmán izraelita kérelmek ügyében tett három felszólalását választói megkeresések is indokolhatták, de Nagy Károly négy nem helyi érdekű felszólalásából kettő is az úrbéri viszonyok maradványainak rendezése ügyében hangzott el.¹⁸

E fél tucat képviselő szereplése egyben a kialakuló tematikus munkamegosztásra, de ugyanakkor – különösen pl. Csengery, Kerkapoly esetében – a szakértő és a vezető-általános politikusok szerepeinek olykor egyidejű tendenciaszerű érvényesülésére is példa.

ÖSSZEGZÉS – ZALAIK A MAGYAR PARLAMENTARIZMUS „BEÜZEMELÉSÉBEN”

A Zalában megválasztott képviselők felszólalásaiban tehát megmutatkoztak annak az átmenetnek a jelei, amelyek a képviseletnek a rendi működésből a modern parlamenti rendszerré alakulását jellemzik. Bár fennmaradt a lehetőség és a törekvés a helyi érdek megjelenítésére, más képviselők tevékenységében a partikuláris érdekek helyett és mellett előtérbe kerültek a nemzeti szintű, országos tárgyak. Reformkori előzményeket folytatva megindult a honatyák közötti szakosodás és munkamegosztás. A választókat csak némán megjelenítő, kevésbé aktív, vagy éppen a párthovatartozás szerinti „szavazógép” szerepét vállalók mellett voltak akik a képviseleti rendszer üzemszerű rutinműködésének kialakulásában vállaltak szerepet. A jelentékenyebb személyiségek között megfigyelhető tendencia a szakértő-politikus és az általános kérdésekkel foglalkozó, országos szintű politikus típusának kialakulása.

¹⁸ Nagy Károly az úrbéri maradványok ügyében: KN 1869–1872: XXIV. 362. 365–366. Hertelendy Kálmán vonatkozó felszólalásai: VIII. 262., 310., 348.

FORRÁSOK

- KN 1861: *Az 1861. év april 2. Pesten egybegyűlt Országgyűlés képviselőházának naplója*. I–II. Hajnik Károly (szerk.). Landerer és Heckenast, Pest, 1861.
- KN 1865–1868: *Az 1865. dec. 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. I–XI. kötet. Greguss Ágost (szerk.). Pest, 1865–1868.
- KN 1869–1872: *Az 1869-ik évi april 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. I–XXIV. Greguss Ágost, Fenyvessy Adolf, Kónyi Manó, Nagy Iván (szerk.). Pest, 1869–1872.
- KN 1872–1875: *Az 1872. évi september 1-re hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi napló*. Nagy Iván (szerk.) Buda, 1872–1875.
- Követjelentés ... Békés megyei követektől 1845: Követjelentés az 1843–44-ki országgyűlésről Szombathely Antal és Tomcsányi József Békés megyei követektől*. Pest.
- Szemere Bertalan 1847: *Szemere Bertalan követjelentési beszéde Miskolcz, 1845. január 9ikén*. Kiadja egy gyorsíró, Miklósvár.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Elemér 1987: Országgyűlési választások Zala vármegyében 1861–1872. In: Bilkei Irén (szerk.): *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból*. (Zalai Gyűjtemény 26.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 163–185.
- Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel 1999: *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944*. Korona, Bp.
- Cieger András 1999: Kormány mérlegen – a múlt században. A kormány helye és szerepe a dualizmus politikai rendszerében (1867–1875). *Századvég* (4.) 14. 79–108.
- Deák Ferenc 2003: *Válogatott politikai írások és beszédek*. II. 1850–1873. (Vál., s. a. r. Deák Ágnes) Osiris, Bp.
- Dezső Márta 1987: Ké a képviselő? – avagy a képviselői mandátum jellege. *Jogtudományi Közlemény* (47.) 7. 177–182.
- Dezső Márta 1996: A képviselői mandátum jellege – a szabad mandátum határai. In: *Emlékkönyv Dr. Szentpéteri István születésének 70. évfordulójára*. Szerk. Tóth Károly. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tom: XLIX, Fasc. 1–48.) Szeged, 189–202.
- Endrődi Sándor 1896: *Általános mutató a magyar országgyűlés naplóköteteihez*. I. 1892-ig. *Név és tárgymutató*. Bp.
- Gerő András 1988: *Elsöprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarországnán*. Gondolat, Bp.
- Hermann Róbert 2011: Szemere Bertalan 1845-ös követjelentési beszéde. In: Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya (szerk.): *História mezején. A 19. század emlékezete*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 221–230.

- Ilonszki Gabriella 2009: *Képviselet és választások Magyarországon a 19. és 20. században*. Akadémiai, Bp.
- Pecze Ferenc 2001: *A parlamenti képviselők szabad mandátumának és interpellációs jogának kialakulása*. Utánnymat, Bp. (A Hunyadi Szövetség Füzetek 6.)
- Pesti Sándor 1999: Pártfegyelem a dualizmus kori Magyarországon. *Századvég* (4.) 14. 55–78.
- Pesti Sándor 2003: *Az újkori magyar parlament*. Osiris. Bp.
- Ruszoly József 1999: Országgyűlési Képviselőválasztások Magyarországon 1861–1868. Püski, Bp. (Jogtörténeti Tár 2/2.)
- Szabó Pál Csaba 2002: Országgyűlési választókerületek a dualizmus kori Magyarországon. *Acta Univ. Szegediensis, Acta Historica* (114.) 59–82.
- Toth, Adalbert 1973: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. R. Oldenbourg, München. (Südosteuropäische Arbeiten, 70.)
- Urbán Aladár 1981: A nyugat-európai államrendszerek és a reformkor nemzedéke. In: Pölöskei Ferenc – Ránki György (szerk.): *Magyarországi polgári államrendszerek*. Tankönyvkiadó, Bp. 9–49.

Erdődy Gábor

ANTALL JÓZSEF A NEMZETI ELNYOMÁS ÉS A MODERNIZÁCIÓ DUALIZMUSÁRÓL, A NEOABSZOLUTIZMUS KETTŐS TERMÉSZETÉRŐL*

A világosi fegyverletételt követő évtized történetének értékelése során Antall azt a színté sajátos vonást állította elemzése középpontjába, miszerint bár a korszak történetét alapvetően a politikailag egymással kibékíthetetlen abszolutizmus és a liberalizmus szembenállása határozta meg, a liberalizmus programjából és a konzervatív etatizmusból is sokat merítő hivatalos politika korszerű reformokat is eredményezett. A neoabszolutizmus történelmi szerepét értelmező analízisében Eötvös gondolatmenetét fogadta el, amely Antall összegző megállapítása szerint arra helyezte a hangsúlyt, hogy az egyébként áthidalhatatlan ellentét párt alkotó abszolutizmus és liberalizmus egymással visszatérően kölcsönhatásba kerülve, „egymást akció-reakció viszonyban követve” alakította a 19. század történetét.¹ A centralista politikussal rokon felfogásában azt „a realitásokhoz közelítve egyensúlyt kereső” álláspontot osztotta, amely szerint a neoabszolutizmus a forradalom társadalmi vívmányait korántsem semmisítette meg, hanem annak eredményeit kisajátítva törekedett a modernizációra, és politikájával „a civilizációs igények realizálását is szolgálta.”²

Az 1849 utáni időszakról a historiográfiában élő, Berzeviczy Albert által megfogalmazott hagyományos képtől: a nemzeti elnyomást, az önkényuralmi mozzanatok, a restaurációs törekvéseket, a stagnálás vonásait középpontba állító domináns felfogástól elszakadva került az egyoldalú ábrázolásokat. A korrekció szándékától is vezérelve, s a későbbi évtizedekben az osztrák (mindenekelőtt Waltraud Heindl,

* A tanulmány *Tradicionális történelmi identitás – modern politikai eszmerendszer. Antall József kereszténydemokrata politikai filozófiája és annak nemzeti történelmi beágyazottsága* c. monográfiám (ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2011) részfejezetét képezi.

¹ Antall József: Modell és valóság. Eötvös József a kiegyezési politika sodrában. In: Antall: 1994. I. 20., 33.

² Vö. Miru 1999: 143., Somogyi 1981: 59., Deák 2008.

Friedrich Gottas, Helmut Rumpfer, Stefan Malfèr műveiben), majd a magyar történetírásban is egyre inkább teret nyert felfogást sokban megelőlegezve különös hangsúlyt fektetett a korszerű európai centralizált birodalom megteremtésére irányuló modernizációs intézkedések jelentőségének bemutatására.³

A neoabszolutizmus lényegének megítélése szempontjából megkerülhetetlen alaponak tekintette ugyanakkor azt a körülményt is, hogy a Habsburg-politika mindenekelőtt a nemzeti törekvések elfojtására irányult, számos korszerű intézkedése idegen érdekek szolgálatában, az összbirodalom kialakítására és megszilárdítására irányuló törekvés jegyében született, azaz – amint arra Kossuth Lajos is rámutatott – a dinasztikus politika eszközeként szolgált.⁴ A méltányosság hangján emlékezett meg ugyanakkor arról, hogy a Bach-korszak – elnyomó intézkedései közepette is – eltúrte az értelmiségi élet bizonyos fórumainak fokozatos újjászervezését.⁵

Antall József különös empátiával vizsgálta a szabadságharc leverését követően a szabad politikai cselekvés esélyétől megfosztott értelmiségiek útkereső próbálkozásait. Toldy Ferenc tudományos és tudományos-közéleti szerepét elemző tanulmányában „a magyar irodalomtörténet atyjaként” tisztelt tudós szerepvállalását azért minősítette a nemzet érdekében álló magatartásnak, mert így szerzett befolyását Toldy „arra használta fel, hogy megmentse nemzeti értékeinket... Hitte, hogy az irodalom és a történelem kutatása és feldolgozása nemcsak a hatalom gyakorlásában, de elviselésében is erőt ad.”⁶ A Dávidházi Péter által sokoldalúan rekonstruált antalli Toldy-értelmezés tipikus példáját mutatta annak, hogy – amint arra Szűcs Zoltán Gábor az Eötvös Józsefről írott tanulmányok kapcsán rámutatott – Antall számára az adott kor által kínált „lehetőségnek megfelelő cselekvés” jelentette a mércét, az ideált, s hogy történelmi munkái középpontjába mindig a „történelmi helyzetet” állította, amelyben hősei „a várakozás próbáját” kiállják, s „teszik, amit lehet és hasznos”,⁷ mint ahogy ő maga is tette a szocializmus évei alatt.

Az Eötvös József halálának 100. évfordulójára emlékező tanulmányában Antall nyomatékos hangsúlyt helyezett annak taglalására, hogy a 18. századi felvilágosult

³ A neoabszolutizmus korának historiográfiájáról Deák Ágnes habilitációs értekezése ad alapos elemző, áttekintő képet. A továbbiakban vö. Berzeviczy 1922–1937., Szabad 1967., ill. Szabad 1979., Sashegyi 1979., Hanák 2001., Deák 2000.

⁴ Antall József: A pesti orvosi iskola és a centralisták egészségügyi politikája. In: Antall 1994: I. 331., vö. Szabad 1979: 463., Csorba 1998: 299.

⁵ Antall József: A modern felsőoktatási rendszer kialakítása Magyarországon 1848–1890. In: Antall 1994: I. 276.

⁶ Antall József: Toldy Ferenc két arca. In: Antall 1994: I. 374. Idézi Dávidházi 2004: 874., Szűcs 2010: 192.

⁷ Szűcs 2010: 208.

abszolutizmus örökségéből sokat átvéve a neoabszolutizmus progresszív programot követett az oktatásügyben, közegészségügyben, azaz „az alkalmazott politika egyes szektoraiban”, valamint a szociális kérdésben egyaránt. Mi több, előbb terelte rá „a figyelmet a progresszív szociálpolitika szükségességére és a művelődéspolitikai előnyekre, mint az individualista tartalmú liberalizmus, amely tartózkodik az államraison elvének elfogadásától.” A történelem sajátos fintorának nevezte továbbá, hogy „az osztrák neoabszolutizmus reformere” gyakorlatilag ugyanazt szorgalmazta „a felsőoktatásban, az egészségügyi politikában, [...] mint a magyar liberalizmus szószólója”, azaz „az eltérő társadalmi és politikai struktúrák – társadalmi és politikai rendjük megváltoztatása nélkül – gyakran azonos vagy hozzá hasonló mechanizmusokat hoznak létre a gyakorlatban.” Az említett kettősségből vezette le többek között azt is, hogy a Vormärz-i osztrák liberalizmus több kiemelkedő alakja vezető szerepet játszott a neoabszolutizmus politikájának alakításában, amikor részt vett saját eredeti programjának részleges megvalósításában.⁸

A felsorolt modernizációs eredmények sem terelték el azonban Antall figyelmét arról, hogy a neoabszolutizmus korában a nemzeti törekvéseket teljes mértékben ignoráló egységes birodalmi tanügyi szemlélet érvényesült, a magyar középiskolák újonnan meghatározott rendjét az 1849-ben kiadott szabályzat, az *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* Magyarországra történő kiterjesztése határozta meg. Az örökös tartományok kizárólag birodalmi szempontokat érvényesítő, különösen a katolikus nevelést preferáló oktatási rendjéhez hozzáigazított magyar közoktatásügyet Leo Thun gróf, birodalmi vallás- és közoktatási miniszter irányította, s a modern reformokat, progresszív elemeket és pozitív eredményeket felmutató oktatáspolitiká mindvégig az összmonarchia fejlesztésének érdekeihez igazított eszközként szolgált Bécs kezében.⁹

A különböző előjelű folyamatok tapasztalatait egybevetve Antall arra a következtetésre jutott, hogy a bécsi közoktatásügyi kormányzat politikája az egyetemi autonómiának is utat nyitó „igazi reformkorszakot” eredményezett Ausztriában, s mindemellett az „idegen talajban gyökerezett” intézmények modelljét alapul véve megteremtette a korszerűsített magyar felsőoktatás és a közoktatásügyi szervezeti alapjait.¹⁰ Teljes

⁸ Antall József: A pesti orvosi iskola és a centralisták egészségügyi politikája. In: Antall 1994: I. 338., vö. Somogyi 1981: 55–58., Takáts 2007: 36–38.

⁹ Antall József: A magyar középiskola történetéből. In: Antall 1994: I. 294., Antall József: 100 esztendő a népiskolai törvény. Eötvös József és az 1868. évi népiskolai törvény országgyűlési vitája. In: Antall 1994: I. 201., 284.

¹⁰ Antall József: A modern felsőoktatási rendszer kialakítása Magyarországon 1848–1890. In: Antall 1994: I. 276–277., 284.

mértékben egyetértett tehát azzal az értékeléssel, amely szerint Leo Thunnak a magyarországi tanrendszer minőségét megújító, a konzervatív értékvilág jegyében született korszerű (a 8 osztályos gimnáziumot, a szaktanári rendszert, az érettségit bevezető, az alapfoktól az egyetemig egységes oktatást teremtő) reformjai mindenekelőtt az összbirodalom érdekeit szolgálták a germanizálással összekapcsolt konzervatív tudatformálás jegyében.¹¹

John Stuart Millnek írott levelében Eötvös arról elmélkedett, hogy az európai nemzeteket naggyá tevő nemzeti abszolutizmus korszaka kimaradt a magyar történelemből, s ezért a klasszikus nyugati fejlődés során – egy korábbi történelmi szituációban – napirendre tűzött problémák megoldása Magyarországon „a jelenbe áthúzóda” az idegen abszolutizmusra hárul. A neoabszolutizmus természetének tisztázó bemutatását Eötvös megértése szempontjából központi elemnek tekintve Antall többször hangsúlyozta, hogy a tudós-politikus felfogása nem a nemzeti fejlődést gátló politika, a konzervatív etatista tendencia helyeslését jelentette, hanem csupán arra hívta fel a figyelmet, hogy az alkalmazott politikában a tartalmi kérdések terén szükségszerűen jelentkezik bizonyos rokonság, s ebből következően javasolta olykor ugyanazt a neoabszolutizmus osztrák reformere, mint a magyar liberalizmus képviselője. Egy-egy korszakot ugyanis szerinte legalább annyira meghatároz az „általános történelmi igény”, a hasonló technikai-civilizációs bázis, mint annak világnézete, amelynek eredményeként „eltérő társadalmi-politikai struktúrák gyakran azonos vagy hasonló mechanizmusokat hoznak létre a gyakorlatban.”¹²

Történetírói munkássága során Antall a legnagyobb hangsúlyt a magyar centralisták kiemelkedő képviselőjének bemutatására és értékelésére helyezte. Az önvédelmi háború vállalásától elzárkózó s a forradalmi fejleményektől megrettenve az országból 1848 őszén elmenekülő politikus legjelentősebb alkotásának, „a kor legnagyobb szabású hatalmas állambölcseleti munkájának” s „az emigráns számvetésének” nevezett, *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra* című művét tekintette, amely – amint azt kiemelte – a liberalizmus radikalizálódásától Eötvöshöz hasonlóan különösen tartó Tocqueville hatását is tükrözi, és szoros eszmerokonságban áll John Stuart Mill munkásságával. Antall hangsúlyozta, hogy a washingtoni-jeffersoni modellel azonosuló tudós-politikus következetesen elutasította a szocialisztikus-kommunistikus tanokat, s velük egyetértve, a liberalizmus mélyében gyökeredző evolucionista politikai filozófia jegyében csupán s legfeljebb történelmi kényszerhelyzetből adódó szoros kivételként fogadta el a forradalmat. A

¹¹ Vö. Szabad 1979: 467., Csorba 1998: 300.

¹² Antall József: Modell és valóság. Eötvös József a kiegyezési politika sodrában. In: Antall 1994: I. 33–34.

jelentős nemzetközi visszhangot is kiváltó politikafilozófiai értekezés legfontosabb üzenetét abban jelölte meg, hogy a szabadság, az egyenlőség és a testvériség „nemes célkitűzéseinek” összeférhetetlenségét történelmi példák felsorolásával bizonyítva koncepciója középpontjába Eötvös a társadalmi és politikai erők szabad játéka alapján szerveződő társadalmi egyensúlyrendszer elméletét állította.¹³

Antall Eötvös-értelmezése lényegét tekintve megelőlegezte azt a magyar történetírásban a későbbiekben megfogalmazott domináns álláspontot, amely szerint a forradalom-ellenforradalom dilemmájából a szocializmus, az abszolutizmus és a demokrácia egyidejű kizárásával, a polgárosodás és az „ésszerű közép” útján kitörést kereső, az európai kortárs politikai gondolkodás legjelentősebb képviselőivel összhangban álló, de minden szempontból szuverén alkotásában a korszak félreértelmezett uralkodó eszméinek egymás rovására történő érvényesülését kimutató Eötvös mindenekelőtt a radikalizmus elől kívánta elzárni az utat. Elfogadta Antall azt a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség egyidejű kiteljesítésének illúziójára rámutató eötvösi újraértelmezési kísérletet is, amely szerint akármelyik nagy koreszme korlátlan érvényesülése kizárja a többiekét, s amely az újfajta zsarnokságba is elvezető többség hatalmától veszélyeztetett politikai szabadságot az egyéni szabadság garanciái és a magánszféra erősítésével javasolták megvédeni.

Hasonlóképpen egyet értett Antall azzal az állítással, miszerint a politikai szabadság kifejlődése egy ponton túl despotizmusba vezethet, másfelől viszont az állam túlsúlya az egyéni szabadságot és a polgári társadalom autonómiáját egyaránt veszélyezteti. Elfogadta továbbá azt az értelmezést is, miszerint a politikai egyenlőség szociális egyenlőséget feltételez, s ezért ellenkezik a szabadsággal, miközben a nemzeti eszme külön jogokat igényelve és egymás rovására uralomra törve fenyegeti a szabadságot és az egyenlőséget. Helyeselte ugyanakkor a kiűtkeresésnek azt az irányát, amely – John Stuart Mill ezzel kapcsolatos fejtegetéseit több ponton megelőlegezve – a szabadság és a demokrácia, az egyéni törekvések és a többség akarata közötti konfliktus feloldásának esélyét a centralizált állam és az egyéni szabadság, valamint az ellentétes törekvésű társadalmi és politikai erők egyensúlyát – az autonómiák kiépítésével összekapcsolva – szigorúan a polgári alkotmányosság bázisán megvalósító alternatívában ragadta meg.¹⁴

Antall a francia forradalmat követően lezajló európai fejlődés tanulságait összegző eötvösi politikai filozófia további fő ismérvei közé sorolta, hogy – abból a felismerésből kiindulva, miszerint az egyéni szabadság érvényesítése nem ritkán ellentétbe

¹³ Uo. 28., 32–33.

¹⁴ Vö. Szabad 1979: 495., Veliky 1998: 21–22., Míru 1999: 141–143, 148., Schlett 1987: 145.

kerülhet a közösség érdekeivel, továbbá rendkívüli szociális érzékenységének teret nyitva – a társadalom felfogásában az európai liberális katolicizmus elveiben osztozott, s azon belül mindenekelőtt Charles Montalembert irányzatához csatlakozott. A teljes azonosulás hangján méltatta, hogy Eötvös koncepciója hangsúlyos részévé emelte a társadalmi robbanások megelőzését szolgáló szociális reformok ügyét, s hogy a polgári társadalom legfontosabb feladatai közé sorolva a nép anyagi és művelődési viszonyainak minőségi javítását, visszatérően szorgalmazta a nép jólétének biztosítását, általános műveltségének emelését.¹⁵ Felhívta a figyelmet arra is, hogy abból a meggyőződésből kiindulva, miszerint a politikai demokrácia zavartalan működését csak is a „művelődési demokrácia” biztosíthatja, a politikai jogok gyakorlását a liberalizmus demokratikus továbbfejlesztésétől mereven és következetesen elhatárolódó Eötvös szigorú műveltségi szint eléréséhez kívánta kötni.¹⁶

Antall kiemelte, hogy a liberális katolicizmus legjelentősebb kortárs képviselőjével, Charles Montalembert gróffal szoros baráti kapcsolatot ápoló, továbbá az angol ideológussal, Lord Acton-nal és a francia Alexis de Tocqueville-lel szellemi rokonságban álló Eötvös politikai filozófiájának és törekvéseinek meghatározó központi elemét képezte az a – liberalizmus és katolicizmus összeegyeztetésére irányuló – törekvése, melynek megvalósítása során az európai munkamegosztásban kiemelkedő fontosságú helyet betöltve saját példájával bizonyította, hogy a keresztény és a liberális értékek nem állnak egymással ellentétben. Elismerte, hogy a liberalizmus bizonyos irányzatainak gyakorlati működése során kialakulhatnak társadalmi-politikai feszültségek és ütközések, határozottan visszautasította azonban annak feltételezését, hogy a klasszikus politikai liberalizmus képviselői valaha is ellentétbe kerültek volna, vagy kerülhetnének a keresztény értékekkel. Meggyőződése volt ugyanis, hogy a kereszténység, az európaiság, a liberális gondolkodás és a szociális érzékenység nem egymást kizáró, hanem egymást egyenesen integráló értékek.¹⁷

Antall szerint kevesen fogták fel oly világosan a nemzeti kérdés jelentőségét, s értették meg annak lényegét, mint Eötvös. Érdemének tekintette, hogy a francia forradalom hármas jelszavát *Szabadság, egyenlőség, nemzetiség*-re módosította. A test-

¹⁵ Antall József: 100 esztendő a népiskolai törvény. Eötvös József és az 1868. évi népiskolai törvény országgyűlési vitája. In: Antall 1994: I. 223., Antall József: A nemzeti liberalizmus öröksége. In: Antall 1994: II. 205., Antall József: Eötvös József Politikai Hetilap-ja és a kiegyezés előkészítése. In: Antall 1994: I. 79., vö. Veliky 1998: 23.

¹⁶ Antall József: Modell és valóság. Eötvös József a kiegyezési politika sodrában. In: Antall 1994: I. 28.

¹⁷ Antall József: A nemzeti liberalizmus öröksége. In: Antall 1994: II. 205., Antall József: Modell és valóság. Eötvös József a kiegyezési politika sodrában. In: Antall 1994: I. 32., vö. Concha 1918., Deák 1994., Eötvös egyházpolitikai nézeteiről ld. Csorba 1999: 95–102.

vériséget ugyanis – hangsúlyozta – Eötvös a nemzetiségnél általánosabb: a solidaritást, a polgári összetartozást, s az európai összetartozást is magában foglaló fogalomnak tekintette, amely azonban a történelem során szerinte kevésbé bizonyult egyértelműen értelmezhetőnek, amiért is végül a nemzetiség gondolatával behelyettesítve konkretizálta azt.¹⁸

Ismeretes, hogy a nemzeti liberalizmus a 19. században meghatározó szerepet játszott a nemzetállam kialakulásában, mint ahogy a magyar történeti liberalizmus is szorosan összekapcsolódott a nemzeti újjászületés gondolatával. A nemzeti jelzőt azonban Antall, akárcsak Eötvös, távolról sem a kirekesztés szándékával használta, hiszen a centralista politikus – amint arra a nemzeti liberalizmus örökségéről tartott előadásában Antall rámutatott – a nemzeti érzést a föderalizmus gondolatával egyeztetve éppen a népeket összefogó föderalizmusban jelölte meg a jövő útját.¹⁹ A szabadelvű magyar nemzetállam-felfogás elfogadása ugyanakkor – emlékeztetett Antall az eötvösi gondolatmenetet tovább kísérő interpretációjában – automatikusan egyet jelentett a területi sérthetetlenséghez történő ragaszkodással, miután Eötvös úgy ítélte meg, hogy az államnak szövetségi alapon történő, a nemzetiségek önkormányzatát megvalósító átszervezése egyenesen annak felosztásához vezetett volna. Az egy politikai nemzet gondolatához ragaszkodva, s „a legjobb nemzetiségi politikát” a műveltség terjesztésében jelölve meg, az „önfelszámolás” helyett olyan „tapintatos, nagyvonalú nemzetiségi politikát ajánlott, amelyben a magyarság műveltségi fölényére támaszkodva gyakorolja hatalmát.”²⁰

Eötvös József gazdaságpolitikai nézeteinek tanulmányozása során Antall megállapította, hogy a centralista politikusnak a klasszikus kapitalizmusban kibontakozó szabadkereskedelmi politikát igenlő felfogása Széchenyi István programjához állt közelebb, miközben ellentétbe került Kossuth és Friedrich List protekcionista védővámpolitikai elképzeléseivel. Gazdaságpolitikai törekvéseinek sarkpontját a korlátlan szabad kereskedelemben megjelölve őszintén hitt a magyar kapitalizmus fejlődésében, és elutasította az ipar „mesterséges felnevelése” politikáját.²¹ A kiegyezés megkötését követően s a közös vámterületet létrehozó új birodalmi gazdaságpolitika ismeretében azonban – mutatott rá Antall – már maga is elfogadta a fejletlen országok iparosításának védővámval támogatott merkantilista módszerét, ám Kossuth teljes gazdasági függetlenséget követelő programjával ellentétesen a közös birodalom megszilárdítását

¹⁸ Antall József: A nemzeti liberalizmus öröksége. In: Antall 1994: II. 204.

¹⁹ Uo. 203–204.

²⁰ Antall József: Modell és valóság. Eötvös József a kiegyezési politika sodrában. In: Antall 1994: I. 29.

²¹ Antall József: Eötvös József Politikai Hetilap-ja és a kiegyezés előkészítése. In: Antall 1994: I. 83., 88.

a közös vámterületen és valutarendszeren alapuló gazdasági érdekközösség bázisán vélte elérhetőnek.²² Eötvös véleményének módosulását Antall a nemzetközi körülmények reálpolitikai tudomásulvételére, valamint arra az elképzelésre vezette vissza, amely szerint ezen az úton akadályozható meg Ausztria német tartományainak csatlakozása a német egységhez.²³

Eötvös politikai magatartásának alakulása szempontjából Antall különösen fontos körülménynek tekintette, hogy „nyugtalan egyéniségét határozott politikai küldetéstudat hatotta át.” Cselekvő természetével ellenkezett a passzív ellenállás, ezért már Világos után a kiegyezésben kereste az egyetlen kiutat, majd a tétlenség számára elviselhetetlen körülményeit megtapasztalva a Bach-rendszer évei alatt megelégedett volna már akár a szabadelvű eszmék alapján átalakított birodalmon belüli pozícióval is, azaz az áprilisi törvényekben kimunkált nemzeti önrendelkezés helyreállítása nélkül is hajlandónak mutatkozott egy szabadelvű Habsburg Birodalomban elfogadni Magyarország új helyét. A hamarosan bekövetkező radikális külpolitikai változások, mindenekelőtt az 1859. június 4-én megvívott s a Habsburgok számára súlyos vereséggel végződő Solferino melletti rendkívül véres csata hatására azonban módosította álláspontját.²⁴

HIVATKOZOTT IRODALOM

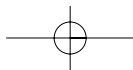
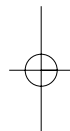
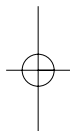
- Antall József 1994: *Modell és valóság*. [Közread. az ... Antall József Közalapítvány ...] Athenaeum, Bp.
- Berzeviczy Albert 1922–1937: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. I–IV. Franklin Társulat, Bp.
- Concha Győző 1918: *Eötvös és Montalembert barátsága. Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdeteihez*. Szent István Társulat, Bp.
- Csorba László 1998: Az önkényuralom kora (1849–1867) In: Gergely András 1998: 293–342.
- Csorba László 1999: *A vallásalap „jogi természete.” Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon 1782–1918*. ELTE BTK Művelődéstörténeti Tan-szék, Bp.
- Dávidházi Péter 2004: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Akadémiai – Universitas, Bp.

²² Antall József: Modell és valóság. Eötvös József a kiegyezési politika sodrában. In: Antall 1994: I. 31.

²³ Antall József: Eötvös József Politikai Hetilap-ja és a kiegyezés előkészítése. In: Antall 1994: I. 90.

²⁴ Uo. 55., Antall József: Modell és valóság. Eötvös József a kiegyezési politika sodrában. In: Antall 1994: I. 20., vö. Diószegi 1994: 116–117.

- Deák Ágnes 1994: Eötvös József és Lord Acton: Találkozás liberalizmus és nacionalizmuskritika metszéspontján. *Holmi* (6.) 1. 25–36.
- Deák Ágnes 2000: „Nemzeti egyenjogúsítás.” *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Osiris, Bp.
- Deák Ágnes 2008: *From Habsburg Neo-Absolutism to the Compromise 1848–1867*. Columbia University Press, New York.
- Diószegi István 1994: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*. História – MTA Történettudományi Intézete, Bp.
- Gergely András (szerk.) 1998: *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Korona, Bp.
- Hanák Péter 2001: *1867 – európai térben és időben*. (S. a. r. Somogyi Éva) História – MTA Történettudományi Intézete, Bp.
- Kovács Endre (főszerk.) 1979: *Magyarország története 1848–1890*. I–II. Akadémiai, Bp. (Magyarország története tíz kötetben 6/1–2.)
- Miru György 1999: Az alkotmányosságtól az abszolutizmusig. A dualista politikai rendszer és működése. Politikai eszmék a századfordulón. In: Veliky János (szerk.) 1999: 135–197., 291–303.
- Sashegyi Oszkár 1979: *Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1849–1860*. Institut für Geschichte der Universität Graz, Graz.
- Schlett István 1987: *Eötvös József*. Gondolat, Bp. (Magyar História)
- Somogyi Éva 1981: *Abszolutizmus és kiegyezés 1848–1867*. Gondolat, Bp. (Magyar História)
- Szabad György 1967: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Akadémiai, Bp.
- Szabad György 1979: Az önkényuralom kora (1849–1867). In: Kovács Endre: 1979. I. 435–768.
- Szűcs Zoltán Gábor 2010: *Az antalli pillanat. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban 1989–1993*. L'Harmattan, Bp.
- Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris, Bp.
- Veliky János 1998: *Eötvös József. Új Mandátum*, Bp. (Magyar Szabadelvűek. Főszerk. Gerő András)
- Veliky János (szerk.) 1999: *Polgárosodás és szabadság (Magyarország a 19. században)*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

Fónagy Zoltán

EGY SZÍNHÁZI BOTRÁNY ANATÓMIÁJA

Adalékok a viselkedéskultúra polgáriasodásához

Az 1843-as farsang utolsó napjaiban egy botrányba fulladt hangverseny kavarta fel a főváros társaséletét: február 27-én a Városi (Német) Színházban színpadra léptekor kifütyültek egy hegedűvirtuózt, a belga Henri Vieuxtemps-t. Az elmaradt koncertről határozott szerkesztőségi vélemény kíséretében részletesen beszámolt az összes Pest-Budán megjelenő hír- és divatlap. Széchenyi István háromrészes cikksorozatát szentelt az incidensnek a *Jelenkorban*, a Kossuthtal közel két éve folyó polémia kontextusába helyezve a színházi botrányt, amelynél egyébként egyikük sem volt jelen.

Esettanulmányunkban a politikatörténeti vonatkozások alárendelt szerepet kaptak. A színházi rendbontással, mint politikai gesztussal, illetve azzal a közéleti tájképpel, amelyben politikai természetűvé vált egy eredetileg kulturális jellegű esemény, Lackó Mihály már foglalkozott. Ő elemezte a botrányt Széchenyi-féle interpretációját is. A reformpolitikusi az eset ürügyén az érzelmi alapú nacionalizmus fenyegető veszélyeire hívta fel a figyelmet, a füttyögő „hős lelkületű nemzedéket” pedig a nemzeti mozgalom tömegeivel azonosította. Az epizód Lackó eszmetörténeti látószögében „laboratóriumi kísérletként” demonstrálta a nemzeti közösség konstituálódásának egyik sajátosságát: azt, hogy az „elképzelte közösség” születésének dinamikájával szemben olykor az egyértelmű tapasztalati tények is erőtlenné bizonyultak: „Ahhoz, hogy a nemzet valóban érezze közösségét és erejét, sorozatos tévedésekre van szükség – arra tehát, hogy az emberek szeme a múltba révüljön, vagy arra, hogy bármilyen politikai esemény, a maga indulatébresztő erejével elfedje különbözőségüket [kiemelés tőlem – F. Z.] s ellentéteiket.”¹

Alábbi fejtegetéseinkben a mikrotörténet látószögéből kiindulva elsősorban a botrányt kultúr- és társadalomtörténeti összefüggéseivel foglalkozunk, különös tekintettel a nyilvános tér viselkedéskultúrájának polgáriasodására.

¹ Lackó 1977: 64–68.

A „BOTRÁNYOS SZÍNHÁZI BOTRÁNY”

Magát az eseményt, illetve előzményeit nagy pontossággal rekonstruálhatjuk a sajtótudósítások alapján. A beszámolókkal minden lényeges ponton egyezően – de az eseményvázlat a személyes dokumentum műfaji sajátosságainak megfelelően „felöltöztetve”, anekdota-jellegű zárt narratívává kerekítve – beszélte el azt az egyik aktor, Degré Alajos is, negyven évvel később papírra vetett emlékiratában.²

1843. január 23. és február 10. között Bartay Endrének, a Nemzeti Színház bérlő-igazgatójának meghívására Pesten koncertezett Henri Vieuxtemps hegedűművész, akit fiatal kora ellenére – itt-tartózkodása idején töltötte be 23. évét – a korszak egyik legnagyobb hangszeres virtuózáként ünnepeltek Európa nagyvárosaiban. (Hangfelvételek híján a modern zenekritika mércéjével nem tudjuk minősíteni előadó művészetét, de a társadalomtörténész szempontjából a művészi minőség kérdése úgyszólván érdektelen; a virtuóz csak mint a polgári nyilvánosság új fórumán, a városi hangversenytermekben kialakult korai sztárkultusz alanya vonja magára figyelmünket.)³

Bartay, a félprofi polgármuzsikus 1843 elején csődközeli helyzetben vette át a Nemzeti Színházat. A rangos külföldi zenészek, énekesek, táncosok, sőt, cirkuszművészek felépítését az elpártolt közönség visszahódításának, és vele együtt a pénzügyi helyzet stabilizálásának eszközeként alkalmazta.⁴ Az első nagy név, akit sikerült szerződtetnie, Vieuxtemps volt. Mivel a Bécsből leutazó művésznek csak február közepéig volt „lyuk” a hangversenynaptárában, Bartay nyugodt szívvel állította a hirdetésekben, hogy „Vieuxtemps ez úttal egyedül a nemzeti színpadon hallatja magát.” Az „ezúttal” arra emlékeztette a zenebarátokat, hogy 1837 farsangján az akkor 17 éves, csodagyerekként feltűnt hegedűs végigzenélte az összes alkalmas pesti helyszínt: a Redout mindkét termét, a Kaszinót, valamint a Német Színházat (a Pesti Magyar Színház akkor még épülőben volt).⁵ A Redout nagytermében akkor Kossuth is hallotta őt játszani.⁶

² Degré 1983: 92–95.

³ A hangszeres virtuozitás Niccolò Paganini körül létrejött kultusza a 19. század második negyedében élte fénykorát. A virtuózok körül kialakult tömegpszichózis csak részben magyarázható a művészi minőséggel. Edler: 2002: 709–711.

⁴ Kerényi 1990: 288., Szilágyi 1975: 155–158.

⁵ Pest-Buda az 1830-as években került fel a kontinens hangversenytérképére, elsősorban a városi közép-osztály gyarapodásának következményeként, de az egyéb feltételek is javultak: nagy rendezvénytermek épültek, létrejöttek a zenei élet a szervezeti keretei, a gőzhajózás megindulával pedig ugrásszerűen javult a város elérhetősége. Sebestyén 1940: 97.

⁶ „Estve Vieuxtemps virtuós hegedűs concertjét hallgattam. Vieuxtemps 16 éves lehet, s valóban mester, gyönyörű édes hangokat csal ki hegedűjéből. Játszott zongorakísérettel variációkat is magyar témára.” – örökítette meg az élményt naplóbejegyzésében. Barta 1966: 588.

Az 1843. január 23. és február 10. között lezajlott négy nagysikerű koncert után a pesti német lapok tudatták, hogy a „felülmúlhatatlan” hegedűvirtuóz, bár pesti tartózkodása rövidebbre volt tervezve, nem tudott ellenállni a zenebarátok mindenfelől kifejezett kérésének, így február 17-én még egyszer fog játszani, ezúttal a német színházban. A hirdetés „nagy zajt csinált a fővárosi magyar–német közvélemény szétágazó közvéleményének gyarában.” A magyarosítás lázában égő városban – ahol hovatovább minden új cégér vagy kirakati reklámcédula nyelvét közügyként tárgyalták a lapok, a színházba járást pedig az identitásválasztás próbaköveként interpretálták – „kezdék beszélni, hogy a fiatalság ki akarja a művészt fütyölni a német színházban.”⁷

Mind Bartay, mind Vieuxtemps nyugtató nyilatkozatokat tett közzé a sajtóban, sőt a művész Eötvös József báró közvetítésével nyilvánosságra hozta szerződését is. Ebből egyértelműen kiderült, hogy az exkluzivitás csak a négy hangverseny idejére vonatkozott. Mivel a szerződés megkötésekor Vieuxtemps úgy tervezte, legkésőbb február 12-én visszautazik Bécsbe, Bartay is jóhiszeműen hirdette kizárólagosnak a Nemzeti Színház-beli hangversenyeket. Ám bécsi fellépése elmaradt, így nem volt akadálya, hogy tovább időzzön Pesten. Az újonc igazgató féltette a szavahihetőségét, ezért ráigért a Német Színház ajánlatára, a művész azonban ragaszkodott újabb szerződése teljesítéséhez. Miután pesti környezete elmagyarázta neki, milyen indulatok kereszttüzebe került önhibáján kívül, a művészi presztízsére és egzisztenciális függetlenségére egyaránt büszke előadó nagyvonalú gesztussal próbálta meg elsimítani a nacionalizmus fűtötte konfliktust. Elhalasztotta a Német Színház-beli fellépést, és a Nemzetiben adott egy ötödik hangversenyt, ezúttal ingyenesen, a konzervatórium (a Pest-Budai Hangászegyesület énekiskolája) javára. A kompromisszumos megoldás után remélhető volt, hogy elmarad a botrány, ám a jótékony fellépés, amit a demonstrációra készülők „garázdák [...] alamizsnának neveztek, [...] azokat ki nem engesztel.”⁸

Február 27-én egy egyfelvonásos vígjáték után lépett színpadra a belga hegedűs. (A korszakban a tisztán instrumentális koncert ritkaságszámba ment, a zenével „árulkapcsolásban” vizuális élményt is várt a közönség.) A sztárvendég „tapsözönnel fogadtatott, s lecsillapulván a taps, néhány éles fütty hallatá magát; Vieuxtemps úr a színről eltávozott s a legzajosabb kihívás sem volt képes őt visszavezetni.” A művész elhagyta a színházépületet, „a kárpit lebocsátatik”, de a csalódott és dühös közönség

⁷ Regélő Pesti Divatlap 1843. 18. márc. 2. 570., Der Spiegel 1843. 13. febr. 15. 103. A magyar és a német színház viszonyára: Kádár 1923: 75–76.

⁸ Jelenkor 1843:16. febr. 26. 81., 18. márc. 5. 91.; Világ 1843:15. febr. 22. 115., 16. febr. 25. 122.; Pesti Hírlap 1843:224. febr. 23. 123.; Regélő Pesti Divatlap 1843:16. febr. 23. 498., 18. márc. 2. 570.

tovább tombolt, s a termet csak nagy fáradsággal lehetett kiüríteni. A zűrzavarban „utcai suhancok törtek a színpadra, magokat lámpaoltogatással s cigánykerekekkel mulatva.”⁹ A magát a tüntetés egyik szervezőjének valló Degré emlékezése szerint a provokátorok a színház földszintjén kisebb csoportokban szétszórta helyezkedtek el, verekedésre is felkészülve. Erre azonban nem került sor: a csalódott, szórakozásában megzavart színházi közönség csak verbálisan fejezte ki dühét. Az erőfölényétől megittasodott csoport azzal tetézte a provokációt, hogy kijutva a térre, „néhány cipész-inast fogott el az ácsorgók közül, bedobálta a színpadra, hadd mulattassák a közönséget pénzeért. És e bátor fickók tele torokkal kezdtek pajzán dalokat énekelni, miket sok szemérmes leányka pirulva kényszerült meghallgatni.” A post festa közbelépő városi rendőrség a munkáskamaszok letartóztatásával és megvesszőztatásával demonstrálta a rend helyreállítását.¹⁰

A Német Színház arisztokrata páholybérloinek egy csoportja még megkísérelte a megsértett művészt egy zártkörű, kiemelkedően honorált koncert ajánlatával kiengeztetni, ám ő ezt „az általánosan ismert körülményekre” hivatkozva udvariasan visszautasította és március 5-én elutazott Pestről.¹¹

A színházi botrányról részletesen beszámoló fővárosi sajtó egyhangúlag elítélte a provokációt. Legélesebben a konzervatív *Nemzeti Újság* tudósítója, a történetíró Majláth János gróf fogalmazott: „Valóban piszok a nemzetiség szent ügye ürügye alatt illy ocsmányságokat elkövetni.” A tett a „legnagyobb illetlenség, szemtelenség, otromba durvaság”, amely „árt a magyar színháznak, árt fővárosunk művelődési hírének, árt a magyar névnek”, és azzal fenyeget, hogy „semmi jeles művész többé Pestre jöni nem fog.” Bárkik voltak a fütyülők, „a tett minden esetre gaz, [...] otrombaság, betyárság” – szögezte le a széchenyiánus *Jelenkor*. A legenyhébben az újkonzervatív *Világ* fejezte ki rosszsallását: a fővárosi hírek szerkesztője szükségesnek tartotta „mellékesen” az olvasó tudomására hozni azt is, hogy csak hallomásból ismeri a történeteket, mert maga nem jár a német színházba.¹²

A máskor mindig naprakész Kossuth a *Pesti Hírlapban* csak tíz nappal az eset után, akkor is érezhető kelletlenséggel, a történeteket bagatellizálva nyilvánított véleményét az esetről, amely a fővárosiakat „csaknem lázas gyulladásba hozta”, de a „vidéki közönséget” aligha fogja érdekelni. A „korunkban egész a kórságig bálványozott

⁹ *Nemzeti Újság* 1843:18. márc. 1. 136.; *Világ* 1843:18. márc. 4. 138–139.; *Jelenkor* 1843:18. márc. 5. 91.; *Honderű* 1843:9. márc. 4. 313–314.; *Pesti Hírlap* 1843:228. márc. 9. 157.; *Der Spiegel* 1843:17. márc. 1. 135.

¹⁰ Degré 1983: 95.

¹¹ *Jelenkor* 1843:18. márc. 5. 91.; *Der Spiegel* 1843:19. márc. 8. 151.; *Világ* 1843:19. márc. 8. 147.

¹² Ld. a 8. jegyzetet.

hang- és hangművészet széles e világon mindenütt pénzt kereső mesterséggé” vált, vezeti be kommentárját, azt sugallva, hogy a botrány nem több, mint a szórakoztató-ipar piaci versenyének vadhajtása, amely egy „komoly” politikai lap figyelmére kevésbé méltó. A szerkesztő azonban nem térhetett ki az egyértelmű állásfoglalás elől, hiszen az élénk sajtóviasszhang közepette hallgatása a rendbontás helyeslésének tűnhetett. („Vieuxtemps [...] botrány. Jelenkor, Világ ír róla – kétesen – Hírlap hallgat!” jegyezte be naplójába március 5-én Széchenyi, érezhető kárörömmel érzékelve vitapartnere kínos helyzetét.¹³) A „művelt emberek” közösségének tagjaként kifejezte hát sajnálkozását a „botrányos színházi botrány” felett, a kifütyülést „nyomorult, garázda, piszkos tett”-nek bélyegezte, de igyekezett a felelősséget megosztani, és az eset jelentőségét kisebbíteni. Így Bartayt a meggondolatlan reklámért hibáztatta, Vieuxtemps sértett távozásával kapcsolatban pedig érzékeltette, hogy reakcióját el túlzottnak, a torz sztárkultusz következményének is tartja. „Néhány garázda pajkos fütyyhős nem a magyar nemzet [...] 10–12 színházi fütyty a magyar névnek sem hírét, sem nevét nem képes bemocskolni” – bagetellizálta a történeteket a *Nemzeti Újsággal* vitázva.¹⁴

A tartalmi és stiláris ellentmondásokat a szerkesztő szorult helyzete magyarázta. Kossuth a „műveltség” nevében, a polgári viselkedéskultúra szabályai értelmében kénytelen volt elhatárolódni egy tettől, amelynek elkövetőivel – a liberális nemzeti reformmozgalom legaktívabb, könnyen mobilizálható segédcsapatának tagjaival – szövetséges viszonyban állt. Sem hallgatnia, sem kitérnie nem lehetett, hiszen a fővárosi politikai osztály tagjai pontosan tudták, kik voltak a botrány kitervelői és végrehajtói. Például az a Degré Alajos, aki fél évvel korábban a Kossuth névnapja alkalmából rendezett nagyszabású köztéri demonstráción az ünneplő tömeg vezérszónokaként köszöntötte a *Pesti Hírlap* szerkesztőjét.¹⁵

AZ AKTOROK

Bár a sajtó – részben a cenzúra tilalmai, részben a személyiségi jogok korabeli sajátos értelmezése miatt kialakult anonimizáló beszédmódnak megfelelően – senkit nem nevezett meg a rendbontók közül, Degré emlékirata alapján elég pontosan körülhatárolható a résztvevők köre. Az emlékező a váradi jogakadémia

¹³ Széchenyi 1978: 1003.

¹⁴ *Pesti Hírlap* 1843:228. márc. 9. 123.

¹⁵ Degré 1983: 83–84.

elvégzése után 1841 és 1843 között joggyakorlatát végezte Pesten a királyi tábla mellett. Az irodalmi és zsurnalisztikai ambíciókat dédelgető fiatalember társas kapcsolatainak egy jól körülhatárolható, generációs és szociokulturális alapon kialakult informális csoport adott keretet. Tagjai főleg a felsőbbíróságok mellett kötelező gyakorlatukat teljesítő, zömmel frissen a fővárosba került, vidéki nemesi vagy honorácior származású jogászok, illetve a bővülő sajtó fiatal munkatársai voltak, a felelősség nélküli diákélet és a felnőtt egzisztenciateremtés határhelyzetében. Számos szál kapcsolta őket a kulturális (irodalmi-színházi) elithez is: többen közülük ebbe kívántak bekerülni. Jórészt ebben a közegben szocializálódtak azok a fiatal értelmiségiek, akik 1848 márciusában majd önálló politikai tényezőként profilírozzák magukat. Átmeneti léhelyzetük törvényszerű következménye volt a nagy mobilitás, a csoport összetétele folyamatosan változott. Laza szerveződéseiknek Pest nyilvános terei – kávéházak, vendéglők, színház – biztosítottak valamelyest stabil kereteket.

Ez a csoportosulás alkotta a nyilvánosság hagyományos és újonnan keletkezett tereiben – üléstermek karzatán, egyesületekben, a társas élet színterein, a kulturális intézményekben – a liberális ellenzékiesség, illetve az azzal szerves egységet alkotó magyar nacionalizmus lelkes és aktív bázisát. Önálló tényezőként először az 1832–36-os országgyűlésen artikulálódott ez a fiatal jogász-értelmiségi réteg, majd az 1840-es években mind nagyobb informális befolyásra tett szert. A közönség passzív, figyelő szerepköréből rendre kilépve a politikai nyilvánosság aktív tényezőjévé avanszált, megnyilvánulásaival mintegy „testet adott” a közvélemény elvont fogalmának. A jurátusok voltak azok, akik hangos tetszésnyilvánításukkal, szimpátiatüntetésekkel felerősítették az üléstermekben, városi köztereken a liberális ellenzék láthatóságát, illetve ellentüntetésekkel rombolták a konzervatív-kormánypárti politikusok személyes presztízsét, vagy olykor a szó szoros értelmében „hallhatatlanná” tették őket zajongásukkal. Megnyilvánulásaikat egykorúan is, utólag is egy politikai meggyőződés – az életkori sajátosságoknak megfelelő heveségű, nagy érzelmi azonosulással történő – kifejezéseként interpretálták az érintettek. Ám nem Degré az egyetlen, aki elismerte, hogy olykor valósággal megrészégitette őket az informális hatalom, amelyre a köztereken szert tettek; az érzelmi alapú nacionalizmus felvirágzása idején pedig a „kihágásoknak is mindig tudtunk valami hazafias vagy nemzeties indokát feltalálni.” Sikereségük egyik titka a rendi társadalom sajátosságában, az autonómiák, párhuzamos jogrendek létezésében rejlett. A fiatalok többféle jogcímen is igényt tarthattak a „területenkívüliség” privilégiumára a városi hatóságokkal szemben: személyes nemességükre vagy „anyatestületük” – a királyi tábla, országgyűlés, vármegyei adminisztráció – immunitására hivatkozva. „Se szolgabíró, se városkapitány, se semmiféle törvényszék ügyeinkben nem bíraskodhatott, csak egyedül a

királyi tábla” – emlékezett nosztalgikusan a rendi korszak hézagos jogbiztonságára Degré.¹⁶

Bár neveket az ő emlékirata sem említi a provokáció történetének elbeszélése során, Széchenyi naplójából, illetve cikksorozatából azonosíthatjuk a „főkolompot” (vagy akit a gróf annak tartott). „Tegnap kifütyülték Vieuxtemps-t a német színházban! [...] Irinyi és társai. [...] A HŐS LELKÜLETŰ NEMZEDÉK!” – jegyezte be a botrány másnapján naplójába. Bár első helyen Irinyi Józsefre, a 12 pont majdani megfogalmazójára, az *Athenaeum* és a *Pesti Hírlap* munkatársára gondoltunk, ő ekkor még nyugat-európai utazáson tartózkodott. A napló március 5-i bejegyzése egyértelművé teszi, hogy az idősebb Irinyi-fivérnek, Jánosnak, a robbanásmentes gyufa feltalálójának tulajdonított főszerepet Széchenyi: „Irinyi műhelyébe, hogy emlékeztessem [...] Vieuxtemps-ra” – jegyezte fel látogatását a józsefvárosi kisüzemben. Irinyi találmányára, illetve kenyérkereső foglalkozására cikksorozatának első részében többször is utalt egy – irodalmi toposznak tűnő – metaforával: a nemzetiségi „oda-visszatörítés” magvait „bizonyos újnemű Prometheusok” szórják szét, akik „nem éppen égből, de ki tudja honnan ragadák nem szellemi, de csak anyagi rosszul gyúló világukat” – ironizált a polémia hevében a méltányosságra nem mindig ügyelő gróf a tűzgyújtást megkönnyítő feltalálón.¹⁷

„ÁRT FŐVÁROSUNK MŰVELŐDÉSI HÍRÉNEK”

Míg Széchenyi az eset kapcsán a születő modern nemzeti közösségek ellenségeskedésében rejlő beláthatatlan veszélyekre koncentrált cikksorozatában, a sajtókommentárok elsősorban azt rótták fel a botrányokozóknak, hogy a koncert megzavarásával a művelődés, műveltség hazai állapotáról – a *Der Spiegel* szóhasználatával a Kulturstandról – állítottak ki rossz bizonyítványt a külföld előtt. Ami bekövetkezett, az a „műveltségnek ellentéte” – „bárdolatlanság, neveletlenség, illetlenség, piszok, szóval: mind az, ami műveletlenséget tanúsít.”¹⁸

De vajon mit is értettek pontosan a „műveltség” általános fogalma alatt a kommentárok? Értelmezésünk szerint a műveltség ebben a kontextusban nem általánoságban az értékesnek elismert kulturális javak ismeretét jelentette, hanem egészen szűken értelmezve a városi nyilvános térben való viselkedés polgári normáinak elsajátítását

¹⁶ Degré 1983: 89.

¹⁷ Széchenyi 1978: 1002. (a verzállal szedett szavak eredetileg is magyarul), 1004., Széchenyi 1843: 123–125.

¹⁸ *Der Spiegel* 1843:17. sz. márc. 1. 135.; *Nemzeti Újság* 1843:19. márc. 8. 150–151.

és birtoklását. Szinonimájaként gyakran használták a „civilizáció” „civilizáltság” fogalmát is: „hova lesz a virradni indult magyar civilisatio?” – kesergett például a *Honderű* publicistája.¹⁹

A vonatkozó normarendszer egyik fő eleme az önmagunk feletti állandó felügyelet érvényre juttatása volt, a „pszichés belső kényszerapparátus sajátos stabilitása, amely minden *civilizált* ember magatartásának egyik döntő vonásává” vált. A nyilvánosság tereiben a viselkedés fő zsinórmértékévé az önmegtartóztató fegyelem vált. Az önfegyelem birtoklását különösen jól lehetett demonstrálni a csendben maradás-sal, főleg olyan szituációkban, „amikor valaki vagy valami mély érzelmi hatást vált ki [...], például egy színészi alakítás, egy zenemű meghallgatása vagy valamilyen drámai kifejeletű hétköznapi esemény.”²⁰

A „csend térfoglalásában” úttörő szerepet játszottak a nagyvárosok színházai és hangversenytermei a 19. század első felében. A szélesedő és ezzel együtt heterogénebbé váló publikum csak fokozatosan fogadta el, hogy a korábban természetesnek számító előadás közbeni beszélgetés, a hangos, spontán tetszés- vagy nemtetszés-nyilvánítás a műveletlenség ítéletét vonja maga után.²¹ (A reformkori pesti színházi előadásokon és koncerteken a publikum tagjai még gyakran jöttek-mentek, beszélgettek az előadás közben.) Az egyik első magyar nyelvű viselkedési normagyűjtemény viszont már azt sulykolta, hogy „a módosság ellen vétkeznénk, ha a kontzertekben [...] az előadott dalokat vagy muzsika darabokat dalolva vagy füttyülve kísérnők; ha fejünkkel, kezünkkel vagy lábunkkal a taktust vernők, s másoknak figyelmét így háborgatnók.”²²

A magaskultúra intézményeiben elindult folyamat hatókörének kiszélesedésével a nagyvárosi nyilvánosság tereiben a passzív nézői-hallgatói attitűd vált a viselkedés általános normájává. Ami ettől elütött, negatív értéktartalommal telítődött, társadalmi presztízavesztéssel járt, szociálisan leértékelt az elkövetőt.²³ A *Vieuxtemps*-t kifütyülőkkal kapcsolatban használt pejoratív minősítések pontosan tükrözik ezt az értékítéletet: a civilizáció előtti állapotra utalnak (barbár), a városi ember által kulturálisan alacsonyabb rendűnek bélyegzett vidékiséggel, az agrárvilággal kapcsolatosak (pórias, betyár) vagy a legalacsonyabb státuszú városi rétegekhez kötődnek (utcasuhanc, söpredék).

¹⁹ *Honderű* 1843:9. márc. 4. 313–314.

²⁰ Elias 1987: 683–684., Gyáni 1999: 24–25.

²¹ Sennett 1998: 223–224.

²² *A művelt* 1836: 87–88.

²³ Gyáni 1999: 24–25.

A botrányról szóló tudósításokban – a felső osztályokhoz tartozó nőket ért inzultus feletti sajnálkozásban – jól érzékelhető, milyen kihívást jelentett a városiasodó társadalom számára az a körülmény, hogy a nyilvános terekben a társadalom heterogén rétegei szoros fizikai közelségbe kerültek egymással. A jelenléthez való jog itt ugyanis egyetlen, elvben bárki által teljesíthető feltétel teljesítéséhez, a belépőjegy megvásárlásához volt kötve, szemben a nem-nyilvános, reprezentatív kultúrafogyasztás alkalmával, ahol a társadalmi presztízs, a rendhez/réteghez/csoportozáshoz való tartozás, a személyes kapcsolat révén válhatott nézővé vagy hallgatóvá valaki. A konfliktushelyzetek mérséklését célozta a helyre szóló jegyek terjedése, valamint a jegyárakon keresztül kialakuló térbeli tagolás, amely a társadalmi tagolódás leképeződéseként valamelyest megóvta a „művelt” közönséget az „illetlen” szituációktól, de legalább a viselkedési normákat megsértő szomszédtól.

A „pénzen szerzett részvételi jog” – a rendzavarókra nézve súlyosbító körülményként – megjelenik a tudósításokban is, hiszen a belépőjegyet megvásárlókat megfosztották az ellenértékként nekik járó élménytől. Széchenyi cikkében fiktív vitapartnere – „egy komoly képű tekintély” – archaikusan értelmezte a megvásárolt jogok körét: „Pénzeért tetszését vagy nem tetszését nyilvánítani s e’ szerint valamint tapsolni, úgy fütyülni is mindenkinek szabad,” és ha ennek a jognak a gyakorlása ütközik mások jogával a zavartalan műélvezetre, azaz „ha néhány ábrándos” az érzelmi reakcióiban „túl csapong, ám hozza rendre őket a közönség.” A gróf, mint a polgári viselkedéskultúra hazai úttörője azonban csak azért hozta szóba a társadalmi fegyelmezés hagyományos módját – amikor a közösség tagjai aktív részvételükkel közvetlenül korrigálják, vagy megtorolják a normasértő viselkedést –, hogy rögtön rámutasson: a modern nagyváros heterogén társadalmi közegében ez az eszköz már alkalmatlan a „rend” fenntartására. „A jobbra való közönség soha maga magának [...] elégtételt venni, azaz verekedésekbe keveredni nem fog, mivel a legnagyobb hő is félénk színházakban, népegyületek közt s a t., minthogy az illyesekben szerzett *kék* éppen olly rút, mint a milly díszes csatamezőn nyert s a vitéznek homlokán látszó *ék*.” A polgári társadalomban a mindenhol jelen levő külső felügyelet helyett a belső kontrollnak kell a hétköznapi élet rendjét fenntartó mechanizmussá válnia: „valamint nyers erő és bátorság győzött azelőtt többnyire, ma pedig műveltség és értelem győz” – érzékeltette a változás irányát a reformer.²⁴

Végül az eset kapcsán a nyilvános térhasználat új rendjének még egy elemét emeljük ki: a szereplő (aktor) és a passzív néző közötti határvonal átjárhatatlanná

²⁴ Széchenyi 1843: 159–160.

válását. A 19. század első fele ebben a tekintetben még átmeneti jellegű. Viszonylag gyakran előfordult, hogy hangversenyen, színházban a kettő közötti határ elmosódott, valaki a passzív szemlélő szerepéből kilépve – akaratlanul – a figyelem tárgyává, vagy – szándékosan – cselekvővé vált. Az előbbi szituációba közszereplők kerültek időnként, a passzív nézőnek-hallgatónak pedig főként a tetszésnyilvánítás alkalmai – vagy ritkábban a nemtetszése – nyújtottak lehetőséget, hogy maga is az „előadás” részévé, aktív szereplőjévé váljon. A kiemelkedő kulturális és közéleti szereplők kultuszának jellegzetes formai elemei voltak a reformkorban a városi nyilvános terekben rendezett demonstrációk: a köszöntő díszmenet, fáklyásmenet, zenés köszöntés, vagy éppen a „közvélemény” rosszallását kifejező macskazene. Ilyenkor az utca színpaddá, a menetben vonuló közönség pedig aktorrá vált.

*

A Vieuxtemps-botrányt egy többszörös határhelyzet produktumaként is értelmezhetjük. Az átmeneti korszak méhében születőben volt a modern polgári nemzet a maga ki-zárólagosság-igényével. Másrészt elkezdődött már az a paradigmaváltás, amely a társadalom hétköznapi rendjének fenntartását új alapokra helyezte. Pest-Buda viszonylag gyors növekedésnek és „sűrűsödésnek” indult városi tereiben különböző normarendek és kulturális hagyományok kerültek szorosan egymás mellé, ütköztek össze, gyakran zavarba hozva e terek használóit. Az elmaradt hangverseny által kiváltott érzelmi reakciók hevesességéből az is kiolvasható, hogy a születő nemzetek, nemzetállamok a legitimáció egyik fontos forrásaként tekintették a műveltség, ezen belül a polgári viselkedéskultúra birtoklására. Úgy látták, ennek megsértése veszélyezteti a magyarság befogadását a civilizált nemzetek közösségébe, ezért kellett szinte rituálisan el ítélnie mindenkinek, aki igényt tartott a művelt emberek közösségéhez való tartozásra.

FORRÁSOK

Honderű 1843.

Jelenkor 1843.

Nemzeti Újság 1843.

Pester Tageblatt 1843.

Pesti Hírlap 1843.

Regélő Pesti Divatlap 1843.

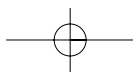
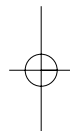
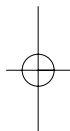
Der Ungar 1843.

Világ 1843.

- A mívelt társalkodó vagy a világba lépő ifjú és a jó tónusú finom mívelésű ifjú dáma* 1836: Heckenast, Pest.
- Barta István (s. a. r.) 1966: *Kossuth Lajos: Ifjúkori iratok. Törvényhatósági Tudósítások.* Akadémiai, Bp. (Kossuth Lajos összes művei VI.)
- Degré Alajos 1983: *Visszaemlékezéseim.* Szépirodalmi, Bp.
- Széchenyi István 1978: *Napló.* (Vál., szerk. Oltványi Ambrus.) Gondolat, Bp.
- Széchenyi István 1843: *Vieuxtemps. I–III.* In: *Jelenkor* 1843. 25. márc. 30. 123–125., 28. ápr. 9. 137–138., 33. ápr. 27. 159–160.
- Szilágyi Pál 1975: *Egy nagypapa regéi unokáinak.* Magyar Színházi Intézet, Bp. (Színháztörténeti könyvtár 3.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Edler, Arnfried 2002: *Virtuose und poetische Klaviermusik.* In: *Europäische Musikgeschichte.* Bd 2. Hg. von Sabine Ehrmann-Herfort, Ludwig Fischer, Gisekher Schubert. Bärenreiter, Kassel.
- Elias, Norbert 1987: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások.* Gondolat, Bp.
- Gyáni Gábor 1999: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940).* Új Mandátum, Bp.
- Kádár Jolán 1923: *A pesti és budai német színészet története 1812–1847.* Bp.
- Kerényi Ferenc (szerk.) 1990: *Magyar színháztörténet 1790–1873.* Akadémiai, Bp.
- Lackó Mihály 1977: *Széchenyi és Kossuth vitája.* Gondolat, Bp. (Magyar História)
- Sebestyén Ede 1940: *Buda és Pest nagy hangversenyei a XIX. század első felében.* In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* VIII. 85–117. Bp.
- Sennett, Richard 1998: *A közéleti ember bukása.* Helikon, Bp.

Föglein Gizella

A CSONKA „KIS NEMZETGYŰLÉS” BIRTOK-MENTESÍTÉSEI (1945)

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés (INGY) debreceni, első ülészakán, 1944. december 21–22-én nemcsak a központi törvényhozó hatalom és az Ideiglenes Nemzeti Kormány (INK) született meg, de egyúttal további államhatalmi intézmények is létrejöttek, s egyúttal meg is kezdték működésüket.

A CSONKA IDEIGLENES NEMZETGYŰLÉS POLITIKAI BIZOTTSÁGA (1944. DECEMBER 22. – 1945. SZEPTEMBER 6.)

A csonka INGY PB létrejötte

Az INGY 1944. december 22-én – előzetes pártközi megállapodás alapján – eredetileg provizórikus jelleggel,¹ „az ideiglenes kormány megalakítása céljából” 23 (22+1) tagú Politikai Bizottságot (PB) választott a soraiból.²

Az INGY a Politikai Bizottság egyhangú állásfoglalása alapján – még ugyancsak 1944. december 22-én – határozatot hozott az államfőt megillető kinevezési jogkör gyakorlásáról. Tulajdonképpen ezzel a határozattal vált állandó szervvé az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága is, amely – kiegészítve eredetileg megállapított hatáskörét – olyan határozatot hozott, hogy miután „a Nemzetgyűlés nem ülhet össze és mivel a Politikai Bizottságot a Nemzetgyűlés a politikai pártokból alakította, a Bizottság ideiglenesen átvette a nemzetgyűlés feladatát és rendelkezéseivel a szuverén nemzetgyűlés működését pótolja.”³

¹ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága. MOL XVIII–3. 1. doboz. Ideiglenes Nemzetgyűlés.

² Gergely 1974: 89–104.

³ Paál – Radó 1947: 209.

A PB hamarosan kibővítette eredetileg megállapított hatáskörét, és 1944. december 22-étől, 1945. szeptember 6-ig, (azaz a „teljes” Ideiglenes Nemzetgyűlés budapesti összehívásáig) tulajdonképpen az INGY feladatát látta el.

A ház- és PB elnök, párton kívüli Zsedényi Béla szavaival: „a bizottság megalakítására vonatkozólag a pártok egymás között pártközi egyezséget létesítettek, s ennek alapján az Ideiglenes Nemzetgyűlés egyhangúlag megválasztotta a Politikai Bizottságot.”⁴

A PB ön maga jellegét és hatáskörét a következőkben látta: „nem más, mint egy kis nemzetgyűlés”, „a nemzetnek felelős nemzetgyűlés kicsinyített mása”, „a nemzetgyűlés jogát gyakorolja”, „szuverén nemzetgyűlést helyettesítő szerv.”⁵

A csonka INGY PB összetétele

A debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés létszámának éppen egytizedét tette ki a Politikai Bizottság létszáma, összetétele azonban jelentősen eltért attól. A PB-ben az MKP és szövetségeseinek (SZDP, NPP) együttes aránya alulmúlta az ideiglenes nemzetgyűlésbeli arányukat. A Politikai Bizottság összetétele tehát nem annyira az Ideiglenes Nemzetgyűlés összetételéhez, hanem inkább az Ideiglenes Nemzeti Kormányéhoz (INK) állt közelebb.

1. táblázat. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés, az Ideiglenes Nemzeti Kormány és az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága összetétele (1944. december 22.)⁶

	INGY Fő/%	INK Fő/%	PB Fő/%
MKP	90 fő/39,13%	3 fő/25,00%	4 fő/17,39%
FKGP	56 fő/24,35%	2 fő/16,67%	5 fő/21,47%
SZDP	43 fő/18,69%	2 fő/16,67%	4 fő/17,39%
NPP	16 fő/06,96%	1 fő/08,33%	3 fő/13,04%
PDP	12 fő/05,22%	1 fő/08,33%	2 fő/08,70%
pkv	13 fő/05,65%	3 fő/25,00%	5 fő/21,74%

⁴ INN 22.

⁵ Kovács 1981: 120.

⁶ Saját készítésű táblázat – F. G.

A PB eredete visszanyúlik az 1931:XXVI. törvénycikkkel létrehozott 33 tagú országos bizottsághoz, illetve az 1941:XI. törvénycikkkel 42 tagúra bővített országos bizottsághoz. Az ún. 33-as, illetve 42-es bizottság hatáskörébe tartozott az országgyűlés ellenőrzési jogának gyakorlása. Közelebbről az, hogy „a gazdasági és hitelélet rendjének, továbbá az államháztartás egyensúlyának” biztosításával kapcsolatos minisztériumi felhatalmazás alapján

„tervbe vett intézkedés helyességét és célszerűségét megvizsgálja és arra vonatkozólag véleményét nyilvánítsa. [...] a minisztérium által bejelentett intézkedések körén túl is figyelmeztetheti úgy a minisztériumot, mint az országgyűlést a jelen törvény végrehajtása során tapasztalt hiányokra, javaslatokat tehet úgy a minisztériumnak, mint az országgyűlésnek a jelen törvény végrehajtása körében kívánatos és célszerű intézkedésekre, végül javasolhatja az országgyűlésnek a jelen törvény végrehajtása körében a minisztérium felelősségre vonását.”

A 33-as, illetve a 42-es bizottság az országgyűlés elnapolása alatt, valamint annak feloszlása után is működött, utóbbi esetben egészen addig, amíg az új országgyűlés nem intézkedett.⁷

A csonka Politikai Bizottság koalíciós jellegű volt. Az FKGP-t 5 (Balogh István, Gyöngyösi János, Óry István, Váczi József, Vásáry István); az MKP-t és SZDP-t 4-4 (Gerő Ernő, Nagy Imre, Révai József, Schimmer (Dobó) István, illetve Kovács János, Németh István, Pozsgay Gyula, Valentiny Ágoston); az NPP-t 3 (Erdei Ferenc, Nagy Zoltán, Szula András); a PDP-t 2 (Molnár Kálmán, Örley Zoltán) és a pártonkívülieket (pkv) 5 (Bánáss László, Juhász Nagy Sándor, Miklós Béla, Révész Imre, Zsedényi Béla) képviselő reprezentálta (2. táblázat).

A 23 tagú csonka Politikai Bizottságban az FKGP, a PDP és a párton kívüliek 12 fővel (52,18%) voltak képviselve. Az MKP, az SZDP és a NPP 11 fővel (47,82%) képviseltette magát; a szövetséges pártok esetében részben „centrista” vagy „jobboldali”, részben az MKP utasításai szerint eljáró tagokkal.

Ez utóbbit látszik alátámasztani Gerő Ernőnek Rákosi Mátyáshoz Moszkvába írt, 1944. december 28-i jelentése is, mely kifejezésre juttatta azt a véleményét, hogy az MKP számára: „[...] a Politikai Bizottság összetétele nem túlságosan jó”; s egyúttal megfogalmazta a bizottság politikai összetételének módosítására vonatkozó szándékát is, azt ti., hogy a PB-t „a legközelebbi nemzetgyűlési ülészakon újjá kellene szervezni.”⁸

⁷ Magyar Törvénytár 1931: 285–286., Magyar Törvénytár 1941: 43.

⁸ Izsák – Kun 1994: 13., 15.

2. táblázat. A csonka Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága tagjai – 23 (22+1 elnök*) fő (1944. december 22.)⁹

FKGP /5fő/	MKP /4 fő/	SZDP /4 fő/	NPP /3 fő/	PDP /2 fő/	pkv /5 fő/
Balogh István	Gerő Ernő	Kovács János	Erdei Ferenc	Molnár Kálmán	Bánáss László
Gyöngyösi János	Nagy Imre	Németh István	Nagy Zoltán	Örley Zoltán	Juhász Nagy Sándor x
Őry István	Révai József	Pozsgay Gyula	Szula András		Miklós Béla
Váczy József	Schimmer /Dobó/István	Valentiny Ágoston			Révész Imre
Vásáry István					Zsedényi Béla*

A csonka INGY PB működése

A PB az INGY ülései közötti időszakban ellenőrizte a kormányt, közreműködött a kormányzati tevékenységben, s mint „kisegítő szerv” elvégezte azokat az elkerülhetetlenül sürgős feladatokat, amelyek nemzetgyűlési határozatokat követeltek, azzal a vállalt kötelezettséggel, hogy meghozott határozatait tudomásulvétel és jóváhagyás végett a nemzetgyűlés elé terjeszti.¹⁰ A PB politikai előkészítő szerepe mellett így egyidejűleg a legfőbb államhatalmi szerv munkáját testesítette meg, pontosabban mintegy kisajátította.

Sajátos módon az INGY egyes bizottságait (Alkotmányjogi, Földbirtok-politikai, Gazdasági, Mentelmi és Véderő Bizottság), illetve azok tagjait mind a PB alakította és választotta meg.¹¹ E parlamenti bizottságok létrehozására a csonka INGY rövid, debreceni ülásszaka idején már nem kerülhetett sor, ugyanakkor a PB rendkívül széles hatáskörébe ez mintegy „beletartozott.”

⁹ A Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának pártok szerinti összetétele az 1944. december 22-én megválasztott Politikai Bizottságban. MOL XVIII–5. 11. doboz. – Az álló, félkövér betűkkel írt személyek az INGY PB stabil tagjai, a dőlt betűkkel írt személyek 1944. december 22. és 1945. szeptember 6. között voltak PB tagok.

x A PB helyettes elnöke.

* Neve nincs feltüntetve, de mint az INGY elnöke, hivatalból a PB elnöke is. – Saját készítésű táblázat – F. G.

¹⁰ Az INGY PB elnökének beszámolója az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. szeptember 6-i ülésén. (INN 66.)

¹¹ A Mandátumvizsgáló Bizottság tagjait az INGY választotta meg.

A PB ügyrendje¹² szerint a PB elnöke az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke, akadémizáltatása esetén annak alelnöke (Juhász Nagy Sándor); tagjai pedig az INGY által választott tagok voltak. Az elnök a PB-t bármikor összehívhatta; a minisztertanács kívánságára, vagy a PB tagok fele részének hozzá benyújtott írásbeli kérelmére pedig köteles volt a bizottságot összehívni.

A csonka INGY PB öt alkalommal ülésezett: 1945. január 26-án és március 12-én Debrecenben; majd május 11-én, június 1-jén, július 21-én, Budapesten.¹³

A „csonka”, majd a „teljes” INGY PB elsőrendű feladatai közé tartozott pl. az államfői jogok ideiglenes gyakorlásának kialakítása, a birtok-mentesítési ügyek elbírálása, a kormány felhatalmazásának kérdése, a választójogi rendelkezések megvitatása stb.

Az INGY PB első, 1945. január 26-i ülése a kegyelmezési és más, az államfőt megillető hatáskörökről tárgyalt.¹⁴ A Nemzeti Főtanács felállításáról szóló 59/1945. Eln. számú – az INGY PB és az INK által létrehozott – rendelet e PB ülésen született meg, de nyilvánosságra csak február 10-én került.¹⁵ E bizottsági ülés végül is azzal az indokkal, hogy „sokan hiányoznak”, és különben sem érkezett még el az ideje a Nemzeti Főtanács „akcióba lépésének”, elhalasztotta a Nemzeti Főtanács harmadik tagjának és helyettesének megválasztását.

Az INGY PB második, 1945. március 12-i ülése alkotmányjogi kérdéseket is megvitatott. Ezen a PB ülésen választották meg Gerő Ernőt a Nemzeti Főtanács harmadik tagjaként és Révai Józsefet póttagként, ideiglenes jelleggel.¹⁶

Ezen az ülésen, napirenden kívül és napirend előtt kért szót Gerő Ernő. Javaslatára szerint az „Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága az Ideiglenes Nemzetgyűlés után újraválasztandó.” Időközben ugyanis a pártoknak „oly vezetői kerültek elő, akik a Politikai Bizottság megalakulásakor még nem lehettek a Politikai Bizottság tagjai, viszont most szükségesnek látszik az, hogy ezek is részt vegyenek a Politi-

¹² A Politikai Bizottság ügyrendje. (MOL XVIII–5. 11. doboz. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés, a Nemzetgyűlés és az Országgyűlés Politikai Bizottságának ügyrendjei, a bizottság működéséről szóló jegyzőkönyvek, jelentések 1945–1949.)

¹³ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei. (MOL XVIII–5. 1. doboz.)

¹⁴ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága 1945. január 26-i ülésének jegyzőkönyve. (MOL XVII–5. 1. doboz. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés, a Nemzetgyűlés és az Országgyűlés Politikai Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei.)

¹⁵ 59/1945. Eln. sz. *Magyar Közlöny* 1945. február 10.

¹⁶ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága 1945. január 26-i ülésének jegyzőkönyve. (MOL XVII–5. 1. doboz.)

kai Bizottság ülésein, mint rendes tagok.” Indítványozta továbbá a PB taglétszámát 22-ről 35-re felemleni.¹⁷

A debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés a háborús körülményekből adódóan, önmagát korlátozva, még nem hozott legmagasabb szintű jogszabályokat, vagyis törvényeket, csak határozatokat, mivel a budapesti és a dunántúli képviselők, azaz a teljesség híján még „csonka” volt. Így törvényalkotásra tulajdonképpen még nem is volt jogosult, pontosabban nem is jogosította fel önmagát. A törvényhozó funkciót majd csak az 1945. szeptemberi, immár teljes budapesti ülészak és az utána következők gyakorolták.¹⁸

A csonka „kis nemzetgyűlés” a mentesítési kérelmek előzetes véleményezésére Földbirtok-politikai Albizottságot hívott életre. A birtok-mentesítési ügyekben a csonka, majd a teljes „kis nemzetgyűlés” három ülésén – 1945. június 1., július 21., szeptember 27. – foglalkozott.

A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról szóló jogszabály¹⁹ alapján – a második világháború alatti, antináci tevékenység igazolásával – legfeljebb 300 katasztrális hold föld volt mentesíthető.

3. táblázat. A csonka Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának birtok-mentesítései és a birtok-mentesítettek 1945-ben²⁰

Sor-szám	Birtok-mentesített személy neve	Birtok-mentesítés nagysága	Birtok-mentesítés ideje	PB határozat
1.	Csukássy G. Lajosné ²¹	129 kat. hold	1945. 07. 21.	121/1945.
2.	dr. Dajkovich Ferencné (sz.: Gál Franciska) ²²	300 kat. hold	1945. 06. 01.	16/1945.
3.	gróf Dessewffy Gyula ²³	300 kat. hold	1945. 06. 01.	37/1945.
4.	Forgách Antal ²⁴	300 kat. hold	1945. 07. 21.	123/1945.
5.	dr. Gaál Olivér ²⁵	300 kat. hold	1945. 07. 21.	145/1945.
6.	dr. Gaál Olivérné (sz.: Kacskovics Eszter) ²⁶	300 kat. hold	1945. 07. 21.	131/1945.
7.	Hegyi László ²⁷	234 kat. hold	1945. 06. 01.	3/1945.
8.	Huszár Aladárné ²⁸	300 kat. hold	1945. 07. 21.	126/1945.
9.	dr. Juhász Nagy Sándor ²⁹	105 kat. hold	1945. 06. 01.	23/1945.

¹⁷ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága 1945. március 12-i ülésének jegyzőkönyve. (MOL XVII-5. 1. doboz.)

¹⁸ Kovács 1987.

¹⁹ 600/1945. M. E. sz. *Magyar Közlöny* 1945. március 17.

²⁰ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és a nemzetgyűlés Politikai Bizottságának fölbirtok rendezési iratai 1945–1947. (MOL XVIII-5. II. tétel. 2., 3. doboz, 1–344. számú iktatott iratok.). Saját készítésű táblázat – F. G.

Sor-szám	Birtok-mentesített személy neve	Birtok-mentesítés nagysága	Birtok-mentesítés ideje	PB határozat
10.	Kenessey Pongrác ³⁰	162 kat. hold	1945. 06. 01.	13/1945.
11.	Miklós Béla ³¹	79 kat. hold	1945. 07. 21.	128/1945.
12.	Mindszenty József ³²	300 kat. hold	1945. 06. 01.	36/1945.
13.	herceg Odescalchi Margit ³³	300 kat. hold	1945. 07. 21.	129/1945.
14.	+ herceg Odescalchi Miklós ³⁴	300 kat. hold	1945. 06. 01.	24/1945.
15.	özv. őrgrof Pallavicini Györgyné (sz.: gróf Andrássy Borbála) ³⁵	300 kat. hold	1945. 07. 21.	130/1945.
16.	gróf Pálffy Géza ³⁶	300 kat. hold	1945. 07. 21.	132/1945.
17.	gróf Pálffy József ³⁷	300 kat. hold	1945. 07. 21.	133/1945.
18.	Shvoy Lajos ³⁸	300 kat. hold	1945. 06. 01.	7/1945.
19.	özv. gróf Széchenyi Györgyné (sz.: gróf Zichy Anasztázia) ³⁹	300 kat. hold	1945. 07. 21.	133/1945.
20.	Szüllő Árpádné ⁴⁰	146 kat. hold	1945. 06. 01.	1/1945.
21.	Tarányi Margit ⁴¹	250 kat. hold	1945. 06. 01.	15/1945.
22.	gróf Teleki Géza ⁴²	300 kat. hold	1945. 06. 01.	39/1945.
23.	Varga Béla ⁴³	300 kat. hold	1945. 07. 21.	125/1945.
24.	Vörös Tibor ⁴⁴	300 kat. hold	1945. 07. 21.	136/1945.
	özv. Zerkovitz Oszkárné ⁴⁵	300 kat. hold	1945. 07. 21.	135/1945.

²¹ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 121/1945. PB határozat

²² MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 16/1945. PB határozat

²³ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 37/1945. PB határozat

²⁴ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 123/1945. PB határozat

²⁵ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 145/1945. PB határozat

²⁶ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 131/1945. PB határozat

²⁷ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 3/1945. PB határozat

²⁸ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 126/1945. PB határozat

²⁹ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 23/1945. PB határozat

³⁰ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 13/1945. PB határozat

³¹ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 128/1945. PB határozat

³² MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 36/1945. PB határozat

³³ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 129/1945. PB határozat

³⁴ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 24/1945. PB határozat

³⁵ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 130/1945. PB határozat

³⁶ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 132/1945. PB határozat

³⁷ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 133/1945. PB határozat

³⁸ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 7/1945. PB határozat

³⁹ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 133/1945. PB határozat

⁴⁰ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 1/1945. PB határozat

⁴¹ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 15/1945. PB határozat

⁴² MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 39/1945. PB határozat

⁴³ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 125/1945. PB határozat

⁴⁴ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 136/1945. PB határozat

⁴⁵ MOL XVIII–5. II. tétel. 2., 3. doboz, 135/1945. PB határozat

A „nagy mentesítések” zöme 1945-ben, a csonka Ideiglenes Nemzetgyűlés időszakában zajlott. Az írásban, vagy tanúkkal hitelesített birtok-mentesítési kérelmet benyújtók s mentesítést kapók között, a háború előtti rendszerből a történelmi arisztokráciához tartozók, a címekkel és rangokkal bírók, vagy a gazdasági elit képviselői, egyházi méltóságok, s a háború utáni rendszer politikai elitje volt reprezentálva.

A „csonka”, majd a „teljes” Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának napirendjére kerülő ügyek, elsőrendű feladatok, mintegy előre jelezték azt, hogy a különleges státusú „kis nemzetgyűlés” nemcsak az Ideiglenes Nemzetgyűlési ciklusban,⁴⁶ hanem azt követően is működni fog.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

XVIII–3. Az államhatalom felsőbb szervei. Ideiglenes Nemzetgyűlés. 1. doboz.

XVIII–5. Az államhatalom felsőbb szervei. Nemzetgyűlés (Ideiglenes Nemzetgyűlés, Országgyűlés) Politikai Bizottsága. II. tétel. 2., 3. doboz; 11. doboz.

NYOMTATOTT FORRÁSOK

INN: *Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles kiadás.* Bp., 1946.

Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk., utószó) 1994: *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Bp.

Magyar Közlöny 1945. február 10.

Magyar Közlöny 1945. március 17.

Magyar Törvénytár 1931: *Magyar Törvénytár. 1931. évi törvénycikkek.* Bp., 1932.

Magyar Törvénytár 1941: *Magyar Törvénytár. 1941. évi törvénycikkek.* Bp., é. n.

⁴⁶ Az INGY ciklusa 1944. december 21. – 1945. november 29. között volt.

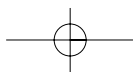
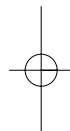
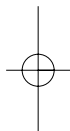
HIVATKOZOTT IRODALOM

Gergely Ernő 1974: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok*. III. Bp., 89–104.

Kovács Kálmán 1981: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásának történelmi jelentősége. In: Kovács Kálmán (szerk., előszó): *A magyar állam és jog fejlődése. Válogatott tanulmányok*. Bp., 113–129.

Kovács Kálmán 1987: A jogalkotás kezdetei a felszabadult Magyarországon (1944–1946). *Jogtörténeti Szemle* 1987. 2. 14–22.

Paál Jób – Radó Antal (szerk.) 1947: *A debreceni feltámadás*. Bp.

Gyáni Gábor

VISZÁLYKODÁS ÉS TÁRSADALMI NYUGALOM

Melyik fordul elő gyakrabban, a viszálykodás vagy a nyugalom? Nehéz erre a kérdésre megnyugtatóan felelni. Talán ezért is teszik fel oly ritkán. Amikor a három Tilly (Charles, Louise és Richard) az 1970-es évek derekán „Lázadó évszázad” címmel komparatív történeti munkát jelentetett meg, a szerzők maguk is elismerték, tendenciózus, alig indokolható címet adtak könyvüknek. „Miért támasztana igényt az 1830 és 1930 közötti időszak arra, hogy lázadónak nevezzük? Nincs tele vajon a legtöbb század ilyen vagy olyan lázadással? Mit szólnak az 1830 előtti negyven évhez, vagy az 1930-at követő negyven turbulens évhez?” A kérdésre, hogy miért éppen ezt a század esztendőt választották vizsgálatuk tárgyául, azt válaszolták: azért, mert az urbanizáció és az iparosodás által keltett konfliktusok összehasonlító kutatására törekedtek egy jól dokumentált periódus tekintetében.¹

A mikor volt több és mikor kevesebb társadalmi konfliktus kérdése fontos, ám talán ennél is érdekesebb meg tudni, hogy mi vezet konfliktushoz, és mi vajon a társadalmi béke kulcsa. A konfliktus, melynek legkiélezettebb formája a háború, éppen az ellenség és a barát egyértelmű megkülönböztetéséből fakad, mint a társadalmi béke, amely viszont együttműködésen, az egymás iránt tanúsított türelmen nyugszik. A kérdést a nemzetközi jog szempontjából áttekintő Carl Schmitt kijelentette: általános az a meggyőződés, hogy nincs *tertium datur*, mivel *Inter pacem et bellum nihil est medium* (A béke és a háború között nincs középút). Schmitt azonban 1932-ben úgy vélte, létezik valamilyen köztes helyzet. Példája így szól: az első világháborúban győztes antanthatalmak olyan békediktátumokat szabtak, melyekkel a békét a háború más eszközökkel történő folytatásává tették. Következésképpen: „Az ellenségfogalom érvényességi körét úgy kitágították, hogy ezáltal már nemcsak a harcolók és a nemharcolók különbsége, hanem a háború és a béke közötti megkülönböztetés is felszámolható lett.”²

¹ Tilly – Tilly – Tilly 1975: vii.

² Schmitt 1998: 29–30.

A háború és a béke fogalmainak ilyenén egybemosása az erőszakos cselekedeteket is békeként láttatja és fordítva. Ebből egyenesen következik, hogy nem csupán akkor áll elő háborús helyzet, amikor a kezdeményező fél háborút akar vagy a kirobantására készül. Nem merülnénk bele a kérdés nemzetközi jogi diskurzusába, annyit azonban talán megjegyezhetünk, nem feltétlenül különül el egymástól kristálytisztán módon a háború és a béke mint egymással szemben álló két emberi léthelyzet.

A jogi decizionizmus mint afféle szubjektivista és voluntarista felfogás ellenében többen is azt állítják tehát, hogy a béke maga is telítve van időnként potenciális ellenségeskedéssel és háborúskodással. Friedrich Engels az első jelentős (talán a legjelentősebb) munkájában, amit az angol munkásosztály helyzetéről írt az 1840-es évek elején, szintén e nézetnek adott hangot. A londoni utcán nyüzsgő tömeget megtapasztalva, nyomban úgy gondolta, a társadalmi béke mindennapi keretei között ténylegesen vívott szociális háború zajlik a szeme előtt: „úgy rohannak el egymás mellett [a tömegben az emberek], mintha nem volnának közös céljaik, mintha semmi közük sem volna egymáshoz.” Az a „brutális közöny”, amit az emberek eközben egymás iránt tanúsítanak, az a mérhetetlen egoizmus, ami immár alapelve a társadalmi szerveződésnek, azzal jár, hogy az emberi társadalom monászokra esik szét, „amelyek mindegyikének külön életelve és külön célja van.” Ezek után ki lehet jelenteni: „itt nyíltan megüzenték a szociális háborút, mindenki háborúját mindenki ellen.” Ez a háború a tőke, a létfenntartási cikkek és a termelési eszközök, vagyis az anyagi javak birtoklásáért, azért folyik tehát, hogy ki rendelkezék (inkább) mindeme jószágokkal. A szembenálló felek szüntelenül megütköznek egymással ebben a nyílt szociális háborúban.³

A társadalmi egyenlőtlenségek rendszere ab ovo konfliktusokkal van teli, amely a béke látszatát engedi így csupán érvényesülni a mindennapi életben. Ez persze csupán egy lehetséges felfogás az adott kérdésről. Az államok közötti, olykor háborúval végződő konfliktusok közvetlen kiváltó okait latolgatva Lev Tolsztoj határozottan tagadja az államhatalmak bennük játszott döntő szerepét – még ha sokan ennek épp az ellenkezőjét gondolják is. A *Háború és béke* negyedik könyvét követő epilógusban kifejtett történetfilozófiai gondolatmenetben amellet érvel Tolsztoj, hogy az eseményt nem az azt megelőző parancs, nem az annak forrásául szolgáló hatalmi akarat váltja ki. Nem ad ugyan magyarázatot Tolsztoj arra nézve, hogy miért következik be akkor az esemény, kifejezi viszont kétségeit azt illetően, hogy valamely eseményt vissza lehetne vezetni a hatalmi parancsszóra. A hatalom ugyanis szerinte nem tesz mást, mint csupán igazolja a cselekvések igazát vagy jogszerűségét. Az 1789-es francia forradalomhoz köthető polgárháborút hozza fel példaként elgondolása érzékeltetésére.

³ Engels 1954: 62–63.

„A franciák bizonyos ismert vagy ismeretlen okoknál fogva pusztítani és gyilkolni kezdik egymást. És ennek az eseménynek megfelel, azt kíséri az az emberek kifejezett akaratában megnyilvánuló igazolás, hogy ez szükséges Franciaország üdve, a szabadság és az egyenlőség megteremtése céljából. Az emberek abbahagyják egymás öldöklését; ezt az eseményt meg az az igazolás kíséri, hogy szükség van a hatalom egységére, mert szembe kell szállni Európával stb.”⁴

Tolsztoj úgy véli, nincs ezeknek az igazolásoknak „semmilyen általános jelentőségük, sőt ellentmondanak egymásnak”, ennek ellenére „a maguk korában mégis megvan a szükséges jelentőségük.” Többek közt azért, mert „leveszik az erkölcsi felelősséget azokról, akik előidézik a kérdéses eseményt.” S miután „[e]zek nélkül az igazolások nélkül nem lehet megmagyarázni a legegyszerűbb kérdést sem, amely minden esemény vizsgálatakor felmerül: milyen módon hajtanak végre az emberek milliói közös gaztetteket, gyilkosságokat, háborúkat stb?”⁵ vitathatatlan a történelmi szerepük.

Az emberi élet konfliktusai, Tolsztoj felfogásában, az emberi együttélés által determinált okszerűségnek a folyományai. Miért robban ki háború vagy forradalom? „Nem tudjuk, csak azt tudjuk, hogy ennek vagy annak a cselekvésnek végrehajtása céljából bizonyos csoportba tömörülnek az emberek, és mindnyájan részt vesznek benne; és azt mondjuk, hogy ez azért van így, mert másképp nem is lehet elképzelni, ez törvény.”⁶ Azzal járul hozzá a hatalom mindehhez, hogy bár nem vesz közvetlenül részt a cselekvésben, ugyanakkor nyilvánosságot biztosít a cselekvésre vonatkozó véleményeknek, feltevéseknek és igazolásoknak.⁷ Tolsztoj valójában természeti entitások módjára kezeli az emberi cselekedeteket, amiknek így nem része, legfőljebb külsőleges tartozéka a hatalom valamely megnyilatkozása, amely arra irányul, hogy megmagyarázza, egyúttal igazolja mindezen cselekedeteket. S noha a hatalmi magyarázatnak és igazolásnak közvetlenül semmilyen szerepe sincs az emberi cselekedetek *keletkezésében és lefolyásában*, a hatalmi szó mégis fontos, mert az emberek nem tudnak élni saját tetteik reprezentációi nélkül, ami viszont magától a hatalomtól ered.

A szintén gyakorta bölcsekedő Elias Canettitől sem merőben idegen a konfliktus fogalmának a naturalizálása. A tömeg és a hatalom problémájának szentelt érkézfeszítő

⁴ Tolsztoj 1993: 436.

⁵ Tolsztoj 1993: 436–437.

⁶ Tolsztoj 1993: 439.

⁷ Tolsztoj 1993: 438.

munkájában kijelenti, már a tömeg pusztá létének is, még inkább a tömeg fennmaradásának úgyszólván elengedhetetlen feltétele egy másik tömeg létezése, amely utal az első meglétére. A „kettős tömeg” legismertebb megnyilvánulása az, amikor úgy kerül szembe egymással két tömeg, hogy ellenséggént viszonyulnak egymáshoz.⁸ A háborúskodást ez esetben az teszi szinte elkerülhetetlenné, hogy felül kíván kerekedni a két tömeg egymáson, mivel csupán így érzi igazoltnak önnön kizárólagos létezését. A tömeg ugyanis már a pusztá létrejöttével arra teszi fel az életét, „az a legfőbb szándéka, hogy szellemével és cselekedve *megőrizze* magát. Ha erről lemond, az életét veti prédára. A harcias tömeg mindig úgy cselekszik, mintha *kívülről* minden csakis halálos volna.”⁹ Canetti konklúziója így szól:

„A harci cselekményeket mindenkor jellemző különös és félreismerhetetlen nagyfeszültségnek két tápláló oka van: a sokaság *elébe akar vágni a halálnak, és tömegben cselekszik*. Az utóbbi híján az előbbivel sikert elérni végképp nincs mód. Amíg a háború tart, tartania kell a tömegnek is, és a háborúnak tulajdonképpen akkor van vége, amikor a sokaság már nem tömeg. A háború a tömeget mint tömeget bizonyos élettartam reményével kecsegteti, s ez jócskán hozzájárult a háborúk kedveltségéhez.”¹⁰

A tömeggé átlényegülő sokaságnak, és az ezzel szükségképpen együtt járó konfliktusnak mint afféle antropológiai állandónak a tézise olyan megállapítás, amelyet egyszerűen igazolnak meg cáfolnak is a történelmi evidenciák. Canetti, ahogyan Pataki Ferenc is megjegyzi, a tömeg túlságosan tág fogalmával dolgozik, amely híján van a konkrét meghatározottságnak, és amelynek az egyedüli attribútuma csupán a számosság.¹¹ Nem minden sokaság, amit Canetti automatikusan a tömeg rangjával ruház fel, alkot ugyanakkor pszichológiai értelemben vett egységes tömeget; így pedig nem is várható el tőle, hogy úgy viselkedjen, ahogyan a kettős tömeg elmélete sugallja.

A modern városi és ipari világ, ahogyan az 1840-es években Engels azt észlelte, a tömegben való mindennapi élet, a tömeg közegében történő cselekvés terepe. Ennek ellenére a modern kori tömegek (vagy csupán sokaságok) zömmel békében élnek, ahelyett hogy vívnák a szociális háborújukat, amit Engels és a marxisták elvárnak tőlük; de a másik halálát sem kívánják feltétlenül, hogy ezáltal bizonyítsák az életreva-

⁸ Canetti 1991: 63.

⁹ Canetti 1991: 72.

¹⁰ Canetti 1991: 73.

¹¹ Pataki 1998: 105.

lóságukat, ahogyan Canetti sugallja, amikor meghirdeti a tömeg eredendő agresszivitásának az elvét.¹² Minek tulajdonítható ez vajon?

Amikor keressük a választ ez utóbbi kérdésre, különösen nagy hasznát vehetjük Michel Foucault *kormányozhatóság* (gouvernementalité) fogalmának. Hatalomfelfogásához híven,¹³ az 1978-ban a Collège de France-ban tartott nevezetes előadásában (A „kormányozhatóság”)¹⁴ Foucault kifejtette: „A kormányozhatóság korszakában élünk, amelyet a 18. században dolgoztak ki.”¹⁵ A kormányozhatóság abból az elvi, egyúttal gyakorlati fejleményből következik, hogy az államot „elárasztotta”, „átította” a kormányzás éthosza. A „kormányzó Állam” a hatalomgyakorlás sajátos formája, „amelyet már nem a területiség, az elfoglalt földfelszín határoz meg, hanem egy tömeg; a népesség tömege, kiterjedésével, sűrűségével és persze a területével is, de ez egyetlen tényező csupán.”¹⁶ A *kormányozhatóság* révén a szuverén állami hatalom ezentúl valójában a kormányzási technikák bonyolult együtteseként nyilvánul meg.

„A »kormányozhatóság« szón – részletezi Foucault a meghatározást – három dolgot értek. Először is az intézmények, folyamatok, elemzések és gondolatmenetek, számítások és taktikák összességét, amely lehetővé teszi a hatalom ezen teljességgel specifikus és komplex gyakorlatát, amelynek legfőbb célja a népesség, fő tudásformája a politikai gazdaságtan, legfontosabb technikai eszközei pedig a biztonsági intézkedések.”¹⁷

Így gyűri végül maga alá a kormányozhatóság az állami hatalom megszokott formáit (a felségjogot, a fegyelmezést), hogy új államformaként foglalja el a helyét a mai világban. A kormányzásnak ez az új művészete lép tehát hatályba akkor, midőn már nem csupán fentről lefelé haladva érvényesül az állami akarat, hanem úgy, hogy a társadalmi kontroll diffúz erőterében fejt ki a hatalom a maga erejét. Azokra az intézményekre hárul ilyenformán a hatalom gyakorlásának a feladata, melyek közegében folyik a mindennapi emberi élet is (a kórházban, az iskolában, a munkahelyeken), vagy magában a tudásban testesül meg, amely pedig diskurzusként keríti körbe az emberi életgyakorlatot. Mindez így együtt mindinkább belsővé válik, hogy második természetünkbe avassa a hatalmat, amely belénk költözve érvényesíti ezután önmagát

¹² A tömeg szerepét a modern kori magyar történelemben beható tárgyalja: Freifeld 2000.

¹³ Vö. Foucault 1980.; Foucault 1990.; Foucault 1998: 50–74.

¹⁴ Foucault 1998: 106–123.

¹⁵ Foucault 1998: 122.

¹⁶ Foucault 1998: 123.

¹⁷ Foucault 1998: 121–122.

a *kormányozhatóság* jegyében. A (modern) hatalomnak ez a létmódja a jól elrendezett boldog társadalomnak, a népességnek az érdekeit hivatott szolgálni; különféle hatalmi technikák révén megteremti ugyanis a hatalom által szabaddá tett individuumokban a gazdasági, a politikai és a kulturális jólét és biztonság világát vagy egy ilyen világ érzületét és tudatát.

A kormányozhatóság ezen fogalma szabad individuumokat feltételez, szabad individuumokat követel a hatalmat maguk felett gyakorló történelmi ágensek szerepében. A liberális kapitalizmussal veszi kezdetét, majd a jóléti állammal halad tovább és teljeseedik ki az a folyamat, melynek során az „Államot átítatja a kormányozhatóság.” Olyan társadalom keletkezik ennek eredményeként, melyben nem vetik alá többé az egyéneket (az egyes csoportokat) az állami akaratnak, hogy engedelmességre, szabálykövető viselkedésre kényszerítsék őket. A kormányozhatóság jegyében működő hatalom ugyanis azt a cselekvési teret strukturálja csupán, ahol az emberek saját maguk kormányozzák önmagukat. A jogokkal és szabadsággal felruházott modern individuumok mellett, hogy szabadon választhatnak és dönthetnek saját ügyeikben, rá is kényszerülnek egyúttal, hogy helyzetüket a számukra biztosított szabadság feltételei között értelmezzék, és ehhez igazítsák hozzá az életstratégiájukat.¹⁸

Nem vonul azonban ki az állam ilyenformán sem a hatalom gyakorlásából: arról van csupán szó, ami azonban nem is kevés, hogy az állam bonyolult közvetítő rendszerek sokszintű hálózatán keresztül érvényesíti ezután az akaratát. A hatalom, ami rendszerint kívülről hat az alávetettekre, a kormányozhatóság feltételei között immár belsővé válik. Ez pedig azt jelenti, hogy – a *conduct of conduct* elvének megfelelően – az alattvalókból individuumokká előlépő egyének, szabadságuk birtokában, mint autonóm lények gyakorolják (maguk felett) a hatalmat. Ennek megfelelően folyton kezdeményeznek, személyes felelősséget viselnek, vagyis: ténylegesen cselekvőképeseek. Mindezt azonban nem a hatalom ellenlábasaként, hanem azért teszik, hogy megfeleljenek a kormányozhatóság elvárásának, amely az egyénre bízta saját maga irányításának a feladatát.

Az angol történetírásban egyre gyakrabban hasznosítják manapság a kormányozhatóság (*governmentality*) foucault-i fogalmát. Ez esetben nem az államhatalmat, a hatalom birtoklót és a hatalom forrását, hanem főként vagy egyedül csak a hatalom gyakorlásának szerteágazó intézményi és másfajta mechanizmusait ragadják meg a történészek; azokat a gyakorlatokat, stratégiákat és technológiákat részesítik tehát kitüntetett figyelemben, amelyek a társadalmi térben szétszóródva fejtik ki kényszerítő erejüket az emberek mindennapi életében.¹⁹

¹⁸ Rose 1995: 214.

¹⁹ Joyce 2003.

Mi következik vajon a kormányozhatóság fogalmából a viszálykodás és a társadalmi nyugalom antinómiájára nézve? Engels és mások felfogása szerint az egyéni szabadság kitágulása és annak alkalmankénti túlburjánzása – vagyis az individuális önzés eluralkodása – rejtett, idővel azonban kirobbanó szociális háborút készít elő. A szociális nyugtalanság így végül elvezet a szociális forradalomhoz, melynek feltételei között az önző egyének az érdekeiknek leginkább megfelelő társulásokba (osztályokba) egyesülnek (cselekvő tömeggé válnak), hogy konfrontálódjanak más tömegekkel. Ezen összecsapás eredményeként pedig megteremtődik végre – a szubsztanciális társadalmi egyenlőség alapján – az igazi társadalmi béke.

Foucault kormányozhatóság-fogalmának a tükrében azonban nem tűnik már oly magától értetődőnek ez a feltevés (vagy inkább csak vágy, netán utópia). Hiszen a kormányozhatósággal átítatott állam megengedi, sőt mondhatni kiköveteli az egyén önmaga felett gyakorolt hatalmát, ahelyett hogy átengedné ezt a hatalmat egy külső intézményes erőnek, magának a fegyelmező és igazságosztó államnak. Ezáltal lecsökken, ha nem is szűnik meg teljességgel a társadalmi békét veszélyeztető konfliktusok lehetősége. Messze vezetne, ha megpróbálnánk számba venni az állításunkat alátámasztó történelmi jelenségeket, így utalunk csupán a jóléti államra, a modern korporatív hatalmi berendezkedés elterjedtségére vagy a civil társadalom helyenkénti és időnkénti virulenciájára. Közös vonásuk, hogy az egyezkedések és egyeztetések beiktatásával konfliktusmegoldó és konfliktusoldó hatással járnak.

Komoly kritikával illethető ezek után Tolsztoj felfogása a természeti törvény erejével ható történelmi eseményekről, valamint azon nézete, hogy azzal járulnak hozzá csupán a hatalom képviselőiben eljáró nagy emberek a történelmi cselekedetekhez, hogy utólag megadják az erkölcsi igazolásukat. Először is nem tűnik úgy, hogy a háborúskodás a természeti törvény erejével hat az emberi életben. Másodszor, nem feltétlenül állja meg az sem a helyét, hogy a hatalom csupán megmagyarázza és erkölcsileg minősíti a korábban már elkövetett tetteket. A cselekvőség birtokában minden fejlett individuum számára adott ugyanis az értelmezés és az erkölcsi fogalomalkotás elvi és gyakorlati lehetősége (is). Ha pedig a cselekedet és annak erkölcsi igazolása nem válik el egymástól úgy, ahogyan Tolsztoj állította, akkor a cselekvéssel egybefonódó, azt anticipáló és arra egyúttal visszaható intenció és tudatosság olykor korrigálhatja is a természeti törvényként ható erők működését. Így pedig bárki birtokba veheti azt, amit Bibó István az erőszak megszelídítésének a lehetőségeként nevezett meg, és amit norma gyanánt nyomban hozzá is rendelt az emberi léthez.

„Minden termékeny társadalomszervezés alapja az a felismerés, hogy az emberek között leküzdhetetlen érdekellentétek nincsenek, csak görcsös félelmek vannak, [...] amelyek megmerevedett társadalmi szituációkra épülnek, azonban nem valóságos érdekellentétekre, hanem megmerevedett társadalmi szituációkból fakadó érdekellentétekre.”²⁰

Ebből a felismerésből fakad szerinte, hogy „mindennemű társadalomreform, forradalmi és nem forradalmi egyaránt, egyedül igazolható célja a társadalomban lévő félelem-mennyiség, erőszakmennyiség és gyűlöletmennyiség csökkentése.”²¹ Úgy tűnik, nem áll nagyon messze egymástól a társadalmi reform ezen bibói óhaja és a kormányozhatóság fogalmával kifejezett liberális és/vagy neoliberais hatalmi konstrukció.

S mi vajon a helyzet a „kettős tömeg” Canetti-féle elvével, amely a barát-ellenség kettősségből fakadó demonstrációs hatás természeti törvényére vezeti vissza a szüntelen emberi viszály okát. Ha amorf tömeg helyett fejlett individuumokból álló sokaságot képzelünk magunk elé, mely gondolatnak megvan a realitása, fölöttébb valószínűtlen, hogy mindig és mindenhol számolni kellene a kettős tömeghatás ellenállhatatlan erejével. A Le Bonnal kezdődő tömeg- és tömegember-elméletek mind az individualitás elveszejtésének, az egyéniség fájó hiányának a kultúrkritikai és pesszimista történetfilozófiai látásmódjával szolgáltak. Tény, hogy folyton újraképződik ez a tömeg is, amiről a közelmúltból is vannak, lehetnek élénk tapasztalati emlékeink. Tagadhatatlan ugyanakkor az is, hogy a tömegviselkedésnek, a *tömegben való* viselkedésnek ezen konvencionális módja, amely nyílt vagy látens konfliktusokból ered, és megannyi újabb konfliktushoz vezet, sokkal inkább kivétel, mint szabály. Ha nem így lenne, akkor folytonos viszályok közepette élnénk napi életünket, márpedig a kettős tömeg lappangó vagy explicit megléte ellenére sem éppen ez a helyzet. Tapasztalati evidencia, hogy legalábbis a fejlett világban a barát-ellenség fogalmi és imaginárius kettőse ma már nem hat azzal az ellenállhatatlan erővel, mint történt a múltban. Sokat tompultak ugyanis újabban a vallási, etnikai, osztály- és nemzeti ellentétek. Nem enyésztek el ugyan egészen, sőt olykor itt-ott még fellobbannak, ám ezzel együtt is többnyire a tolerancia szellemében szemlélik és kezelik napjainkban a velük együtt járó megosztottságokat.

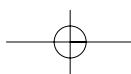
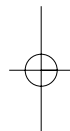
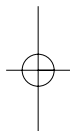
Nem állíthatjuk, ki állíthatna illetégtelenül, hogy napjainkban nincsenek többé társadalmi konfliktusok, beleértve a háborúskodásokat is. Ugyanakkor, a potenciális konfliktusforrások szüntelen bővülése ellenére sem az állandó, a mindent átható konfliktusok uralják mindennapi életünket. Ez pedig ad némi reményt a jövőre nézve is.

²⁰ Bibó 1986: 40.

²¹ Bibó 1986: 43.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bibó István 1986: Az európai társadalomfejlődés értelme. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. III. 1971–1979.* (Szerk. Huszár Tibor.) Bp., 5–123.
- Canetti, Elias 1991: *Tömeg és hatalom.* Ford. Bor Ambrus. Bp.
- Engels, Friedrich 1954: *A munkásosztály helyzete Angliában.* Bp.
- Foucault, Michel 1998: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk.* Vál. és ford. Romhányi Török Gábor. Bp.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Ford. Fázsy Anikó és Csűrös Klára. Bp.
- Foucault, Michel 1980: *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972–1977.* New York.
- Freifeld, Alice 2000. *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914.* Washington – Baltimore.
- Joyce, Patrick 2003: *The Rule of Freedom. Liberalism and the Modern City.* London.
- Pataki Ferenc 1998: *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba.* Bp.
- Rose, Nikolas 1995: Towards a critical sociology of freedom. In: Patrick Joyce (ed.): *Class.* Oxford, 213–224.
- Schmitt, Carl 1998: A háború és az ellenség fogalmak értelmezése. Ford. Szabó Márton. In: Szabó Márton (szerk): *Az ellenség neve.* Bp., 24–38.
- Tilly, Charles – Tilly, Louise – Tilly, Richard 1975: *The Rebellious Century 1830–1930.* Cambridge, Mass.
- Tolsztoj, Lev 1993: *Háború és béke.* IV. Ford. Makai Imre. Bp.

Hermann Róbert

POLITIKUSBÓL TÖRTÉNETÍRÓ – SZALAY LÁSZLÓ DIPLOMÁCIAI TEVÉKENYSÉGE 1849-BEN

Szalay László 1848. évi frankfurti, majd ezt követő, 1848. november–decemberi sikertelen londoni küldetésével Károlyi Árpád, Urbán Aladár, Gergely András, Erdődy Gábor munkái jelentős terjedelemben foglalkoztak. 1849-es ténykedéséről jóval kevesebb adat áll rendelkezésünkre, holott ezek is azt bizonyítják, hogy Szalay – ellentétben egyes életrajzi munkák állításaival – gyakorlatilag a fegyverletétel hírének megérkezéséig aktív szerepet játszott a nyugat-európai magyar diplomáciai akciókban.

Szalay 1848 végén hagyta el Londont, s Párizsba ment.¹ 1849 februárjában Brüsszelbe utazott, hogy az olasz ügyek rendezésére összehívandó kongresszuson próbálja meg Magyarországot képviselni.² Itt kapta meg valamikor március második felében Kossuth 1848. december 24-én Telekihez írott, a külföldi magyar „diplomáták” feladatairól szóló levelét, amelyet Szarvady Frigyes, a párizsi magyar „követség” titkára küldött másolatban utána. Miután viszonylag hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a kongresszustól a magyar ügy szempontjából semmit sem lehet várni, Szarvady március 15-én már arról számol be Kossuthnak, hogy „Szalay tán Frankfurtba vagy Berlinbe fog menni, ha ott működéseire kedvező tért lát.”³

1849. április 10-én Szalay még mindig Brüsszelből írt François Pierre Guillaume Guizot-nak, Franciaország volt külügyminiszterének, akivel 1848. december folyamán Londonban már találkoztak.⁴ Akkor Guizot-tól is csak azokat a vádakot hallotta

¹ Horváth é. n.: II. 47.; Pulszky 1958: I. 307.

² Pulszky Ferenc – Kossuth Lajosnak, Párizs, 1849. febr. 26. Közli Óvári-Avary é. n.: I. 427–448. Ld. még Szalay 1850. máj. 11-én Batthyány Lajosnéhoz intézett levelét (fénymásolata birtokomban), valamint 1853. jún. 6-án Alexander Bachhoz intézett beadványát, közli Szalay 1913: 210.

³ Közli Óvári-Avary é. n. I.: 436–438.

⁴ Találkozójukról megemlékezik 1853. december 12-én Szemere Bertalanhoz intézett levelében. Kivonatolva közli Szalay 1913: 229–231., teljes terjedelmében Szemere 1999: 91–92. Az eredetit ld. OSZK Kt. Levelestár.

vissza, hogy a magyarok elnyomják a szlovákokat stb., Szalay igyekezett meggyőzni az ellenkezőjéről, de Guizot is csak annyit tudott neki tanácsolni: „Egyezkedjenek ki Ausztriával; Oroszország intervenciója nekem napról-napra valószínűbbnek látszik.”⁵ Brüsszelből írott levelében magánjellegű szívességet kért a jeles francia tudóstól: születendő gyermeke keresztapjának kérte fel.⁶ Április 14-én szintén Brüsszelből írt Pulszky Ferencnek a külpolitikai kilátásokról:

„Kedves barátom,

Derék ember vagy, nemcsak mert leánypropagatiót másokra bízván, fiakat, s mindig csak fiakat nemzesz, hanem azért is, mert John Bull hírlapjaival is oly liaisonba⁷ keveredtél, mely szintén nem fog terméketlen maradni. Már mielőtt leveledet vettem, láttam kezed nyomát egy-két londoni lapon, mert Klauzált és Kraust s. a. t. hogy emlegették volna, ha nem inspiráltatnak általad.

Egyébiránt a legderekből és legszerencsésebb ember is csak a szituáció előnyeinek vagy nachtheileinek⁸ arányában hathat, s tartok tőle, hogy Palmerston, ha mindjárt fél Európát is falná fel az oroszok, mégsem tesz értünk semmit, de semmit. *L'épreuve ne se fera pas attendre.*⁹ Oroszország és Ausztria tehetnek, amit akarnak, Anglia és Franciaország werden sich Alles gefallen lassen. Grand bien leur fasse!¹⁰ S ha Anglia és Franciaország így viselik magokat, hogy várhatsz valamit Hollandiától, melynek az európai tractátusok azonképpen, mint saját nyomorú állása a neutralitást, azaz az úgynevezett nagyhatalmasságok előtti bókolást nyakába varrták!

Teleki visszautaztában néhány napig itt mulatozott, úgy tapasztaltam, hogy egészségi állapota kissé javult.

⁵ Szalay ezzel kapcsolatban 1848. december 21-én Teleki Lászlóhoz intézett levelét kivonatossan közli Horváth é. n.: II. 47. – Valószínűleg Guizot nyilatkozatának és Palmerston elutasító magatartásának kombinálásából született az a Csengery Antal 1851. január 28-i levelében szereplő adat, amely szerint Palmerston azt mondta volna Szalaynak (akivel nem is találkozott), „hogy ha Magyarország túlmeleg az 1848-iki követelésen, s az európai súlyegyent felbontással fenyegeti azáltal, hogy itt egy nagyhatalmasság feloszlását idézné elő; az esetre az orosz intervenció előre el van határozva.” Csengery szerint Szalay erről szóló jelentését két példányban is elküldte volna Kossuthnak, aki ennek ellenére mondatra volna ki a függetlenséget és a Habsburg-ház trónfosztását. Csengery 1928: 436.

⁶ Közli V. Waldapfel 1967: 808–809.

⁷ Viszonyba.

⁸ Hátrányainak.

⁹ A megpróbáltatás nem várat magára.

¹⁰ Angliának és Franciaországnak minden tetszeni fog. Nagy tetszés cselekedeteiknek!

Én egy röpiraton dolgozom jelenleg, »Lettres sur la Hongrie« cím alatt, melynek első leveleit Teleki, ki előtt azokat felolvastam, helyesnek találta, úgy látszik.

Isten Veled! ha írsz hitvesednek, az enyimnek szíves üdvözlését is írd meg neki; hogy őt a mart. 28-dikai fejleményért igen szerencsésnek tartja,¹¹ cela va sans dire.¹²

Barátod Szalay

Április 5. és 6-dika dicsőséges napok voltak fegyvereinkre nézve,¹³ adja Isten, hogy Budapest kezünkbe legyen, mielőtt az olaszországi pótlék Windisch-Grätz táborába érkezik.”¹⁴

Nem tudni, hogy eljutott-e Szalayhoz az alább közölt, Kossuth által a trónfosztást követően egy hónappal kiadott, Debrecenben, 1849. május 14-én kelt megbízás, Kossuth Lajos kormányzóelnök levele Frankfurt am Main szabad város szenátusához.

Az eddigi irodalomban csupán egyetlen utalást ismerünk erre az okmányra: a külügyminisztérium 1849. május 19-i, a kormányzat addigi külügyi akcióira vonatkozó iratokról készített jegyzékében a 33. tételszám alatt szerepel a „Szalay Lászlónak Németországba lett kiküldetésekor adott utasítás” fogalmazványa, maga az irat azonban nincs meg. Noha Barta István jegyzetében ezt a Szalaynak adott 1848. július 19-i utasítással azonosítja, a 34. tételszám alatt található bejegyzés („Körirat a német statusokhoz hazánk függetlensége tárgyában”) nyilvánvalóvá teszi, hogy nem az 1848. júliusi, hanem egy 1849. májusi, minden valószínűség szerint az alább közölt okmányról lehet szó.¹⁵ Szalay újabb frankfurti küldetésére csupán V. Waldapfel Eszter monográfiájában van egy meglehetősen homályos utalás.¹⁶

¹¹ Pulszky Ferenc fiának, Gyulának (1849–1863) a születéséről van szó.

¹² Mondani sem kell.

¹³ A Görgei vezette magyar főszereg 1849. április 6-án Isaszegnél megverte a Windisch-Grätz tábornagy vezette cs. kir. csapatokat.

¹⁴ OSZK Kt. Fond 67/86. Részleteit idézi Fenyő 2003: 109–110. Április 10-én Brüsszelből írt Guizot-nak is, közli V. Waldapfel 1967: 808–809.

¹⁵ KLÖM XV.: 356.

¹⁶ V. Waldapfel 1962: 39., egy, közelebbi megjelölés nélküli berni osztrák követjelentés alapján azt állítja, hogy Szalay Brüsszelből április végén visszatért Németországba, s megkísérelt bekapcsolódni „az egyre inkább jobbra tolódó frankfurti parlament munkájába.” Jőmagam csupán Odelga berni osztrák követ 1849. június 16-án Felix zu Schwarzenberg herceghez, az osztrák miniszterelnökhöz intézett 45/B. jelentésében találtam Szalayra vonatkozó adatot; ebben azonban csak az szerepel, hogy Szalay „Magyarországnak a német központi hatalomhoz kinevezett egykori teljhatalmú megbízottja”-ként (ehemalige Bevollmächtigter Ungarns bei der deutschen Centralgewalt) nevezte meg magát, amikor a svájci nemzetgyűlési képviselőknak megküldte a „Lettres sur la Hongrie” első füzetét. HHStA. Politisches Archiv. Ministerium des Äussern. XXVII. Schweiz. Karton 14. Berichte, Weisungen 1849. I. Rapports de Berne 1849. Mivel V. Waldapfel 1962: 40. erre a jelentésre hivatkozik, valószínűleg a fenti adatot értette félre.

Kossuth 1849. május 14-én Frankfurt am Main birodalmi város szenátusához intézett levele, amely a szabadságharc leverése után keletkezett vizsgálati iratok között, másolatban maradt fenn, magyar fordításban a következőképpen hangzik:

„Nemes Szenátus!

A magyar nemzetgyűlés Magyarországot valamennyi, vele egyesült országgal együtt szabad, független államnak, a Habsburg–Lothringen-uralkodóházat pedig trónfosztottnak nyilvánította, ezzel egyidejűleg alulírottat a magyar állam kormányzó elnökévé, s e minőségében a végrehajtó hatalom fejévé választotta. E jogánál fogva, amelyet Magyarország nemzetgyűlése a nép nevében adományozott neki, alulírott kinevezi Szalay [Lászlót] Frankfurt am Main szabad városa szenátusa mellé rendkívüli követének.

Az illető megbízatik azzal, hogy Frankfurt am Main szabad városa szenátusával közölje ezen eseményt, s átadja számára Magyarország Függetlenségi Nyilatkozatát. Alulírott a szenátus figyelmébe ajánlja ezen okmányt, mivel meg van győződve arról, hogy a szenátus igazságszeretete ezen lépést, amelyre Magyarország kényszerítve látta magát, csak helyeselni tudja. – E meggyőződésre támaszkodva, alulírott bizonyossággal reméli, hogy a szenátus Szalayt a magyar állam rendkívüli követének elismeri, s számára mindazon jogokat biztosítja, amelyek a népjognak megfelelően egy diplomáciai ügynöknek rangja alapján járnak, amiként egyben reméli, hogy a szenátus Magyarországot egy diplomáciai ügynök kiküldésével megtiszteli, hogy a két állam érdekében diplomáciai kapcsolatot kössenek.”¹⁷

Az új megbízás nem egyedi akció volt, hanem részét képezte a frissen alakult magyar kormányzat diplomáciai offenzívájának. Batthyány Kázmér külügyminiszter ezen a napon adott hivatalos megbízólevelet a Londonban több hónapja működő Pulszky Ferencnek.¹⁸ Pulszky kiküldetéséről május 15-én értesítette Palmerston brit külügyminisztert,¹⁹ s ezt kiegészítette egy igen részletes újabb utasítás Pulszkyhoz, amelyben annak szükségességét ecsetelte, hogy a nyugati nagyhatalmak tiltakozzanak az orosz intervenció ellen.²⁰ Május 16-án született meg Batthyány hivatalos jegyzéke

¹⁷ KA. Gouvernement Wien. Karton 8. Politische Erhebungskommission. Post 2. No. 6. Ungarische Gesandtschaft [in Frankfurt] Beilage 33.

¹⁸ Közli Óvári-Avary é. n.: I. 509. és Pulszky 1958: I. 540.

¹⁹ Közli Horváth 1937: 147.

²⁰ Közli Jánossy 1937: 113–116. Teleki is hasonló utasítást kapott. Eredetijét ld. MOL P 1807. A Puky család iratai. 2. cs., 8. tétel. Ld. erre még a külügyminisztérium említett, máj. 19-i iratjegyzékét, No. 58.

a Galíciában összpontosított orosz hadsereg parancsnokához, amelyben felvilágosítást kért az orosz csapatmozgások okairól.²¹ Május 19-én Batthyány jegyzékben közölte Palmerstonnal, hogy az orosz intervenció küszöbön áll, s kérte, hogy az angol kormány lépjen fel az intervenció ellen.

A lényeg ismét az volt, hogy Oroszország a magyarországi intervenció után elérhetné régi vágyát, s „egyedüli hangadó lenne az Északi-tengertől a Dardanelláig.”²² Ugyanezen a napon Pulszky újabb utasítást kapott, amely kereskedelmi előnyöket ajánlott Nagy-Britanniának, s sürgette a brit hajóhad mielőbbi felvonulását a Dardanelláknál és a Balti-tengeren.²³ Ami a Szalaynak küldött utasítást egyedivé teszi, az az, hogy nem a külügyminiszter, hanem a kormányzó elnök írta alá, míg a többi okmányon Batthyány Kázmér aláírása szerepelt.

Teleki egy, 1849. május 14-én kelt leveléből úgy tűnik, hogy Szalay ekkor még valahol német területen (nem tudni, pontosan hol) lehetett, mert pénzt is küldött neki.²⁴ Május 25-én Teleki Párizsból arról tájékoztatta Pulszkyt, hogy ír Szalaynak; az előző nap szintén Pulszkyhoz intézett leveléből kiderül, hogy a cél az volt, miszerint a frankfurti nemzetgyűlés a magyarországi orosz intervenció ellenében francia beavatkozást kérjen. Miután azonban Teleki Szarvadyt akarta Frankfurtba küldeni, nem világos, hogy Szalay ott volt-e, vagy sem.²⁵ Május 31-én Badenben volt, valószínűleg az ottani forradalmi eseményekről akart közelebbi híreket szerezni.²⁶

Szalay egy 1853-ban Alexander Bachhoz intézett beadványa szerint a trónfosztás és a Függetlenségi Nyilatkozat után fölöslegesnek látta Brüsszelben létét, s 1849 májusában Zürichbe ment. Innen csupán egyetlen jelentést küldött haza: ebben felhívta a kormány figyelmét, hogy a badeni és pfalzi forradalmi eseményekre nem érdemes alapozni, s hogy nem az immáron minden hatalom nélküli, Frankfurtból Stuttgartba áttelepült német nemzetgyűléssel, hanem a német kormányokkal kellene felvenni a kapcsolatot.²⁷

„Gróf Teleki Lászlóhoz intézett levél, melyben felszólítatik, hogy az orosz interventio ellen a francia kormánynál erélyesen működjk; Pulszky Ferencnek ugyan e tárgyban”: KLÖM XV.: 357.

²¹ MOL R 23. Henryk Dembiński iratai. 2. k. No. 38. Kivonatossan közli Danzer 1874: 279–286.

²² Közli Horváth 1937: 150–154. és 290–292.; KLÖM XV.: 350–353.

²³ Közli Óvári-Avary é. n.: I. 509–510.; Pulszky 1958: I. 541–542.

²⁴ Teleki – Kossuthnak, Párizs, 1849. máj. 14. Közli Óvári-Avary é. n.: I. 506–509., kivonatossan Teleki 1961: II. 25–29.; egy másik példány alapján Füzes 1999: 214–219.

²⁵ A két levelet közli Óvári-Avary é. n. II. 88–89., Pulszky 1958: I. 520–522. és V. Waldapfel 1955: 389–391.

²⁶ Erről egy Badenben 1849. máj. 31-én kelt magánjellegű meghívó tanúskodik. OSZK Kt. Analekta 5521. Szalay László életére vonatkozó irományok. Ugyanitt található két hotelszámla is, május 26–31., ill. május 31. – június közötti időszakról, de sajnos egyikén sincs helységneve.

²⁷ Szalay 1913: 210. Szalay beadványában nem datálja a magyar kormányhoz intézett jelentést, hanem csupán május és augusztus közé helyezi. Miután a frankfurti parlament május 30-án helyezte át szék-

A Szalay reményvesztettségével kapcsolatos állítást aztán a szakirodalom egy része kritikátlanul átvette.²⁸

Nos, Szalay reményvesztettsége nem lehetett olyan komoly, hiszen Svájcban, Zürichben fejezte be és adta ki előbb folytatásokban, majd egybekötve a „Lettres sur la Hongrie” című röpiratsorozatát. Ezt, mint a Pulszkyhoz április 14-én írott levélből tudjuk, még Brüsszelben kezdte el kidolgozni, s a szintén ott tartózkodó Teleki Lászlónak is megmutatta az elkészült részeket.²⁹ A röpirat Magyarországnak a Habsburg Birodalmon belüli közjogi helyzetével, a forradalom, illetve a Batthyány-kormány időszakának történetével, végül a magyarellenes osztrák és nemzetiségi törekvések jogtalanságával foglalkozik. Az első levél június 6-i, az ötödik, utolsó levél augusztus 16-i dátumot visel magán.³⁰ A röpiratsorozat „helyi használatra”, azaz elsősorban a svájci közvélemény megdolgozására készült, s Szalay az egyes részeket folyamatosan megküldte a svájci nemzetgyűlésnek. Július 15-én Telekinek az orosz intervencióról szóló röpiratát küldte meg a képviselőknek.³¹

Az is tény, hogy Szalay 1849 májusa után sem esett ki a magyar diplomaták sorából. Ezt – noha meglehetősen szegényesen – a magyar diplomaták fennmaradt levelei is bizonyítják. Pulszky június 16-án azt jelentette Batthyány Kázmérnak, hogy Szalay Bernben van.³² 1849. július 6-án Batthyány Kázmér megküldte neki aznapi körlevelét a magyarországi hadi helyzetről.³³ Ugyanezen a napon a magyarbarát piemonti diplomata, Giuseppe Carrossini továbbította Szalaynak Belgrádból Batthyány Kázmér külügyminiszter egyik körlevelét, valamint tudatta vele a legújabb hadi híreket.³⁴ Július 26-án Teleki említi őt egy levelében.³⁵ Végül, augusztus 16-án Szarvady

helyét Stuttgartba, s a württembergi kormány június 18-án oszlatta fel a parlamentet, a jelentés nyilvánvalóan valamikor június első felében keletkezhetett. Alexander Flegler szintén úgy tudja, hogy Szalay 1849. május elején települt át Belgiumból Svájcba. Flegler 1878: 20.

²⁸ Így Angyal 1914: 47–48.; V. Waldapfel 1962: 39–40.; Antalffy 1983: 226. A szerzők csupán arról felekeztek meg, hogy Szalay mindezt egy, Alexander Bach osztrák belügyminiszterhez írott, saját hazatérését előkészítő beadványban írta. Erre eklatáns példa Horváth 1964: 383. – Szalay további működéséről nagyjából az alább hivatkozott adatok alapján, igen elismerően ír Fenyő 2003: 109–110.

²⁹ OSZK Kt. Fond 67/86.

³⁰ A munkára ld. Flegler 1878: 15–19.; R. Várkonyi 1973: II. 458–459.; Antalffy 1983: 227–231.

³¹ Dezsényi 1938: 51–53. Ld. még Dezsényi 1946: 137–139.

³² Közli Óvári-Avary é. n.: I. 512–513.

³³ Közli Óvári-Avary é. n.: I. 515–516.; Pulszky 1958: I. 549. Hasonló körlevelet kapott Teleki László is. MOL P 1807. A Puky család iratai. 2. cs., 8. tétel.

³⁴ A Pulszkyknak küldött példány alapján, utalva a mellette lévő, Szalaynak szóló példányra, közli V. Waldapfel 1965: 161–162. A közlő szerint Batthyány június 10-i, véleményem szerint június 25-i körlevele lehetett az irat mellett.

³⁵ Közli V. Waldapfel 1965: 244–245.

kérte Pulszkyt, hogy a Szalaynak szóló, de tévedésből neki kézbesített sürgönyöket küldje vissza, mert Szalay is most küldte vissza a Pulszkyknak szólókat.³⁶

Szalay július elején rövid időre Genfben ment, majd visszatért a Zürich melletti Unterstrassba.³⁷ Innen írt július 28-án Josef Maria von Radowitznak. A levélben lelkes hangon szólt a magyar küzdelemről, s közölte, hogy a magyar kormány ismétellen felhatalmazta őt, hogy Magyarországot a német kormányoknál, illetve az ismét összehívandó német nemzetgyűlésnél képviselje. Egyben kérte Radowitzot, tudassa vele, hajlandó lenne-e a porosz kormány érintkezésbe lépni a magyarral, s hogy Radowitz kíváncsi-e az ő megjelenését Berlinben.³⁸ A levél alapján úgy tűnik, Szalay fent említett, a németországi politikai kilátásokról szóló levele csakugyan eljutott a magyar kormányhoz, amely mintegy erre válaszolva megbízta őt az ország ottani képviselésével, s Szalay teljesen érthető módon, a legerősebb, egyben Ausztria potenciális vetélytársát jelentő állam, Poroszország kormányával akarta felvenni a kapcsolatot.

Tudjuk, hogy Kossuth még április 26-án küldte ki Poroszországba Lichtenstein Györgyöt. Feladata a magyarországi politikai események ismertetése, az osztrák propaganda hazugságainak megcáfolása, illetve az volt, hogy „úgy diplomáciai, mint kereskedelmi tekintetben egyengesse a közeledés és a megértés útját Magyarország és Németország – és kiváltképp Poroszország között.”³⁹

Lichtenstein küldetése azonban – akárcsak az utána küldött magyar ügynököké, köztük Gottlieb August Wimmeré – nem járt különösebb eredménnyel, a porosz kormány nem volt hajlandó hivatalosan érintkezésbe lépni egyikükkel sem. Wimmert előbb szívélyesen fogadták, majd 48 órával később kiutasították, aztán mégis engedélyezték az ott maradását.⁴⁰ Erről Lichtenstein számolt be, azzal, hogy „úgy látszik az itteni kormány a magyar dolgok kimenetelét be akarja várni és ha megverjük az ellenséget, barátkozik velünk.”⁴¹

Radowitz Szalaynak írott válaszát – ha volt ilyen válasz egyáltalán – nem ismerjük. A „Lettres sur la Hongrie” ötödik folytatásának megjelenése után röviddel Zürichbe is megjött a fegyverletétel híre, s ezzel Szalay diplomatai működése is véget ért. Egy másik, szintén Eötvöshöz intézett 1849-es levelében arról írt, hogy tanulmá-

³⁶ Közli V. Waldapfel 1965: 313–314. – Elképzelhető, hogy ezek Batthyány Kázmér, illetve Carossini július 6-i iratai voltak, s ezért találhatóak ma is a Pulszky-hagyatékban.

³⁷ Ld. erre 1849. júl. 6-án feleségéhez írott levelét: OSZK Kt. Levelestár. Szalay László levelei feleségéhez.

³⁸ Közli Nehring 1977: 63.

³⁹ Közli Hermann 1992: 152–153. Vö. KLÖM XV.: 145.

⁴⁰ Wimmer – Pulszkyknak, Berlin, 1849. júl. 27. Közli V. Waldapfel 1965: 247–249.

⁴¹ V. Waldapfel 1962: 315–319.; Lichtenstein György – Pulszkyknak, Berlin, 1849. aug. 4. Közli V. Waldapfel 1965: 285–286. „Az esetleges 1849-es magyar-porosz kapcsolatokról, érintkezésekről kevés az ismeretünk – a kérdéskör kutatásra vár.” – írja a kérdés legjobb magyar szakértője. Gergely 2006: 85. Wimmer küldetésére ld. Tilcsik 2008: 194–206.

nyozni fogja a nemzet történetét, „hogyan lássam: lehet-e még reménylenünk. A nemzetnek tulajdonai egy esemény által nem változhatnak meg, ezért egész múltja az, mi-ben jövőjének kulcsát találhatjuk.”⁴²

Szalay úgy látta, az önálló Magyarországnak egyelőre nincs jövője, egy újabb európai forradalomból pedig csak Magyarország ellenségei, a szlávok profitálhatnak.⁴³ Háttal fordított hát a politikának, emigráns társai közül alig valakivel ápolta a kapcsolatot, s távol tartotta magát az emigráció politikai vitáitól is; talán ezzel is magyarázható, hogy Szemerével, akihez pedig korábban oly szoros barátság fűzte, alig levelezett. 1850-től nagy munkáján, a *Magyarország története* kötetein dolgozott. Ahogy egy Eötvöshöz írott levelében, tőle szokatlan nyakatekertséggel megfogalmazta, „sem-mi kétség, a történeti tanulmányok elhanyagolása nem a legeslegalkalmasabb eszköz helyes világításban láttatni az ifjabb nemzedékkel tárgyakat és viszonyokat.”⁴⁴

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

P 1807. Családi levéltárak. A Puky család iratai. 2. cs. 8. tétel.

R 23. Az 1526 utáni gyűjtemény. Henryk Dembiński iratai. 2. k.

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (OSzK Kt.)

Analekta 5521. Szalay László életére vonatkozó irományok.

Fond 67. Pulszky Ferenc hagyatéka. No. 86.

Levelestár. Szalay László levelei feleségéhez.

Levelestár. Szalay László levelei Szemere Bertalanhoz.

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)

Politisches Archiv. Ministerium des Äusseren. XXVII. Schweiz. Karton 14. Berichte, Weisungen 1849. I. Rapports de Berne 1849.

Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (KA)

Gouvernement Wien. Karton 8. Politische Erhebungskommission. Post 2. No. 6.

Ungarische Gesandtschaft [in Frankfurt] Beilage 33.

Szalay – Batthyánynénak: Szalay László – Batthyány Lajosnénak, Genf, 1850. máj. 11. Fénymásolata birtokomban.

⁴² A levelet közelebbi dátummegjelölés nélkül idézi Eötvös 1975: 237. – Érdekes módon, ez a levéltörredék elkerülte Szalay Gábor figyelmét, s nem vette fel az általa kiadott levelezéskötetbe. Maga az eredeti elveszett vagy lappang.

⁴³ Ld. erre az 1853. dec. 12-én Szemere Bertalanhoz intézett levelét. Közli Szemere 1999: 91–92.

⁴⁴ Bern, 1854. szept. 28. Közli Szalay 1913: 252–253.

KIADOTT FORRÁSOK

- Csengery Antal 1928: *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései.* (S. a. r. Csengery Lóránt, bev. Wlassics Gyula.) Magyar Történelmi Társulat, Bp. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Hivatalos iratok és levelek.)
- Danzer F. Alfonsz 1874: *Dembinski Magyarországon. A vezér hátrahagyott irataiból.* Athenaeum, Bp.
- Hermann Róbert 1992: Kossuth Lajos, az Országos Honvédelmi Bizottmány és a kormányzó-elnöki iroda kiadatlan iratai 1849-ből. *Hadtörténelmi Közlemények* (105.) 3. 137–162.
- Horváth, Eugene 1937: *Origins of the Crimean War. Documents Relative to the Russian Intervention in Hungary and Transylvania 1848–1849.* (Klny., South Eastern Affairs.) Bp.
- KLÖM XV.: *Kossuth Lajos összes munkái. XV. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai.* (S. a. r. Barta István.) Akadémiai, Bp. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.)
- Nehring, Karl 1977: Die Beziehungen Ungarns zur deutschen Nationalversammlung im Jahre 1848. *Südost-Forschungen* XXXVI. 35–63.
- Óvári-Avary Károly é. n.: *A szabadságharc diplomáciai forrásanyaga. A Háborús Felelősség* I–II. h. n.
- Pulszky Ferenc 1958: *Életem és korom.* I–II. (S. a. r. Oltványi Ambrus.) Szépirodalmi, Bp. (Magyar Századok.)
- Szalay László 1913: *Szalay László levelei.* (Közread. Dr. báró Szalay Gábor.) Franklin Társulat, Bp.
- Szemere Bertalan 1999: *Szemere Bertalan leveleskönyve 1849–1865.* (S. a. r. Albert Gábor.) Balassi, Bp.
- Teleki László 1961: *Teleki László válogatott munkái.* I–II. (Szerk., bev. Kemény G. Gábor, vál. Kozocsa Sándor, Gunst Péter, Horváth Zoltán.) Szépirodalmi, Bp. (Magyar Századok.)
- V. Waldapfel Eszter 1955: *A forradalom és szabadságharc levelestára.* III. Közművelődési, Bp.
- V. Waldapfel Eszter 1965: *A forradalom és szabadságharc levelestára.* IV. Gondolat, Bp.
- V. Waldapfel Eszter 1967: Szalay László két levele Guizot francia külügyminiszterhez. *Magyar Tudomány* (12. (74.)) 6. 807–809.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Angyal Dávid 1914: *Szalay László emlékezete. Születése 100. évfordulója alkalmából.* MTA, Bp. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XVI. 11.)
- Antalffy György 1983: *Szalay László, a reformkor politikai-jogi gondolkodója.* Közgazdasági és Jogi, Bp.

- Dezsényi Béla 1938: *Magyar-svájci szellemi kapcsolatok a szabadságharc idején. L'ècho de la guerre pour l'indépendance hongroise dans la presse suisse*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Bp. (Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest 37.)
- Dezsényi Béla 1946: *Magyarország és Svájc*. Officina, Bp. (Hazánk és a nagyvilág VI.)
- Eötvös József 1975: Szalay László. In: Eötvös József: *Arcképek és programok*. (S. a. r. Fenyő István.) (Eötvös József művei.) Magyar Helikon, Bp., 212–243.
- Fenyő István 2003: *A centralisták az 1848-as forradalomban*. Argumentum, Bp.
- Flegler Sándor 1878: *Szalay László és munkái*. (Ford. ifj. Szinnyi József.) Franklin Társulat, Bp.
- Füzes Miklós 1999: Batthyány Kázmér gróf dilemmája (A magyar külpolitika alternatívái 1849 április–júniusában). In: Ódor Imre – Lengvári István (szerk.): *Baranya. Emlékszáma az 1848–49-es forradalom és szabadságharc tiszteletére. 1998–1999*. (XI–XII.) Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 203–235.
- Gergely András 2006.: Kossuth és a német egység, 1841–1871. In: Hermann Róbert (szerk.): *Kossuth Lajos, a magyarok Mózes*. Osiris, Bp., 75–94.
- Horváth Mihály é. n.: *Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben*. II. 2. kiad. Ráth Mór, Bp.
- Horváth Zoltán 1964: *Teleki László 1810–1861*. Akadémiai, Bp.
- Jánossy Dénes 1937: *Great Britain and Kossuth*. Sárkány, Bp. (Études sur l'Europe Centre-Oriental – Ostmitteleuropäische Bibliothek No. 9.)
- R. Várkonyi Ágnes 1973: *A pozitivisták történetnézete a magyar történetírásban. II*. Akadémiai, Bp. (Tudománytörténeti tanulmányok 6.)
- Tilcsik György 2008: Adatok a magyar diplomácia 1849 későnyarán tett utolsó erőfeszítéseire. Teleki László 1849. augusztus 16-án, Párizsban kelt levele Gottlieb August Wimmerhez. *Soproni Szemle* (62.) 1. 194–206.
- V. Waldapfel Eszter 1962: *A független magyar külpolitika 1848–1849*. Akadémiai, Bp.

Kovács I. Gábor

PROTESTÁNS EGYETEMI TANÁROK MAGYARORSZÁG EGYETEMEIN 1848 ÉS 1944 KÖZÖTT

*Az egyetem „hitfelekezeti jelleg nélküli államintézeti minősége” és
a felekezeti művelődési alakzatok*

Tanulmányunk főcímét olvasva felvethető, hogy van-e értelme egyáltalán ilyen dolgozatot írni. Vajon az egyszerű adatközlésen és a felekezeti érdeklődésen túl milyen tudományos problematikája lehet ennek a témának? Alcímünk már két irányban is jelez egy-egy vizsgálható kérdéskört. Az első probléma polgári korszakbeli egyetemeink hitfelekezeti jellege. Első és sokáig egyetlen egyetemünket, a nagyszombatit, Pázmány Péter esztergomi érsek 1635-ben, mint érseki egyetemet alapította, s a jezsuita rend vezetésére bízta. Ennek az intézménynek a katolikus jellege egyértelmű volt. A katolikus hittudományi karnak, az előkészítő bölcsészeti s az 1667-ben létrehozott jogi karnak értelemszerűen csak katolikus tanárai lehettek.

Az egyetem Mária Terézia által történt újraalapítása, a jezsuita rend feloszlátása, az Inaugurale Diploma 1780-as kiadása után királyi elhatározás alapján az érseki magyar tudományegyetem királyi magyar tudományegyetemmé lett, de katolikus jellege megkérdőjelezhetetlen maradt, az egyetemi alapok katolikus egyházi eredete és a katolicizmus államvallás szerepe miatt is. Ez utóbbi, az államvallás jelleg az 1791-es egyházi törvényekkel, a bevett felekezetek új rendszerével ugyan lényegében megszűnt, sőt a törvény kimondta, hogy a nyilvános állásoknál nem lehet különbséget tenni (bevett) felekezeti hovatartozás alapján, mégis ezután még évtizedekig fel sem merült, hogy az orvosi karral négykarúvá nőtt, immár pesti egyetemen más mint katolikus tudós kinevezett egyetemi tanár lehetne.

Csak a reformkorban, a liberális szellemiség fokozatos terjedésével fordult elő először 1841-ben, hogy egy meghirdetett professzori állásra egyáltalán jelentkezett egy nem katolikus pályázó is. A sebészeti tanszékre aspiráló orvosok között volt ugyanis az evangélikus papi családból származó Balassa János is. Érdekes módon csak

a hosszadalmas procedúra¹ utolsó fórumán, az Államtanácsnál merültek fel aggályok a legesélyesebb Balassa lutheránussága miatt. Ekkor vetődött fel egyébként először, hogy vajon az egyetemi tanárookra is vonatkozik-e az 1791-es rendelkezés, amely szerint a nyilvános állásoknál nem lehet szempont a felekezet. Végül V. Ferdinánd az Államtanács alternatív javaslatai közül 1843-ban Balassát nevezte ki, így ő, a magyar orvosi iskola alapítója, lett Magyarország első nem katolikus egyetemi tanára.² Ez után a precedens után Eötvös József 1848-as egyetemi alapszabály-tervezetének 6. paragrafusában már az szerepel, hogy az „egyetemi tanárok valláskülönbség nélkül alkalmaztatnak.” Ez ugyan csak tervezet maradt, de a forradalmi időkben, 1848 júniusában a magyar kormány újabb protestánst nevezett ki a pesti egyetem egyik professzori székébe. A magyarul nem tudó Sangaletti Eduárd helyét a kémia tanszéken ekkor foglalta el a késmárki eredetű pécsi gyógyszerész családban született, s öt évig Késmárkon tanult evangélikus ipartanodai tanár, Nendtvich Károly.³

Az ezután következő bő másfél évtizedben a kiegészítés nem történt igazi áttörés. Az önkényuralom éveiben csupán egy protestánst neveztek ki egyetemi tanárnak. Leo Thun miniszter még 1851-ben a növényteni tanszék nyilvános rendes tanárává nevezte ki a forradalom utáni igazolási eljárásnál jó minősítést kapott Gerenday Józsefet,⁴ aki már 1849-től helyettesként tanított. Gerenday, akinek apja 1837-től a Nemzeti Színház számvevője volt, anyja pedig többgenerációs papi családból származott,⁵ a harmadik protestáns, de az első református volt a pesti egyetem professzorai között. A kormányzat ezt követően, a Szentszékkal kötendő 1855-ös konkordátum előtt, óvatos lett, még az egyetemi tanárság előszobájának tekinthető magántanári habilitációknál is.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1853 decemberében olyan rendeletet bocsátott ki, amely előírta, hogy ha nem katolikus személy folyamodik magántanárságért, akkor az egyetemnek még az eljárás megindítása előtt kérnie kell a minisztérium hozzájárulását.⁶ Az egyetem katolikus jellegével kapcsolatos óvatosságnak lett a kárvallottja 1855-ben az evangélikus Wagner János, aki egy jómódú komáromi viaszgyertyaöntő mester fia volt. A bécsi egyetemen végzett Wagner már 1841-es első pályázásakor kitűnő referenciákat kapott, s 1847-ben kinevezték a dietetika rendkí-

¹ Az egyetemi tanári kinevezéshez vezető változó ügymenetet leírtuk. Kovács 2011: 271–275.

² Győri 1936: 412–426.

³ Politikai magatartása miatt már az 1849 év végi Geringer-féle „purificatio” megfosztotta tanári állásától. Győri 1936: 492–496. Később műegyetemi tanár lett.

⁴ „Kifogástalan politikai érzületű”; Szentpétery I. 1935: 414.

⁵ Lukácsy 2011: 14–20.

⁶ Sashegyi 1974: 351–352.

vüli tanárává, 1848–1849-ben pedig helyettesítette a magyarul nem tudó Tognio Lajost az általános kórtan és gyógyszer-tan tanszéken. Tognio 1854 végi halála után a helytartóság elismerte, hogy a pályázók közül Wagner a legkiválóbb, mégis evangélikussága (és kétséges lojalitása) miatt nem támogatta kinevezését.⁷ Közvetlenül az Októberi Diploma kiadása után viszont már sikerrel pályázhatott a sebészek részére rendelt belgyógyászati tanszékre. A helytartóság ekkori véleménye szerint az a körülmény, „hogy ágostai hitvallású, nem szolgálhat akadályul egy gyakorlati tudományos tanszékre való meghívásának.” A király 1861. január 8-án ki is nevezte.⁸

A provizórium éveiben újra erős nyomás érvényesült az egyetem katolikus jellegének megóvása érdekében. Scitovszky János hercegprímás minden olyan esetben interveniált, amikor protestáns vagy izraelita vallású személy habilitációjáról vagy professzori kinevezéséről volt szó. Levelet írt a Helytartótanácsnak, sőt 1865 januárjában Wagner János újabb pályázata miatt a királynak is.⁹ Mivel azonban ebben az esetben csak áthelyezésről volt szó a másik belgyógyászati tanszékre, s a bécsi tanulmányi tanács is Wagnert minősítette a legérdemesebb pályázónak, a változó politikai helyzetben a király 1865. július 20-án mégis őt nevezte ki. A katolikus jelleg körüli bizonytalanságot azonban jól mutatja, hogy a Wagner János korábbi tanszékére pályázó, eredetileg izraelita, de gyerekként katolizált Korányi Frigyes kinevezése 1866-ban majdnem meghiúsult amiatt, hogy aktájára valaki feljegyezte azt a téves információt, hogy házassága, református felesége miatt protestánssá lett.¹⁰ A kiegyezés előtt mindazonáltal még egy protestáns professzort neveztek ki a pesti egyetemre. A 28 éves, evangélikus Jurányi Lajos Gerenday örökébe lépett a növénytan tanszéken. A nyíregyházi születésű, Bécsben és Jénában tanult Jurányi apja lelkész és gimnáziumi igazgató volt.

Balassa János 1843-as kinevezésétől kezdve, tehát 24 év alatt 5 protestáns vallású személyt neveztek ki a pesti egyetem professzori karába. Ez kevesebb, mint a kinevezettek 5 százaléka, szemben a több mint 90 százaléknál katolikkal (1. táblázat). Az erős katolikus túlsúly ellenére ez a 24 év az egyértelmű katolikus jelleg lassú erodálódásának a negyedszázada. Eötvös József, akinek 1848-as egyetemi alapszabálytervezetében is szerepelt az egyetemi tanárok valláskülönbőség nélkül való kiválasztásának szempontja, a kiegyezés után a liberális országgyűlési többségre támaszkodva azután ki is nyilvánította az egyetem hitfelekezeti jelleg nélküli minőségét.

⁷ Győry 1936: 472., 522.

⁸ Győry 1936: 549.

⁹ Sashegyi 1974: 350–353.

¹⁰ Korányi 1928: 39.

1. táblázat. A magyarországi egyetemek különböző felekezetű egyetemi tanárai az első kinevezésük szerinti csoportokban 1848 és 1944 között (abszolút számban és százalékban)

Felekezet	Az első kinevezés éve szerinti csoportok						Összes kinevezett egyetemi tanár
	–1866	1867–1894. máj.	1894. jún.– 1919. aug.	1919. szept.– 1931	1932–1944. okt.	Kinevezés dátuma nem ismert	
római katolikus	100 15,2 90,9	121 18,4 60,2	161 24,5 58,8	121 18,4 62,4	150 22,9 57,7	3 0,5 60,0	656 100,0 62,8
református	1 0,5 0,9	33 18,0 16,4	56 30,6 20,4	40 21,9 20,6	53 29,0 20,4	0 0,0 0,0	183 100,0 17,5
evangélikus	5 3,6 4,5	30 21,4 14,9	29 20,7 10,6	29 20,7 14,9	47 33,6 18,1	0 0,0 0,0	140 100,0 13,4
unitárius	0 0,0 0,0	2 18,2 1,0	2 18,2 0,7	1 9,1 0,5	6 54,5 2,3	0 0,0 0,0	11 100,0 1,1
görög katolikus	2 13,3 1,8	4 26,7 2,0	6 40,0 2,2	2 13,3 1,0	1 6,7 0,4	0 0,0 0,0	15 100,0 1,4
görög keleti	1 20,0 0,9	1 20,0 0,5	1 20,0 0,4	0 0,0 0,0	1 20,0 0,4	1 20,0 20,0	5 100,0 0,5
izraelita	0 0,0 0,0	6 27,3 3,0	16 72,7 5,8	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	22 100,0 2,1
egyéb, felekezeten kívüli és nem ismert	1 8,3 0,9	4 33,3 2,0	3 25,0 1,1	1 8,3 0,5	2 16,7 0,8	1 8,3 20,0	12 100,0 1,1
Összesen	110 10,5 100,0	201 19,3 100,0	274 26,2 100,0	194 18,6 100,0	260 24,9 100,0	5 0,5 100,0	1044 100,0 100,0

1868-ban az egyetemi tanárok fizetésének emeléséről döntve a következő radikális formulát használták: „megjegyeztetvén, hogy az engedélyezett összeg az egyetem *hitfelekezeti jelleg nélküli államintézeti minőségéhez* köttetvén, ebből a hittani kar nem részesíttethetett.”¹¹ A jogi kar ugyan jegyzőkönyvileg rögzítette jogi aggályait az egyetemi alap és egyéb alapítványai természetéről, de ennek nem volt további gyakorlati jelentősége. A kérdés lényegében eldőlt. Eötvös József, mint vallás- és közoktatásügyi miniszter a pesti egyetemre 4 év alatt 4 protestánst terjesztett fel a királynak kinevezésre: a jogi karon 1868-ban a szentgáli nemesi közbirtokosi származású Kerkápoly Károlyt, a pápai református kollégium neveltjét; a bölcsészkaron 1868-ban a református felekezeti felvett, zsidó származású Vámbéry Ármin nyelvészt; 1870-ben Salamon Ferencet, a dévai református lelkész fiát, a nagyenyedi kollégiumban nevelkedett történészt és az evangélikus Greguss Ágoston irodalmárt, az eperjesi líceum lelkészi képesítésű igazgató-tanárának fiát.

2. táblázatunkról leolvashatjuk, hogy az Eötvös-féle áttörés utáni 74 évben (1944-ig) további 55 protestáns kapott egyetemi tanári kinevezést a budapesti tudományegyetemre. Összességében tehát az 1848 és 1944 között működött 373 budapesti tudományegyetemi tanárnak 17,1 százaléka volt protestáns. (27 fő református, 37 pedig evangélikus). Ez azt mutatja, hogy a magyarországi egyetemek közül itt volt a legalacsonyabb a protestáns részarány. A hittudományi karon persze értelemszerűen csak katolikus tanárok voltak, de a katolikus jelleg megszűnése ellenére a többi karon is mindvégig kiemelt szerepe maradt a katolikusoknak. Míg az összes egyetem átlagában 62,8 százalék volt a római katolikus professzorok aránya, addig a budapesti tudományegyetem összes kinevezett tanárának 75,3 százaléka volt római katolikus. Ez azt jelenti, hogy a budapesti tudományegyetemen a hitfelekezeti jelleg formális megszűnése ellenére az Eötvös által hangsúlyozott „államintézeti minőségen” 1944-ig mindvégig átütött a katolikus jelleg.¹²

De vajon a többi egyetemnek van-e ebben a korlátozott, nem jogi értelemben valami felekezeti jellege? Időrendben Magyarország második egyeteme a Műegyetem. Ez ugyan korábban is működött, de csak 1871-ben emelték egyetemi rangra. Felekezeti karakterét ezek a körülmények is befolyásolták. Korábbi, többnyire még 1867 előtt kinevezett, de folyamatosan tovább szolgáló tanárai döntő többségükben katolikusok voltak. Nem lévén azonban jogi vagy hagyományban gyökerező akadálya a kinevezésnek, kisebb számban

¹¹ Eckhart 1936: 561.

¹² Külön érdekes jelenség, hogy ennek a jellegnek az elhúzódó hatása milyen sokáig akadályozta izraelita felekezetű professzorok kinevezését. Ennek a tabunak a megtörése csak Eötvös Loránd 1894-es rövid minisztersége idején következett be. Kovács 2011: 281–283.

2. táblázat. Az egyes magyarországi egyetemekre kinevezett tanárok felekezeti megoszlása 1848 és 1944 között (abszolút számban és százalékban)

Egyetem	Felekezet								összesen
	római katolikus	református	evangélikus	unitárius	görög katolikus	görög keleti	izraelita	egyéb, felekezeten kívüli és nem ismert	
Bp-i tud.egy. (1848–1944)	281 75,3 42,8	27 7,2 14,8	37 9,9 26,4	0 0,0 0,0	8 2,1 53,3	4 1,1 80,0	10 2,7 45,5	6 1,6 50,0	373 100,0 35,7
Műegyetem (–1944)	139 68,5 21,2	22 10,8 12,0	33 16,3 23,6	2 1,0 18,2	2 1,0 13,3	0 0,0 0,0	3 1,5 13,6	2 1,0 16,7	203 100,0 19,4
Kolozsvár I. (1872–1919)	76 53,5 11,6	34 23,9 18,6	16 11,3 11,4	3 0,3 2,1	2 1,4 13,3	0 0,0 0,0	9 6,3 40,9	2 1,4 16,7	142 100,0 13,6
Pozsony (1914–1919)	19 54,3 2,9	5 14,3 2,7	10 28,6 7,1	0 0,0 0,0	1 2,9 0,1	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	35 100,0 3,4
Debrecen (1914–1944)	35 35,4 5,3	47 47,5 25,7	16 16,2 11,4	1 1,0 9,1	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	99 100,0 9,5
Szeged (1920–1944)	43 55,8 6,6	25 32,5 13,7	6 7,8 4,3	1 1,3 9,1	1 1,3 6,7	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	1 1,3 8,3	77 100,0 7,4
Pécs (1920–1944)	31 60,8 4,7	4 7,8 2,2	16 11,4 31,4	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	51 100,0 4,9
Kolozsvár (1940–1944)	31 50,0 4,7	19 30,6 10,4	6 9,7 4,3	4 6,5 36,4	1 1,6 6,7	1 1,6 20,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	62 100,0 5,9
nem ismert	1 50,0 0,1	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	1 50,0 8,3	2 100,0 0,2
Összesen	656 62,8 100, 0	183 17,5 100, 0	140 13,4 100, 0	11 1,1 100, 0	15 1,4 100, 0	5 0,5 100, 0	22 2,1 100, 0	12 1,1 100,0	1044 100,0 100,0

már a kiegészítés előtt működtek itt protestáns tanárok is. Ezt a tudományegyeteminél kissé nyitottabb, de azért erős katolikus dominanciájú felekezeti szerkezetet mutatja, hogy 1944-ig összességében 68,5 százalékkal itt is átlag fölötti a katolikus professzorok részaránya. A többségében evangélikus protestánsok részesedése pedig 28,1 százalék.

Az 1872 végén induló kolozsvári tudományegyetem professzori karának felekezeti összetételét befolyásolta Erdély Magyarországtól eltérő felekezeti szerkezete, kiegyensúlyozottabb művelődési hagyományai, és az egyetem előzményének tekinthető királyi jogakadémia és az orvosi-sebészeti intézet tanárságának felekezeti megoszlása. Az is lényeges volt, hogy az 1872-ben kinevezett 40 egyetemi tanár kiválasztásánál a kezdeményező miniszternek, Eötvös utódjának, a liberális Trefort Ágostonnak kevesebb megkötéssel kellett számolnia. Az első negyven kolozsvári professzornak így 40 százaléka volt protestáns (9 fő református, 6 evangélikus és 1 unitárius). Ekkor nevezte ki Trefort Magyarország első izraelita felekezetű egyetemi tanárát is.¹³ Az 1919-es év végéig kinevezett összes kolozsvári egyetemi tanárnak 35,5 százaléka volt protestáns (34 fő református, 16 evangélikus, 3 unitárius), 6,3 százaléka izraelita (9 fő) s csak 53,5 százaléka római katolikus. Itt jegyezzük meg, hogy a Szegeden továbbműködő, volt kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen és az 1940-ben alapított szegedi Horthy Miklós Tudományegyetemen kinevezett összes egyetemi tanárnak 42,6 százaléka volt protestáns. Az 1940-ben Kolozsvárra visszatérő magyar egyetemnek pedig 1944-ig már majdnem felerészben protestáns professzorai voltak (47,1 %, 19 fő református, 6 evangélikus és 4 unitárius).

Az első egyértelműen protestáns dominanciájú egyetem az 1912-ben alapított, de csak 1914-ben induló debreceni tudományegyetem lett. Ez persze nem meglepő, magyarázható a város és a régió felekezeti viszonyaival, s azzal is, hogy az új egyetem a város és a tiszántúli református egyházkerület sokoldalú támogatásával a debreceni református kollégium bázisán jött létre. Szigorúan jogi értelemben nem volt annak jogutódja, de sok tekintetben mégis a többszáz éves intézmény kiteljesedésének tekinthették. A folytonosságot jelezte, hogy lényegében a református teológiai akadémia alakult az egyetem református hittudományi karává. A jogi kar erősen épített a kollégium jogakadémiájára, a bölcsészettudományi kar pedig a bölcsészeti akadémiára. A három református akadémia tanárai néhány kivételtől eltekintve kinevezett egyetemi tanárok lettek. Az 1914-ben kinevezett 28 professzor közül 17 korábban a kollégium akadémiai tagozatának tanára volt.¹⁴

Összességében az 1914 és 1944 között működött debreceni professzorok csaknem kétharmada (64,7 %) protestáns volt, szemben az egyharmadnyi katolikkal (35,4 %). Ha még az eddigi statisztikai adatokhoz hozzáfűzzük az evangélikusok viszonylag magasabb számarányát a pozsonyi tudományegyetemen (evangélikus hittudományi karral), akkor kijelenthetjük, hogy a pesti tudományegyetem jogi értelemben

¹³ Kovács 2011: 280.

¹⁴ Varga 1967: 31.

vett katolikus felekezeti jellegének 1867 utáni egyértelmű megszűnése ellenére az egyes egyetemek tanári karainak hosszabb történeti időszakokon átívelő, sajátos felekezeti struktúrája volt. Az egyetemek különböző tanszékeinek betöltésénél a kétségtelen „államintézeti minőség” ellenére nem elhanyagolható szempont maradt a felekezeti hovatartozás. A karokon, az egyetemi autonómiákon belüli lobbizásoknál, a minisztériumi állásfoglalásoknál, taktikázásoknál valamilyen mértékben mindvégig szerepet játszott a kialakult felekezeti szerkezetek védelmének vagy ilyen-olyan irányú megváltoztatásának a szándéka.¹⁵

A dolgozatunk alcímében jelzett első kérdéskör lezárásaként tekintsük át, hogy a 97 év egymást követő szakaszaiban miként változtak a katolikus (római + görög) és a protestáns (református + evangélikus + unitárius) felekezeti tömbök egymáshoz viszonyított arányai. Az 1. sz. táblázat adatai alapján megállapíthatjuk, hogy az 1867 előtt kinevezett egyetemi tanárok között a katolikusok száma 17-szerese a protestánsokénak. Az Eötvös József-féle egyértelmű tabudöntés és az új egyetemek belépése után ez a szorzó mind az 1894-ig tartó szakaszban, mind az Eötvös Loránd miniszterségével kezdődő s 1919 végéig tartó időszakban 1,92-re csökkent. Az arány tehát a dualizmus egész időszakában állandónak tekinthető. A két világháború közötti, lényegében Klebelsberg Kunó-féle miniszteri érában 1931-ig a kinevezett katolikus professzorok száma már csak 1,76-szorosa volt a protestánsok számának. A következő, 1932-től 1944-ig tartó szakaszban pedig a különbség tovább szűkült, s már csak 1,42-szeres volt a katolikus többlet. Az arányváltozásnak ez a tendenciája, ez a nem jelentéktelen eltolódás a tudáselit csúcán, amely nem független az izraelita egyetemi tanárok számának alakulásától sem, a későbbiekben mélyebb elemzést érdemel.

Végezetül vessünk legalább egy futó pillantást a tanulmány alcímében szereplő második problémára, hogy tudniillik az egyetemi tanárok körében miként jelentek meg a különböző felekezeti-művelődési alakzatok. Kimutathatók-e egyáltalán valaminő különbségek a más-más felekezetű professzorok között? Indokolt-e az egyetemes tudományosság művelőit felekezeti csoportonként vizsgálni? Most csupán református-evangélikus viszonylatban említünk néhány mutatót, amelyek karakteres különbségeket jeleznek. Nyilván nem meglepő, hogy többségükben saját felekezetük sűrűsödési pontjairól, törzsterületéről, iskolázási-művelődési központjaik környékéről származtak: a reformátusok főleg Erdélyből és a Tiszántúlról, néhány északkeleti és dunántúli megyéből, az evangélikusok pedig döntően a Felvidékről és a Dunántúl meghatározott részéről. A reformátusok születési helységeinek fele polgári kori jogállás szerint kis- és nagyközség volt közigazgatási funkció nélkül. Ezek korábban rendi

¹⁵ Varga 1967: 28–29.

kiváltság nélküli települések voltak vagy oppidumok. Az evangélikusok születési helyei között kevesebb a község, több a rendezett tanácsú város, amelyek korábban java-részt szabad királyi városok voltak. Az evangélikusok között kétszer akkora arányban vannak olyanok is, akik a fővárosban születtek, mint a reformátusok között.

A református egyetemi tanárok apai ágon 62 százalékban származtak régi nemesi családból, az evangélikusok pedig csak 26 százalékban. Viszont az újnemesek (1790 utáni nemesítés) aránya az evangélikusoknál duplája a reformátusok arányának. (8,7% a 3,9%-kal szemben.) A reformátusok apáinak közel kétharmada közszolgálati tisztviselő, az evangélikusoknál ez csak 50 százalék, viszont náluk több az önálló. A református apák között több mint 40 százalék egyházi vagy tanügyi szolgálatban állt (lelkészek, tanárok, tanítók), az evangélikusoknál ez csak 27 százalék, de közülük többben működtek a szakigazgatásban, szakszolgálatban.

Ha hierarchikus szintek szerint vizsgálódunk, akkor azt látjuk, hogy az evangélikusoknál a szülők nagyobb arányban tartoztak a felső középosztályhoz, a reformátusoknál meg inkább a középosztály törzséhez és a kispolgárság különböző szegmenseihez.¹⁶ Az egyetemi tanárok közül a reformátusok nagyobb valószínűséggel űztek bölcsész- és társadalomtudományokat, kivált jogtudományt, míg az evangélikusoknál az élő és élettelen természettudomány volt a jellemzőbb, különösen az orvosi és a műszaki tudományok.

A most kiemelt néhány mutató szerinti eltérő arányok is meggyőzően mutatják, hogy a két protestáns felekezetből származó egyetemi tanárok valóban különböző művelődési tömbökhöz tartoztak, s hozzátehetjük, hogy minden jel szerint eltérő etnikulturális jellegük is volt. Természetesen ezeket a mutatókat, s még másokat is érdemes majd alaposabban s további felekezetek kontextusában is vizsgálni, hogy pontosabban, meggyőzőbben tudjuk jellemezni s megkonstruálni ezeket a felekezeti művelődési tömböket esetleges etnikai színeikkel együtt.

Legutoljára még szükséges számba vennünk, hogy az egyébként még kutatandó családi miliő után következő szocializációs stádium, az általában nyolc évig tartó középiskolázás mennyire volt felekezetiileg homogén. Részletesen feldolgozott adataink szerint¹⁷ a református egyetemi tanárok közel kétharmada egyértelműen református középiskolázásban vett részt. Ez így volt még a legutolsó születési kohorsznál is. Összességében a reformátusok 75 százaléka tanult valamilyen konfigurációban

¹⁶ A hierarchikus tagolást leírtuk egy korábbi dolgozatunkban. Kovács – Kende 2011: 173–192., de különösen a 191. oldalon.

¹⁷ Ebben az egy katolikusból áttért és a tizenkét izraelitából kikeresztelkedett protestáns professzor adatai is benne vannak.

protestáns középiskolában. (8% nem ismert vagy meghatározó jelleg nélküli vegyes; 8% állami; 9% katolikus.) Az unitárius professzorok középiskolázása még a reformátusokénál is egységesebb.¹⁸ Az evangélikusoké viszont felekezetiileg egy fokozattal kevésbé homogén volt. 55 százalékuk járt egyértelműen evangélikus iskolába. Ez úgy jön ki, hogy a 60 százalék fölötti átlagok a két utolsó születési kohorsznál 50 majd 37 százalékra csökkentek. Valamilyen formában az összes evangélikus egyetemi tanárnak a 63 százaléka járt protestáns iskolába. (10% nem ismert vagy vegyes; 12% állami; 15% katolikus.)

Ismerve a református, evangélikus és unitárius iskolák karakterét, művelődési hagyományait, kultivációit, azt mondhatjuk, hogy az eltérések ellenére összességében az iskolázási adatok is azt látszanak igazolni, hogy a tudáselitnek ebben a meghatározó körében is van értelme jellegzetes felekezeti-művelődési alakzatokról beszélni.

Az adatok, statisztikák és táblázatok forrása: Kovács I. Gábor – Kiss László – Kiss Zsuzsanna – Takács Árpád: A magyarországi egyetemi tanárok adattára 1848–1944. Kézirat.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Eckhart Ferenc 1936: *A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története II. A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935*. Bp.
- Gaál György 2002: A kolozsvári egyetem unitárius tanárai. In: Gaál György: *Egyetem a Farkas utcában*. Kolozsvár, 136–153.
- Győry Tibor 1936: *A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története III. Az Orvostudományi Kar története 1770–1935*. Bp.
- Hermann Egyed – Artner Edgár 1938: *A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története I. A Hittudományi Kar története 1635–1935*. Bp.
- Korányi Frigyesné 1928: Korányi Frigyes kineveztetésének története. *Orvostudomány* 1928. Különfüzet.
- Kovács I. Gábor 2011: Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok kinevezése Magyarország egyetemeire, 1848–1944. In: Aczél Á. – Rényi Á. – Vásárhelyi M. – Gellériné Lázár M. – Kain P. (szerk.): *A társas szociológus. Tanulmányok Somlai Péter 70. születésnapjára*. Bp., 270–285.

¹⁸ Gaál 2002: 136–153.

Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2011: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon. In: Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. Bp., 99–198.

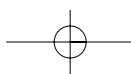
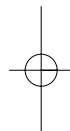
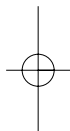
Lukácsy András 2011: *Lex Gerenday. Egy polgárcsalád 150 éve*. Bp.

Sashegyi Oszkár 1974: *Iratok a magyar felsőoktatás történetéből 1849–1867*. Bp. (Felsőoktatástörténeti Kiadványok 3.)

Szentpétery Imre 1935: *A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története IV. A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935*. Bp.

Varga Zoltán 1967: *A debreceni tudományegyetem története I. 1914–1944*. Debrecen.

Az adattár gazdagítását, feldolgozását az ELTE Társadalomtudományi Kar támogatta.

Kövér György

A SZÍV HANGJA A VEGYESHÁZASSÁGRÓL

Slachta Etelka levele Körmöczy Imrének, 1842

A vegyesházasságokkal kapcsolatos reformkori irodalom elsősorban a politikai felhőrégió vitáiról szól, vagyis arról, milyen megyei, országgyűlési vagy éppen sajtópolémia folyt a kérdéskörrel. Még Kossuth házasságát is elsősorban ebből a „karzati” látószögből szokás értelmezni.¹

Slachta Etelka (1821–1876) naplója és levelezése méltán keltette fel a történetírás figyelmét.² Naplójának 1841 nyarán Balatonfüreden írott részében, amikor anyja társaságában épp a férjjelöltek között válogatott, bukkant fel Szekrényessy József (1811–1877) neve. A kapcsolatot kezdetben beárnyékolta, hogy a férfi református volt, amit a színgatólikus családból származó Etelka akkor már súlyos beteg anyja kifejezetten elutasítóan kezelt. A leány eleinte többek között azért is tartotta távol magától a már akkor is hevesen udvarló Szekrényessyt, mert – mint írta – „anyám soha sem egyezne meg, nem csak mert kálvinista, hanem mivel csak ügyvéd.”³ Az anya, született Hauer bárónő augusztus 20-án bekövetkezett halála azonban felgyorsította az eseményeket, és a házasság útjából az anyai ellenkezés felekezeti és szociális motívumai elhárultak. A titkos eljegyzésre még az év decemberében, a házasságkötésre pedig 1842. május 11-én sor került. Meg kell jegyeznünk, hogy kettejük levelezésében a vegyesházasság ügye szóba jött ugyan, de elsősorban Etelka toleráns álláspontjának köszönhetően, nem foglalt el túl nagy teret.⁴

¹ Fazekas 2004. Fazekas Csabának az egyházpolitika kérdésköréről két elektronikus kötetnyi publikációja összegyűlt. Fazekas 2003; 2010. Kossuth házasságára nézve kivételszámba megy Losonczy Tóth forrásközlése: Losonczy Tóth 2008: 107–111.

² „...kacérkodni fogok vele.” (szerk. Katona) I–IV. 2004–2007; Katona 2008; Gyáni 2005; Kövér 2011.

³ „...kacérkodni fogok vele.” III. 2006: 172. (1841. júl. 26.)

⁴ Az ügyet, nagyon óvatosan, nehogy félreértessék, Szekrényessy hozta szóba, amikor a szabadságról, pontosabban annak házasság általi csorbulásáról vitáztak: „... honi törvényeink [...] a vegyes házasságokat a katolikus vallás rendszabályai szerint traktáltatják, melyek szerint, mint ön is tudja, a házasságok

Szekrényessy Füredről való elutazása után, Etelka 1841. augusztus 18-án ismerkedt össze Balatonfüreden „ama híres kalocsai professzorral, Körmöczy Imrével.”⁵ Erről levélben Szekrényessynek is beszámolt. A tisztelendő kellemes benyomást tett rá:

„Egy oly felvilágosodott, elmés, balhiedelmeken túlemelkedett papot még ritkán láttam. Fogalmaink a vallásról, s vallásosságról oly egyenlők, oly mentek minden túlzástól valának. Csak bántam, hogy két nappal ezután elutazott. 14 napig társoszkodunk s az utolsó két napban ismerkedtem meg csak vele! Ez már rossz csillagzat! E két napon, melynek délutánján úgyszólván kizárólag vele sétálva a korridoron tölték, csak anyám csengetésére sietvén be, igen kellemesen mulattam.”⁶

Az akkor még legfeljebb esélytelenül reménykedő Szekrényessy sem hagyta pozitív választás nélkül e találkozást, bár sorain mintha átütne szemernyi ironia: „Körmöczy Imre professzor úrral megismerkedésén örvendek, elképzelem, hogy milyen jól mulatta magát a tisztelt úr.”⁷

Pedig, ha tudtak volna már akkor a nevezett úr szigorú vélekedéséről a vegyesházasságot illetően, aligha fogadják ilyen osztatlan örömmel az új ismeretséget. Körmöczy ugyanis távolról sem volt az a felvilágosult főpap, amilyennek Etelka első látásra hitte (vagy amilyennek mutatta magát). A vegyesházasság kérdése körüli csatározásokban makacs konzervatív alapállással vett részt, az ún. áldásmegtagadási ügyben közzétett röpirata kifejezetten a militáns irományok közé tartozott.⁸ A Deák Ferenc által fogalmazott Zala megyei felirat ellen az 1791:26. tc. utáni korszakról hamisítatlan konzervatív érveléssel szólt:

„...ha tehát a mostoha időknek viszontagságai miatt, szeretettel párosult engedékenység s más nézetekből bizonyos időkig el is távozott a magyar egyház a catholika

sacramentumok lévén, felbonthatatlanok. Ellenben a protestánsok valláselvei szerint a házasságok szent sacramentumok nem lévén, törvényes ok előadta esetben felbonthatók és szabadságukban áll a feleknek más házasságra lépniük.” Katona V. 2008: 107. Etelka nem is értette félre: „Mivel ön mint Calvinista, szabadságát áldozza nékem, a történet úgy hozza magával, hogy éppen nékem is több szabadságom van, mint bárminő leánynak.” SL XIV. 1. doboz (1842. jan. 3.) Idézi Kövér 2011: 237.

⁵ Katona 2008: 66. Körmöczy Imre (1811–1871) Kalocsán, majd Pesten az egyháztörténet tanára, 1846-tól nagyváradi kanonok. Ferenczy–Danielik 1856: 270–272; Szinnyi 1891–1914: VII. 89–90. Körmöczyről legfrissebben Fazekas 2012. (Ezúton köszönöm, hogy a szerző megjelenés alatt álló kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.)

⁶ Katona 2008: 66–67.

⁷ Katona 2008: 94.

⁸ K. J. 1841. A vitákra s különösen Körmöczy röpiratára: Fazekas 2005:140–141.

közönséges anyaszentegyház szigorú gyakorlatától, *a vallás tárgyában idősülésnek helye nem lehetvén*, midőn ahhoz visszatér ez nekie vétkül nem csak nem tulajdoníthatatik, hanem inkább azért, hogy eredeti ösvényére visszalép, méltán dícsértethetik.” (Kiemelés – K. Gy.)⁹

A reformációról elítélően szólva ugyanakkor „korszerűen historizálja” a nemzeti ébredés retorikáját: „[...] öt századokig egy igaz isteni hit mennyei kötelékivel öszveforrasztott nemzetünket, az újonan hirdetett hittan megszaggatni törekedett, és így az egyességet, e nemzeti jólét, nagyság és boldogság szülő anyját, sírba taszítja.”¹⁰

Az, hogy a hívő katolikus Etelka, házassága ügyében Körmöczy kanonokhoz fordult, részben a vele kapcsolatos illúzióknak volt köszönhető, részben annak, hogy anyja halála után a tisztelendő levélben fejezte ki együttérzését az elárvult leánnyal, s „szent engesztelő áldozatot mutatott be” az elhunyt lelki üdvéért.¹¹ Az előzmények után érzelmileg is logikusnak tűnt hosszas halogatás után nekiülni az írásnak, amikor a házasságkötés ügye aktuálissá vált. Annál nagyobb lehetett a csalódás, ugyanis Körmöczy meglehetősen kioktató, ellentmondást nem tűrő hangnemben igazította el a leányt. Körmöczy levelét ugyan nem ismerjük, de az általa írt röpirat és Etelka válaszlevele alapján nem nehéz elképzelni, hogy mit is tartalmazhatott.

A LEVÉL(RÉSZLET)

Számunkra amúgy is sokkal érdekesebb Etelka hosszú levele, amely szándéka szerint egy művelt katolikus szerelmes leány érveit sorolta fel a vallásügyi kérdésben. Érdeemes hosszasabban beleolvasni ebbe a szövegbe. A Sopronban, 1842. március 4-én kelt levélben Etelka először tanúságot tett mély vallásosságáról, s arról az intellektuális szintről, amelyen állva méltó társalkodó partnere („barátja”) tud lenni a hírneves professzornak. S nem marad adós az őszinte válasszal, jóllehet tisztában volt azzal, hogy Körmöczy a kor elismert szónoka.¹²

⁹ K. J. 1841: [11] (Az eredetiben lapszámozás nem lévén, arra saját paginálásunk szerint hivatkozunk.) Az újkonzervatív program kialakulásáról Gergely 1967; Dénes 1989: 28–75.

¹⁰ K. J. 1841: [5]

¹¹ SL XIV. 27. Slachta Etelka – Körmöczy Imre kanonok úrnak (1841. szept. 8.) [A címzés láthatóan utólagos!] Az Etelka által írt leveleknek a soproni levéltárba került fogalmazványai maradtak fenn, Körmöczy levelei nem ismeretesek.

¹² A levélrészletet a mai központozás szerint tesszük közzé, ugyanakkor megőriztük az eredeti nyelvhasználat sajátosságait.

„De most levele egy kissé csiklandós pontjához. Ön érzékenyen veszi e kitételem: »nagyon csalatkoztam volna önben, ha illy felülemelkedett nem volna!« Ezt valóban azon erős hiedelemben mondtam, hogy önnek nézete az enyimmal öszhangzó. [sic!] Azonban távol vagyok önt ezért kevésbé tisztelni. Jól tudom én, hogy az individuumok különböznek, így a követelések is, miket egyik a másikról feltehet, s tenni akar. Ha két barát annyi, de annyi elv és nézetben sympathizál, s történetesen egy tárgyban nem hasonló, egyező véleményű, megszűnjenek barátok lenni? – Milly igaztalan volna ez! Hisz az egész nagy teremtésben még egy levele a fának sem hasonlít tökélyesen a másikhoz! Én önt valóban illy felülemelkedettnak hívém, s állításai daczára, még egyre hiszem. Igen, igen, bocsásson ön meg, de még egyre hiszem! Ön egyház embere, s így kötelessége azon ügy mellett harcolni, mellynek igazságtalansága, emberi szabadságot, minden jobb érzést, a szívek legszentebb frigyét öldöklő igazságtalansága ellen egy egész ország, önnek édes honja feljajdult! Ön egyház embere, s így meggyőződésének kereszteli azt, mit szíve mélyében kárhoztat, igen, szíve mélyében, mert önnek nemes szíve van, emberszeretettel melegen áthatott nemes szíve! Ne kárhoztasson ön engem, mintsem okaimat meg nem hallgatta, én önnek a múltkor e tárgyat csak könnyen említém; hallgasson most engem meg, s pillantson ez után szíve legmélyebb rejtékébe, s ön érezni fogja, hogy ott valami mozog; s önben meleg buzgalom fog eláradni, s a természeti igazságos érzet megczáfolni fogja azt, mit az egyházi tudománnyal hiába akar magának feldisputálni! Hidje el, én e felett még semmit sem olvastam, a melly véleménycserébe ösmerőseimmel ereszkedém is, az csak rövid; csak töredezett vala egy könyvű vázlatként. Mit én önnek most irandok, nem elsajátított idegen vélemény, nem könyvből merített tudomány; hanem egyszerű, természeti elmém felszólalása, tiszta szívem érzése. Mindig mindenben a korral kell haladnunk, s így előbb kérem, fontolja azt meg, hogy jelenleg a világos értelem korát éljük, s mindinkább megszűnni kezd a vakbuzgalom zsarnokoskodó óriási hatalma. Vegyen ön egy catholicus s egy protestans, magasb míveltségű, világos elméjű, ép nézetű – nem korcs – hanem sőt inkább kitűnő jelességű lélekerejű fiatal embert elő. A catholicus ifjú nem böjtöl, misébe csak mulatságból jár, Szűz Máriát nem hisz, Krisztus urunkat fenséges pr[ófét]ának, de nem isten fiának vallja. Mondja, hogy mindnyájan Isten fiai vagyunk, s az Istenség mindeniben munkálkodik, kitűnően Krisztus[ban] munkálkodott, kiben annyi lélekerő vala, inkább a legkínosb halállal meghalni, mintsem meggyőződésétől eltérni. S így e szempontból véve mélt[án] Isten fiának nevezi, azonban szép regének tartja azt, hogy Mária mint szűz Istentől foga[n]ott. A catholicus ifjú gúnnyal néz le vallás külsőségeink rejtélyes czifraságaira, s szégyenelné magát ezeknek hódolni, hanem bigottriáknak nevezi el, éppen mivel rejtélyességek miatt képtelen felfogni, elérteni azokat. Szánja a catholica hölgyeket,

kik diákul nem tudván, nem érthetik a szent evangéliomot mise alatt, nem buzdulhatnak ez által fel, s így vagy automatiként ott állnak, s hallgatják az érthetetlen Istenigét, melyet pedig érteniök kellene! – vagy kéntelenek egy vastag bibliát magokkal hurczolni, hogy abból az iszonyú avult stylú evangéliomot a diák érthetlen felolvasás alatt kiolvassák. A catholica ifjú általán keveset hisz, hogy bár parányi hiedelme ne jogosítsa barátit azon észrevételre, hogy ő – mint ők nevezik – bigott. Hidje el, t[isztelt] b[arátom], ez nem túlzás, hű életkép. A protestáns ifjú vallása s neveltetésénél fogva nem böjtöl, nem hisz Szűz Máriát, s többeket, mikre őt vallása jogosítja. Azonban ájtatos; jó predicatiojába szívesen eljár, s mély tisztelettel, teljes meggyőződéssel hódol egyszerű cultusának, melly oly világosan feltárva fekszik előtte, hogy azt oly könnyen, oly szívesen felfogja, hiszi, s szerinte alkalmazza magát. S míg a protestáns vallása csak neveltetése által tökélytelen, ő mégis legalább hódol ennek, míg a catholica vétséggel, bűnösen gúnyol, megvet; a protestáns a mit nem hisz, vallásának cultusa következtében nem hiszi; míg a catholica vallása cultusához képpeszt éppen semmit hisz, s így nagyon nagyon vétkez. A protestáns az hiszi, mit vallásánja tanít; a catholica elbizottsággal, s önhittséggel azt semmikép hiszi, mire vallásánja oktatja. S most mondja nékem ön, pártolatlanul s igazságosan, mellyik a jobb? Az é, ki bár fölélyetlenebb vallásánjának hódol, vagy az, ki az egyedül boldogítót vétséggel megveti? Valóban ideje már, hogy vallásunk világosbuljon /de Isten mentsen meg, hogy ez által csonkuljon, elcsavartassék!/ – csak ez az egyetlen mód azt vesztébe rohanásától megóvni! Mondja ön nékem most, mellyik boldogíthatja inkább nejét, a vallásához híven ragaszkodó, vagy az azt megvető? Ki vallásához hű, ki vallásos s ájtatos, az nejéhez is hű leend, mert lélekismeretes; míg a dölyfös megvetőnek nem lévén tiszta vallásossága, csak hamar nejét is megveti, mint legszentebbjét: vallását megveté! - - - De most az áldásra. Ön mondja: »hogy a vegyes házasságra feltétlenül álló nő, önvallását gyermekeiben megvetvén, ez által méltatlan a szent áldásra.«¹³ Önök ez által visszaijeszteni, viszszaorzasztani akarnak bennünket quasi átkok s kárhovatokkal. S ide illik ama fentebbi mondásom, hogy jelenleg a világos értelem korát éljük, s mindinkább megszűnni kezd a vakbuzgalom zsarnokoskodó, óriási hatalma. Önök magok megvallák, hogy a pap áldása házasságkötésnél csak külső formalitás, s nem is

¹³ A Körmöczy leveléből átvett idézet egyértelműen rímel Körmöczy röpiratának vonatkozó passzusára: „...kit szent hitének alap-elvei, magzatjának lelki veszedelme vissza nem tart a feltétel nélküli vegyes házasságoctól, nem igen fogja vissza rettenteni az áldás megtagadása is.” Körmöczy 1841: [14] Nem zárhatjuk ki, hogy Etelka a röpiratot is olvasta, de levelében kizárólag a röpirat érveit visszhangzó le-
vélre hivatkozik.

szükséges. E kijelentésekkel magok horgolák visszaijjesztő kárhozatok, visszaborzasztó quasi átkok nyakára a kötelet. Önök, uraim, itt célzt tévesztettek, mert a visszaijjesztés helyett csak nyilván kimutatták, hogy áldás – minek pedig oly kifejezhetlen szentnek kellene lennie! – itt haszontalan. S így is van. Házasságkötésnél ki a végrehajtó minister? a házasuló pár. A pap itt nem Isten helyett, hanem csak úgy adja és mondja az áldást, mintha mint privat ember mondaná: »szerencsét kívánok néktek!« Már pedig, ki ezt nem tudja, akaratlanul visszaborzad önök átka előtt – a vakbuzgalom legszebb diadalát üli itt, s felbontja néha, de hála Isten, felvilágosodott korunkban csak néha a szívek szent frigyét. S tudja é ön, hogy ez vétek, ha a pár szent vonzalmának gátot akarnak vetni, s két szerető, egymást értő lény egyesülését hátrálni – óvják meg magokat ettől! Bűnt követnek önök el az ifjú páron, bűnt az emberiségen, bűnt az Istenségen, melly őket egymás számára teremteni látszott! Ne emeljék önök hátrálóképpen avatatlan kezeik közökbe¹⁴ – hanem fontolják inkább meg, hogy elég szívet tör meg, elég boldogságot ás alá a sors, melly kedvét leli e kegyetlen játékban – egyesítsék inkább, ne pedig bontsák fel a szívek szent frigyét: adok egy esetet, mellyet, íme, önnel, t[isztelt] b[arátom] közlök. »Egy fiatal leánynak a történet, sorsa kedvezvén, ő szerencsés olly szülék gyermeke lenni, kik lélekismeretes dolognak vevén ennek neveltetését – őt saját magok, s pedig úgy nevelék, hogy elmetehetségeit kifejtvén, ő egyike a ki és feltűnőbb hölgyeknek, mi korántsem saját, egyedül teremője s szülei érdeme. E ki és feltűnése okozá, hogy számos vagy inkább számtalan udvarlói, hódolói, imádói és kérői valának. Azonban a leány nagy követeléseket tett, noha nem túlzottakat. Ő nem vala exaltált, nem álmoda magának Adonis szépségeket – szíve s elvei tiszták és nemesek, mint a napfény, s kitűzőtt célja: szellemi élvezet. Kitűzőtt célja ez, mert ő nemcsak e futó létnek akar élni; mivel ő az emberben ennek legnemesebbjét »lelkét« tanulá tisztelni, s mivel ezt becsüli mindnek felett is. A leány feltevé magában soha férjhez menni. Azonban ő – hollott ezt soha reményleni meré – ideálját fellelé –, s pedig nem tán olly férjfiúban, ki részvétlen iránta, hanem sőt ellenkezően őt már öt év olta, de titkon szerelem hevével imádja, titkon, mivel az ifjú nemes, és jellemes, s bűnnek tartotta volna a leányhoz előbb közeledni, viszonzérzése megnyerésére minden erejét fordítani, mintsem komolyan felléphete. [Ez]erek között ön alig fog egy párt lelteni, melly eny-

¹⁴ Az „avatatlan kezek” emlegetése közvetett hivatkozás Körömczy röpiratára (illetve annak levélbeli visszhangjára). Csak míg Körömczy „az isteni vallás tárgyaiban” „a világi hatalom avatatlan kezeiről” ír, addig Etelka az „avatatlan papi kézre” fordítja a szót. V. ö. Körömczy 1841: [8]

nyire értené egymást, ennyire hasonelv és hasonnézet, ennyi sympathia, de még a legapróbb, legcsekélyebb csekélyiségekben is - - - S pedig nem úgy, hogy csak az egyik alkalmazza magát a másik után – nem, nem! minden belsőleg érezve vagy, minden a lélekből fakad. Az ifjúnál is fő cél: szellemi élvezet. S lesznek talán sok, csak kéjvadászó ifjak, kik őt vagy exaltáltak /mert minden lélekemelkedettséget így szokás most prózai, alanti, állati világunkban elnevezni/ fogják nevezni, vagy állítani, hogy megfoghatlan hidegségű ember, megfoghatlan philosophus. Hisz e jó emberek nem tudják, mennyivel fenségesb a lelakiszeretet a csupa[sz] szerelemnél! Valóban ennyi sympathiát én még két lény között e világon nem láttam, s állítom, ha ezer Istenünk is volna, ez ezer Isten őket egymás számára teremteni látszott, azonban a leány catholica, az ifjú protestans. A leány tudja, hogy a fiút az atyának illő nevelni. Boldogtalan azon fiú nevelés, mellyet az anya vezérel. Hogyan kívánhatja ön, hogy az atya más, mint saját vallásában oktassa fiát? Ez, s ez a reversalis kicsavarás szüli a vallásközömbösséget. Ez, t[isztelt] b[arátom], s csak ez! Ha önök reversalist nem kívánnak, az anya leányait buzgó catholicusokká, az atya fiát becsületes reformátussá – mint eddig történt – neveli. Ha önök azonban reversalist pra[e]tendálnak, az atya fiát nevelvén, nem adhat néki felvilágosítást oly vallás felett, mellyet nem ösmer, s mert az ifjú – bár szülei őt catholicussá nevelni ígérték – még is közömbösen néz e vallásra, s azt követi, melly felett atya felvilágosíthatja őt, azt hiszi, minek hite mellett atya is csak becsületes ember!! S íme, itt a bűn! A catholicus ifjú református lesz! S pedig ez kikerülhetlen, ha minden úgy folyik, mint folynia kell, azaz az atya neveli fiát. S így nem a vegyes házasság, hanem reversalis kicsavarás szüli a vallásközömbösséget! A leány, bár buzgó catholicus, még is reversalis nélkül nyújtja kezét szeretetének [sic!]. Reversalis nélkül, mert ő fentebbi állításom igazságát érzi, s mert ő jobban szereti, hogy fiából becsületes, vallásos, Istenfélő református legyen, mintsem vagy csak félcatholica, vagy egyike azon dölyfös, vallást megvető s gúnyoló catholica ifjaknak, mint ön őket ezerekként láthatja. Ön állítja: »méltatlan az áldásra, ki Isten s egyháza tilalmának ellenére fellázult szerelmi vágyát követvén, feltétlenül lép vegyes házasságra!«¹⁵ A leány oly kifejezhetlen tiszta, mint égből jött leány! Táncon kül [sic!], még soha férfikar fogá át derekát,

¹⁵ Az Etelka levelében szereplő Körmöczy-levelekből való újabb idézetnek is fellelhető a röpiratbeli megfelelője: „Ha azonban ő szent hitének megveté szózátját, inkább vágyait, mint Istennek szavait követte, s az Anyaszentegyház tilalmának ellenére a polgári törvény engedelmevel élt; úgy ő a későbbben felbredő lelki ismeret mardosását méltán szenvedti és azokat előbb utóbb el sem kerülendi.” Körmöczy 1841: [15]

s ajkának csókját őrzi, mint szentséget, melynek első vesztével tisztaságának első zománcza elvész. Ő, bár kifejezhetlenül, határtalanul szereti jegyesét, még most is jobb szeretné, ha az ifjú csak testvére volna – s ő így élvezhetné házassága kéjét, szeretete édességét. A leány már három hónap óta jegyes vala, s csak e három hónap után nyere az ifjú egy szép tettéért hölgye első csókát – s midőn az ifjú lángoló érzettel átkarolá a leány karcsú derekát, s midőn szíva az ajkáról az első csók mézét – akkor megborzadt a leány lelke mélyében, s visszaborzadt azon gondolatnál: hogy ő is le fog rántatni tisztasága egéből; ő is lealacsonyúlni férjfiú nejévé – S leánytársai exaltáltak nevezék az angyaltiszta leányt; kineveték, hogy földön tiszta eget keres; hogy kéjt nem lel abban, mi emberi – Igen, de a leány emberinek azt nevezi, mi nagy, nemes és szent – mi benne szellemi –, csak az kéj neki, mi a léleknek kéj – a porhüvely előtt öszveborzad. Azonban ő nem akar exaltáltak neveztetni, alája akarja magát vetni a természet törvényének – s egéből lerántatni –, mert előlegesen még is csak földön él. S bár az ifjú nem olly tiszta, minő a leány, ő még is kifejezhetlen lélekemeltségű és nemesérszű; s ebben is – mennyire természetév[el] öszvefér – rendkívül sympathizál a leánnyal. A leány hatalommal vív maga ellen – s bár már közel esketése, ő ez eszménél mindig bensejében megrázkódik, fejét két kezébe rejt, s egy eszmétől menekülni törekszik, mellyet barátnéi exaltáltak neveznek! – Ön, t[isztelt] b[arátom], maga lesz kénytelen megvallani, hogy e hölgnél fellázult szerelmi vágyat feltenni valódi vétek, valódi szentségtelenítés! A leány hideg ésszel, komoly megfontolással, lelke legmélyebb meggyőződésével nyújtja kezét az ifjúnak, mivel tisztaságát exaltationnak nevezik, mivel a leány rendeltetése nő lenni. S ő e hideg ésszel még is reformátusnak nyújtja kezét. S ön mondja, hogy Isten és egyház tiltják ezt? Igen, mit az egyház tilt, azt hiszi, Isten is tiltja! De száljon [sic!] ön magába, t[isztelt] b[arátom], s mondja nékem, hogy tilthatná Isten két olly lény egyesülését, kiket, s ha ezer Istenünk is volna, mind ez ezer egymásnak s csak egymásnak teremthete!! – Most, t[isztelt] b[arátom], meghallgatta ön okaimat, s bár mint egyház embere vádolni fog engem, mint ember mégis igazolni fogja szavaim. Ön tudja már, hogy én ember név alatt nem gyalogságot s gyengeséget értek, hanem hogy magas szempontból fogom ezt fel; csak a lélek levén emberi méltóságunk – a többi mind por, mind állati; – mind álom! Tehát önnek lelke [...] ! ön lelke mélyében fel fog szöllumlani a méltányosság és igazságosság szent szózata, s önben az ember, e nemes, e szent, kárhoztatni fogja a theolog[ia] hideg feszegetéseit, kárhoztatni azt, hogy gyenge emberi kar szövetkez[ik] a hatalmas Istenség ellen! Ön merészeknek fogja találni szavaim, azonban fontolja csak meg, hogy én szabad vagyok, mint madár a légben, hogy engem nem nyom azon mázsás teher, valaki ellenében valamit tekintetbe venni – hogy én nevetek

minden földi rangon, hogy én nevetem a földi nagyságot, nékem senki nagy, senki hatalmas: csak Isten! – csak ez előtt hajtom térdem, s itt sem alacsony alázatból, hanem kiáradó kifejezhetlen tisztelet és imádásból!”¹⁶

A levél végén még szól arról, hogy e hosszú levelet nem egy ültőhelyben írta, hogy a Körmöczy által figyelmébe ajánlott *Századunk* (a *Hírnök* melléklapja) 88., 101., s 102. száma nem található Sopronban, s hogy Etelka novellájáról Császár Ferenc véleményét mondott, s miután nem kívánja azt neve alatt megjelentetni, a Kliegl-könyv 2. kötetében aligha fog nyomtatásban megjelenni.¹⁷

SZÖVEGRÉTEGEK

Etelka ugyan erősen hangsúlyozza, hogy ő a téma „felett még semmit nem” olvasott, s hogy amit ő képvisel, az a „természeti elme felszólalása”, ám egy ilyen politikailag élesen vitatott témában nyilván senki sem függetlenítheti magát a közvélemény diskurzusaitól. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy valójában egy kibontakozóban lévő (majd hamvába holt) író „műve” fekszik előttünk, különösen akkor, amikor egy „életképpel”, illetve a látszólag más személyről szóló, de valójában saját magáról mintázott „történettel” hozakodik elő. Mellesleg ebben az időben Körmöczy is próbálkozott szépirodalommal, bár amit tőle olvastunk, azokban Etelka irodalmi szárnypróbálgatásaihoz képest inkább a gyengeségek tűntek elő.¹⁸ A szövegnek ezt az aspektusát azonban nem vizsgáljuk.

Kísérletképpen fogadjuk el az Etelka által felkínált opciót, s próbáljuk meg először kihámozni a szövegből azt a nyelvi réteget, amelyet az egyszerűség kedvéért a „női szív hangjának” nevezünk. Ez annál inkább fontos számunkra, hiszen a nyilvánosságban a valláspolitikai kérdésről szinte kizárólag férfiak vitáztak, ezért különösen tanulságos lehet a magánlevelezésben megnyilvánuló női látószög. S ez elevenen érintette a cölibátusban élő egyházi embert. Etelka tudatosan próbálja saját női pozíciójának

¹⁶ SL XIV. 27. Slachta Etelka – Körmöczy Imréné (1842. márc. 4.)

¹⁷ A *Századunk* felsorolt számaiban Körmöczynek „Reunió” című írásai jelentek meg, amelyekben a protestánsokat kívánja visszatéríteni az anyaszentegyház kebelére. Idézi Fazekas 2012. Császár Ferenc (1807–1858) a negyvenes években váltótörvényszéki ülnök, 1846 és 1849 között a hétszemélyes tábla bírása, 1832-től a MTA levelező, 1847-től rendes tagja, egyben író, műfordító, szerkesztő. Szinnyei 1891–1914: II. 188–194. Császárról legújabbban: Völgyesi 2010: 113–137. A „Kliegl-könyv” két kötet 1842-ben jelent meg. Célja Kliegl József nyomdagép-találmányának finanszírozása lett volna, de nem gyűlt össze (más forrásokkal együtt sem) elég pénz. Klieglről lásd Szabó 1862.

¹⁸ Körmöczy 1843.

terébe a másik felet bevonni, amikor a férfi „szíve legmélyebb rejtekére” apellál. S ide tér vissza a fejtegetés végén is, amikor a pap lelke mélyén megszólaló „méltányosságot és igazságosságot” hívja segítségül. Azt is sikeres stilisztikai fogásnak tekinthetjük, ahogy – a vitapartner retorikájához igazodva – a romantikus szerelemeszmény kulcsszavai végig az egész levélen vallásos köntösbe csomagolva bukkannak elő („szívek szent frigye”, „a pár szent vonzalma”, „szerelem hevével imádja”, „mennyyivel fenségesb a lelki szeretet, a csupa[sz] szerelemnél”, „angyaliszta leány”, „ajkának csókját őrzé mint szentséget”, „fellázult szerelmi vágyat feltenni [...] valódi szentségtelenítés”). Hogy ez mennyire szándékolt retorikai eszköz, az leginkább ott bizonyosodik be, amikor az ilyen „zománcos” szófordulatok révén „vétkesnek”, sőt „bűnösnek” nyilvánítja a teológiaiag érvelő álláspontot: vétek a „két szerető, egymást értő lény egyesülését hátrálni”, sőt egyenesen „bűn”, s nemcsak „az ifjú páron”, hanem „az emberiségen”, „az Istenségen, melly őket egymás számára teremteni látszott!” S egy ebből következő, szinte elejtett minősítés talán a legmélyebb szúrás, amikor a papság „hátrálóképpen avatatlan kezeit” emlegeti (ráadásul, mint láttuk, valójában Körmöczy szavait kiforgatva, vele szemben felhasználva). Az is tudatos fordulat, amikor a valláshűséggel méri a házastársi hűséget: „mellyik boldogíthatja inkább nejét, a vallásához híven ragaszkodó, vagy az azt megvető? Ki vallásához hű, ki vallásos s ájtatos, az nejéhez is hű leend.” A vitapartner argumentumait igyekezik a katolikus érvelés ellen fordítani akkor is, amikor kijelenti: „nem a vegyes házasság, hanem reversalis kicsavarás szüli a vallásközömbösséget.” Nehéz nem észrevenni, hogy a szavak mögött, Etelka szavaiban megbúvik egy rejtett fegyver is. A „szent zománccal” bevont nyelv valójában nagyon is direkt erotikus tartalmakat rejt: már a szemérmes tartózkodásnál is, amikor arról vall, hogy „táncon kívül soha férfikar nem fogá át a leány derekát”, de leginkább akkor, amikor három hónap jegyesség után, mintegy jutalomként, „[a férfi] szívá az [női] ajkáról az első csók mézét.” Ez nem bűnvallás, nem penitencia-kérés, ez egy „szabad madár” nyílt és provokatív lázadása a „teológia hideg feszegetései” ellen.

Etelka érveinek – kompetencia híján – nincs kimondottan teológiai szintje, ám a határozott ellenvélemény megfogalmazása érdekében a logikailag emelkedetebb diskurzus nyelvén is sikeresen disputál. A fenti „szívhangok” ugyanis szépen simulnak bele a korabeli közbeszéd, a nyilvánosság nyelvi szokészetébe. Nyomatékosításként többször is visszatér, hogy „jelenleg a világos értelem korát éljük”, s nemcsak játék a szavakkal, Etelka valóban úgy gondolja, hogy „hála Isten, felvilágosodott korban” él, amikor „ideje már, hogy vallásunk világosbuljon.” Ám a felvilágosodás nyelve mellől nem hiányozhat a reformkori művelt leányzó szótárából sem a haladás („mindenben a korrallal kell haladnunk”),

¹⁹ A 19. század első évtizedeinek politikai nyelveiről Takáts 2007: 14–47; Dobszay 2008. A „közvélemény”, a „korszellem” és a liberalizmus összefüggéseiről Gergely 1987: 143–149.

sem az „emberi szabadságra”, sem az „édes honra” való hivatkozás.¹⁹ A közbeszéd fordulatai azonban sokkal inkább a levélrészlet első felében dominálnak, s mintegy belőlük fokozatosan bomlik ki és veszi át a főszólamot Etelka személyes hangja.

Hogy Slachta Etelka és Körmöczy Imre kapcsolata hogyan alakult a későbbiekben, arról nincs tudomásunk, de a Szekrényessyvel kötött, reverzális nélküli vegyesházasság után nem is érdemes efelől sokat találgatnunk. Az mindenesetre tény, hogy bár Etelka levelét a kortársak nem olvashatták, jóval több szívhez szólt, mint a teológus nyilvánosságban megjelent magába zárt merev érvei. Pedig, mint láttuk, Körmöczy is igyekezett hitbéli konzervativizmusát nemzeti retorikával „korszerűsíteni.”

FORRÁSOK

Győr–Sopron–Moson Megye Soproni Levéltára (SL)

XIV. 27. 1–3. d. Slachta Etelka naplói.

„...kacérkodni fogok vele.” 2004–2007. *Slachta Etelka soproni úrileány naplója*. Bev., és közreadja Katona Csaba, I–IV. Győr.

Katona, Csaba 2008: „Azért én önnek sem igent, sem nemet nem mondtam.” Válogatás *Slachta Etelka és Szekrényessy József leveleiből*. V. Győr.

K. J. [Körmöczy Imre] 1841: *Felelet a pesti hírlapokban közlött n[eme]s Z[ala] megyének vegyes házasságokat tárgyazó feliratára*. Pest.

Körmöczy Imre 1843: Júlia (beszély); A szép májusi reggel (beszély) In: Szabó Imre (szerk.): *Őrangyal. Vallási almanach. Honunk gyöngéd hölgyeinek szentelve*. Budán, 45–56.; 175–185.

Losonczy Tóth Árpád 2008: *Egy boldog menyasszony levelei. Meszlényi Terézia és Tanárky Augusztia levelezése*. Győr. (Győri Tanulmányok Füzetek 13.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Dénes Iván Zoltán 1989: *Közüggé emelt kiváltságőrzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években*. Bp.

Dobszay Tamás 2008: „Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához.” A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban. *Századvég* (47.). 1. 113–151.

Fazekas Csaba 2004: Kossuth Lajos házasságkötésének ügye a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitában (1840–1841). In: Kertész Botond (szerk.): *Kossuth és az egyházak*. (Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok 1.) Bp. 70–106.

- Fazekas Csaba 2005: Deák Ferenc az 1841. évi egyházpolitikai vitában. In: Balogh Elemér – Sarnyai Csaba Máté (szerk.): *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon* (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 1.) Szeged, 85–167.
- Fazekas Csaba 2003: *Tanulmányok és forrásközlések a 19. századi egyháztörténetből.* (1997–2002). <http://mek.oszk.hu/02200/02214>
- Fazekas Csaba 2010: *Tanulmányok és forrásközlések a 19. századi egyháztörténetből.* (2003–2008). <http://mek.niif.hu/07900/07998/07998>
- Fazekas Csaba 2012: *Egy katolikus közíró a 19. században: Körmöczy Imre.* (megjelenés alatt)
- Ferenczy Jakab – Danielik József 1856: *Magyar Írók. Életrajz-gyűjtemény.* I. Pest.
- Gergely András 1967: A reformtörekvések reakciója és a reakció „reformtörekvései” (1841–1845). *Diákköri Füzetek II.* Debrecen, 97–131.
- Gergely András 1987: Törekvések az államélet liberalizálására. In: Uó: *Egy nemzetet az embe-riségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról.* Bp. 136–171.
- Gyáni Gábor 2005: Női identitás egy reformkori napló tükrében. In: Steinert Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére* Bp. 33–40.
- Kövé György 2011: Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. *Soproni Szemle* (65. évf.) 3. 219–241.
- Szabó József 1862: Még egyszer Kliegl József és gépei. *Vasárnapi Ujság.* jan. 26. 4. sz. 43–45.
- Szinnyei József 1891–1914: *Magyar írók élete és munkái.* I–XIV. Bp.
- Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet.* Bp.
- Völgyesi Orsolya 2010: *Írók, szerepek, stratégiák.* Bp.

Kulin Ferenc

A ROMANTIKUS ATTITÚD

Amikor a 'modern' és a 'posztmodern' határvitája kapcsán a romantikáról beszélek, nem irodalom- és művészettörténeti jelenségekre gondolok elsősorban, hanem arra a társadalom- és szellemtörténeti tünetegyüttesre, amely a kultúra- és civilizációtörténet szerteágazó jelenségeinek összefüggésében értelmezhető csupán. Arra a történeti folyamatra, amelynek lényege a nyugati civilizáció robbanásszerű belső változásaiban, s egyszersmind dinamikus terjeszkedésében, azaz – végső kifejtésében – a globalizációban ragadható meg. Közelebbről az érdekel, hogy az elmúlt kétszáz évben történt-e olyan fordulat az életünkben, amelynek hordereje a francia forradalomhoz és a 18–19. század fordulójának romantikus mozgalmaihoz mérhető. Lehet-e olyan súlyú történetfilozófiai érveket felvonultatni például a 'modern' és a 'posztmodern' fogalmainak szembeállítására, aminőkre a német bölcselek támaszkodtak, amikor a régi és az új kor szellemét hasonlították össze egymással. Amikor Schiller a naiv és a szentimentális költészet, Goethe az antik és a modern világszemlélet, Friedrich Schlegel a klasszikus és a romantikus alkotómódszer különbségeiről értekezett. Sem a 'modern', sem a 'romantika' fogalomtörténete nem ad ezekre a kérdésekre megnyugtató választ. A posztmodern korszakváltás filozófiai igényű elemzői (Pl. Habermas, Martin Seel, Maarten Doorman, Pethő Bertalan) azt sugallják, hogy a modernséggel kezdődő tendenciák kibontakozását és elágazásait tapasztalhatjuk inkább, semmint valaminek a lezárulását és egy radikálisan új kezdetet. Amit Habermas mond, tudniillik, hogy „a modernség a maga orientáló mértékeit nem [...] akarja kölcsönözni egy másik kor példaképeiből; *a modernségnek önmagából kell merítenie saját normativitását*”¹ – nos, ez a jellemzés érvényes a posztmodernre is. Martin Seel szerint: „A modernség hatásos kritikájához és a posztmodern negációjához a modernség újfajta fogalmára van szükség, amelyet [...] *második modernségnek* fogok nevezni.”² A modernség folytonosságára utal Pethő Bertalan is, amikor

¹ Habermas 1998: 12.

² Seel 2004: 168.

„a posztmodernnek nevezett korszakváltozást” „a Modern válsága”-ként, nem pedig felváltásaként értelmezi.³

Nem újkeletű tehát az a felfogás, amely vitatja a modernség meghaladásáról szóló teóriákat. Az a szemlélet azonban, amely a posztmodernnt a romantikával is összefüggőnek érzékeli, mégsem mondható általánosan elfogadottnak. Jóllehet ennek az összefüggésnek az irodalomtörténeti aspektusát Paul de Man *A temporalitás retorikája* című híres tanulmánya már feltárta,⁴ az ebből levonható következtetések azonban a poétika területére korlátozódtak.⁵ Mélyebb összefüggésekbe világít Maarten Doormannak a közelmúltban publikált *A romantikus rend* című könyve, amelyben az alábbi kérdésfelvetéssel találkozunk:

„Nem inkább a romantikus rend horizontján belül marad-e a modernizmus és a posztmodern? Ugyanis a modernizmus a történelmi tudat romantikus mozgatórugójának, és a szintetikus történelem iránti éppoly romantikus bizalomnak a kegyelméből létezik [...] Amennyiben fordulatról vagy krízisről van szó a történelemben vagy a történelmi kultúrában, az inkább a romantikus rend dezintegrációjának, mint a posztmodern megjelenésének és uralkodóvá válásának tudható be.”⁶

Ne gondoljuk, hogy Paul de Mannak a szimbólummal, az allegóriával, a dekonstrukcióval operáló poétikai elmélete összeegyeztethetetlen Maarten Doorman történelemfilozófiai koncepciójával. Arról van csupán szó, hogy mindketten belül maradnak azon a tudománytörténeti tradíción, amelyben hermetikusan elkülönülnek egymástól az esztétikai és a nem-esztétikai problémák. Arra a tradícióra gondolok, amelynek egyik irányát kritikusok, esztéták és irodalomtörténészek, a másikat költők, filozófusok és történettudósok képviselik. A romantika fogalomtörténetének 20. századi fejezetéből az egyik oldalon Arthur Lovejoy, vagy a vele vitatkozó René Wellek nevére, a másikon pedig a politikai romantika olyan teoretikusaira utalhatunk, mint pl. Karl Schmitt, Isaiah Berlin vagy éppen Bibó István. Az esztétikai és a nem-esztétikai nézőpontú fogalomértelmezések akár termékeny vitapozícióban is lehetnének, ha *ugyanazon* történeti folyamat más-más szegmensére irányulnának. A kétféle romantika-koncepció közötti diszkusszió nehézségét azonban éppen az okozza, hogy tárgyuk időhatárai sem esnek egybe. Az egyik felfogás szerint a romantika az irodalmi

³ Pethő 2006: 173.

⁴ Man, de 1996.

⁵ Ld.: Bókay 1997: 412–413.

⁶ Doorman 2006: 102–103.

és a művészeti modernség első nagy hullámát jelenti, s gyakorlatilag a 19. század első évtizedeire korlátozódik, a másik értelmezés a modernitás szellemi impulzusainak a középkorig visszanyúló, s máig tartó, a kultúra minden szférájában kimutatható hatásaira utal. (Csak példaként: Hegel Shakespeare életművében látja a romantika betetőződését!)⁷ Figyelemre méltó, hogy mindkét koncepció a német romantika teoretikusaira vezethető vissza. Míg a mozgalmat gründoló Schlegel-fivérek hatására a romantika elsősorban irodalomtörténeti kategóriává válik, a kortárs német költészet és filozófia kiemelkedő figurái – Hölderlin, Novalis, Schelling, később Hegel – egy tágasabb, rugalmasabb és több dimenziójú romantikafogalmat alapoznak meg. Meggyőződésem, hogy a romantika és a modernitás viszonyát minősítő kijelentések el-
lentmondásai csak ebben a tágasabb értelmezési keretben oldhatók fel.

E rövid fogalomtörténeti vázlat után vetem fel a kérdést: mármost melyik a romantikus? A modern vagy az antimodern? Vajon az a Hegeltől Habermasig magától értődnének tekintett összefüggés a helytálló-e, amely szerint „a modern művészet a romantikában tárja fel lényegét” (Habermas),⁸ avagy az a koncepció közelíti meg jobban az igazságot, amely szerint a romantika nem más, mint a modernitással szembeni szellemi reakció. Konzervatív válasz mindarra, amit a legújabb kor produkál: demokráciára, liberalizmusra, szocializmusra és nacionalizmusra. Amiként azt – többek között – Mannheim Károly⁹ és Weiss János¹⁰ látja. Tovább menve: mi köze van a romantikusnak a kulturális tradíció egymással szembenálló nagy vonulataihoz? A kereszténység szelleme felel-e meg inkább annak, amit romantikusnak nevezünk, vagy az újkor emberének minden felette állóval: Istennel, politikai hatalommal, morális tekintéllyel szemben lázadó individualizmusa? A szakrális felé forduló aszketizmus, vagy a tomboló, pogány önimádat és életöröm? Krisztus vagy Dionüszosz? Novalis vagy Nietzsche?

A helyes válaszhoz csak úgy juthatunk el, ha belátjuk, hogy maga a kérdésfelvetés elhibázott. Az a vita, amelyik az esztétikai definíciók összehangolhatóságáról zajlott, éppoly terméketlen, miként az a törekvés, amely a modern politikai eszmék (filozó-

⁷ Hegel 1980: II. 128–167.

⁸ Habermas 1998: 21.

⁹ Mannheim Károly szerint pl. „A romantika [...] olyan ingamozgáshoz hasonlítható, mely egy szélsőséges pontig kilendülve hirtelen megindul visszafelé. A racionalitásnak ez az átcsapása irracionális-
musba (az érzelmi életben éppúgy, mint a gondolkodásmódban) ezért nem egyszer a felvilágosodás fő reprezentánsaiban magukban is végbemegy. [...] Csak ebből az ingára emlékeztető mozgásból érthető meg, ami az ellencsapást ugyanabból a lengésből indítja, amelyből a racionalizmus nyerte a maga erőit [...]” Mannheim 1994: 100.

¹⁰ Weiss János írja: „A válságjelenségek újragondolásának feladata a romantikára maradt; s ennek keresztülvitele a romantika legnagyobb érdeme.” Weiss 2000: 26.

fiák) egyikével vagy másikkal próbálta azonosítani a romantikát. Nem volt igaza Lovejoy-nak – bármennyire meggyőzőek is a romantikadefiníciók ellentmondásosságát bizonyító érvei –, amikor a romantika értékelésének mindennemű kísérletét hiábavalónak minősítette,¹¹ de nehezen védhető René Wellek álláspontja is, amely szerint egy sajátos képzeletvilág és természetszemlélet, illetőleg a szimbólum és a mítosz által meghatározott költői stílus lenne a romantika lényege.¹²

Másfelől – amiként arra elsőként Mannheim Károly mutatott rá, a lengőinga-metaforával kifejezett, fentebb idézett véleményét is árnyalva ezzel – nem tartható a romantika és a modernitás kultúratörténeti és politikaelméleti érvekre támaszkodó szembeállítás sem. Karl Heinz Bohrer idézem: „Mannheim már kétségtelenül óvott attól, hogy az ideológiai és politikai szembenállást a modern világ meghatározó erőivel egyszerűen azonosítsuk a romantikával, és felhívta a figyelmet a romantikus tudatban rejlő »modern-rationális« mozzanatára.”¹³

Jogos lehet a kérdés: lehet-e egyáltalán bármiféle pozitív állítást megfogalmazni a romantikáról, a fogalom értelmezéstörténetének ennyire szigorú kritikája után. Nos, úgy gondolom, hogy igen, lehet. Csak a kiindulópontjainkat kell megváltoztatni. Vissza kell térnünk a forráshoz, azaz a német romantikus bölcselek módszerehez. Azaz az esztétikai, a poétikai, a stilisztikai, illetőleg az esztétörténeti és politikafilozófiai megközelítések helyett a szubjektum-objektum viszony „mélyszerkezetét” kell vizsgálódásunk középpontjába állítani. A szubjektum oldaláról az *'attitűd'* (a jungi *'beállítódás'*), az objektum felől közelítve a *'nyugati civilizáció'* látszanak a leginkább használható fogalmaknak. Ezek azok a *'médiumpok'*, amelyek a romantika és a modernitás szavakkal jelölt játéktérnek a szélső pólusain helyezkednek el. Úgy is mondhatjuk: *a romantika fogalma olyan tudati-pszichikai jelenségekre utal, amelyek elválaszthatatlanok a Nyugat modern kori történetének tendenciáitól és kríziseitől.* De lássuk őket közelebbről!

¹¹ „[...] mindennemű próbálkozás egy adott korszak romantikájának értékelésére – még inkább a romantika egészének értékelésére – hiábavaló.” Lovejoy 2003: 100.

¹² „Ha megvizsgáljuk a magukat Európa-szerte »romantikusnak« valló vagy másoktól így nevezett irodalmak főbb jellemvonásait, hasonló elképzelésekre bukkanunk a költészetről, a költői képzelet működéséről, és természetéről, a természet és az ember viszonyáról; hasonló a költői stílus, a képhasználat, a szimbólum és mítoszközpontúság, amely szemléletmódot eltér a tizennyolcadik századi klasszicizmus stílusától. Ezt az eredményt erősítheti vagy módosíthatja a szubjektívizmus, a középkor és a folklór felé fordulás, és más hasonló, manapság gyakran tárgyalt elemek figyelembevétele. A következő három szempont azonban különösképpen meggyőző kell, hogy legyen, mivel bizonyos tekintetben mindegyik központi szerepet tölt be az irodalom gyakorlatában. E három szempont: a képzelet a költészetfelfogásban, a természet a világszemléletben, és a szimbólum és a mítosz a költői stílusban.” Wellek 2003: 124.

¹³ Bohrer 2000: 59.

A romantikus attitűd sajátossága talán azzal a változással érzékeltethető a legjobban, ami a *természet* s a *szellem* fogalmainak újraértelmezésben megy végbe. A felvilágosodás filozófiájában – Helvetius, Diderot, Rousseau, Kant, Schiller, Herder – már tudatosul a természet és a modern civilizáció viszonyának növekvő feszültsége. Vannak – pl. Rousseau –, akik veszélyes tendenciát látnak ebben, de vannak – mint Schiller –, akik a kultúra, a művészet által feloldhatónak tartják ezt az ellentétet. Bármilyen különbségek legyenek is azonban az egyes ontológiai irányzatok között, fontosabb az, amiben közös nevezőre hozhatók. Elmondható, hogy a felvilágosodás bölcselei – és tegyük hozzá: az újklasszicizmus irányzatának követői – a természet és a szellem viszonyát két autonóm létszféra kölcsönhatásaként értelmezik, s felbillent egyensúlyuk helyreállítására törekcszenek.

A romantika világképében éppen ez a dualisztikus létszerkezet bomlik fel. Megszűnik a szembenálló létszférák autonómiája, s az egység eszméje válik uralkodóvá. Az új szemléletet Schelling fogalmazza meg a legradikálisabban. Ezt írja:

„Nem azt akarjuk, hogy a természet *véletlenszerűen* essen egybe [...] szellemünk törvényeivel, hanem hogy *ő maga* szükségképpen és eleve ne csupán *kifejezze*, hanem *realizálja* is szellemünk törvényeit. [...] A természet legyen a látható szellem, s a szellem a láthatatlan természet. *Itt* kell tehát a problémának megoldódnia, a *bennünk* levő szellemnek és a *rajtunk kívüli* természetnek az abszolút azonosságában.”¹⁴

Schelling programja összhangban van „az objektum és a szubjektum szétválaszthatatlan egységét” hirdető Hölderlin álláspontjával, és kulcsot ad a romantika számos esztétikai sajátosságának értelmezéséhez is. Mindenekelőtt a lírai műfajokban érhető tetten az alkotói szubjektum és a felidézett tárgy már-már misztikus egygyéválásának kísérlete. Ám a valamilyen külső dologgal – objektív létezővel – való érzelmi azonosulás követelménye nem korlátozódik a lírára. Mi több: nem korlátozódik a művészetekre, illetőleg az általuk kínált esztétikai élményre sem.

A romantika értelmezésének legtöbb problémája és kudarca – miként utaltam már rá – éppen abból adódott, hogy az esztéták, a kritikusok és a különböző művészeti ágak történetének tudósai valamiféle esztétikai sajátosságban keresték az irányzat lényegét. Nem fontolták meg, hogy az irodalmi, a zenei, a képzőművészeti romantika már csak specifikus kifejeződése egy radikálisan új létélménynek, amely a modernség első nagy, minden létszférára kiterjedő krízisével függ össze. Azzal a diszszonáns létélménnyel,

¹⁴ Schelling 1856: 29.

amelyet „az ember társadalmi létezésének mély és tartós megrendülése” okozott,¹⁵ s amelynek feloldására sem a politikai, sem a kulturális tradíció nem kínált követhető mintát.

A romantika világnézeti, érzelmi és eszmei tartalmai nem a krízisből fakadó lét-élményeknek az ábrázolásaiban, hanem magában az élményben jelennek meg elsődlegesen. Az emberi tudat fókuszában ugyanis nemcsak a krízis miatti disszonancia érzete jelenik meg, hanem a pszichikum és a morális én spontán reakciója is, s ezek a reakciók – magatartásformák, eszmék, esztétikai minőségek – rendkívül sokfélék lehetnek. Ebben a sokféleségben pedig végletesen ellentétesnek tűnő attitűdök is kifejezésre juthatnak. A lázadó hajlam, a forradalmi gondolat, a patetikus-retorikus önkifejezés éppúgy lehet romantikus karakterű, miként a magába zárkozó lélek, a restaurációs ideológia és a stiláris egyszerűség. Nem az a döntő, hogy milyen *típusú* attitűdről van szó, hanem hogy milyen az *intenzitása*, s hogy milyen *intenció* tapintható ki mögötte. Mert nincsenek kizárólagosan romantikus magatartástípusok, csupán az általános antropológiai jegyek, pszichikai vagy morális indítékú affektusok romantikus *minőségéről* beszélhetünk. *Ahol az adott attitűd az élmény szokatlanul magas hőfokára utal, s ahol az 'Átéltés-Alany'* (Pethő Bertalan) *önreflexiójában benne rejlik az Egység teremtő dinamika: akár a világban való feloldódásnak, akár az ego háttérrel kiterjesztésének, a világ szubjektum általi birtokbavételének a vágya, ott romantikus attitűdről van szó.* Arról a 'szubjektumtörténeti' fejleményről van szó, amit Pethő Bertalan így jellemez: „Az irracionalitásánál fogva deviáns pozícióban közölt Átéltés-Alany felstilizál/ód/ása az Észet ellensúlyozó, sőt, a meghasonlott Észben felül-emelkedést képzelő lényé. (A poézis romantizálódik, a romantika kelendő lesz, majd szentimentalizálódik; [...]).”¹⁶

És mit mondhatunk egyfelől a romantika, a középkor és az orientalizmus, másfelől a romantika és a modernitás (a nyugati civilizáció) összefüggéséről? A romantika éppúgy felerősíti azokat a spirituális impulzusokat, amelyek a középkori kereszténység, vagy éppen az 'orientális tendencia'¹⁷ felől érik, miként azokat is, amelyek a

¹⁵ Pethő 2002: 156.

¹⁶ Pethő 2006: 321.

¹⁷ A romantikus orientalizmust vizsgáló Staud Géza hangsúlyozza: „A keresztény középkor teljesen át volt itatva keleties elemekkel, amelyeknek közvetítője a keletről származó vallás volt. A Biblia az összekötő kapocs Kelet és Nyugat között. Az Ó- és Újtestamentumnak számos fordítását őrizték meg kódexünk. Az Apokalipszis lovasai, a Biblia egyiptomi és babiloni történetei, a zsidó nép képes keleti fantáziáját tükröző Dávid-zsoltárok újra meg újra benyomulnak irodalmunkba. Legendáinkban is számtalan keleti elemet találunk.” Ld. Staud 1999: 26.

nyugati civilizáció másik legerősebb szellemi vonulatában, a szekularizációban rejlenek. A romantika tehát – lényege szerint – nem irányzat, hiszen nincs iránya. Nem is elsősorban mozgalom, mert az egymástól időben és térben távol eső, spontán módon megnyilatkozó tünetei mélyebb tartalmakra utalnak, mint programszerű törekvései. S miközben időnként egy mozgalom által generált irányzatnak tűnik, valójában a görög–zsidó–keresztény szellemiség kölcsönhatásából formálódott nyugati kultúra (civilizáció) mélyáramlatait egyidejűleg hozza felszínre, s szabadítja fel azok lappangó dinamikáját. Az eredmény éppoly ellentmondásos, mint maga a mozgatóerő. Noha vitathatatlan, hogy világunknak a nyugati civilizáció jegyében történő egységesülése a modernitás projektjét valósítja meg, az életvilág és a politika szféráinak ezzel egyidejű markáns elkülönülése ugyanúgy a modernitás szelleméből fakad. Éppoly ellentétek feszülnek az egyes emberen belül is. Az objektum-szubjektum holderlini egységének tétele a 'dualisztikus elvű' nyugati létszemlélet radikális kritikájának sürgető igényét fejezi ki, ám ennek az egységnek csak az illúziója teremthető meg – ideig-óráig – a pszichikumban. A világgal való egygyéválás misztikus vágya az ellentétébe csap át, s éppen a világ organikus/tradicionális egységének a rombolójává válik. Végül is amiként a romantikus irányzat esztétikai teljesítményeinek hatása az érzelmi és tudati határállapotok átélésében ragadható meg, a romantikus attitűd nem-esztétikai megnyilatkozásai is kitörési kísérletekként: egy tradicionális létszerkezet szétzúzásának, illetőleg radikális átalakításának programjaként értelmezhetők. Ez a tradicionális létszerkezet pedig nem más, mint Európa (a Nyugat) szellemi karakterének lényege, nevezetesen az a kultúramodell, amit – Nietzsche, Huizinga, Spengler és Jung nyomán – ciklusosan fejlődő, dualisztikus elvű kultúrának nevezhetünk. (Szmodis Jenő¹⁸) *Az ellentétek egységének klasszicista elvét valamely érték monopolizálásának programja váltja fel. A politikai világában* (erről később bővebben szövegek!) *ez az* – Eötvös József-féle – *uralkodó eszmék (szabadság, egyenlőség, nemzetiség) valamelyikének abszolutizálását, az életvilágban a spirituális és a materiális javak közötti választás kényszerét* (Goethe Werthere!), *az átélés – esztétikai – dimenziójában pedig az érzelmek és*

Az orientalizmus későbbi hatásáról pedig Walter Benjamin idézhető, aki szerint „már a barokkban különös érdeklődéssel fordultak a Kelet történelme felé, melybe az abszolút császárság a hatalom olyan kiteljesedését érte el, amilyent a Nyugat nem ismert. Ezért nyúl vissza a *Katalinban* Gryphius a perzsa sahhoz, Lohenstein pedig első és legutolsó drámájában a szultánátushoz. A főszerepet azonban a teokratikus alapon nyugvó bizánci császárság játssza. Akkoriban kezdődött a bizánci birodalom rendszeres feltárása és kutatása... a bizánci történészek nagy kiadásaival, melyeket tudós franciák /.../ rendeztek sajtó alá XIV. Lajos védnöksége alatt.” Benjamin 1980: 246.

¹⁸ Szmodis 2007.

tudatállapotok extatikussá fokozásának hajlamát jelenti (amit Novalis „kvalitatív hatványozásnak” nevez¹⁹).

Szót érdemel a romantika és a kereszténység viszonya is. A kortárs német teoretikusok – mindenekelőtt a Schlegel-fivérek – jól látják, hogy a kereszténység szentségideája és végtelenség-vágya a véges, 'szentségtelen' valóságban valóban végletes el-
lentéte az 'antik' kultúra szellemének, s ennyiben modernnek, illetve romantikusnak nevezhető. Azt azonban nem veszik észre, hogy a 18. század végi romantikus szellemnek a kereszténység eme középkorias-katolikus értelmezése csupán az egyik katalizálója. Nem veszik észre, hogy a kereszténység 'végtelen szentség' eszméjéből a romantika inkább a világ spirituális Egységének képzetét párolja le, s csak esetlegesen kötődik ezen egység szakrális jellegéhez. Jóllehet egyik-másik romantikusnál (pl. Coleridge) erre is láthatunk példát, többségük azonban nemcsak közömbös a keresztény tradíció iránt, hanem tüntetően szembe is fordul azzal, s nem a vallásos istenélményben, hanem a természet 'pogány' szemléletében vagy a 'szellem' szekularizált fogalmában keresi azt a médiumot, amelyben az 'én' és a 'nem-én', a szubjektum és az objektum Egysége megteremthető.²⁰

Amikor tehát Hegel arról beszél, hogy a művészetek a romantikában jutnak el tetőpontjukra, ezt csak úgy értelmezhetjük, hogy a nyugati szellem, a nyugati kultúra ebben az – utolsó – korstílusban éri el lehetőségei határát. Nem a nyugati társadalmak haláltáncáról van szó, „csupán” arról, hogy az a szemléletmód és szellemiség, amely a Nyugat ciklusos kultúráit teremtette, többé nem Európában fejt ki a legdinamikusabban a hatását, hanem majd – Szmodis Jenő kifejezésével – mintegy „kihelyeződik” az Atlanti óceán túlsó partjára.²¹ Azaz nem kimerül, nem elhal ez a szellem, hanem – éppen ellenkezőleg – annyira feszültté válik az őt működtető dualisztikus értékstruktúra, hogy tradicionális közegében már nem képes tovább működni. Ez azt jelenti, hogy ha a sajátosan nyugati szellem lényege a spiritualitás és a racionalitás termékeny kölcsönhatásában ragadható meg, a romantikában mindkét pólus olyannyira túlhevül, hogy jelentős klímaváltozás nélkül egyik sem őrizheti meg életképességét.

¹⁹ „A világot romantizálni kell. Így találjuk meg ismét az eredeti értelmet. A romantizálás nem más, mint kvalitatív hatványozás. Az alacsonyabb önmagunk egy jobb önmagunkkal azonosul ezen operáció folyamán, ahogy mi magunk is egy ilyen kvalitatív hatványsort alkotunk. Ez a művelet még teljességgel ismeretlen. Azzal, hogy a közönségesnek magas értelmet, a megszokottnak titokzatos tekintélyt, az ismeretlennek az ismeretlen méltóságát, a végesnek a végtelen látszatát adom, romantizálom őket.” (Mannheim Károly kiemelései.) Mannheim 1994: 103.

²⁰ Ld. Földényi F. Lászlónak a romantika-fogalom értelmezéstörténetében szerintem mérföldkőnek tekinthető tanulmányát: Földényi 2001.

²¹ Ld. Szmodis 2007: 146.

Az, ami Amerikában a 18–19., majd a távoli Keleten a 20. században történik, szemléletesen igazolja ezt a koncepciót. Az egyik oldalon a bigott vallásosság nem is csak a középkorra, hanem az őskereszténység időszakára emlékeztető spirituális mozgalmakat generál, a másikon a szekularizáció s a modern, polgári eszmék – a francia felvilágosodás és forradalom eszméi – olyan elementáris lendülettel törnek be a politikai és a hétköznapi szférába, aminő a Napóleon utáni restaurációs korszaktól kezdődően Európában elképzelhetetlen. Ha nem reked is ki az öreg kontinens végérvényesen a nyugati típusú modernizáció folyamatából, a friss impulzusokat már nem ő adja a világnak, hanem ő kapja Amerikától.²²

A romantika mindazonáltal nem csupán öntudatlan végjátéka a nyugati szellem európai pályafutásának, hanem a kultúra szubjektumainak – a végzet előérzete által motivált – önreflexiója is. Míg e szellem alkati sajátsága, azaz dualisztikus szerkezete a művészeteken kívül a konzervativizmus és a liberalizmus, illetőleg a pozitívizmus és a historicizmus, vagy éppen a behaviorizmus és a vitalizmus ellentétpárjaiban igazodik az önmaga előidézte változásokhoz, a művészet kilép az éppen általa gerjesztett, ám tovább nem hevíthető feszültségtérből, s vagy ősehez, a monisztikus kultúrák eszményéhez: a Kelet állandóságához tér vissza, vagy az izmusok szédült rángatózásával próbálja kiszakítani magát használhatatlanná vált öröksége hálójából, s kreált jövőképeivel teremt új transzcendenciát. *Összegezőképpen elmondhatjuk: a romantika a nyugati modernizáció történetének legkritikusabb „pillanata”. Felveti a radikális irányváltás – a restauráció vs. forradalom – lehetőségét, de kibontakozása során végül is az ellenerők intenzitásának megsokszorozódása következik be. Magába sűríti a nyugati szellem minden ellentmondását, heves interakcióra kényszeríti is azokat, ám végül is ezek az ellentmondások – igaz, egy mérhetetlenül nagyobb kulturális erőközpont gravitációs terén belül – tovább működnek.*

Mint amikor egy törpecsillag hirtelen szupernovává robban, hogy azután ugyanazon törvények szellemében folytassa működését – sokszorososan magasabb hőfokon, nagyobb területen, és sokkal messzebbre ható sugárzással. Akár az esztétikai, akár a nem-esztétikai szféra modern és posztmodern jegyeit vizsgáljuk, felismerhetjük bennük annak a kulturális ősröbbanásnak a nyomait, amely a romantikus szellem hatására a 18–19. század fordulóján következett be a nyugati civilizáció történetében. Úgy vélem – s ezzel visszautalok a tanulmányom bevezetőjében feltett kérdésre – ilyen horderejű 'esemény' azóta nem történt a kultúránkban.

Nem gondolom, hogy a romantika fentebb vázolt értelmezése alapján lezárhatók lennének a 'posztmodern' fogalma körüli viták. Éppen ellenkezőleg: úgy vélem,

²² E folyamat gazdasági, politikai és kulturális összetevőinek szemléletes elemzését adja Matolcsy 2004.

hogy a 'romantikus' és a 'modern' viszonyának újragondolása új lendületet adhat a 'posztmodern'-ről folyó diskurzusnak. Ahhoz ugyanis, hogy a 'modern' bármilyen irányban történő meghaladásáról beszélhessünk, nem kerülhetjük meg fejlődéstörténetének azt a korszakát, amelyben eredeti projektjének legmélyebb ellentmondásai a végletekig kiéleződnek, s amely korszakot követően ezek a mély, belső ellentmondások a tudati-pszichikai dimenzió áttörve a társadalmi-történelmi létszerkezetet formáló erőkké válnak.²³ Ez a korszak márpedig a romantika korszaka. S ha a 'romantikus' jelzőt nem csupán és nem elsősorban egy művészet-, illetőleg irodalomtörténeti irányzat megjelölésére, hanem eszme-, politika- és mentalitástörténeti fogalomként is használjuk, határát konkrét időpontban, 1848/49-ben jelölhetjük meg. Mert ahogyan a magyar forradalom s az önvédelmi háború nem pusztán nemzeti vállalkozás volt, hanem a 'modern' egymással szemben bontakozó tendenciáinak kiélezett küzdelme, a szabadságharc leverése is a 'modern' egyik rendszer-alternatívájának hosszú időtávra kiható győzelmét jelentette riválisa fölött. A küzdelem első színtere a nagy francia forradalom volt, amely – Eötvös József szerint²⁴ – már előrevezítette a Nyugat (Európa) 20. századi véres konfliktusait is, ám éppen az eötvösi diagnózis megfogalmazásának időpontja – 1851–1852 – bizonyítja, hogy 1848/49 tapasztalatai nélkül nem lehetett volna felismerni az új- és a legújabb kor rendszerkonfliktusait 'szabályozó' törvényszerűségek lényegi azonosságát. 1848/49 eseményei nyomán válik létélménnyé az a felismerés, amely szerint a társadalmi modernizáció 'uralkodó eszméi' – szabadság, egyenlőség, nemzetiség – feloldhatatlan logikai ellentétben állnak egymással, s miután egységes programként nem megvalósíthatók, részértékeik realizálása csak kíméletlen küzdelem árán, a hatalomért folyó politikai érdekű erőszakalkalmazás világméretű eskalációja révén történhet meg.

A romantika születése, 'felnövekedése' és agonizálása nem véletlenül esik a két nagy történelmi esemény: 1789 és 1848/49 közé. Annak a láncreakciónak, amit egyfelől a jakobinus mozgalom, másfelől a napóleoni diktatúra egész Európában beindít, éppoly törvényszerű következménye lesz az 'uralkodó eszmék' hatására szerveződő erőszakelvű intézmények – pártok, mozgalmak, államok – hatalomkoncentrációra irányuló törekvése, miként azoknak a kulturális, vallási, ideológiai és politikai tradícióknak a felerősödése, amelyek esélyt kínálnak a 'modern' projektjének alkotmányos keretek közötti, erőszakmentes eszközökkel történő megvalósítására. A romantikus tudatnak, a romantikus attitűdnek éppúgy meghatározó szerepe van ezeknek a tradi-

²³ Arról a jelenségről van szó, amit Pethő Bertalan az Átélés 'társadalmi tényezővé válásaként' jellemez. (Tézisek a Poszt – Modern Mérlegen c. konferenciához. Kézirat, 2010. november)

²⁴ Eötvös 1902.

cionális értékeknek az életre galvanizálásában, miként a modern racionalizmus erőszakelvű politikai projektjeinek a kimunkálásában. A romantika hőskorszakának élettartama éppen azért korlátozódik a 18–19. századi európai forradalmak közötti időszakra, mert mindkét projekt ethoszát, túlfűtöttségét a másikkal való ’végső leszámolás’ – tudatos vagy öntudatlan – ambíciója táplálja.

Az 1848-as magyar forradalom azért világtörténelmi jelentőségű, mert fel tudja mutatni, hogy egy nemzeti kultúra társadalomszervező ereje nemcsak az önvédő mechanizmusok működtetésére, hanem önmaga korszerűsítésére, megújítására is képes. 1849 tragikus ’üzenete’ pedig az, hogy a nemzeti közösségek – és egyáltalán: a közösségek! – mindaddig védtelenek a modern racionalizmus erőszakelvű hatalomszerveződéseivel szemben, amíg kulturális erőforrásaikat nem tudják közös érdekeik szolgálatába állítani.

Az újkor talán legerősebb szellemi mélyáramlatával felszínre törő nemzeteszmé romantikus válfaja alkalmatlannak bizonyult a ’modern’ belső ellentmondásainak feloldására. A ’nemzet’-nek csak egy posztromantikus minősége szabadíthatja fel azokat a pszichikai és morális energiákat, amelyek a modern racionalizmus globális hatásainak: a létrontás Léte betöltő Hatalommá szerveződő erőinek gátat szabhatnak. A magyar kultúra – mindenekelőtt Arany János lírájában, Kemény Zsigmond regényeiben, Eötvös József, Liszt Ferenc és Széchenyi István értekező prózájában s majd a 20. századi klasszikusaink életműveiben – 1849 óta termeli-érleli ezt a fajta korszerű, posztromantikus nemzeteszmét, s húsz évvel a rendszerváltozás után a magyar politika is közel jutott ahhoz, hogy egész térségünkben katalizálójává váljék annak a folyamatnak, amely a modern civilizáció értékelvű, közösségcentrikus korrekciójához vezethet.

A 19. századi szabadságharcunk leverése óta eltelt másfél évszázadot aligha értjük meg, ha történéseiben nem a ’modern’ belső feszültségeiből származó konfliktusok sajátosan magyar változatát ismerjük fel. Ám van a megértésnek egy módszertani kritériuma is. Ahhoz, hogy egy történelmi állapotról, folyamatról, egy politikusi cselekedet okairól, indítékairól ítéletet mondhassunk, éppúgy fel kell mérnünk azok tudati-pszichikai környezetét, miként azt a hatalmi konstellációt, amely a politikai szándékok kommunikálásának módját meghatározzák. Egy másik tanulmányomban (*A modern posztromantikus fordulata 1848-ban*) ennek a módszertani elvnek az alkalmazására teszek kísérletet.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benjamin, Walter 1980: Szomorújáték és tragédia. In: Uő: *Angelus Novus*. Magyar Helikon, Bp., 233–357.
- Bohrer, Karl Heinz 2000: *A romantika kritikája*. Jelenkor, Pécs.
- Bókay Antal 1997: *Irodalomtudomány*. Osiris Kiadó, Bp.
- Doorman, Maarten 2006: *A romantikus rend*. Typotex, Bp.
- Eötvös József báró 1902: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. Báró Eötvös József Összes Munkái*. XIII–XV. Révai Testvérek, Bp.
- Földényi F. László 2001: A kettéhasadt természet – A romantikus természetszemlélet csapdája. In: Szegedy-Maszák Mihály – Hajdu, Péter (szerk.): *Romantika: világkép, művészet, irodalom*. Osiris Kiadó, Bp., 21–30.
- Habermas, Jürgen 1998: *Filozófiai diskurzus a modernségről*. Helikon Kiadó, Bp.
- Hegel, G. W. F. 1980: *A romantikus művészeti forma. Esztétikai előadások. I–III*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Hansági Ágnes – Hermann, Zoltán (szerk.) 2003: *Újragondolni a romantikát. Koncepciók és viták a XX. században*. Kijarat Kiadó, Bp.
- Lovejoy, Arthur O. 2003: A romantikák megkülönböztetéséről. In: Hansági – Hermann 2003: 83–105.
- Man, de Paul 2002: A temporalitás retorikája. In: *Az irodalom elméletei*. Osiris, 2002.
- Mannheim, Karl: 1994. *A konzervativizmus*. Cserépfalvi, Bp.
- Matolcsy György 2004: *Amerikai Birodalom. A jövő forгатókönyvei*. Válasz Könyvkiadó, Bp.
- Pethő Bertalan 2002: *Határjárás. A Modern Végei felé. [Útközben a peratológiai filozófia kidolgozása irányában. Összegyűjtött tanulmányok/I. kötet (1968–1986)]* Platon Könyvkiadó, Bp.
- Pethő Bertalan 2006: *Határjárás. Posztmodern Végeken. [Útközben a peratológiai filozófia kidolgozása irányában. Összegyűjtött tanulmányok II. kötet (1986–2006)]* Platon Könyvkiadó, Bp.
- Schelling, F. W. 1856: *Schriften zur Naturphilosophie. Sämtliche Werke II.* (Hg. K. F. A. Schelling) Cotta, Stuttgart – Augsburg.
- Seel, Martin 2004: Védőbeszéd a második modernség mellett. In: Weiss János (szerk.): *Az integrációtól a narrációig*. Áron Kiadó, Bp., 166–194.
- Szmodis Jenő 2007: *Kultúra és sors*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Wellek, René 2003: A romantika fogalma az irodalomtörténetben. In: Hansági – Hermann 2003: 106–156.

Majoros István

CIVILIZÁCIÓ KONTRA KULTÚRA?

Megjegyzések a gyarmatosítás néhány fogalmával kapcsolatban

A gyarmatosítás sajátos civilizációs találkozások sorozata. Maga a civilizáció fogalom azonban magyarázatra szorul, mert egy másik, a kultúra kifejezés úgy tűnik, konkurál vele. S azért is, mert a két fogalmat gyakran használják együtt, jóllehet nem derül ki pontosan, hogy szinonim kifejezésről, vagy árnyalt, illetve lényegi eltérésről van szó. Az alábbiakban megvizsgáljuk az említett két fogalmat, majd magát a gyarmatosítás kifejezést is.

A szociológia a *kultúra* fogalmat használja,¹ s ebbe a magasabb rendű szellemi tevékenység éppúgy beletartozik, mint az életmód, az emberek közti kapcsolatrendszer, vagy az ember által létrehozott anyagi termékek összessége. S hogy miért a kultúra mellett voksolt a szociológia, holott a civilizáció is megjelenik a szótárában, nehéz megmondani. Talán azért, mert a kulturális antropológia is a kultúra fogalmával dolgozik, s még jelentésbeli különbségek sincsenek. Legfeljebb kivételt erősítő szabályként jelenik meg Philip Bagby véleménye, vagy inkább javaslata, hogy a kultúra kifejezés a nem urbanizált vidékekre vonatkozzon, így fejezve ki az alacsonyabb minőséget, míg a civilizáció jelezné a magas kvalitást azzal, hogy a városi jelenségekre használják.²

Lehet, hogy a szociológia döntését a kultúra szó régebbi volta is befolyásolta, hiszen Cicero szóhasználatában is megtaláljuk, míg a civilizáció kifejezés igazán a 18. században csinált karriert Franciaországban, jóllehet melléknévi változatban az előző két században már használták. A berobbant civilizáció fogalom a felvilágosodással, a haladással azonosította magát, s hatókörét az intellektuális szférában éppúgy érvényesnek tekintette, mint a társadalom, a morál vagy a technika területén. A 19. század már többes számban használta a fogalmat, az előző századi egész azonban térben és

¹ Andorka 1997: 488–489.

² Braudel 1977: 107. In: Glatz – Niederhauser 1977: 100–142.

időben feldarabolódott. Ennek ellenére úgy tűnt, hogy a 18. század igen tágan definiált jelentése ezzel nem módosult. A támadást nem is a többes szám intézte a tartalom ellen, hanem a német területről betört *kultúra* kifejezés azzal, hogy megkülönböztette magát a civilizációtól. Magának az intellektuális szférát foglalta le, tehát az emberi élet szellemi oldalát, míg az anyagi területet a civilizációnak hagyta meg. E különbséget jól érzékeltetik az olyan megjegyzések, miszerint a civilizáció buldózerei tönkreteszik a kultúrát, illetve a technika a rombolás veszélyét hordozza magában a kultúra területén. E 18–19. századi elkülönülés úgy tűnik állandósult, s a német nyelvterület a *kultúra-civilizáció* felosztást, míg a latin világ a francia felvilágosodás tag értelmű, az emberi élet szellemi és anyagi oldalát egyaránt magában foglaló *civilizáció* fogalmát használja szívesebben.

Az igazság persze az, hogy egyértelmű meghatározás nincsen. Braudel hiába tett körutazást a civilizáció és a kultúra legjelesebbnek tartott szakértőinél,³ nem kapott jobb eredményt, mert a definícióval mindenki adós maradt, s ezt Braudel sem pótolta. Annyit azért megjegyzett, hogy a civilizációt csak a társadalomtudományok összessége képes átfogni, s ez egyszerre jelenti a már említett tag meghatározást s a francia *Annales* folyóirat totális történelemre vonatkozó törekvését. Braudeltől azt is megtudjuk, hogy egy civilizációnak térben, időben meghúzhatók a határai, s a politikai, gazdasági, társadalmi megrázkódtatásokat túléli, azaz a civilizációk nem halandóak, ahogy ezt a francia Paul Valéry hangsúlyozza *A szellem válsága* (*La Crise de l'Esprit*) című, 1919-ben megjelent munkájában.⁴ S ez fontos, mert civilizációs szemmel nézve a történelemben nincsenek olyan törések, mintha társadalmi formációk szerint vizsgálnánk az emberiség históriáját. A civilizációs elemek egy civilizáción belül és

³ Elsősorban francia, angol és német szerzőket vizsgál. Guizot-nál kezdi, akitől joggal várható el valami definíció, hiszen két munkájában is központi helyet kap a civilizáció (*Histoire de la civilization en France* és *Histoire de la civilization en Europe*). Ennek ellenére, csak összegzésként vonhatja le a következtetést: a civilizációt Guizot a 18. századi francia felvilágosodás értelmében használja. A német Jakob Burckhardt-nál – a reneszánsz Itáliát vizsgálja (*Die Kultur der Renaissance in Italien*) – szintén a módszer a mérvadó, s eszerint a kultúra herderi jelentést hordoz azzal, hogy a művészetre, vallásra vonatkozik. Oswald Spengler (*A Nyugat alkonya*) már különbséget tesz kultúra és civilizáció között. S bár az előbbi nála is szellemi alkotás, a civilizációtól azzal különbözteti meg, hogy a kultúra a kezdetet, a felemelkedést jelenti, a civilizáció pedig a hanyatlást. Ezért szerinte az európai kultúra a francia forradalommal és Napóleonnal ér véget, mert Európa elérte végkifejletét, s ezután átlép a civilizáció, tehát a hanyatlás korába. Toynbee-től megtudjuk még, hogy a civilizáció mozgás, utazás és a történelem legkisebb kutatási egysége. A civilizáció nála valóban többes számú, hiszen 21–22 civilizációt (Nyugat, Izlám, az ortodox kereszténység, stb.) számol össze, melyek fő jellegzetessége az, hogy nagy térségekre terjednek ki, hosszú élettartamúak, s van születésük, fejlődésük és haláluk. Braudel 1977: 100–142.

⁴ „Mi, civilizációk most tudjuk igazán, hogy halandóak vagyunk...” – idézi Réau, Élisabeth du 2008: 71. E sokat idézett mondatot azonban az I. világháború szörnyűségei ihlették.

egymás között is vándorolnak, átmentődnek. Tegyük mindehhez Vitányi Iván véleményét, aki szerint az újabb angolszász irodalom a civilizációt a civil társadalomhoz kapcsolja.⁵ Ezzel azonban nem foglalkozunk, mert messzire vinne minket a gyarmatosítás kérdéséről.

Kultúra ügyben Egon Friedell is tett egy Braudelhez hasonló szellemi körutazást, amely azért izgalmas, mert az eddigieket új szempontokkal egészíti ki. Szerinte az összes emberi életmegnyilvánulás a kultúra körébe tartozik, az emberi tevékenység azonban hierarchizált. Legalulra a gazdaságot, a kultúra nyersanyagát helyezi, s még azt a kételyét is megfogalmazza, hogy az emberi életnek ez a materiális oldala nem biztos, hogy idetartozik, legfeljebb a kultúra előfeltétele lehet. A következő lépcsőfokokon a társadalmat, az államot, majd az erkölcsöt találjuk, s jön a szellemi élet, melynek legalsó fokát a tudomány és a technika jelenti, ezután a művészet és a filozófia következik, végül az emberi művelődés csúcsára a vallást helyezi. Szellemes az a hasonlata, miszerint a kultúra az emberi szervezethez hasonló, ahol az állam alkotja a csontvázat, a gazdaság a véredényrendszert, a társadalom az idegrendszert, a tudomány jelenti az ezeket kitöltő húst, a művészet az érzékszerveknek felel meg, a filozófia képviseli az agyat, a vallás pedig az egész testet összefogó lélek, amely a világ láthatatlan erőivel is kapcsolatot teremt. Friedell kultúra fogalma legalább olyan tág, mint Braudel civilizációja, s ez még akkor is igaz, ha Friedell számára a szellem birodalma a vonzó, melyet éppúgy rangsorol, mint a kultúra többi alkotórészét. Egyet azonban nem felejt el: a részek egységet alkotnak az egészben, a kultúrában.⁶

A 20. század kilencvenes éveiben a civilizáció és a kultúra fogalma Huntington amerikai politológusnak köszönhetően ismét megmozgatta a tudomány embereit és a szélesebb közvéleményt azzal a felvetéssel, hogy a 21. században az emberiséget a civilizációs konfliktusok fogják megosztani.⁷ Nem megyünk bele, mennyire elfogadható vagy megalapozott ez a nézet, csupán azért foglalkozunk Huntingtongal, hogy adott-e valami újat a két fogalom jelentéséhez. Meghatározásaiban Spenglerre és Toynbee-ra ismerünk, amit pedig a civilizáció közös alkotóelemeiről mond, az inkább a nemzet fogalmát juttatja eszünkbe. Egyébként kitűnően összefoglalja az addigi elméleteket, de új megközelítést, új elemeket nem kapunk tőle, hacsak azt a címben sugallt leegyszerűsítést nem, miszerint a civilizációs találkozás összecsapásokhoz, katasztrófákhoz vezet. Egy civilizációs találkozás azonban ennél komplexebb, még összecsapás esetén is.

⁵ Vitányi 2002: 722.

⁶ Friedell 1989: 35–42.

A fenti, korántsem teljes körképet azért rajzoltuk meg, hogy jelezzük, mennyire nem könnyű fogalommal van dolgunk. A gyarmatosítás történetéhez azonban, amikor Európa nemzetei, birodalmi Amerika, Fekete-Afrika vagy Ázsia különböző népeivel találkoztak, mégsem lehet a civilizáció vagy a kultúra fogalmánál jobbat találni. Elsősorban azért, amit Braudel említett, miszerint a törések ellenére mindkét fogalomban benne van a kontinuitás. Ezt persze inkább a civilizáció képviseli, amely talán történetibb, mint az ún. kemény társadalomtudományok által használt kultúra fogalom. Ezért használható a gyarmatosítás vizsgálatánál az emberi élet anyagi és szellemi területeit egyaránt magában foglaló civilizáció fogalom francia értelmezésben. Természetesen a kultúra kifejezést sem lehet mellőzni a gyarmatosításnál, de nem a német értelmezést, hanem a kultúrát, mint a civilizáció szinonimáját a szociológia által adott tag értelmezést.

A gyarmatosítás, mint említettük, civilizációs találkozás. Ezzel kapcsolatban egy méltatlanul háttérbe szorított szerzőt, Urs Bitterli nevét kell megemlítenünk, aki nem a civilizációk összecsapásáról ír könyvében,⁸ hanem találkozási formákat mutat be, amelyekben természetesen összecsapás is van, de ez a megközelítés mégis árnyaltabb képet ad a civilizációk találkozásáról, mint amit Huntington könyve sugall. Európa és a tengerentúli területek viszonyában kultúrkapcsolatról ír, s ez teljesen megfelel a német hagyományoknak. Ez a kapcsolat a találkozások során különböző formákban jött létre. Az újdonságot, mely egyszerre meglepetés és bizonytalanság, öröm és gyanakvás, az első találkozás jelentette. A következő lépés általában attól függött, hogy a két fél közül melyik az, amelyik tudja, mit akar a másiktól. A civilizációs kapcsolatok eddigi története azt mutatja, hogy általában az európai fél tette meg ezt a következő lépést, miután rájött technikai és katonai fölényére a másik féllel szemben, amelyet a cél érdekében ki is használt. Az első konfliktusok a meggazdagodást jelentő nemesfém megszerzése miatt robbantak ki, s ez mindkét fél számára tragikus volt. Az Újvilág felfedezése több ilyen esetet produkált.⁹

A civilizációk tartósabb együttléte alakítja ki Bitterli szerint a kultúrkapcsolatot,¹⁰ amely szerinte könnyebb azokkal a népekkel, amelyek már letelepült életmódot folytatnak. Példaként az arab világot említi, illetve azokat a térségeket, amelyek az iszlám hatása alatt állnak, mint Nyugat- vagy Kelet-Afrika, hozzáátéve Japánt és Kínát is.

⁷ Huntington 1998: 27–43.

⁸ Bitterli 1982.

⁹ Bitterli a *La Navidad* nevű erődítmény esetét írja le, amelyet 1492-ben Kolumbusz alapított Haiti szigetén, s amikor egy évvel később visszatért döbbenet tapasztalta, hogy a támaszpont a hátrahagyott emberekkel együtt megsemmisült. A tragédiát az arany utáni hajsza s az okozta, hogy a spanyolok visszaéltek helyzetükkel, s raboltak, fosztogattak a helyi lakosok között. Bitterli 1982: 167–168.

¹⁰ Bitterli 1982: 119.

A nehezebb esetek közé sorolja a latin-amerikai térséget az ott élők rossz alkalmazkodó képességére hivatkozva. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a spanyolok és a portugálok tartós letelepedésre rendezkedtek be, ezért nagyobb számú bevándorló érkezett, akik földet szereztek, s hozzákezdtek a nemesfém kiaknázásához. Ezzel szemben az iszlám világgal, a Kínával vagy Japánnal való viszonyt kezdetben nem ez jellemezte, hanem a kereskedelmi kapcsolat kiépítése, ami szükségszerűen sokáig a fogadó civilizációk fölényét jelentette. A tartós berendezkedés azonban ezekben a térségekben is konfliktusokat, összeütközéseket okozott, nehezítve a civilizációk együttműködését, ami tehát nem feltétlenül az alkalmazkodóképesség függvénye.

Bitterli a kultúrkapcsolatnak két formáját említi, a rabszolgaságot és a hittérítést. Hozzá kell tenni azonban, hogy mindkét forma esetében az idegen civilizáció volt kisebbségben, s így együttműködésre kényszerült a fogadóval. Tartós érintkezés során, amikor az idegen, általában az európai civilizáció technikai, katonai, szellemi, sőt létszámbeli fölénye érvényesült, elindult egy *akkulturációnak* nevezett asszimilációs folyamat.¹¹ Voltak és vannak azonban olyan civilizációk, amelyek az asszimiláció megakadályozására törekednek, és elutasítják, hogy az európai hatás érvényesüljön náluk. Ez az ún. *ellenakkulturáció* elsősorban az iszlám világban figyelhető meg, de a nyugati kultúra iránti ellenszenvvel máshol, pl. Kínában¹² is találkozunk.

A civilizációk tartós együttélése persze nem csupán az egyik feloldódását jelenti a másikban, s nem csupán ellenszenvet, elutasítást hoz létre, hanem a civilizációk olyan összefonódását, házasságát, *inkulturációját*¹³ is eredményezheti, amikor egy új civilizáció jön létre. Bitterli példaként Brazília esetét mutatja be, amikor a fekete-afrikai, az indián és a portugál kultúra találkozásából, együttéléséből létrejött a brazil civilizáció. Ebben persze a portugálok nagyfokú rugalmasságának is szerepe volt, ami elsősorban azt jelentette, hogy a portugál férfiak és a fekete, valamint az indián nők kapcsolatából származó gyermekeket befogadta a társadalom, s ez lehetővé tette a fajok s a civilizációk keveredését.¹⁴

A civilizáció és a kultúra fogalmai mellett érdemes megvizsgálnunk a gyarmatosítás fogalmát is, elsősorban azért, mert a 15. század végével kezdődő modern európai

¹¹ Bitterli 1982: 206.

¹² Bitterli 1982: 214. Amikor Ligeti Lajos az 1920-as évek végén Sanghajban volt, egy 13. század végi mongol felirat után kutatott a kínai negyedben, melyet egy pagodában végül megtalált, de a vizsgáldást gyorsan be kellett fejeznie, mivel a kínaiak elkezdtek kiabálni feléje. „A legenyhébb díszítőjelző, amellyel illettek, a »nyugati ördög« volt. A továbbiakban nem egyszer volt még módomban ugyane »megtiszteltetésben« részesülni. Élve azzal a gyanúval, hogy esetleg nem értem, amit mondanak, közérthetőség céljából röggel és szeméttel is megdobáltak, hogy kétségeim ne maradhassanak érzelmeik felől.” – írja két civilizáció képviselőinek találkozásáról. Ligeti 1988: 62.

¹³ Az inkulturáció fogalmat Boda László használja (Boda 1994: 20–22.) a kultúrák házassága értelemben.

¹⁴ Bitterli 1982: 215–222.

gyarmatosítás nem előzmény nélküli. A szálak az ókori görögökhöz, rómaiakhoz vezetnek, s a középkorban is találkozunk ezzel a folyamattal. Az újkori kolonizáció azonban azt az újdonságot hozta, hogy Európa ezt a tevékenységet kiterjesztette az egész földgolyóra, s a megszerzett területeket az anyaország perifériájává tette, melynek gazdaságát a centrum igényeinek megfelelően alakította át,¹⁵ miközben a gyarmatosított területek katonailag, politikailag, közigazgatásilag is az anyaország befolyása alá kerültek. A gyarmatosításban a modern piacgazdaság és a hagyományos társadalom intézményrendszere, a birodalom keveredik egymással, így a gyarmat egyszerre piacteremtő és piacellenes. Ezért hosszú távon mint birodalom összeomlik, mert rafizeteses, piacgazdaságként viszont elősegíti előbb a kereskedelmi, majd az ipari világgazdaság kiépülését.¹⁶

Az ókor a gyarmatosítás két változatát kínálta az újkori Európának. A görögök-nél a poliszból kivándoroltak által alapított új település nem volt alárendelve a kibocsátónak. A római *colonia* viszont a lakatlan vagy meghódított területek benépesítését jelentette, s amely bár municipális autonómiát élvezett, politikailag azonban Rómától függött. A középkori és az újkori Európa a római hagyományt folytatta, s a *gyarmat*, illetve ennek változatai is a latin *colonia* szóból erednek. A modern európai nyelvekben ez a kifejezés a 14. századtól jelent meg, s a 19. század két legnagyobb gyarmatosítója, Anglia és Franciaország a 17. századtól kezdte használni a *kolónia* kifejezést a tengeren túli szerzeményekre, miközben a francia *habitation* (telep) és a *plantation* (ültetvény) vagy az angol *settlement* (telep) szavak még együtt szerepeltek az előbbivel. A *colonia* szóból aztán az angolok származtattak először egy kis szócsokrot még a 18. században. A *gyarmat* azonban angol és francia értelmezésben egyaránt azt a területet jelentette, amelyet azért találtak ki, hogy a ritka és drága termékeket biztosítsa a metropolisznak, illetve a gyarmaton található földet és forrásokat az anyaország igényeinek megfelelően fejlesszék, miközben ez a megszerzett terület jogilag, politikailag a metropolisznak van alárendelve.¹⁷

Ha a gyarmatosítást civilizációs szempontból nézzük, az anyaország a saját civilizációját akarta ezzel erősíteni. Ez vitathatatlanul sikerült, hiszen a 19. század vé-

¹⁵ A centrum-periféria fogalommal találkozunk Immanuel Wallerstein munkáiban, pl. A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században. Gondolat, Bp. 1983.

¹⁶ Majoros István 1995: 25.

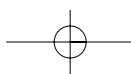
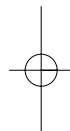
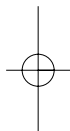
¹⁷ Az észak-amerikai függetlenségi háború felvetette azt a kérdést, hogy az új államok megőrzik-e a kolónia elnevezést, s ha igen, akkor a szó az ókori görög gyarmatok jelentését – *apoikiai*, a kivándorlók területe – kapja, amely nem jelentett alárendelést a kibocsátó városállamnak, míg a kolónia 18. századi jelentése alárendeltséget tartalmazott. Ezért az új amerikai államok, hogy az elnevezéssel is hang-

gére a nagyhatalmiság, a nagyság egyik ismérve volt az, hogy egy hatalom rendelkezik-e gyarmatokkal vagy sem, s ennek jelentőségét az első világháború mutatta meg igazán. A gyarmatosítás azonban egy civilizációs „csapdát” is magában rejtett. A birodalom ugyanis hosszabb távon nyitottságot feltételez, különben nem lehet tartós. A nyitottság viszont elindítja a már említett akkulturációs, majd inkulturációs folyamatokat, ezek pedig a metropolisz civilizációjának a gyökeres átalakulását eredményezhetik, s eredményezik is, ahogy ezt napjaink Európájában tapasztalhatjuk.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf 1997: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Bp.
- Bitterli, Urs 1982: „Vadak” és „civilizáltak”. *Az európai–tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*. Gondolat, Bp.
- Boda László 1994: *Inkulturáció, egyház, Európa, Az Evangélium és a kultúrák átültetése*. Mundecon, Bp.
- Braudel, Fernand 1977: A civilizációk története: a múlt magyarázza a jelent. In: Glatz – Niederhauser Emil 1977: 100–142.
- Friedell, Egon 1989: *Az újkori kultúra története I. Középkor, pestis, misztika*. Holnap, Bp.
- Glatz Ferenc – Niederhauser Emil (szerk.) 1977: *Történelemelméleti és módszertani tanulmányok*. Gondolat, Bp.
- Huntington, Samuel P. 1998: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa, Bp.
<http://www.scribd.com/doc/61248097/Samuel-P-Huntington-a-Civilizaciok-Osszecsapasa> (Utolsó letöltés: 2012. márc. 3.)
- Ligeti Lajos 1988: *Sárga istenek, sárga emberek. Egy év Belső-Mongólia lámakolostoraiban*. Kentaur Könyvek, Bp.
- Majoros István 1995: *Fejlődési utak a 19. századi Európában. I. A gazdaság átalakul.* JPTE, Pécs
- Pervillé, Guy 1993: *De l'empire français à la décolonisation*. Hachette, Paris
- Réau, Élisabeth du 2008: *L'idée de l'Europe au XXe siècle des mythes aux réalités*. 3e édition. Complexe, Bruxelles
- Vitányi Iván 2002: A civilizáció és a kultúra paradigmái. *Magyar Tudomány* (47. (108.)) 6. 720–729.
- Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern gazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világ gazdaság eredete a XVI. században*. Gondolat, Bp.

súlyozzák függetlenségüket, az 1775-ben felvett *Egyesült Kolóniák* nevet 1776-ban, a Függetlenségi Nyilatkozatban *Egyesült Államokra* változtatták. Pervillé 1993: 4–7.

Manhercz Orsolya

V. FERDINÁND ÚTINAPLÓI

V. Ferdinánd alakjáról, betegségéről, szellemi színvonaláról számos feltevés, vélemény létezik. Dr. Gerd Holler 1986-ban megjelent életrajza a történelmi tényeket és levéltári forrásokat egy orvos szemszögéből próbálja újraértelmezni, így kísérelve meg diagnosztizálni Ferdinánd egészségi állapotát. Az eredmény igen kedvező, Holler jelentősen finomítja a főherceg szellemi kapacitásáról korábban alkotott képet. Eszerint Ferdinánd több idegen nyelvet elsajátított, köztük a magyart is, tanult történelmet, növény-, ásványtant, európai statisztikát, matematikát, illetve kapott katonai nevelést is, jól lovagolt, gyakorolta a lövészetet, kocsihajtást. Mindemellett ügyesen rajzolt, zongorázott és trombitán is játszott, sokat járt operaelőadásokra. Felnőve rendszeresen vadászott, ahogy az egy Habsburg-főherceghez illett, levelezett szép és éles írással, szívesen táncolt.¹

Holler Ferdinánd epilepsziáját is vizsgálja, amely betegség nem volt ismeretlen a Habsburg-családban, bár a szerző ezt nem egyedül a dinasztikus házasságpolitikából adódó belterjességre vezeti vissza, hanem a nem megfelelő szülési módszerekre is.² Ferdinánd főkamaraása, Victor Ségur-Cabanac gróf, a császár személyiségének általános jellemzésekor úgy fogalmaz, hogy Ferdinánd egészsége megrendült, és időről időre egy súlyos betegség sújtotta.³ Ezen a megfogalmazáson azonban érződik a személyes szolgálatból fakadó elfogultság. A legújabban megjelent – inkább népszerűsítő, mint tudományos – magyar életrajz az epilepszia mellett a szélesebb értelemben vett autizmus jeleit véli felfedezni Ferdinánd kórtörténetében, bár a szerző nem jelzi a forrásokat, amelyek a feltételezés alapjául szolgálnak.⁴

Nem tökéletes egészsége ellenére Ferdinánd már tizenévesen sokat volt távol Béctől – kényszerből. Gyermek- és ifjúkorának meghatározó élménye volt ugyanis

¹ Holler 1986: 26–27., 58–61., 91–94., 102–112.

² Holler 1986: 23.

³ Ségur-Cabanac 1912: XI.

⁴ Kiss-Béry 2011: 8.

a franciák előli menekülés. Az udvarnak 1797-ben, 1805-ben és 1809-ben is el kellett hagynia Bécsét, hogy a nyugat felől érkező támadás elől a birodalom keleti felébe meneküljön.⁵

AZ 1809-ES BUDAI ÚTINAPLÓ⁶

1809-ben Napóleon előrenyomulása arra kényszerítette a császári családot, hogy elhagyják a francia megszállástól fenyegetett Bécsét. Április 30-án kezdődött a menekülő-utazás (*Flüchtungsreise*), néhány nappal korábban pedig megszületett az intézkedés az értékek és fontos iratok vízi úton való Budára menekítéséről. Az udvar első állomása is Buda, illetve Nagyvárad,⁷ majd később Eger volt. I. Ferenc már korábban csatlakozott hadseregéhez, és a júliusi fegyverszünet után hitvese, Mária Ludovika⁸ is Komáromba látogatott, ahol az osztrák katonai tábor akkortájt állomásozott. A királyné ezek után még többször ellátogatott az uralkodó későbbi tatai főhadiszállására, majd időről időre visszatért Budára, ahova szeptember 19-én Ferdinánd főherceg is visszaérkezett.⁹

A háborús veszély elmúltával elsőként I. Ferenc tért vissza Bécsbe november 27-én. A család többi tagját a kanyaró akadályozta a hazatérésben, a fertőző betegség miatt az uralkodó sem látogathatott Budára, a család tehát még sokáig nem egyesülhetett. Mária Ludovika és Ferdinánd végül csak 1810. január 29-én érkezett vissza a császárvárosba.¹⁰

Utazásairól Ferdinánd általában naplót vezetett, így tett 1809-ben is az utazás első napjától kezdve, amit a Bécsben található útinapló bizonyít. Ezt a szokást II. József honosította meg a Habsburg-családban,¹¹ majd I. Ferenc életében is fontos szerepet kapott az utazások alatt vezetett rendszeres napi beszámoló.¹²

⁵ Holler 1986: 66.; HHStA, HA, OMeA, HZD, Zeremonialprotokolle Bd. 41 (1805–1807) f. 34–36.

⁶ A fejezet Ferdinánd útinaplója alapján íródott, ahol egyéb forrásokra támaszkodtunk, külön jelezzük. *Reisejournal [...] 1809*. HHStA, H-L FA, Handarchiv, Kt. 30. Konv. 26. f. 30–37.

⁷ József nádor arról számolt be János főhercegnek, hogy a császárné a nagyobb gyermekekkel Budán tartózkodik, míg a kisebbeket Nagyváradra küldték. József nádor János főhercegnek, Buda, 1809. máj. 23. Domanovszky 1935–1944: III. 464.

⁸ I. Ferenc harmadik felesége, (unokatestvére) Mária Ludovika modenai hercegnő.

⁹ HHStA, HA, OMeA, HZD, Zeremonialprotokolle Bd. 43 (1809) f. 111–144., Bd. 44 (1810) f. 10.

¹⁰ Uo.

¹¹ II. József utazásainak egy részét Kulcsár Krisztina dolgozta fel. Kulcsár 2004.

¹² Különösen érdekesek Ferenc főhercegi útinaplói, amelyeket a birodalom különböző tartományaiban tett hadgyakorlati utazások, illetve a török elleni hadjárat során készített, és mellékletekkel is kiegészített. HHStA, H-L FA, Handarchiv, Kt. 13–17.

Út Budára

Ferdinánd naplója igen érdekes olvasmány. Az ekkor 16 éves főherceg írásképe könnyen olvasható, a felmerülő témák változatosak, a leírások élvezetesek. A 16 sűrűn teletírt oldalon kevés a javítás, a külalak – például a hullámszó sorok – alapján feltételezhető, hogy ez az eredeti szöveg, nem pedig tisztázat. A beszámoló az április 30-i indulás részletes leírásával kezdődik:

„Az április 23-i regensburgi hadi események utáni megváltozott viszonyok sietteték az én és az öcsém¹³ elutazását Bécsből. 28-án reggel 8 órakor indultam el fivéremmel, Ferencel a rezidenciáról. Erdling gróf, Erberg báró¹⁴ és Görög úr¹⁵ utaztak velem a kocsiban. A másodikban ült fivérem, Ferenc, nevelőivel és az udvari orvossal, Habermann udvari tanácsossal. Még két kocsi volt velünk a kamarai személyzettel. Pálffy Ferdinánd gróf előre intézkedett, hogy a meghatározott állomásokon gondoskodjanak az étkezésről és az éjszakai szállásról, ezért két kocsi a konyhával és az ágyakkal mindig előrement.”¹⁶

Az útvonal, a környék és a falvak ismerősek voltak a főherceg számára, mert ezt az utat megtette már 1797-ben, 1805-ben és 1807-ben is. Magyaróvárról Ferdinánd már is levelet írt az általa kedves édesanyjának nevezett mostohájának, Mária Ludovika királynénak, hogy hírt adjon az addig történekekről. Másnap korán indultak tovább, de előtte még misét hallgattak abban a templomban, amelyet Albert herceg¹⁷ építtetett.

Ferdinánd már útközben észlelte a háborús készülődés jeleit, Győrbe érkezéskor a megyei nemesi felkelés csapata éppen zászlóavatását ünnepelte. Ácson kellett éjszakázniuk, ahova délután fél 2-kor érkeztek. Esterházy Károly gróf, a birtokos, megmutatta Ferdinándnak a kertet és a környéket, és még vacsora után is a főhercegekkel maradt, akik kellemes pillanatokat töltöttek el társaságában.

Másnap – a reggeli mise után – 7 órakor indultak tovább. Aznap nagyrészt esett, ezért az utak rossz állapotban voltak, az utazók 5 óra körül érkeztek meg Budára. József nádort,¹⁸ a főhercegek nagybátyját, csak egy órával korábban értesítették, ezért sietősen

¹³ Ferenc Károly főherceg (1802–1878), Ferdinánd öccse.

¹⁴ Joseph Erberg báró, 1808-tól Ferdinánd új nevelője. Holler 1986: 84.

¹⁵ Görög Demeter, előbb Ferdinánd, majd Ferenc Károly főherceg nevelője. Holler 1986: 84.; Pelcz 2009: 13.

¹⁶ *Reisejournal [...] 1809.* HHStA, H-L FA, Handarchiv, Kt. 30. f. 30.

¹⁷ Albert szász-tescheni herceg (1738–1822), Mária Terézia lányának, Mária Krisztina főhercegnőnek a férje, 1765–1780 között Magyarország helytartója.

¹⁸ József Antal főherceg (1776–1847), 1795-től Magyarország helytartója, 1796-tól nádora.

ebédet készítettett az érkezőknek. Ferdinánd nagyon örült, hogy szerencsésen megérkeztek, és hogy újra láthatja nagybátyját. A következő napon követték őket a budai „menedékbe” Ferdinánd és Ferenc Károly nővérei.

Budai napok

A fiatal főherceg számára Budán sokat jelentett nagybátyja együttérző magatartása, akit a háborús intézkedések ugyancsak leterheltek, mégis odafigyelt arra, hogy unokaöccsei és unokahúgai kényelmesen érezzék magukat kényszerlakhelyükön. Az idő előre haladtával nagyjából kialakult a bécsihez hasonló napirend, Ferdinánd a szokásos napokon ment misére, az oratóriumot kényelmesnek találta, és a mise is nagyjából úgy zajlott, ahogyan Bécsben. Professzora naponta kétszer négy órát volt nála, illetve sok tárgyat Erberg báró ismételt a fiatal főherceggel. Bécsi vallásoktatója helyett pedig hetente háromszor jött hozzá a budai udvari káplán. Ferdinánd napjai tehát szorosan be voltak osztva, ráadásul a tanulás mellett annyi kellemes dolgot talált Budán, hogy szinte úgy érezte, mintha Bécsben lenne.

Jól láthatóan 1809-ben – bár időbeli csúszással – már Ferdinánd is a szokásos főhercegi nevelést kapta, pedig taníttatását 6 éves kora helyett csak 9 éves korában kezdték meg, mivel gyermekkori fejlődése nem volt kielégítő. Fizikai nevelését illetően legelőször a főherceg súlyos mozgáskoordinációs problémáit kellett orvosolni, a kötelező katonai képzés elmaradt, amit a későbbiekben – így 1809-ben is – tornával, lövészzel, lovas gyakorlatokkal pótolta.¹⁹

Ferdinánd a budai tartózkodás során legjobban az ebédeket és az estéket élvezte, amikor családjával lehetett, az asztalnál pedig ismeretségeket köthetett, mert mindig érkezett valaki Bécsből. A szokásos vendégek (a nádor főudvarmestere, kamarásai, adjutánsai) mellett több tábornokkal is találkozott.

A budai hetek egyik legkellemesebb élménye a Margit-szigetre tett kirándulás volt. József nádor megmutatta Ferdinándnak és Ferenc Károlynak a szigeten lévő parkot. A Dunán való átkelés előtt halászokkal találkozott, akik a vizafogóval voltak elfoglalva, és amikor a főhercegek odaértek, kiemelték a fogást a vízből, hogy megmutassák nekik. Ferdinánd számára ez azért volt nagy élmény, mert korábban még nem látott élő halat. A szigetre érve a főhercegek megcsodálhatták az éppen kizöldülő, külföldről vásárolt fákat és bokrokat, amelyeket a nádor ültetett. Ferdinánd útinaplójában kitért a sziget történetére; úgy tudta, korábban kilenc kolostor állt ott, amelyek pusztulása a török időnek róható fel. A főhercegek már csak az egykori szobák rom-

¹⁹ Holler 1986: 50–54.

jait látták, amelyeket – Ferdinánd szerint – ügyesen felhasználtak az angol stílusú kertben.

A későbbiekben járt még az Orczy-kertben, az egyik hajnalon megtekintette a Gellért-hegyről nyíló panorámát, kikocsizott a Szépjuhásznéhoz, illetve megismerkedett Pesttel és Budával, röviden össze is hasonlította a két város képét, illetve néhány általa ismert adatot. Különösen érdekesnek találta a naponta kétszer felnyíló hajóhidat. Június elején látogatást tett Albert szász-tescheni herceg budafoki birtokán, aki megmutatta neki az ottani barlangokat és a pincét. Ferdinánd csodálta a herceget, aki idősen is sok szellemi és testi erővel rendelkezett. A fiatal főherceg úgy tudta, hogy Albert egész életében napi beszámolót (*Journal*) vezetett, ami talán közös pontként is szolgálhatott beszélgetéseik során. Egy másik alkalommal Ferdinánd elsétált a Duna kanyarulatához, visszafelé majdnem elgázolta egy kocsí, de végül semmi baja sem lett. Különös módon nem említi, hogy bárki elkísérte volna erre a kirándulásra, de nehezen elképzelhető, hogy egyedül engedték volna el.

Ferdinánd a gondterheltebb időszakokban olyan kikapcsolódást keresett magának, ami lefoglalta a figyelmét. Többek között a Bécsben elkezdett herbáriumával foglalkozott, amihez jól jött nagybátyja növénygyűjteménye, az éppen akkor virágzó holland virágfajták, jácintok, az üvegházak növényei, vagy lovagolt, gyakorolta a kocsihajtást és a célbalövést. Kihasználta a budai rezidencia kertje által nyújtott lehetőségeket. Itt szabadon sétálgathatott, anélkül, hogy a nyílt utcára lépett volna. Kedvezőtlen hírek érkezésekor azonban csak az imádkozás vigasztalta.

Tavaszból nyárba fordulva megérkeztek az első viharok, egyre melegebb lett, Ferdinánd egyik bejegyzésében pontosan megadja, hogy az eső előtt már 27 fok is volt, de nem jelzi, hogy ez különösebben zavarta volna. Egészségi állapotára sem panaszkodik az útinaplóban, egy megfázáson kívül nem említi, hogy betegeskedett volna Budán.

A budai tartózkodás azonban a sok élmény ellenére nem volt teljesen felhőtlen, Ferdinánd nehezen viselte a szülőktől való távollétet, a megszokott, bensőséges családi élet hiányát. Sokat jelentett számára a Budára érkező családtagokkal való együttlét, a távollevőkkel pedig levélben tartotta a kapcsolatot. Mostohaanyja, a királyné – megszokításokkal – Budán tartózkodott ugyan, de apját hosszú ideig nem látta. 16 éves korához képest láthatóan túlságosan ragaszkodott a családi együttlétekhez, az ebben a korban szokásos elszakadási, önállósodási törekvésnek nincs nyoma.

A dinasztikus reprezentáció

A Budán tartózkodó családtagoknak természetesen eleget kellett tenniük a reprezentációs kötelezettségeknek, amelyek elsősorban a dinasztia népszerűségének növelését,

illetve a lakosság megnyugtatót szolgálták. A reprezentáció középpontjában a királyné állt, aki audienciát adott, illetve cercle-t, vagyis körfogadást tartott, valamint fogadta a Bécsből menekült hivatalnokokat és diplomatákat. A nyilvános ünnepségeken azonban rajta kívül számos családtag – így Ferdinánd is – részt vett. Pünkösöd vasárnapján például jelen volt a misén a plébániatemplomban, később pedig mostohaanyja és nővére társaságában egy színházi előadásra is ellátogatott. A közönség nagy tapssal fogadta az uralkodócsalád tagjait, Ferdinánd ekkor látta először a budai színházat.²⁰

Úrnapján anyjával, a nagybácsikkal és Mária Lujzával részt vett a reggel 8-tól délután 1-ig tartó nyilvános körmeneten, amelyen József nádorral vonult fel – apja akaratának megfelelően – a nemesi felkelők egyenruhájában. A „prímás nagybácsi”, Ambrus főherceg²¹ mondta a misét, akárcsak június 9-én a torontáli inszurrekció nyilvános budai zászlóavatásán, amelyen az uralkodócsalád tagjai ugyancsak megjelentek.

Ferdinánd leírja, miszerint mostohaanyja, Mária Ludovika megengedte, hogy fogadja a pest-budai lakosokat és hivatalnokokat. Látogatóba érkezett hozzá például a budai városbíró, valamint a tárnokmester a fiával. Május 9-én a Berzeviczy-testvérek jártak nála, majd a budai árvaház vezetője, illetve több tábornok tett látogatást. Ferdinánd tehát nem volt teljesen elzárva a nyilvánosság elől, többen a királynéi audienciák alkalmával is eléje járulhattak. Ugyanakkor feltűnő, hogy önálló közszereplésére nem került sor, pedig a király távolléte jó alkalmat kínált volna a trónörökös számára. Összehasonlításként érdemes felidézni, hogy Ferenc József első hivatalos küldetését közel ennyi idős korában, 17 évesen teljesítette, amikor az uralkodó képviselőjeként vett részt István nádor Pest megyei főispáni beiktatásán.²²

A hadi helyzet alakulása

A budai tartózkodás során Ferdinánd folyamatosan beszámolt a háborús eseményekről, amelyekről a Budára érkező vendégektől és futároktól értesültek. Május elején még kedvezőnek tűnt a hadi helyzet, a királyné elutazott I. Ferenc katonai táborába, de hamarosan vissza is tért. Napóleon serege ugyanis annyira előretört, hogy Bécs sem volt biztonságosabbé. Károly főherceg²³ seregével a város felmentésére indult, Bécs főparancsnokságát Miksa főherceg²⁴ vette át. A feszültség fokozódását jelezte a

²⁰ Az *Agnes Sorel* című operát adták, Ferdinánd szerint egészen jól.

²¹ Károly Ambrus főherceg (1785–1809), 1808–1809 között Magyarország hercegprímása.

²² Gerő 1988: 16., 24.

²³ Károly főherceg (1771–1847), I. Ferenc öccse, császári tábornagy.

pesti nemesi felkelők átvonulása Budán, a menet élén a nádor lovagolt adjutánsaival. Ferdinánd ennek a királyné és nővérei kíséretében volt szemtanúja, mint ahogy annak is, amint ablaka alatt naponta sok francia fogoly vonul el.

A háborús események és előkészületek részleteibe viszont nem avatták be a 16 éves főherceget. Naplója lapjain nem jelennek meg nagybátyja, József nádor aggodalmai, a magyar nemesi felkeléssel kapcsolatos problémák, sem a romló hadi helyzet vagy a Bécsből menekülő család és hivatalok körüli számtalan teendő.²⁵ Apja ennyi idős korában már József császárral együtt utazott a birodalomban, és mérte fel a katonaság, illetve a katonai létesítmények állapotát, sőt 1788-ban – igaz, már 20 évesen – a török elleni hadjáratban is részt vett.²⁶ Ferdinánddal kapcsolatban azonban fel sem merült, hogy apjával együtt táborba szálljon, esetleg egy időre a császári sereghez látogasson, ahogyan azt Ferenc József tette – még nem egészen 18 évesen – 1848 áprilisában.²⁷

Károly főhercegnek végül nem sikerült időben Bécs alá érnie, a város május 13-án elesett. Ez véglegesen eldöntötte, hogy a királyi családnak tovább kell indulnia, hiszen számolni kellett azzal, hogy az ellenség átlépi a határt. Május 18-án indult el Ferenc Károly kísérével Egerbe, a következő napon nővérei utaztak el. Közben jó híreket kaptak az uralkodótól a sereg állapotáról, ezért a királyné és Ferdinánd indulását elhalasztották, aminek a főherceg különösen örült, mert már megszokta a kellemes budai életet.

A Budán maradóknak és a városi lakosságnak némi vigasztalást jelentett Károly főherceg asperni győzelmének híre. Az úrnapi körmenet után viszont ismét rossz hírekkel szembesültek: János főherceget ugyanis Fürstenfeldnél megtámadták a franciák. Az inszurrekciós seregnek Győrnél kellett gyülekeznie, hogy a nádor vezetése alatt bevárja János főherceget és csapatait. Az aggasztó körülmények miatt végül Ferdinándéknak is el kellett hagyniuk Budát, az indulást azonban megnehezítette, hogy a Buda és Pest közötti híd egy hajóbalesetben megrongálódott. A hidat nem sikerült időben megjavítani, így a család június 14-én csónakokon kelt át a Dunán.

Ezen a ponton az útinapló megszakad. Ferdinánd feltehetően Egerben is folytatta a beszámolót, de ezt a részt nem sikerült fellelni a levéltárban. Holler azt feltételezi, hogy Ferdinánd külső segítség nélkül készítette el az útinaplót,²⁸ azonban nem szabad

²⁴ Miksa József főherceg (1782–1863), 1807-től altábornagy.

²⁵ Domanovszky 1935–1944: I/2. 213–307., különösen 236–237.

²⁶ HHStA, HA, OMeA, HZD, Zeremonialprotokolle Bd. 37 (1786–1790) f. 108.

²⁷ Somogyi 1989: 17.

²⁸ Holler 1986: 86.

elfelejteni, hogy a budai tartózkodás idején Ferdinánd mindennapjainak legnagyobb részét a tanulás tette ki, a nevelők, tanítók közreműködése bizonyára sokat számított a napló elkészítésekor.

Összességében egy aktív, érdeklődő ifjú képe bontakozik ki a bejegyzések alapján, aki a vártnál talán jobban alkalmazkodott a körülményekhez,²⁹ bár ehhez szüksége volt a mindennapok rendjének kialakítására, a megszokott környezet – legalább részleges – biztosítására, ami növelhette Ferdinánd biztonságérzetét, kapaszkodót jelenthetett a különleges körülmények között. Hasonló célt szolgálhatott a folyamatos naplóírás, illetve a mindennapos levelezés szüleivel. Ugyanakkor Ferdinánd a nyilvánosság előtti szereplésből is kivette a részét, igaz, nem olyan mértékben, ahogyan az egy 16 éves főhercegtől elvárható lett volna, önállóan nem reprezentált, de nem is bújatták el a lakosság elől, ami feltehetően kielégítő egészségi állapotának volt köszönhető. A budai tartózkodás így sok újdonsággal szolgált Ferdinánd számára, aki nyitott volt az élményekre, az újonnan megismert városokra, a hozzá látogató emberekre.

Az útinapló tehát alátámasztja Holler diagnózisát, kétségtelennek tűnik, hogy 1809-től kezdődően Ferdinánd életének egy komoly fejlődési szakaszába lépett, amely betegségét tekintve is békésebb periódus volt. A főherceg nevelése terén elért eredményekben jelentős szerepet játszott apja harmadik felesége, Mária Ludovika, aki új nevelőt fogadott Ferdinánd mellé, és napról napra figyelemmel kísérte fejlődését. Gerd Holler szerint ennek a látványos javulásnak is szerepe volt abban, hogy I. Ferenc egyre nagyobb teret engedett fiának, majd trónörökösként is elismerte.³⁰

FERDINÁND KÉSŐBBI ÁLLAPOTA 1847–1848-AS ÚTINAPLÓI TÜKRÉBEN

Általánosságban mégsem az egészséges főherceg/uralkodó képe élt a közvéleményben, hiszen ez az 1809-es elfogadható egészségi állapot sajnos nem állandósult. Ferdinándnak élete során még komoly – feltehetően epilepsziás – rohamokkal kellett szembenéznie, amelyek beszűkítették életterét, és minden bizonnyal értelmi képességeire is kihatottak.

²⁹ A napló tartalmát – terjedelmi okokból – nem teljes egészében idéztük fel, további számos érdekes részlet található benne.

³⁰ Holler 1986: 84., 91–98., 107–123., 127–137.

Erre a szellemi hanyatlásra utalnak későbbi, már uralkodóként írott útinaplói, amelyeket az 1847–1848-as magyar országgyűlés megnyitásakor és bezárásakor készített.³¹ Ezek a naplók az 1809-es bejegyzésekhez viszonyítva megdöbbentően hatnak, íráskéjük is eltérő, nehezen olvasható, elfolyó sorok rejtik a néhány napos pozsonyi látogatások leírását.

A naplókat nem kívánjuk részletesen bemutatni, inkább csak az összbenyomást próbáljuk érzékeltetni. A napok leírása száraz, a szöveg többnyire tőmondatokból áll. Ferdinánd hitvesével, Mária Annával, valamint Károly Lajossal, Ferenc Józseffel és még számos főherceggel vett részt az utazáson. Beszámolói alapján úgy tűnik, hogy egy pillanatra sem maradt egyedül. A királyné, Károly Lajos, valamelyik miniszter vagy hivatalnok mindig mellette volt, nem csupán kíséretként, hanem inkább felügyeletként. A reprezentációs és hivatalos kötelezettségeken túl a szokásos rend szerint teltek a pozsonyi napok, ami bizonyára segítséget jelentett Ferdinándnak. A kötelező nyilvános megjelenéseken kívül az uralkodó részt vett színházi előadáson, sétált a korzón, ha az idő engedte, és kisebb kirándulásokat is tett.

Elsősorban nem is az útinaplók tartalma hat furcsán, sokkal inkább a stílus és a hangvétel. A szövegben előfordulnak gyerekes felsorolások, amelyek az egyes eseményeken részt vevő személyek nevét, vagy a misén hallott énekek címét tartalmazzák. Ugyancsak kitűnik a gyakran előforduló, szinte állandóvá váló „kedves” jelző a közeli családtagok említésekor, például „kedves feleségem”, „kedves testvérem” formában.

Az országgyűlés jelentőségéről láthatóan nem volt fogalma az uralkodónak, számára a legfontosabb változást az jelentette, hogy beszédeit magyarul kellett elmondania, és ez minden alkalommal erőteljes hatást váltott ki a jelenlévők körében.

Ezek a beszámolók a Gergely András által plasztikusan megrajzolt képet erősítik, amely egy, az átlagosnál talán alacsonyabb képességű, de nem gyengeelméjű vagy idióta uralkodót mutat be, hanem egy kisembert aki „elemi szinten kiigazodott a világban [...], alkalmanként naplót vezetett, megszokott környezetében is jól kiismerte magát. [...] alacsony beosztásban, például hivatali iktatósegédként megállta volna a helyét.”³² Ezt támasztja alá, hogy Ferdinánd a trónról való lemondása után, prágai „száműzetésében” mondhatni normális életet élt, csehországi birtokaival foglalkozott, gyakori látogatója volt a színháznak, illetve természettudományos érdeklődésének hódolt.³³

³¹ *Eigenhändiges Tagebuch...* HHStA, H-L FA, Handarchiv, Kt. 30. Konv. 26. f. 71–86.; ill. *Tagebuch...* Konv. 27. f. 24–29.

³² Gergely 1989: 12.

³³ Ségur-Cabanac 1913: 73–79., Holler 1986: 261–266.

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)

Habsburg-Lothringisches Familienarchiv (H-L FA), Handarchiv des Kaisers Franz (Handarchiv), Familienkorrespondenz A /vertrauliche Korrespondenz/

H-L FA, Handarchiv des Kaisers Franz (Handarchiv) II.7. Aufzeichnungen Kaiser Franz I., Kt. 13–17.

Hofarchive (HA), Obersthofmeisteramt (OMeA), Hofzeremonialdepartment (HZD), Zeremonialprotokolle Bd. 37 (1786–1790), 41 (1805–1807), 43 (1809), Bd. 44 (1810) *Eigenhändiges Tagebuch...*: Eigenhändiges Tagebuch Seiner Majestät Kaiser Ferdinand des 1ten von Österreich [...] über Seine kurze Reise zur Eröffnung des ung. Reichstages nach Pressburg vom 11. bis. 19. Nov. 1847. HHStA, H-L FA, Handarchiv, Familienkorrespondenz A, Kt. 30. Konv. 26. f. 71–86.

Reisejournal [...] 1809.: Reisejournal von Wien nach Ofen im Jahre 1809. HHStA, H-L FA, Handarchiv, Familienkorrespondenz A, Kt. 30. Konv. 26. f. 30–37.

Tagebuch...: Tagebuch meiner, und meiner lieben Frau in Begleitung meines lieben Bruders des Erzherzog Franz Karl, und deßen Sohn Ehg. Franz Joseph. Dem 10. April 1848. HHStA, H-L FA, Handarchiv, Familienkorrespondenz A, Kt. 30. Konv. 27. f. 24–29.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Domanovszky Sándor (Kiadta és magyarázatokkal kísérte) 1935–1944: *József nádor élete és iratai*. I–III. Bp.

Gergely András 1989: *Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye*. Bp.

Gerő András 1988: *Ferenc József, a magyarok királya*. Bp.

Holler, Gerd 1986: *Gerechtigkeit für Ferdinand. Österreichs gütiger Kaiser*. Wien–München.

Kiss-Béry Miklós 2011: *V. Ferdinánd, I. Ferenc József, IV. Károly*. H. n. (Magyar királyok és uralkodók 26.)

Kulcsár Krisztina 2004: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773*. Bp. (Doktori mester munkák)

Pelcz Katalin 2009: *Nyelvmesterkedés. Ferenc József magyarul tanul*. Bp.

Ségur-Cabanac, Victor Graf 1912: *Kaiser Ferdinand I. als Regent und Mensch. Der Vormärz*. Wien.

Ségur-Cabanac, Victor Graf 1913: *Kaiser Ferdinand I. (V.) der gütige in Prag. Die Zeit nach dem 13. März 1848*. Brünn.

Somogyi Éva 1989: *Ferenc József*. Bp.

Miru György

EÖTVÖS ÉS SCHVARCZ

*Két oktatáspolitikai koncepció a dualizmus kezdetén**

A népoktatási törvényjavaslat képviselőházi vitáján, 1868. november 20-án egy alig harminc éves képviselő éles bírálatban részesítette a miniszter javaslatát, s közölte, hogy csak az idő rövidsége miatt nem nyújt be egy átfogó ellen-törvényjavaslatot. Az amúgy rutinszerűen folyó törvényalkotást ez a közzjáték megzavarta, s parázs vita kerekedett a hozzászólásból. A fiatal képviselőnek, Schvarcz Gyulának ez volt első beszéde a magyar parlamentben, mert egy időközi választáson szülővárosában, Székesfehérváron szerzett mandátumát csak három napja igazolta a Ház, aznap, amikor a központi bizottság is benyújtotta jelentését a népiskolai bizottság által módosított törvényjavaslatról. Schvarcz teljes oktatáspolitikai koncepciójának kifejtése helyett most csupán egy részletet kívánt módosítani, szankcionálni és határidőhöz akarta kötni a községek iskolaállítási kötelezettségét. A hazai és külföldi példák arra intették, hogy a községek nem fognak kötelezettségeiknek megfelelni, s a szerinte több mint öt-ezer hiányzó tanintézmény nem fogja a közeljövőben működését megkezdeni, ezért felvetette, hogy a községi jogok felfüggesztésével kötelezzék a községeket az iskolák megszervezésére.¹

Eötvös József báró, a hivatalban lévő vallás- és közoktatásügyi miniszter nem osztotta képviselőtársa aggodalmait. Bízott abban, hogy a községek felismerik a népnevelés igényeit, s ha nem képesek iskolát állítani, akkor a miniszter fog eljárni, vagy maga fog a költségvetésből erre a célra forrásokat igényelni. Véleményében nemcsak kormánypárti, hanem balközépi tekintélyek is támogatták, bár maguk sem titkolták,

* Abban a szerencsében volt részem, hogy Gergely András mindkét fokozatszerzési eljárásomban op-nensem volt. Részletes bírállataiból sokat hasznosíthattam, csakúgy, mint újabb történelmünket elemző meghatározó munkáiból. Kutatási témái közül a kötet szerzőinek bőven van mihez kapcsolódniuk.

¹ KN. 1865–1868: X. 331., 353–354.

hogy bőven lesznek községek, amelyek nem fogják a törvény előírásait betartani, sőt Tisza Kálmán az állam segítségnyújtási képességében is kételkedett, a szigorú szankciót mégsem tartották szükségesnek. A vita helyenként a községi jogok védelméről, a nép, a nemzet kötelességtudatáról, érettségéről folyt tovább, de személyeskedéstől sem maradt mentes. A talán méltatlanul összetűzbe került kezdő képviselő akkor vesztette el türelmét, amikor egyesek szaktudását is kétségbe vonták.²

A népiskolai törvényjavaslat tárgyalását kevés vita zavarta meg. Nem túl jól sikerült parlamenti belépője után Schvarcz Gyula még két ízben tett módosító indítványt, a tanítóképzők tanárainak és a népiskolák tanítóinak fizetését kívánta felemelni, mert a nevelésügyet a nemzet első feladatának tekintette. A fizetésemelés forrását is megjelölte, függetlenségi képviselőként a meddő – a közös ügyekre fordított – kiadásokból, elsősorban a hadsereg költségeiből kívánt lefaragni. Eötvös az első javaslatra személyesen válaszolt: maga is szívesen emelné a fizetéseket, de a jelen helyzetben nem lehet magasabb összegeket megállapítani. Polémiájában azt is kifejtette, hogy feleslegesnek tartja az elkövetkező évek költségvetésének terhére kimondani a fizetésemelést, mert a törvények a jelennek alkottatnak. Schvarcz az elemi és felső népiskolai, valamint a polgári iskolai tanítók fizetésemelését kezdeményező indítványát már nem az egyébként jelen lévő miniszter vitatta, hanem csak képviselőtársai. A fizetésekről szóló vitán elhangzottakból Schvarcz azt a következtetést vonta le, hogy a költségvetés nem lesz képes a hiányzó községi iskolák pótlására sem.³

De miből fakadt az a merészség, amivel Schvarcz Gyula az általa is elismert Eötvössel többször is vitát provokált? A természettudományok és az antik tudománytörténet iránt érdeklődő kiváló képességű fiatalember tudományos karrierje gyorsan ívelt felfelé, több külföldi és hazai tudós társaság is tagjai közé választotta, így 1864-ben a Magyar Tudományos Akadémiának is levelező tagja lett. A hatvanas évek közepétől figyelmét egyre inkább kora társadalmának kérdései, mindenekelőtt a kultúra és a tanügy kötötték le. 1865 elejétől kezdett országos lapokban tanügyi témájú cikkeket írni, ekkor megjelent útirajzában is hosszan értekezett a kérdésről, az év közepén pedig *Új Korszak* címen szemle jellegű hetilapot indított, amelyben nemcsak a külföldi és hazai tudományos eredményeket kívánta ismertetni, hanem a közoktatásügy és nevelésügy reformját is előkészíteni. A lap egy évig működött, majd 1868-ban havi szemleként próbálta Schvarcz ismét feléleszteni. Számos szakembert szólaltatott meg, s ő maga is cikkekben fejtette ki nézeteit az oktatásügyről, az állami szerepvállalás

² KN 1865–1868: X. 353–359.; Felkai 1979: 174–176.

³ KN 1865–1868: X. 367–370., 384–387.; Felkai 1979: 177–178. Schvarcz mind a vitára, mind a törvény bírálatára kitért készülő nagy közoktatási munkájában. Schvarcz 1869: 499–508.

mértékéről, s elkészítette az oktatás teljes reformját tartalmazó törvénytervezetét is. Eötvös *Politikai Hetilapja*, amely egy napon indult az *Új Korszakkal*, a külföldi minták túlzott erőltetése miatt bírálta írásait.⁴

Schvarcz pozitivistá szemlélete alapján elengedhetetlennek tartotta, hogy a reformokat a társadalom valós helyzetének ismeretére alapozza. Ezért sürgette a statisztikai felméréseket, s maga is gyűjtött adatokat a különböző iskolatípusokról. Eötvös mindkét miniszteri kurzusát azért bírálta, mert szerinte nem tett lépéseket a hazai közoktatási viszonyok felmérésére. A statisztikai adatok birtokában Schvarcz az oktatásügy monografikus feldolgozásába kezdett. Készülő könyve pontokba szedett vázlatát és előszavának részletét külön is közreadta, majd 1866-tól öt füzetben, végül pedig önálló kötetben jelentette meg.⁵

A tanügy számára a közművelődés legfontosabb területe volt, magától a közművelődés kibontakozásától pedig azt remélte, hogy segíti a társadalom polgári irányú fejlődését és demokratizálódását. Az oktatás minden szintjével foglalkozott, ingyenessé és egységessé akarta tenni a szervezetenként egymásra épülő oktatási intézményeket, hogy mindenki számára nyitottak legyenek és biztosítsák a mobilitást. A tanügy fejlesztésénél az állam kiemelt szerepét hangsúlyozta, mert szerinte sem a magánkezdeményezésektől, sem társulásoktól, sem a felekezettől, de még a községektől sem várható a hiányzó oktatási infrastruktúra kiépítése, korszerű ellátása. Az állami kezdeményezés és kiterjedt feladatvállalás ösztönzőjeként nem kívánta azonban más iskolafenntartók jogait korlátozni, az állami mintatanodákkal csak versenyre akarta őket kényszeríteni.

Azt javasolta, hogy az állam minden községben állítson elemi iskolát a 7 és 15 év közötti iskolakötelezettek számára, de legalább ott, ahol egyáltalán nincs iskola. A két évfolyamos, de akár nyolc éven át végezhető elemi iskolából a polgáriba vagy a megyei főtanodába lehetett továbblépni. A polgári iskola, amitől Schvarcz a jövő polgárságának, középosztályának kialakítását várta, a kereskedelmi, ipari és gazdasági pályákra készülőköt oktatta volna. A gimnáziumok és reáliskolák tehermentesítésére a felső polgárit szánta, amely lezárt ismereteivel nem a felsőfokú oktatásra, hanem a köz- és magántisztviselői pályákra képezte volna tanulóit. A felsőoktatásra előkészítő intézményeket főgimnáziumokká és főreáliskolákká akarta fejleszteni. A korszerűbb műveltséget közvetítő s főként műszaki, gazdasági pályákra felkészítő reáliskolákat preferálta a hagyományosabb, humán orientáltágú gimnáziumokkal szemben. A reáliskolák népszerűsítése érdekében a megyei főtanodában akarta integrálni a

⁴ [Schvarcz Gyula] Szent-Katolna 1865: II. 399–471.; *Új Korszak* 1865. nov. 6., dec. 11.; Antall 1985: 606–608.

⁵ Schvarcz 1866.; Schvarcz 1869.

gimnáziumi, reáliskolai és a felső polgári képzést, ahova az elemiből vagy a polgáriból lehetett volna belépni, s ami felső négy évfolyamán választható speciális tanfolyamával a tagozati rendszert előlegezte volna. A műegyetemi és az egyetemi képzés, illetve a különböző középiskolai végzettséggel betölthető állások egyenrangúságával is közelíteni akarta egymáshoz a gimnáziumot és reáliskolát, sőt még a felső polgárit is.

A felsőoktatástól a tudósok és a döntéshozó, irányító bürokratikus elit képzését várta, de mindig hangsúlyozta, hogy műszaki és gazdasági szakemberekre is nagy szükség van. Az egyetemi szervezet kialakításakor nem a tudományok rendszerét követte, hanem a kormányzás és a társadalom szükségleteit, azaz inkább az alkalmazott tudományokat részesítette előnyben. Az államtól várta a nemzeti egyetem felállítását és a megyei főtanodák szervezését is, s társadalmi megbecsülést is biztosító fizetésben és nyugdíjban akarta a tanítókat és tanárokat részesíteni. Gondja volt a képzésüket ellátó intézmények fejlesztésére is, szakmai előrelépésüket pedig a tanfelügyelői állások megnyitásával ösztönözte volna.⁶

Schvarcz tehát az oktatásügyek szakértőjeként lépett a képviselők sorába, olyan szakpolitikusként, aki a hazai tanügy fejlesztéséről saját kidolgozott és nyilvánosan is képviselt koncepcióval rendelkezett. Ezért gondolta úgy, hogy az *Új Korszak* hasábjai után a parlament színpadán is meg kell küzdjön Eötvössel. Pedig szemlélete sok rokon vonást mutatott az egykori centralista politikus és társai nézeteivel, akit egy alkalommal saját generációja szabadelvű és reformer nevelőjének nevezett.⁷ Kedvelte a francia intézményeket, terveiben szívesen hivatkozott a francia mintákra. Bár híve volt az önkormányzatoknak, de épp azért, hogy a szaktudást, szakértelmet megfelelő szerephez juttassa, gyakran hajlott a centralizációra. Fontosnak tartotta a társadalom átalakulásában és integrálásában az értelmiséget, amely igazán az állami intézményekben, a szakapparátusban válhatott hatékonnyá. Hitt az eszmék, olykor elvont gondolatok valóságformáló szerepében, nem utolsósorban ezért is minősítették doktrinernek. Elutasította a történeti jogot, a szokásjogi gondolkodást, a konvenciókat, és gyökeres szakítást sürgetett a múlttal. Eötvös nyomdokain sokat tett az állami szemlélet elterjesztéséért, szorgalmazta a kodifikációt, a jogpozitivizmus híveként pedig a részletes és szakszerű törvények megalkotását. Racionalista-konstruktivista liberalizmusa rokon volt az egykori centralistákéval, sőt a viszonyok megújításában ugyanolyan „radikális” indulatok mozgatták, mint a fiatal Eötvöst.⁸ Eltért viszont álláspontjuk a függetlenség és '48 megítélésében. Schvarcz függetlenségi volt, az emig-

⁶ Schvarcz tanügyi reformterveire említett művein kívül lásd még Köte 1975: 28–33.; Miru 2000: 17–22.

⁷ KN 1869–1872: II. 126.

⁸ Miru 2000: 124.; Takács 2007: 79–80.

ránsokkal, köztük Kossuthtal keresett kapcsolatot, levelezett is vele, s részt vett a kiegyezést elutasító 48-as párt szervezésében és programjának kialakításában.⁹

Eötvös persze már rég nem ott tartott, ahol húsz évvel azelőtt. Nagyobb megértést tanúsított a történelmi folytonosság és a történelmi jog iránt, és saját korábbi eszméit is átértékelte. A forradalmak tanulságait általánosíthatóan, az európai politikai gondolkodók színvonalán igyekezett levonni. Úgy vélte, hogy a kor uralkodó eszméi helytelen értelmezésük következtében aláássák az államok stabilitását, a polgárosító törekvéseket és az egyéni szabadságot. Bizalmatlan volt a népszuverenitással szemben, s elutasította a despotizmussal összekapcsolt demokráciát, mert az egyenlőség megsemmisíti a szabadságot, hisz szociális, vagyoni egyenlőséget feltételez. A politikai szabadsággal, a politikai egyenlőséggel, a népszuverenitással szemben az egyéniség kibontakozását, a szabad választást és versenyt, a magánszféra védelmét, a kényszermentességet, vagyis az egyéni szabadságot tartotta fontosabbnak.

Az egyre veszélyesebbé váló nemzeti eszmén is sokat vívódott, s csak az *Uralkodó eszmék* második kötetében talált megnyugtató megoldást, úgy hogy a nemzeti érzést, nemzeti jelleget nem a területi elkülönülésre irányuló autonómia törekvésekkel, hanem az egyéni szabadsággal kapcsolta össze. Később a nemzetiségi igények kibontakoztatására, védelmére az önkormányzatokat tartotta a legmegfelelőbbnek, mert védik a magánszférát, korlátozzák az államhatalmat, s előmozdítják a haladást. Ugyanis könyve első kötetében Eötvös még úgy látta, összefüggésben a népszuverenitással, hogy az államhatalom mindinkább korlátlanra válik, s még a magántulajdonra, az egyéni szabadság utolsó bástyájára is kiterjeszti befolyását. A második kötetben már az egyéni szabadság védelmében korlátozni akarta az államot, vagyis az egyén, a hatalma kiterjesztésére törekvő állam és a köztük közvetítő társulások egyensúlyát kereste. Az egyéni szabadság érvényesülését az önkormányzati és községi életre szűkítette, de a centralizáció ellenzőihez csatlakozva közigazgatási értelemben felfogott államát is redukálta, s azt eszköznek tekintette az egyéni célok megvalósításában. Egy önkormányzatokra épülő, korlátozott hatalmi körrel rendelkező államot tudott összhangba hozni a kor igényének tekintett individuális szabadsággal.¹⁰

Szemléleti fordulata oktatáspolitikai elképzeléseire is hatással volt. 1848-as törvényjavaslatában és beszédeiben a „státus” kötelességének tartotta, hogy a népoktatásról

⁹ Schvarcz 1867. augusztus 26. és 1868. november 17. között Kossuthnak írt leveleit ld. MOL R 90 I. 4888–5144.

¹⁰ Eötvös 1981: I. 127–148., II. 207–214.; Eötvös 1977: 728., 735–736. Eötvös felfogásának változására épp Gergely András hívta fel a figyelmet: Gergely 1985. *Az Uralkodó eszmékre* ld. még Sötér 1967: 245–277.; Deák 1986.; Gángó 2006.; Takáts 2007: 40–45.; Kiss 2008: 21–26., 37–38., 45–48.; Veliky 2009: 218–221.

gondoskodjon, amin azt értette, hogy az állam kényszerítheti a szülőt gyermekei képzésére, köteles a tanítás feltételeit biztosítani, akár adókból is, s megilleti a főfelügyeleti jog. Ugyanakkor nem gondolta azt, hogy az államnak kell a nevelési feladatokat teljesen ellátnia, ezért szükségesnek vélte a szülők és a községek befolyásának fenntartását is. A tanítás ingyenes és anyanyelvi lett volna, a vallásoktatást pedig el akarta különíteni az oktatás többi részétől. Ahol alacsonyabb volt a tanulói létszám, ott nem felekezetenkénti külön iskolát, hanem közös iskolát akart, ugyanis a közös iskolában látta a jövő iskolatípusát. Végso soron a községet lakói pótagójából akarta iskolaállításra kötelezni.¹¹ Az *Uralkodó eszmékben* és naplójában már károsnak vélte, ha az állam szabja meg polgárai nézeteit, szerinte az állam kötelessége nem terjed ki arra, hogy a polgárok anyagi és szellemi javaikat megszerezzék, csak arra, hogy biztosítsa annak lehetőségét, vagyis az állam az oktatásban sem pótolhatja az egyének tevékenységét, s a centralizációtól itt is óvakodni kell.¹²

Mindezek után 1868-ban nem nyilvánította az oktatást kizárólagos állami feladattá, s elutasította a népoktatás állami monopolizálását. Az államot csak az egyik lehetséges iskolafenntartónak tekintette, a községet pedig akkor kötelezte polgárai adójából iskolaállításra, ha a felekezeti iskolák hiányoznak, vagy nem felelnek meg az elvárásoknak. Bár a közös iskolával szimpatizált, ügyelt arra, hogy az egyházak iskolaállítási jogait ne szűkítse, így továbbra is meghatározóak maradtak a felekezeti iskolák. Aktívabb állami szerepet igényelt a tanítóképzők szervezésében, s ragaszkodott az állami felügyelethez az oktatási intézmények felett, de elfogadta, hogy a felekezeti iskolák esetében az csak közvetett legyen. A népnevelést olyan feladatnak tekintette, amire az állam hatalma elégtelen, s amit a nép csak maga oldhat meg, ezért a társadalmi aktivitás fokozására már 1867-ben „népnevelési egyletek”-et kezdeményezett. A felekezeteket is igyekezett úgy kezelni, mint a népoktatásban közreműködő társadalmi szervezeteket. Mivel az egyleti mozgalom nem bontakozott ki igazán, feladataik átvállalását és a társadalmi kezdeményezés biztosítását a község népiskolai hatósági jogait gyakorló iskolaszéktől várta.¹³

Eötvös és Schvarcz között a népiskolai törvény vitáján az állami szerepvállalás mértékéről bontakozott ki polémia. Eötvös, tartva az egyházak ellenállásától is, eleendőnek ítélte a társadalom szerepvállalását, a felekezeti iskoláztatást és a községi iskolák felállítását, s az államnak igazán csak a felügyeletben szánt szerepet. Schvarcz

¹¹ Eötvös 1976a: 294–323.; Felkai 1979: 83–103.; Nagy 2005: 8–10., 62–63.

¹² Eötvös 1977: 648., 735., 736–737.; Eötvös 1981: II. 233–245.; Felkai 1979: 115–118.

¹³ Eötvös 1976a: 330–350., 399–417.; Eötvös 1976b: 533–539.; Eötvös 1977: 732–734.; Sötér 1967: 317–320.; Köte 1975: 42–52.; Felkai 1979: 149–196., 254–264.; Felkai 1983: 14–32.; Nagy 2005: 10–11.

a felügyeleten túl az állam közvetlen iskolafenntartó szerepét igényelte, illetve a községek esetében az iskolaállítási kötelezettség kikényszerítését. Nem bízott abban, hogy az egyének és közösségeik megfelelő tudatossággal és anyagi erőforrásokkal rendelkeznek ahhoz, hogy maguk bővítsék az oktatási infrastruktúrát, s arra sem látott garanciát, hogy a felekezetek korszerűsíteni fogják oktatásukat. Érveit a miniszter és a képviselők liberális szólammal utasították el, pedig Schvarcz azért igényelt nagyobb állami beavatkozást, szociális törvényhozást, a mindenki által kiemelt területként kezelt oktatáson kívül is, mert felismerte, hogy a hozzáférés egyenlőségének hangsúlyozása elégtelen, s szükség van az állam szociális kiegyenlítő tevékenységére is.

A vita közvetetten azt is magában foglalta, hogy ki és milyen mértékben finanszírozza a nagy költségigényű, ugyanakkor nagy társadalmi hasznosságot is biztosító oktatási rendszert. Schvarcz fejlesztési igényei irreálisak voltak, főként a hamarosan egyre súlyosabb deficitbe süllyedő költségvetés ismeretében, illetve tudva azt, hogy Eötvös is milyen nehéz küzdelmet folytatott a népiskolai törvény végrehajtásához szükséges anyagi forrásokért.¹⁴ Ennek ellenére nem mulasztotta el, hogy napirenden tartsa a kérdést. A következő országgyűlési ciklusban az 1870. évi újoncok megajánlásáról folytatott vitában ismét felvetette, hogy csökkenteni kellene a hadügyi kiadásokat, s többet kellene a tanügyre fordítani. Eötvös miután helyreigazította a felszólaló képviselőt, elismerte, hogy az ország költhetne többet a nevelésügyre. Az 1870-es költségvetés vitájában ismét aránytalanul soknak tartotta a meddő kiadásokat, s újra kifejezte kétségét a községek teherbíró képessége iránt.¹⁵

Több szóváltásra került sor a miniszterrel az oktatási tárca költségvetésének tárgyalása során. Schvarcz, nem először, azzal vádolta Eötvöst, hogy az 1869-es választásokra tekintettel halogatta a népoktatási törvény végrehajtását, hogy ne veszítse el a kormánypárt egyházi támogatóit. Nemcsak a közösségből eredő kiadásokat, hanem a minisztérium központi apparátusának költségeit is sokallta a községi iskolák állítására, vagy a tanítók segélyezésére előírt összeghez képest. Azt is szóvá tette, hogy a miniszter nem lép fel erélyesen a közös iskolák ellen folyó agitációval szemben.

Válaszában Eötvös felsorolta a minisztérium kezdeményezéseit, különösen a tanítóképzők felállítására terén tett lépéseit, s a külföldi példákra és statisztikákra szívesen hivatkozó vitapartnerét azzal intette mérséklethez, hogy az eredmények máshol is hosszú évtizedek alatt születtek meg, ezért a hazai törvénytől sem várhatók azonnali sikerek. Hangsúlyozta, mint már többször is, hogy a legfontosabbnak a népoktatás

¹⁴ Eötvös levelei Tanárky Gedeonnak, Lónyay Menyhértnek. Eötvös 1976b: 563–568.; Cieger 2008: 210–211., 225–238.

¹⁵ KN 1869–1872: III. 265–266., IV. 223–228.

alapjainak lerakását tartja. De Schvarcz, a provokatív megjegyzésektől sem tartózkodva, úgy vélte, hogy a miniszter konkrét felvetéseire olyan retorikai fordulatokkal válaszol, amelyek igazságáról mindenki meg van győződve. Eötvös kijelentését, hogy a nép magas szintű műveltsége nem érhető el a tudományok fejlődése nélkül, de mégis a népoktatást tekinti első feladatának, mert a tudományok fejlődése is csak az alapján bontakozhat ki, azzal utasította el, hogy szerinte egyszerre, együttesen és arányosan kell fejleszteni az iskolarendszer mindhárom szintjét. A részletes vitában sokallta a minisztérium központi apparátusát, és bírálta szervezetét, nem volt megelégedve a tanfelügyelőkkel, a tanárok tervezett fizetésével, és sürgette a tandíjak, tanpénzek eltörlését, valamint állandóan napirenden tartotta a miniszteri jelentés elkészítését, a tanítói fizetések emelését, az egyetemről, a műegyetemről és a középiskolákról szóló törvények benyújtását.¹⁶

Eötvös úgy gondolta, hogy törvényeivel egy szebb jövőt alapozott meg, de sok időre lesz szükség, amíg azok gyümölcsei beérnek.¹⁷ A nagy gonddal és késve összeállított 1870-es népiskolai jelentésből is az derült ki, hogy sok még a tennivaló az elemi oktatás terén. Bár a népoktatást tekintette a legfontosabbnak, a tanügy más területeit sem hanyagolta el. 1870 áprilisában a kisdédóvásról, a középiskoláról és a szakiskoláról benyújtott törvényjavaslataival együtt három felsőoktatási tárgyú tervezetet terjesztett az országgyűlés elé, a műegyetem fejlesztéséről, a kolozsvári egyetem létesítéséről és a pesti egyetem átszervezéséről.¹⁸ A törvénytervezetek megvalósítása és a népiskolai törvény teljes végrehajtása utódaira maradt. Középiskolai tervezetében már nem erőltette korábbi elképzelését, a három fokozatú, a líceumot is magába foglaló középiskolát, közvetlen utóda, Pauler Tivadar pedig visszatért a nyolc osztályos formához. Trefort Ágoston csak hosszas küzdelmek után tudta a középiskolai törvényt elfogadtatni, s nagy erőfeszítéseket tett a reáliskoláknak a gimnáziumok szintjére emelése érdekében. Az Eötvös által tervezett, a városi lakosságot lezárt ismeretekkel a gyakorlati életbe bocsátó felső népiskola nem terjedt el, sőt az elemi felső két osztálya sem szerveződött meg, mert a később sikeresebbnek bizonyuló polgári iskola hasonló funkciót töltött be.

¹⁶ KN 1869–1872: IV. 151., V. 388–396., VI. 113–115., 134., 150–152., 177–178., 192–194. Eötvös válaszai V. 402–404., VI. 116–117., 148–149. Ld. még KN 1865–1868: XI. 299–300.; KN 1869–1872: IV. 32., 83., VI. 39–40., 100–101., X. 309., 343., XII. 109.; Felkai 1979: 211–217. Schvarcz nemcsak oktatási kérdésekben vitatkozott Eötvössel, hanem a válaszfelirati vitán, valamint a bíróságok és a köztörvényhatóságok rendezésének kérdésében is. KN 1869–1872: I. 287., 291., II. 120–122., 125–126., IV. 224., IX. 400–404., X. 172–175.

¹⁷ 1868. december 7-i levele Eötvös Lorándnak. Eötvös 1976b: 572.

¹⁸ Eötvös 1976a: 425–503. A törvénytervezetek megvitatására kiküldött parlamenti bizottságba Schvarcz Gyulát is beválasztották. KN 1869–1872: VIII. 99., 101.

Nem teljesültek Eötvös várákozásai a községi iskolák szerveződésében sem. Ebben a finanszírozásnak is szerepe volt, ugyanis a bizottsági módosítás megengedte, hogy az egyházi iskolaadó összege levonható legyen a községi iskolaadóból, miáltal az egyházi iskolák is közjövödelmekhez jutottak. Az idő Schvarcz aggályait igazolta. A községek saját erejükből kevés iskolát alapítottak, s az állam is csak az iskolakötelezettség teljesítését, a felekezeti iskolák korszerűsítésének, bővítésének kikényszerítését tartotta feladatának, amihez államsegélyt is biztosított. Inkább a városokban szorgalmazta a felekezeti iskolák községivé alakítását, később pedig elkezdte a községi iskolák államosítását, illetve saját iskolaállítási programja kibontakoztatását. A korszakban jelentősen bővült a népiskolai infrastruktúra, de a felekezeti iskolák túlsúlyukat végig megőrizték. A középfokú oktatásban nagyobb állami intézményalapítás bontakozott ki, aminek eredményeként egyes szegmensekben a felekezeti túlsúlyt sikerült megtörni.¹⁹

A korszak egészét tekintve már inkább megvalósultak Eötvös elképzelései. Gyakran hangoztatta, hogy a kor általános tendenciájának a liberális jog- és esélyegyenlőség érvényesülésének, a politikai jogok bővítésének a műveltség terjedése teremti meg feltételeit, ezért is tulajdonított kiemelt fontosságot a népoktatásnak. Az iskolai intézményrendszer fejlesztésétől Schvarcz egyenesen demokratizáló hatást várt, a szociális hátrányok felszámolását, ezért volt türelmetlenebb, s ezért ösztönözte az államot gyorsabb átalakulást előmozdító lépésekre, mert pótolnia, serkentenie kellett a társadalom kollektív elköteleződését, felelősségvállalását.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

R 90. Az 1526 utáni gyűjtemény. Kossuth gyűjtemény. Kossuth Lajos iratainak időrendi része.

KN 1865–1868: Az 1865-dik évi deczember 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Pest.

KN 1869–1872: Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Pest.

Új Korszak 1865–1866, 1868.

¹⁹ Eötvös tervezeteire és a dualizmus kori oktatás fejlődésére Köte 1975: 52–130.; Felkai 1979: 197–211., 218–242.; Mann 1982: 68–121.; Felkai 1983: 33–70., 103–157.; Vörös 1989.; Mann 1993.; Nagy 2005: 11–55., 60–107., 136–160.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Antall József 1985: A Politikai Hetilap (1865–1866). In: *A magyar sajtó története. II/1. 1848–1867.* (Szerk. Kosáry Domokos – Németh G. Béla) Bp., 592–610.
- Cieger András 2008: *Lónyay Menyhért 1822–1884. Szerepek – programok – konfliktusok.* Bp.
- Deák Ágnes 1986: A szabadság és egyenlőség fogalmának értelmezése Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra című művében. *Aetas* (1.) 1–2. 65–90.
- Eötvös József 1976a: *Kultúra és nevelés.* (Szerk. Mezei Márta) Bp.
- Eötvös József 1976b: *Levelek.* (Szerk. Oltványi Ambrus) Bp.
- Eötvös József 1977: *Vallomások és gondolatok.* (Szerk. Bényei Miklós) Bp.
- Eötvös József 1981: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra.* I–II. Bp.
- Felkai László 1979: *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége.* Bp.
- Felkai László 1983: *Neveléstörténeti dolgozatok a dualizmus koráról.* Bp.
- Gángó Gábor 2006: *Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika.* Bp.
- Gergely András 1985: Eötvös korszerűtlen koreszméi. *Új Forrás* (17.) 1. 33–38.
- Kiss Csilla 2008: *A szabadságeszme Magyarországon a XIX. század közepén európai kontextusban.* Szombathely – Kőszeg.
- Köte Sándor 1975: *Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849–1918).* Bp.
- Mann Miklós 1982: *Trefort Ágoston élete és működése.* Bp.
- Mann Miklós 1993: *Kultúrpolitikusok a dualizmus korában.* Bp.
- Miru György (vál., s. a. r., ...) 2000: *Schvarcz Gyula.* Bp.
- Nagy Péter Tibor 2005: Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban 1867–1945. *Iskolakultúra* (15.) 6–7. 3–229.
- [Schvarcz Gyula] Szent-Katolna 1865: *Magyar író külföldön.* I–II. Pest.
- Schvarcz Gyula 1866: *Két röpirat a közoktatás körül Schvarcz Gyulától.* Pest.
- Schvarcz Gyula 1869: *A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon.* Pest.
- Sötér István 1967: *Eötvös József.* Bp.
- Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet.* Bp.
- Veliky János 2009: Koreszmék vezérelte politikai pálya – Eötvös József társadalmi szerepkörei a változó XIX. században. In: Veliky János: *A változások kora. Polgári szerepkörök és változáskoncepciók a reformkor második évtizedében.* Bp., 205–234.
- Vörös Károly 1989: Az oktatásügy reformja. *Magyar Tudomány* (34.) 10–11. 889–902.

Miskolczi Ambrus

II. JÓZSEF REFORMPOLITIKÁJÁRÓL TÖBB MEGKÖZELÍTÉSBEN

II. József pontosan – óraműként – működő gépezetet akart teremteni, olyan államot, amelynek nincsenek eltérő berendezkedésű tartományai, hanem egységes egész, élén a legodaadóbb hivatalnokkal, a hivatalnokok hivatalnokával: a császárral, aki jó példával jár elől, és mindenki odaadón követi. Az odaadás mértékét az érdek határozta meg. Az egyéni és közösségi érdekek azonban rendkívül változatosak, eltérőek, egymással ellentétesek voltak. II. József viszont mindenben felfokozta az érdekérvényesítés igényét, mert radikális változtatások távlatát villantotta fel. És tette ezt elhivatottságra és önhittségre valló magabiztossággal és tapintatlansággal. Önfeledten élt vissza saját helyzetével. Ezt a helyzetet a történelem teremtette. A helyzetet Norbert Elias királymechanizmusként jellemezte. Lényege: „bármely gazdagon tagolt társadalomban akkor érkezik el az erős központi hatalom órája, amikor a legfontosabb funkcionális csoportok értékambivalenciája olyan nagy, társadalmi súlyuk pedig annyira egyforma lesz, hogy sem döntő kompromisszumra nem tudnak jutni egymással, sem mindent eldöntő harcra, amely az egyikük győzelmével végződné.”¹ Az angol királyok abszolutizmusa és azok kudarca is erre példa, végül az alkotmányos királyság intézményezésével sikerült kiemelkedni a polgárháborús helyzetből.

Így lett Nagy-Britannia a felvilágosodás híveinek mintaállama, miközben a kontinensen beköszöntött az abszolutizmusok virágkora. A legharciasabb értelmiségiek is az uralkodóktól várták a felvilágosodás értékeinek megfelelő új világ megteremtését. Szellemi fölényük tudatában adtak tanácsokat az uralkodóknak, valójában ezeknek a kirakatpolitikájához asszisztáltak. Franciaországban „a napkirály” uralma után az abszolutizmus szétkorhadt, már az 1760-as években jósolgatták a robbanást, ami 1789-ben be is következett. Közben máshol több „Nagy” abszolutista uralkodó írta be nevét a történelembe. Nagy Péter cár után Nagy Katalin cárnő az, aki tovább terjesztette

¹ Elias 2004: I. 413.

birodalma határait. Nagy Frigyes hadművészetével kápráztatta el korát. II. József is lehetett volna Nagy József, próbálták is ráaggatni a Nagy jelzőt, de nem ragadt rá. Viszont politikája jozefinizmus néven vonult be a történelembe.² Hogy ennek mi a lényege, arról sokat lehetett és lehet még vitatkozni. Van, aki egyházpolitikájára szűkíti a jozefinizmus fogalmát, van, aki politikájának egészét érti alatta. A császár egyénisége az alfája és omegája az egésznek. Mély filantropikus meggyőződés és cinikus pragmatizmus jellemzi. Amikor Mária Terézia nyomába lépett, büszkén nyilatkozta ki: „A filozófiát tettem meg birodalmam törvényhozójának.” Nagy Frigyes pedig rá is gondolt, amikor – Platón filozófus állameszményét megfricskázva – így szellemeskedett: „Ha én egy tartományt keményen meg akarnék büntetni, akkor egy filozófussal kormányoztatnám.”³ Ezt igazolta a 20. századi történelem is. De József uralma is. A császár legfeljebb úgy vett revánsot az evangélikus királyon, aki birodalmát éppen születésekor csonkította meg, hogy Debrecenben elmondta a reformátusoknak, hogy ha nem lenne katolikus, akkor inkább református lenne, mintsem lutheránus, mert ez a felekezet neki stupiditásnak tűnik.⁴

Stupiditásnak tarthatta a társadalmi szerződést is. De míg Nagy Frigyes elismerte a társadalmi szerződést,⁵ és lemondott a *Kabinettsjustiz* gyakorlatáról, arról, hogy beleszóljon az igazságszolgáltatás menetébe, József a régi legitimációval élve racionális diktatúrát gyakorolt, és uralma alatt, ha valakit államelleni vétség miatt jelentettek fel, akkor nagyon rosszul járt, börtön, száműzetés, degradálás lett az osztályrésze, holott nem volt semmi bizonyíték.⁶ Az állampolitikát diktáló „filozófia” ugyanis könyörtelen pragmatizmussal összefonódó dogmatizmus. Ezt diktálta a birodalomépítő logika. Míg Mária Terézia sírva fakadt Lengyelország felosztásakor, József örült az ölükbe hulló zsákmánynak. Az emberi jogokat oly lelkesen képviselő francia filozófusok sem tiltakoztak, mert fontosabbnak tartották a cárnő kegyeit, és abban a szerepben tetszelegtek, hogy az emberiség érdekeit szolgálják, ha tanácsokat adnak a cárnőnek, aki csak propagandacélokra használta őket. A nagypolitika alakítói az erőegyensúlyt mérlegelték, és ennek megfelelően csereberélték a tartományokat.⁷ Közben

² Beales 1987: 429.; Gutkas 1989: 459.

³ Schuselka 1846: 246.

⁴ EKK, Ga 131/a/2. k. Sinai Miklós szerint József így érvelt: „Si ego convictus non essem de veritate fidei romano-catholicae, et mihi alterutra ex religione reformata et lutherana eligenda esset, mallem eligere reformatam, nam in isto lutheranismo aliquam stupiditatem videor mihi videre.”

⁵ Beales 2009: 40.

⁶ Bernard 1979: 94–97.

⁷ Bérenger 2007: 160.

ott bujkált a fejekben a hátsó gondolat: József császár a nyugat-római birodalom megújítására törekszik, Katalin cárnő a kelet-római örökséget akarja megújítani.⁸

Van valami felemelő abban, ahogy József reggel olykor talán valóban imígyen fohászkodott: „Végzetetlen és megismerhetetlen Lélek, aki a parasztot és a Királyt egy matériából formáltad, akinek tekintete előtt az emberi hatalom szinte úgy eltűnik, mint a por, hálákat adok tenéked szívemből, hogy énnékem a te napodnak fényét látnom ismét megengedted.” Aztán: „Világosítsd meg az én főembereimnek és tanácsosimnak szíveket: hogy az igazság helyett hazugságot ne adjanak előmbe, hogy a magok hasznokat a közjónál feljebb ne becsüljék, és az ő vállaikkal engemet a nagy teréhnek hordozásában segítsenek.”⁹ Csak talán fohászkodhatott így, mert imádságos könyve apokrif, mégis megnyilatkozásaiból össze lehetne vágni valami hasonlót. Az érem másik oldala, hogy az 1760-as években „Álmodozások” címmel olyan államfilozófiát vetett papírra, amelynek olvastán öccse, Lipót megrettent, megrettentette a logikátlanság és a könyörtelen despotizmus igénye, hogy aztán egyre jobban féljen bátyja kémeitől.¹⁰ Jellemző, hogy csak 1980-ban közzétették először az önleplező szöveget.¹¹ (Amikor Marczali Henrik a maga József-monográfiáját írta, akkor még a bécsi levéltár igazgatója „nagyon erős hangja miatt” nem tartotta „közölhetőnek.”¹²) „Megalázni és elszegényíteni a nagyokat” – tűzte ki célként az álmodozó József, mert úgy vélte, hogy így az állam szolgálatára kényszerítheti őket. És ez a szándék hol erősebben, hol gyengébben végigvonult egész politikáján.¹³ Miután átvette a Monarchia vezetését, néhány év múlva hivatalnokait is híres „pásztorlevelével”, azaz intelmeivel sértő módon oktatta ki, mert úgy érezte, és nem tagadta, hivatalnokai bólogatnak, de utasításait szabotálják. Szívesen szervezte át a hivatalokat, ugyanakkor hivatalnokait nem szívesen cserélte le. Bízott saját hatalmának mindenhatóságában, bízott célkitűzéseinek ésszerűségében, abban a tudatban járt el, hogy nincs a közjóhoz vezető másik út. A nyomorúságos paraszti sor iránti részvét nemcsak emberbarátsággal és józan társadalompolitikával társult, hanem a nemesség paraszti tömegekkel való megzsarolásának gyakorlatával. „Ha a paraszt nem akar, mind oda vagyunk” – fakadt ki a cseh-osztrák főkancellárnak, gróf Choteknek,¹⁴

⁸ Marczali 1881–1888: III. 16–17.

⁹ József Császár Imádságos Könyve. 1787: 5–6.

¹⁰ Wandruszka 1963: 329.; Beales 2009: 371.

¹¹ Beales 1980: 156.

¹² Marczali 1881–1888: II. 57.

¹³ Beales 1987: 488.; Beales 2009: 364.

¹⁴ Idézi forrás jelzése nélkül Marczali 1881–1888: III. 240. Viszont szó szerint megtalálható az idézet egy kétes hitelű propagandisztikus írásban: *Beytrag zur Charakteristik und Regierungs-Geschichte der Kaiser II. Leopold II. und Franz II.* Paris, bey Deserrieres im 8ten Jahre der französischen Republik. 41.

tehát egy olyanvalakinek, aki azokhoz tartozott, akiknek a megalázását korábban programként vallotta.

Legkiválóbb magyar főhivatalnokai is arisztokraták voltak. És szinte mind szembefordultak vele. Nagyságára jellemző, hogy tűrte az ellenvéleményt, viszont toleranciájának másik arca könnyörtelen tapintatlansága. Sértő és gunyoros megjegyzésekkel vetette el az ellenvéleményt. Végül a „feudális” függésben élő parasztság is szembefordult vele, hiszen a szabad költözés engedélyezése, a jobbágy szó eltörlése és felváltása a kolonussal nem változtatott a lényegen, nem kapott földtulajdont, a földesúr földjén kellett továbbra is robotolnia saját földje használatáért. József csak szabályozta a földesúr-paraszt viszonyt, és a robot megváltása távlati cél maradt. A mindeddig adómentes nemesség adó alá vetése csak tetszhetett a parasztnak, de az új adórendszer terve: a föld tiszta jövedelmének megadóztatása, már kevésbé.

József szembefordult saját világával, az pedig vele. Bár élete végén lelkileg megroppant, volt lelkiereje ahhoz, hogy visszavonja rendelkezéseit három kivétellel. Az első a vallási türelmi rendelet, a második a szabad költözést bevezető rendelet, a harmadik a plébánia-szabályozás, aminek célja az egyházi társadalmi közszolgálat biztosítása volt. A monarchia fennmaradásának érdekében le kellett mondani minden más radikális változtatásról. És így humanitarizmusával tette magát jellegzetessé és emlékezetessé. Ugyanakkor ez „a szörnyű génusz”, aki egyben „talán az európai történelem legteljesebb zsarnoka”,¹⁵ – legújabb francia életrajzírója szerint – következetesen igyekezett szétverni azokat a társadalmi és politikai alapokat, amelyek a Habsburg Monarchia számára lehetővé tették, hogy minden válságból ki tudjon emelkedni.¹⁶ A felvilágosult abszolutizmus reformpolitikáját nem ő érvényesítette, az államrezon diktálta azt, és a felvilágosodással nem rokonszenvező Mária Terézia uralma alatt is érvényesült már, méghozzá a vallásosság jegyében is.

Amikor a királynő a jobbágyszolgáltatások szabályozásának szükségességét hangsúlyozta, a közjó szolgálatának kiemelése mellett azt is szóvá tette, hogy nem akar „elkárhozni egy pár mágnás és nemes miatt.”¹⁷ József viszont földi mennyországot akart, és nem mérlegelte az érdekek egyeztetésének lehetőségét. Mint Nagy Frigyes mondta, a császár mindjárt a második lépést teszi meg, mielőtt az első megtette volna.¹⁸ Kazinczy a nyilvánosságnak szánt *Pályám emlékezetében* József nagyságát és szándékait is magasztalta, de keserűen jellemezte: „Nagy ember volt, de szerencsétlen

¹⁵ Macartney 1969: 119.

¹⁶ Bérenger 2007: 125.

¹⁷ Marczali 1898: 300.

¹⁸ Hajnal 1988: 544.

uralkodó.”¹⁹ Elhallgatta, hogy mi miatt is volt szerencsétlen. De magának – és nem a nyilvánosságnak szánt elmélkedéseiben – megjegyezte: „Józsefnek is az a szerencsétlensége volt, ami sok nagy embereknek, hogy inkább nézetteték nagynak azok által, akik őtet ritkán látták, mint akik mindennap vagy gyakran. Sokszor volt ellenkezésben magával.” Így aztán: „A József felvilágosodottsága hadnagyocskai felvilágosodás volt, s igen gyakran csak pajzanság.”²⁰

Valójában, önmegsemmisítő önkényuralom, amelynek heroikus gesztusait dicsfénnel övezte az a történelmi emlékezet, amely a felvilágosodás eszményeit éltette, és József is gyakran azokra hivatkozott. Grenville, angol külügyér immár Napóleonnal a világ nyakán, úgy látta, hogy József császár volt „kora első jakobinusa.”²¹ Kétségtelen, hogy miközben „ügyetlenségeivel, tapintatlanságaival, centralizmusával, és nem utolsósorban reformjaival túlerővel rendelkező koalíciót hívott életre”, és „a felvilágosodást is ad absurdum vitte”, a Habsburg Monarchia sorsát meghatározó eszméket és tényeket teremtett.²² A Habsburgok parasztpolitikája és a belső szabadkereskedelem biztosítása miatt a Monarchia még előbbre járt, mint a korabeli Franciaország és a német államok.²³ József pedig élete végén olyasmit is mondott, hogy a francia forradalom csak az ő tízéves erőfeszítéseit plagizálta,²⁴ de csak a lényegről feledkezett el, arról, hogy a meglévő képviseleti alkotmányosságot lábbal tiporta. Igaz, szinte valamennyi reformeszméje fellelhető a francia filozófiai irodalomban, nem filozofált, de gyakran hivatkozott a tolerancia és a humanitás eszményére és követelményére.²⁵ De anyjának is igaza volt, úgy viselkedett, mint „a szellem kokottja.”²⁶ És okkal lehetett elmondani róla, hogy egymaga volt a konvent.²⁷

Tudjuk, a forradalom gyermekei felfalták egymást a konventben is. II. József esetében saját jelleme volt az ő hübrisze.²⁸ Annál is inkább, mert amikor kicsit megjátszotta magát, már-már megható realizmussal a társadalmi szerződés szellemében tudott nyilatkozni, paradox módon a cári autokráciára predesztinált Pál főhercegnek:

¹⁹ Kazinczy 1960: 114.

²⁰ MTAK Kt, K 605. Kazinczy Ferenc szabadkőműves iratai. 57.

²¹ Dickson 1987: 254.

²² Aretin 1985: 524.

²³ Good 1984: 35.

²⁴ Wehler 1989: 350.

²⁵ Hantsch 1953: 224–225.

²⁶ Rieser 1963: 62.

²⁷ Taylor 1990: 20.

²⁸ Beales 2009: 668–672.

„Ritkán lehet az egyének boldogságával úgy foglalkozni, hogy ne zavarnánk meg gyakran az egészséget, és úgy tűnik, hogy a nemzet szellemére és jellemére, valamint az állam topográfiai helyzetére alapozott jó törvények és berendezkedés alatt minden egyénnek meg kell találnia a boldogságát az ő államában, ha jó szellemű és meg akarja ragadni az eszközöket, az uralkodó a törvények támasza lévén és oltalmazója minden erőszaktól, olyan, aki csak és kizárólag így adminisztrálja a legkisebb dolgot is, amit alattvalói rábíztak.”

Valójában szélsőséges racionalizmussal az államot gépezetnek tekintette, annak polgárait valamiféle alkatrészeknek – és magát is. Idézett – 1781-es – levelében ezt sem titkolta: „egyike vagyok azoknak a marionetteknek, akiket a gondviselés anélkül, hogy választhattam vagy akartam volna, arra a helyre tett, amelyet most elfoglalok”, és aztán „lehull a függöny, eljátszom a bohózatot, mint valamennyi elődöm.”²⁹ A sors vagy a gondviselés iróniája, hogy II. József akkor járt el a Pál főhercegnek írt állambölcseesség szellemében, amikor a függöny lehullott. Közben pedig tisztában volt a realitásokkal is, meg is vallotta: „A Monarchia valamennyi tartománya egyetlen egészet alkot, véget kell vetni mindannak versengésnek és előítéletnek, amelyek tartomány és tartomány, nemzet és nemzet, sőt még a különböző hivatalok vezetői között is oly sok meddő viszályhoz vezetnek.”³⁰ Végül sikerült elérnie, hogy szinte valamennyit maga ellen fordította vagy teljességgel elidegenítette.

FORRÁSOK

Beytrag zur Charakteristik und Regierungs-Geschichte der Kaiser II. Leopold II. und Franz II.

Paris, bey Deserrieres im 8ten Jahre der französischen Republik. 41.

Egyetemi Könyvtár Kézirattára (EKK)

Ga 131/a/2. k. Sinai Miklós levele a püspöknek (1770. jún. 10.)

József Császár Imádságos Könyve. 1787. Posony.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár (MTAK Kt)

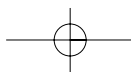
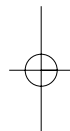
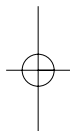
K 605. Kazinczy Ferenc szabadkőműves iratai. 57.

²⁹ Beer – Fiedler 1901: 392.

³⁰ Bright 1970: 133.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aretin, Karl Otmar Freiherr von 1985: Der Josephinismus und das Problem des katholischen aufgeklärten Absolutismus. In: Plaschka, Richard Georg et al. (Red.-Komitee): *Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II. Internationales Symposium in Wien 20–23. Oktober 1980. I.* Wien.
- Beales, Derek 1980: Joseph II's „Rêveries.” In: *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchives*. 33. Innsbruck–Wien–Bozen. 142–160.
- Beales, Derek 1987: *Joseph II. 1. In the shadow of Maria Theresia. 1741–1780.* Cambridge.
- Beales, Derek 2009: *Joseph II. 2. Against the world. 1780–1790.* Cambridge.
- Beer, Adolf – Fiedler, Joseph 1901: *Joseph II. und Graf Ludwig Cobenzl II.* Wien.
- Bérenger, Jean 2007: *Joseph II.* Paris.
- Bernard, Paul P.: *The Limits of Enlightenment. Joseph II and the law.* Urbana–Chicago–London.
- Bright, James-Franck 1970: *Joseph II.* Washington–London.
- Dickson, P. G. M. 1987: *Finance and Government under Maria Theresia 1740–1780. I. Society and Government.* Oxford.
- Elias, Norbert 2004: *A civilizáció folyamata.* Bp.
- Good, David F. 1984: *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914.* Berkeley–Los Angeles–London.
- Gutkas, Karl 1989: *Kaiser Joseph II.* Wien–Darmstadt.
- Hajnal István 1988: *Az újkor története.* Bp.
- Hantsch, Hugo 1953: *Die Geschichte Österreichs.* II. Graz–Wien–Köln.
- Kazinczy Ferenc 1960: *Válogatott művei.* I. (Szerk. Szauder József) Bp.
- Macartney, C. A. 1969: *The Habsburg Empire 1790–1918.* London.
- Marczali Henrik 1881–1888: *Magyarország története II. József korában.* I–III. Bp.
- Marczali Henrik 1898: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig. A magyar nemzet története.* VIII. Bp.
- Rieser, Herbert 1963: *Der Geist des Josephinismus.* Wien.
- Schuselka, Franz 1846: *Briefe Josefs des Zweiten.* Leipzig.
- Taylor, A. J. P. 1990: *The Habsburg Monarchy 1809–1918.* London.
- Wandruszka, Adam 1963: *Leopold. II. Erzherzog von Österreich, Großherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser. 1. 1747–1780.* Wien.
- Wehler, Hans-Ulrich 1989: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte.* I. München.

Pajkossy Gábor

KÖLCSEY ÍRÁSAI WESSELÉNYI VÉDELMEBEN

A korábbi, lezárt Kölcsey-összkiadások közül Toldy Ferenc, Angyal Dávid, illetve Szauder József és Szauder Józsefné kiadása tartalmazott, „B. Wesselényi Miklós védelme” címmel, dokumentumot.¹ Toldy, 1861-ben, Kölcsey – mint azóta már tudjuk – 1838 júniusában–júliusában keletkezett, hat fejezetre tagolt jegyzeteit közölte. Ezek túlnyomó részt bekerültek a báró – alább említendő – végleges védőiratába is. A következő összkiadás, éppen negyedszázaddal később, ugyanezen cím alatt már egy másik szöveget tartalmazott. Miután Jakab Elek 1876-ban megjelentette Wesselényi perének teljes (illetve közel teljes) anyagát, s úgy vélekedett, hogy az ott található védőirat az a Kölcseytől származó „kimerítő alkotás”, amelynek a Toldy-féle szöveg csupán „mintegy embriója”,² Angyal Dávid már ezt a Jegyzetekhez képest több mint háromszor akkora, több mint 15 ív terjedelmű szöveget vette fel az általa szerkesztett harmadik összkiadásba. Szauder József és Szauder Józsefné, 1960-ban, ugyanezt a szöveget közölte. Az immár ötödik összkiadás megjelenését követően azután Barta István bizonyította, hogy az Angyal, majd Szauderék által hozott szöveg, abban a formában, ahogyan az fennmaradt, 1838 októbere után keletkezett, azaz semmiképpen sem lehet Kölcsey alkotása, véglegesítője pedig Wesselényi védőügyvédje, Benyovszky Péter (vagy mint Wesselényi monográfusa, Trócsányi Zsolt hangsúlyozta, maga a báró) volt.³

Jelen sorok szerzője, a hatodik – egyben kritikai igényű – összkiadáson dolgozó munkacsoport tagjaként, azt a feladatot kapta, hogy Kölcseynek Wesselényi – elvbarátja és szívbéli jóbarátja – védelmében megfogalmazott iratait rendezze sajtó alá.⁴ Kölcsey az elsők között ismerte fel annak jelentőségét és következményeit, hogy a bárót Szatmár vármegye 1834. december 9-i közgyűlésén elmondott, a kormányt bíráló

¹ Kölcsey 1860–1861: VIII. 3–112., 294.; Kölcsey 1886–1887: VIII. 3–453.; Kölcsey 1960: II. 631–1018.

² Jakab 1876: I. 108–313., 2–4. (Jakab a derekas védelem szerzőségéről).

³ Pajkossy 2000. (Barta, Szauder és Trócsányi vitacikkeinek felsorolásával)

⁴ A munkacsoport az 1990-es évek elején jött létre, a kritikai kiadás keretében 1998 óta eddig tíz kötet jelent meg – a Levelezés II. és III. kötetének lektora Gergely András volt.

felszólalásáért a Királyi Táblán hűtlenségi perbe fogták. „Közhelyen [azaz rendi fórumon] szabadon szólhatni: constitutionalis jog; s ha valaki e joggal visszaélt, nincs más bírása azon gyűlésen kívül, melyet a visszaéléssel megsértett.” – írta annak a Péchy Lászlónak, aki közvetve, akaratlanul is szerepet játszott a báró perbefogásában. – „Míg a bíróság a gyűlés birtokában marad: addig az csak a féketlenséget korlátozhatja. De ha a gyűlésen kívül más bíróság is beleszólhat a dologban: akkor nem többé a féketlenség, de a szólásszabadság ellen vettetik gát. Ki fog közgyűlésen, vagy diétán merész szavakat mondani, bár igazságos ügyben is, ha a távolban tömlöc és pallos mutattatik?”⁵ Kölcseyt – a „haza és haladás” ügye iránti elkötelezettsége, a bécsi politika 1835 első hónapjaiban kibontakozó fordulata miatt érzett aggodalma, a báróhoz fűződő barátsága, végül azon (szövegszerűen nem dokumentálható, ám okkal feltételezhető) lelkipurdalás-féle mellett, hogy Wesselényit annak nyomán fogták perbe, hogy hívására, saját megyéjében lépett fel közgyűlésen – a szólásszabadság ügyében vallott felfogása is arra készítette, hogy teljes aktivitással vegyen részt a báró védelmében.

Kölcsey tevékenységét a következőképpen foglalhatjuk össze. 1835 tavaszán tanúvallomást tett Wesselényi mellett, majd az év folyamán két ízben is közreműködött abban, hogy Szatmár kedvező állásfoglalást fogadjon el a vádlott ügyében: júliusban a megye a szólásszabadság ügyének pártolására szólította fel országgyűlési követeit, majd decemberben feliratot intézett az uralkodóhoz.⁶ 1837 végén megyei iratokat szerzett be a bárónak. 1838 elejétől pedig, a korábbi vizsgálathoz képest jóval aktívabb szerepet játszva, tanúvallomásokat tett és részt vett a báró számára kedvező tanúvallomások összegyűjtésében is. 1838 júniusában–júliusában kidolgozta a derekas védelem egyes fejezeteit (amelyeket „jegyzeteknek” nevezett), végül augusztus második hetében, a szó szoros értelmében éjt nappallá téve, Wesselényivel közösen kialakították a védőirat azon formáját, amelyet – akkor még – a báró is véglegesnek tekintett. A költő-politikus tevékenységéről átfogó képet nyújt 1835 és 1838 közötti levelezése, amelyet a készülő kritikai kiadás „Levelezés” c. alsorozata előkészületben lévő IV. és V. kötete tartalmaz majd. Ami Kölcsey a báró védelmében létrejött írásait illeti: az 1835 tavaszán kelt tanúvallomás szövegét nem ismerjük; a pótutasítás, a vármegye említett felirata és az ügyben a többi vármegyéhez intézett körirata a „Megyei iratok” című kötetében kap helyet, jelen kötet pedig, időrendben, összesen tíz, 1838 márciusa és augusztusa között keletkezett Kölcsey-dokumentumot fog közölni.

⁵ Kölcsey – Péchy Lászlónak, 1835. márc. 16. Kölcsey 1960: III. 711.

⁶ Az iratok, másolatból, közölve: Jakab 1876: II. 261–264.; az utóbbi kettő, Kölcsey sk. fogalmazványai alapján, közölve: Kiss – Csorba 2003: 124–126. is.

A kötetben hozzuk Kölcsey 1838 márciusa és augusztusa között tett öt tanúvallomását, amelyeket Wesselényi, illetve védőügyvédje a védőirat mellékleteként mint bizonyítékot a perbe iktatott. Közzöljük – a „Befejezés” kivételével – a Toldy által kiadott, összesen közel öt szerzői ív terjedelmű jegyzeteket (Jegyzet, ha W. porében kifogásokkal élni, lehet-e?; Jegyzetek azokról, miknek mondásával W. vádoltatik; Jegyzetek W.-nek beszédbeli intenciójáról; Jegyzet azokra, mikkel (a kérdéses beszéden kívül) W. vádoltatik, s főleg a kir. fiscus utolsó replicájára; Jegyzet a k. fiscus azon állításáról, hogy a hűtelenségnek nem csak tettleges feltámadásban van helye). Végül hozzuk a védőirat mindeddig kiadatlan első, még Kölcsey életében keletkezett változatát, közel 10 szerzői ív terjedelemben (és ennek részeként hozzuk – mert ekkor keletkezett – a „Befejezést” is). E változat tehát Kölcsey és Wesselényi közös alkotása – egyben a költő utolsó munkája –, egyszersmind ebben materializálódott a legteljesebben Kölcsey közreműködése a báró védőiratának elkészültében. Valamennyi itt közölt iratot Kölcsey Wesselényi kérésére, a vele kötött megállapodás keretében, magánszemélyként, barátként – azaz nem megyei főjegyzőként, illetve védőügyvédként – fogalmazta meg, illetve megfogalmazásukban mint ilyen vállalt részt. A korábbi szakirodalomban, amely a jelenleginél szűkebb forrásbázisra támaszkodott, vissza-visszatért az az állítás, hogy Kölcsey már 1837 őszén is dolgozott volna a védőiraton. A fennmaradt dokumentumok alapján megállapítható, hogy a költő-politikus 1838 márciusában kapcsolódott be a Wesselényi mellett szóló tanúvallomások – ekkor meginduló – gyűjtésébe, a védőirat kidolgozásába pedig mintegy három hónappal később, igaz, ekkor annál intenzívebben.

A báró perbeli védekezésével kapcsolatban 1837 októberében két ízben is, majd december elején is megkereste Kölcseyt, megyei iratok beszerzését kérve.⁷ Jelezte egyúttal, tanúvallomásokat kíván gyűjteni egyrészt annak bizonyítására, hogy a Fiskus (Hollós József jogügy-igazgatósági ügyész) 1835 elején törvénytelenül beavatkozott a szatmári beszédre irányuló vizsgálatba, befolyásolta a tanúkat, s hogy e tanúk egyrésze irányában elfogult, másrészt pedig annak igazolására, hogy beszéde nem volt lázító. Megküldte a kérdőpontok tervezetét (az ún. *deutrumot* vagy *utrumot*), a vizsgálat elvégzésére Darvay Ferenc főszolgabírórt kérte fel. Kölcsey a szintén megkérdezett Eötvös Mihállyal (az 1835-ös vizsgálat lefolytatójával) együtt a tervezett utrumot „célirányosnak” tartotta, kérte azonban a bárót, a „küldendő compulsorium [*mandatum compulsorium*, azaz a személynök által kiállított vallató parancs] amennyire lehet, generale legyen, azaz a kérdő pontok szorosan ne határoztassanak meg, hogy adandó

⁷ Wesselényi – Kölcseyhez, 1837. okt. 5. RGy SzT: XV:86.; Uő – Kölcseyhez, 1837. dec. 3. RGy SzT: XV:96., Kölcsey 1990: 270–271.

alkalommal az eskető a körülményekhez képest apró változást tehessen.”⁸ Wesselényi 1838. február 5-én küldte el a parancsot „kívánság szerint stilizálva”; felhatalmazta Kölcseyeket: „[a] küldött kérdőpontokhoz még tehettek, mit jónak láttok”, főleg annak bizonyítására, hogy sem akkor, sem máskor nem lázított, végül kifejezetten megkérte Kölcseyt a 6. kérdőpont újrafogalmazására.⁹ A *deutrum* pontjait – a tanúvallatást óhajtó fél kérelme alapján a parancsot kiállító szerv (jelen esetben tehát a személynök) határozta meg, „a kihallgatásnál attól eltérni nem volt szabad” – írta a későfeudáliskori Curia történetének mindmáig legkiválóbb ismerője, hozzátette azonban, hogy az „a gyakorlatban előfordult.”¹⁰ Mint öt hónappal későbbi leveléből kiderül, Kölcsey „az új vallató pontokat újra [dolgozta]” – azaz a második, Darvay-féle vizsgálat kérdőpontjainak végső formáját ő alakította ki.¹¹ Wesselényi továbbá tanúvallomások beszerzését kérte arra vonatkozóan is, hogy, a Fiskus vádaskodásával szemben, nem állt kapcsolatban az „országgyűlési ifjakkal”, illetve „azon kaszinói egyesülettel” (a Társalkodási Egyesülettel). A vizsgálat során feltett kérdés megfogalmazása, helyesen, különbséget tett „némely ifjak” és „a pozsonyi ifjak casinói társasága” között, továbbá annak kimutatására irányult, hogy az ifjúság előbb küldte el üdvözlő iratát a kolozsvári országgyűlésen tartózkodó Wesselényinek, mint hogy az egyesület megalakult volna, azt valószínűsíti, hogy e kérdőpontot is Kölcsey fogalmazta meg, aki, szemben Wesselényivel, első kézből származó információkkal rendelkezett.¹²

A tanúkihallgatások 1838. március elején indultak meg, és június–júliusban fejeződtek be. Kölcsey március 22-én tette meg első két vallomását, három nap múlva pedig írnokával, Pap Endrével küldte fel a bárónak az addig összegyűlt vallomásokat. Wesselényi beszédére vonatkozóan végül összesen 47 tanúvallomás gyűlt össze, a báró és az országgyűlési ifjak kapcsolatára kilenc. A Fiskus vizsgálatát és az 1834. decemberi gyűlést megelőző „factiót” illetőleg azonban, mint Kölcsey március 25-én elpanaszolta, „semmit kivilágosítani nem lehetett”: noha köztudomású dolgokról volt szó, mindössze hat tanúvallomást sikerült összegyűjteni. Kölcsey, aki a Fiskus vizsgálata

⁸ Kölcsey – Wesselényinek, 1837. dec. 14. Kölcsey 1990: 271–272. – Az idézeteket – a nem meghonosodott latin szavak kivételével – a mai helyesírási szabályok szerint közöljük.

⁹ Wesselényi – Kölcseynek, 1838. febr. 5. Kölcsey 1990: 284–287.

¹⁰ Varga 1974: 226–227.

¹¹ Kölcsey – Wesselényinek, 1838. júl. 11. Kölcsey 1960: III. 831–832. (A levélben a 4. és 6. pontról van szó.)

¹² Jakab 1876: II. 214. Kölcsey szerint az emlékiratot „1834-ik évi júniusban vagy júliusban” (valójában június elején) készítették, a „Casino összeállításának kezdete” augusztus közepe (az első, alakuló ülést július 14-én tartották). Kölcsey 2002: 65., 279., 309–310.

idején, 1835. január végén, február elején Pozsonyban tartózkodott, erre vonatkozóan nem tett vallomást.¹³

A védőirat keletkezéstörténetét vizsgálva a Királyi Tábla 1838. január 16-án hozott ún. közbeszóló ítéletéhez kell visszamennünk. Eszerint kifogásokkal hűtlenségi perben védekezni nem lehet, a Fiskus által előterjesztett bizonyítékok terhelőek, s az ítélet felszólította Wesselényit „derék védelme”, azaz érdemi védekezése benyújtására.¹⁴ Wesselényi az ítéletet törvényellenesnek tartotta (a Tábla több mint két és fél éven keresztül ténylegesen megengedte a kifogásokkal történő védekezést!), és kezdetben az volt az álláspontja, ilyen körülmények között egyáltalán nem védekezik. Pesten aztán „számtalan intés, tanács, kérés” érte. Bécs felé húzó barátai ismét folyamodvány benyújtását tanácsolták, a siker feltétele viszont a bűnösség elismerése lett volna, amit viszont a báró „erkölcsi öngyilkosságnak” tartott.¹⁵ A megkérdezett Deák és Kölcsey egyaránt az érdemi védekezésbe való bebocsátkozást tanácsolta.¹⁶ „A védekezés új iránya január végén–február elején hosszas vitákban alakult ki” – írja Wesselényi monográfiája. Wesselényi ügyvédjének, Benyovszky Péternek az álláspontja győzedelmeskedett, aki a bárót is, másik védencét, Kossuthot is meggyőzte arról, a vádlott nem védekezhet pusztán kifogásokkal, mert akkor is elítélhetik, ha nem nyújtja be a derekas védelmet.¹⁷ „[...] elhatároztam magamat, miszerint a kifogásokkal élés útján fogok tovább lépni, s közelebbi replicámnak tartalma: az actorátus [a Fiskus felperesége] elleni kifogás leend. Bele fogom, amennyire lehet, e kifogásba szőni azokat, miket valódi védelmemre szükségesnek látok.” – írta meg a báró elhatározását Kölcseynek.¹⁸ Miközben a készülő védőirat valójában érdemben, minden részletre kiterjedően utasította vissza a Fiskus vádjait, a báró később is ragaszkodott ahhoz, hogy újabb szóváltást fogalmaz, nem pedig a derekas védelmet.

A közbeszóló ítéletet követően Wesselényi tevékenységének középpontjában egy ideig még az ellenbizonyítványok beszerzése állt, a védőirat elkészítése csak később, májustól került napirendre. A báró május 14-én Szatmárba indult, hogy a helyszínen irányítsa a folyó vizsgálatokat és további okmányokat szerezzen be. Előbb a megyeszékhelyen,

¹³ Kölcsey – Wesselényinek, 1838. márc. 25. Kölcsey 1990: 291. (A tanúvallomások: Jakab 1876: II. 131–189., 209–214.; MOL O 73. 3. csomó, 486–493. /a 43. alperesi melléklet, Jakab kiadványából megjegyzés nélkül hiányzik/.)

¹⁴ Jakab 1876: I. 72.

¹⁵ Wesselényi – Deák Ferencnek, 1838. febr. 17. Nedeczky 1876: 373–379., az idézet: 375.

¹⁶ Deák – Wesselényinek, 1838. jan. 31. Pajkossy 1996: 41–42.; Kölcsey – Wesselényinek, 1838. febr. 14. Kölcsey 1990: 288.

¹⁷ Trócsányi 1965: 389.

¹⁸ Wesselényi – Kölcseynek, 1838. febr. 23. RGy SzT: XVI:16., Nedeczky 1876: 379–382, az idézet: 381.

Nagykárolyban találkozott Kölcseyvel: „Három és fél év múlva látám viszont a lelkes férjfit, s látám ott, hol együtt tiprattunk le az oktalan düh s gonoszság által.” – írta naplójába.¹⁹ Május végén, immár Csekén, ismét találkoztak, s meg is állapodtak: „A közelebbi replicám tervét, s abbeli első dolgozásimat mutattam Ferencnek. Ő is fog benne dolgozni, s a munkát felosztottuk.”²⁰ A „jegyzék”, „mi szerint a dolgozást egymás között [megosztották]”, nem maradt fenn, Wesselényi egy hónappal későbbi leveléből azonban megismerhetjük a benyújtandó replika tervezett – az 1838. júniusi újabb közbeszóló ítéletet követően kissé módosult – felépítését és a munka megosztását.²¹

Wesselényi csaknem három hónapos szatmári tartózkodása során többnyire Erdőszádán, a Degenfeld-kastélyban időzött. Naplójában, továbbá a Kölcsey és Wesselényi közti levélváltásokban számos utalást találunk a külön-külön végzett munka előrehaladásáról. Kölcsey július 11-én értesítette a bárót: „Mindennel készen vagyok; csak javítgatok még...”, július 24-én pedig részleteket olvasott fel a jegyzetekből látogatójának, Szemere Pálnak.²² A báró június 16-án kezdte el diktálni a replikát (pontosabban annak rá eső részét), a naplóba augusztus 2-án került be a „Bevégeztem a replicámat” bejegyzés. Wesselényi az elkészült szöveget még aznap el is küldte Kölcseyhez, megkérte, egyesítse az általa megszövegezett fejezetekkel, ahol szükségesnek látja, változtasson, s – („Mestere vagy a lelkes s erőteljes befejezéseknek.”) – felkérte a Befejezés elkészítésére, noha az eredetileg is Kölcsey feladata volt.²³

A védőirat (pontosabban a védőirat első, Kölcsey életében készült változata) végső kialakítására augusztus 9. és 14. között került sor Kölcseynél, Csekén. A naplóbejegyzések szerint mindennap, többször is „egész nap”, „szakadatlan” dolgoztak a védőíraton. A munka alapjául Kölcsey Jegyzeteinek az eredeti sajátkezű tisztázattól néhány ponton eltérő másolata és a Wesselényi által fogalmazott fejezetek ugyancsak másolata szolgált. (Mivel Kölcsey Jegyzeteit nem küldte el a bárónak, hanem annak megérkezéséig magánál tartotta, nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy a bizonyíthatóan Kölcsey által megfogalmazott szövegrészekbe ékelt, az eredeti tisztázatlanban azonban nem szereplő mondatok is magától Kölcseytől származnak.) A védőirat ezen fogalmazványának terjedelme, mint említettük, közel tíz szerzői iv, s a terjedelem 41–42

¹⁹ Wesselényi: Napló, 1838. máj. 19. MOL X 5496. doboz. Idézi: Szabó 1990: 67.

²⁰ Wesselényi: Napló, 1838. máj. 30. MOL X 5496. doboz. Idézi: Szabó 1990: 67.

²¹ Wesselényi – Kölcseynek, 1838. jún. 29. RGY SZT: XVI:42.

²² Kölcsey – Wesselényinek, 1838. júl. 11. Kölcsey 1960: III. 832.; Szemere Pál – Bártfay Lászlónak, 1838. júl. 25. Szvorényi 1890: 325–326.

²³ Wesselényi: Napló, 1838. aug. 2. MOL X 5496. doboz; Wesselényi – Kölcseynek, 1838. aug. 2. RGY SZT: XVI:49.

százalékát teszik ki azok a fejezetek, amelyek Kölcsey Jegyzeteiből kerültek át a védőiratba.²⁴ Az irat több kéz írása, többnyire ismeretleneké (Kölcsey és Wesselényi írnoikaié, közülük a báró naplójában Nyíró József és Zanati Ignác nevét örököltette meg²⁵), Pap Endréé, itt-ott Wesselényié, a védőirat mintegy 13–14 százaléka pedig Kölcsey kézírásával készült. Keze nyoma, egy-egy szavas javítása megtalálható a kézirat számos oldalán, közel harminc esetben pedig az öt sortól a több oldalig terjedő terjedelmű javítást, betoldást hajtott végre a szövegben. Az ő kézírásával maradt fenn a befejezés is.

A Befejezés megszövegezésének körülményeiről többet is mondhatunk, ennek alapján pedig a közös munkára vonatkozóan is levonhatunk következtetéseket. „A berekesztésen már tegnap óta bajoskodunk: de már megvan, és jól” – írta be naplójába Wesselényi augusztus 14-én. Az utolsó bekezdés fennmaradt előfogalmazvány-töredékén jól látható, hogy Wesselényi és Kölcsey valóban közösen dolgoztak, felváltva kezelték a tollat, a végül elkészült és egy másik lapon rögzített szöveget Kölcsey másolta át a védőiratba, de még ebben a munkafázisban is kisebb javításokat hajtott végre. Egy másik esetben is bepillantást nyerhetünk a közös munkába. „A Fiskus felperessége elleni kifogás” végére – a fejezet megfogalmazása Wesselényi feladata volt – nyolc bekezdés került, Kölcsey keze írásával, amely átvezetett a következő, „A januarius 16-diki ítéletben tekintetbe vettekről” című fejezethez, amelynek elejét ugyancsak Wesselényi fogalmazta meg. A fennmaradt előfogalmazvány-töredék, mindkettjük kézírásával, ugyancsak az összekötő szöveg közös megfogalmazását bizonyítja, amelyet tehát ismét Kölcsey másolt át a védőiratba.²⁶

Wesselényi mégsem nyújtotta be a bíróságnak a védőiratot, noha azt késznek tekintette. A báró ügyvédjével együtt a végső határidőként megadott napon, augusztus 21-én felkereste a Királyi Tábla elnökét és a per referensét, és bejelentette, hogy benyújtja az addig összegyűjtött tanúvallomásokot (az „ellenpróbákat”), és kéri a vallomások bíróság előtti meghitelesítését. Wesselényi naplóbejegyzéséből nem derül ki, hogy a Tábla elnöke miért érte be azzal, hogy a vádlott a legutóbbi közbeszóló ítélet csupán egyik előírásának tesz eleget, ha csak nem azért, mert „most közelebből nem kaptak sürgető parancsot” (ti. Bécsből, a per befejezésére).²⁷ Akármiként ítélt legyen azonban két hónappal korábban a Királyi Tábla, elnökének, a törvényesség látszatára ügyelni igyekvő Somssich Pongrácnak (és a pert irányító titkos kancelláriai bizottságnak)

²⁴ MOL X 11.530. doboz. Az eredeti irat, a Wesselényi-család a Kolozsvári Állami Levéltárban őrzött zsbói levéltárában, jelenleg lappang.

²⁵ Wesselényi: Napló, 1838. aug. 15. MOL X 5496. doboz. Idézi: Szabó 1990: 67.

²⁶ Pajkossy 2003. (a két töredék: MTAK Kt. Jogt. Országgyűlés. Ívrét 80. 32v, 30r.

²⁷ Wesselényi: Napló, 1838. aug. 21. MOL X 5496. doboz; Trócsányi 1965: 405.

valójában nehezen lett volna más választása. A korabeli peres eljárásban az előleges tanúvallatás (*collateralis inquisitio*) anyagát (s Wesselényiek ezt nyújtották be) nem lehetett a tanúk megesketése és a bíróság vagy kiküldöttje előtti újabb kihallgatásuk nélkül elfogadni; a meghiteltetés időt igényelt ugyan, megtagadása viszont támadási lehetőséget biztosított volna a perbefogottnak, s további érvet arra, miért nem nyújtja be derekas védelmét – hiszen érdemi elbírálásának előfeltétele volt a hivatkozott tanúvallomások hitelesítése.²⁸ Terjedelmi korlátaink nem engedik, hogy a védőirat további sorsát ehelyütt áttekintsük, mivel azonban Kölcsey a perben való részvételével foglalkozunk, azt a téma sem teszi szükségessé. Csak a „végeredményt” rögzítjük: a „derekas védelem” benyújtására végül csaknem öt hónappal később, 1839 januárjában került sor. A Wesselényi és ügyvédje által újra és újra átdolgozott, végül Deák által is revideált szöveg azonban ekkor már tizenkettő helyett tizenkilenc fejezetre tagolódott, terjedelme pedig több mint másfélszeresére nőtt. Ez a szöveg jelent meg a harmadik és az ötödik Kölcsey-összkiadásban, noha – mint éppen ötven éve tudjuk – ebben a formában valójában Kölcsey halála után keletkezett. Készülő kötetünk ennek helyébe kívánja állítani a Wesselényi védelmében valóban Kölcseytől származó, illetve az ő közreműködésével született szövegeket.

LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

X. Filmtár

O 73. Bírósági levéltárak. Személynői levéltár. Felségsértési perek

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár (MTAK Kt)

Ráday Gyűjtemény (RGy)

SzT. Kézirattár. Szemere-tár

KIADOTT FORRÁSOK

Jakab Elek 1876: *B. Wesselényi Miklós hűtlenségi bűnpere. Történeti bevezetéssel.* (S. a. r. Jakab Elek, kiad. K. Papp Miklós.) Kolozsvár.

Kiss András – Csorba Sándor 2003: *Kölcsey Ferenc nótáriusi fogalmazványai Szatmár vármegye levéltárában.* (Összegyűjt. Kiss András, szerk., jegyz. Csorba Sándor.) Fehérgyarmat.

²⁸ Varga 1974: 227.; Trócsányi 1965: 407.

Kölcsey 1860–1861: *Kölcsey Ferenc minden munkái*. I–VIII. (2., bőv. kiad. Kiad. Toldy Ferenc.) Pest.

Kölcsey 1886–1887: *Kölcsey Ferenc minden munkái*. I–X. (3., bőv. kiad. Kiad. Angyal Dávid.) Bp.,

Kölcsey 1960: *Kölcsey Ferenc összes művei*. I–III. (Szerk. Szauder József – Szauder Józsefné.) Bp.

Kölcsey 1990: *Kölcsey Ferenc levelezése. Válogatás*. (S. a. r. Szabó G. Zoltán.) Bp.

Kölcsey 2002: *Kölcsey Ferenc: Országgyűlési naponkénti jegyzések*. (S. a. r. Pajkossy Gábor.)

Bp. (Kölcsey Ferenc minden munkái. Kritikai kiadás. Országgyűlési írások II.)

Szvorényi József 1890: *Szemerei Szemere Pál munkái*. (Szerk. Szvorényi József.) III. *Válogatott levelek (1809–1859)*. Bp.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Nedeczky István 1876: *Deák. A képviselői alkotmány megalapítása*. Bp.

Pajkossy Gábor 1996: Deák három levele Wesselényihez. *Levéltári Szemle* (46.) 2. 35–45.

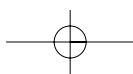
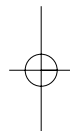
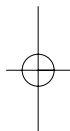
Pajkossy Gábor 2000: „Ki írta Kölcsey »Wesselényi védelme« című munkáját?” Egy közel négy évtizedes vitáról. In: *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére*. (Főszerk. Gergely Jenő.) Bp. 403–412.

Pajkossy Gábor 2003: Egy bekezdés Kölcsey utolsó munkájából. In: *Szabó G. Zoltán 60. születésnapjára*. 2003. április 9. [Bp.] 39–41.

Szabó G. Zoltán 1990: A Kölcsey-napló Wesselényije és a Wesselényi-napló Kölcseyje. In: *Reménys emlékezet. Tanulmányok Kölcsey Ferencről*. (Szerk. Taxner-Tóth Ernő – G. Merva Mária.) Bp.–Fehérgyarmat.

Trócsányi Zsolt 1965: *Wesselényi Miklós*. Bp.

Varga Endre 1974: *A Királyi Curia. 1780–1850*. Bp.

Pritz Pál

ÉSZAK PÁRIZSÁBAN, KOPPENHÁGÁBAN

*Barcza György az első nagy háború második felében**

„Sehol nem játszik a saját jövő bizonytalansága olyan nagy szerepet, mint a diplomata életében. Ha tudtam volna, hogy milyen szörnyű három évet fogunk ott eltölteni, nem léptem volna Hellas szent földjére. Ez a három végtelen év, a leírhatatlanul szörnyű forráság, a görögök ellenszenvenessége, a hazától évekig volt elzártág, az utolsó évben az állandó életveszély, amelyben létünk ott lebegett, mindaz, ami akkor elviselhetetlennek látszott, most csupán emlék, mely mégis gazdagította életünket, és most visszapillantva sok érdekeset rejt magában.”¹

Ezeket a sorokat a két háború közötti magyar diplomácia egyik jeles személyisége az 1917-es esztendőre visszapillantva gépeli egymás alá 1924 októberében Bécsben németül írt visszaemlékezéseiben. Abban a memoárban, amely az amerikai egyesült államokbeli Hoover Intézetben őrzött hét doboznyi naplófolyamban rejtőzik-rejtőzött.

* Barcza György életének kutatását igencsak megkönnyíti, hogy a diplomata pályafutásának megismeréséhez igen gazdag dokumentációt hagyott az utókorra. Az amerikai egyesült államokbeli Stanfordban lévő Hoover Intézetben elhelyezett Barcza-hagyaték nem kevesebb mint tizenkét nagy dobozt tölt meg. Míg a visszaemlékezés három doboznyi, addig az 1914 elejétől 1947 végéig vezetett naplók hét (!) dobozban nyertek elhelyezést. A nevezetes emlékirat zöme 1994-ben jelent meg. Ld. Barcza 1994. A hagyatékra vonatkozó adatokra ld. Barcza 1994: II. 239.

¹ HIA, Kopenhagen, 74/162. 2011 őszén az a szerencse ért, hogy a Hoover Intézetben saját kutatásukat végző Balogh Margit és Bognár Szabina jóvoltából az egész naplófolyamról szinte hiánytalan digitális másolatot kaptam. (Az első szám a forrás oldalszámát, a második szám a digitális felvétel számát adja meg.) Barcza György 1923. július elsején Bécsből Rómába utazott. Megérkezve az örök városban, a Via Venetón lévő Palace szállóban július 9-én (az utat elejétől megelevenítve) kezdi ismét gépelni 1916 őszén abbahagyott naplóbejegyzéseit. *Immáron magyarul*. Addig németül írt. Ahol az – mint itt is – véleményünk szerint szükséges, ott jegyzetben az eredeti szöveget is közöljük. (A fenti idézet kulcsmondata németül: „Hätte ich damals als ich im Jahre 1914 nach Athen ging gewusst welch schreckliche drei Jahre dort verbringen werden, hätte ich jedenfalls nicht den geheiligten Boden Hellas betreten.”)

Tehát amelyről mind ez ideig a szakmának (jóllehet a hagyaték évtizedek óta kutatható) nem volt értesülése.²

Mivel a diplomácia sokak által irigyelt, nem kevesek által döllyel lekezelt világában az élet számos vonatkozásban (bármily furcsa is ez sokak fülének) félkatonai keménységgel és szervezethez jutással zajlik, ezért e sorok *általában* hűen tükrözik a valóságot. Jóllehet Barcza György mindkét memoárjában, s azokban is több helyütt azt állítja, hogy merő véletlenség folytán került Koppenhágába, ám ezt illetően már mesze nem vagyunk oly bizonyosak.³ Ha csupán az idézett, 1924-ből való önvallomást nézzük, s azt vetjük egybe az ő Athénból Szófiába történő áthelyezésének tervével, akkor is joggal lehet az olvasónak kételye a leírtakkal kapcsolatban.

Ám bárhogy vélekedjünk is a dolgok alakulásáról, bizonyosan vannak kétséghelyrehozhatatlan tények. Jelen esetünkben az, amit éppen magától Barcza Györgytől tudunk: míg maga és felesége számára a görög főváros emléke olyan volt mint egy „rossz álom”,⁴ addig Koppenhága maga volt az „oázis”, az „idill”.⁵

És – teljesen függetlenül Barcza György pályafutása ismert, látványos tényeitől⁶ – a bevezetőben idézett sorok alapján is nagyon világos: nem tucatdiplomátával foglalkozunk: *személyiséget* idézünk meg, aki nagyon is ismeri az idők változásának az emberi nézőpontokra, azok alakulására gyakorolt hatását. Aki egyetlen rövid szövegben belül képes arra, hogy egyszerre idézze fel Athénnak azt a világát, amelybe (utólag visszapillantva) soha nem tette volna be a lábát, s mégis látja/meglátja, elismeri ezen nehéz esztendőket életét gazdagító voltát. Arról a diplomátáról beszélünk, aki majd később semmivel sem tartja magát kevesebbnek – mondjuk – gróf Csáky István-nál, Bárdossy Lászlónál. Aki, miután pályája derékba tört – miután kénytelen volt látni, hogy semmilyen érdemi eszköz nem maradt kezében a második világháború örvényében fuldokló ország végzetének elhárítására – immár Kállay Miklós miniszterelnökről, Horthy Miklós kormányzóról is nagyon kemény szavakat formál.

² Ld. erre az előző jegyzetben írottakat.

³ Ld. erre részletesebben a Gecsényi Lajos, illetve Székely Gábor emlékkönyvébe írt tanulmányomat.

⁴ Barcza 1994: I. 89.

⁵ „Minden, de minden más volt Dániában, mint Görögországban, más, szebb, kellemesebb, jobb” – olvashatjuk az 1946-os memoárban. (Barcza 1994: I. 95.) „Számunkra [...] Koppenhága olyan volt, mint a mese, bőséggel, fénnel, mozgalmassággal és jólétel.” („Für uns [...] schien Kopenhagen wie ein Märchen an Überfluss, Glanz, Bewegung und Wohllleben.”) „Zöld oázis, idilli sziget a háború tomboló tengerében” – olvasható másutt. HIA, Koppenhagen, 3./92., 63./152.

⁶ 1927-től évtizeden át az Apostoli Szentszék mellett, 1938 májusától – a britek részéről 1941. április 6-án történt szakításig – Londonban képviselte követként hazánkat.

*

Rövid írásunkban tehát arra vállalkozunk, hogy e két szöveghelyet a koppenhágai évek tükrében hasonlítsuk össze, természetesen hasznosítva egyrészt Barcza György élete, valamint a korszak kutatásában szerzett ismereteinket.⁷

Nos, mindkét szöveg alapvonulatának ugyanaz az üzenete. A diplomata számára valóban többszörös öröm forrása volt az ezen állomáshelyen való időzése. Míg Athénben alapvetően nagyon rosszul, addig a dán fővárosban alapvetően nagyon jól érezte magát. És azért is hálás volt a sorsnak Barcza György, mert a jólét, a nyugalom, a biztonság szigetéről figyelhette 1918/1919 hazai forradalmait. Mindazt, ami számára nem volt több mint felfordulás, silány emberek felelőtlen ágálása, a csöcselék uralma. Mindezen túlmenően a két szöveg ezen időszak hallatlanul eseménygazdag világából *nagyjából* ugyanazt és *nagyjából* ugyanúgy beszél el.

A különbségek köre szerteágazó, ám azoknak lényegében két forrása van. Az egyik az egyéni életút alakulásából, a másik a szöveg elgondolt jövőjéből táplálkozik.

1924, illetve 1946 az egyéni életútnak merőben más és más pillanatát idézi.

1924-ben az 1888-ban született Barcza György harmincas éveinek éppen a delelőjén van. Az első világháború pokla különösebben nem rázta meg, s már bő fél évtizedes távolságból, biztonságos helyzetben tekinthet vissza a forradalmak számára (még Koppenhágából is) rengeteg szorongást okozó, jövőjét veszélyeztető időszakára. 1946-ban ellenben már olyan ember áll előttünk, akinek diplomáciai pályafutása (bizony már fél évtizede) kényszerűen véget ért, aki annak a rezsimnek a bukott (kül)politikájáról alkot nagyon kemény véleményt, amelynek ő magasan pozicionált tisztviselője, diplomatája volt, amely őt hosszú-hosszú esztendőkön át a tenyerén hordozta. Barcza György alaposan meghasonlott ezzel a rendszerrel, s mégis ahhoz számátalan szálal kötődött. Az új Magyarországgal – pedig osztályos és pályatársai közül mily sokan megtették – nem akart közösséget vállalni.⁸

Az 1924-ben keletkezett memoár létezésére eddig azért nem derült fény, mert az – ismételjük – a Barcza György által több mint három évtizeden át vezetett naplóban nyert elhelyezést. Elhelyezésének az volt a logikája, hogy (előttünk egyelőre ismeretlen

⁷ Az egybevetés megalapozottságát vélhetőleg nem teszi kérdésessé az a tény, hogy az 1994-es edíció az 1946-os emlékiratnak csupán mintegy kétharmadát tartalmazza. Helyhiány miatt „sok szép tájleírást, társasági események színes elbeszélését kényszerűen ki kellett hagynunk” – szól a szerkesztői tájékoztató. Barcza 1994: I. 6.

⁸ És nem tudunk arról, hogy az új Magyarország hazahívta, posztal kínálta volna.

okból) a diplomata 1916 novembere és 1923. július 8. között *nem* vezetett naplót.⁹ Ehelyett azt tette, hogy Bécsben 1924 októberében megírta az 1919. október 31-ig tartó időszakra vonatkozó visszaemlékezéseit, majd azt behelyezte a naplófolyamba.

Az 1946-os visszaemlékezést bizonyosan a megjelentetés, a mennél szélesebb, s messze nem csupán a hazai, hanem a külföldi közönség¹⁰ befolyásolásának szándékával készítette, az 1924-es szöveg alapján bizonyosan nem a belátható időn belüli publikálás szándékával készült.¹¹

Szaktudományos közhely, hogy az eseményekkel szinte egyidejűleg vezetett naplók forrásértékének megállapítása is komoly forráskritikai munkát igényel, ám az is bizonyosan igaz, hogy másfajta forráskritika szükséges a publikálás igényével íródott memoár hitelességének mérlegeléséhez, s másfajta vizsgálat kell az alapvetően önreflexiók célzattal megírt napló szövegéhez. Az 1924-ben keletkezett memoár valójában egyik skatulyába sem helyezhető el. Ez a szöveg *napló-pótlék*. Még abban az esetben is, ha legépelése¹² közben Barcza esetleg el-eltűnődött a *távoli* jövőben történő publikálásán, azt alapvetően saját maga számára írta. Ebből adódóan az 1946-os memoárnál több esetben messze őszintébb, ha úgy tetszik, kifejezetten őszinte.

Az elmondottak még plasztikusabbá tétele céljából két, nem túlságosan lényeges, ám az eltéréseket látványosan felvillantó történetet idézünk fel, aztán felidézünk Barczának egy 1924-es – rövidsége ellenére is roppant lényeges, ellenben az 1946-os memoárban még haloványan sem felderengő – vallomását.

*

I.

1917-ben hosszú tárgyalások nyomán sikerült elérni, hogy kölcsönösségi alapon a központi hatalmak fogságába került orosz, illetve Oroszországba került osztrák-magyar hadifoglyok leg súlyosabb egészségi állapotban lévő töredéke Dániában létesített fogolytáborokba érkezhessen. Itt az ellátás s minden egyéb egyszerűen paradicsomi volt az addigi szörnyűségekhez képest. A monarchiai hadifoglyokat befogadó tábor a Jylland-félszigeten (németül: Jütland-félszigeten) lévő Hald városka közelé-

⁹ Ld. erre a 2. jegyzetben írottakat.

¹⁰ A magyar nyelvű szöveget Barcza franciára is lefordította.

¹¹ Arra ellenben e szövegben is vannak jelek, hogy Barcza azzal is számolt, hogy elbeszélését egyszer majd szélesebb körben olvasni fogják.

¹² Ez nem úgy értendő, hogy az eredetileg kézzel írt szöveg került volna legépelésre. Barcza eleve géppel írta a szövegeit.

ben állították fel. Egy alkalommal Barcza utazott el a megérkező foglyok üdvözlésére. Az eseményt fő vonásaiban mindkét memoárban hasonlóan beszéli el a diplomata. A felidézendő eset az 1946-os memoárban az alábbiak szerint fest:

„Midőn később a tábort bejártam, az engem kísérő dán őrnagynak jelentették, hogy egy magyar közlegény öngyilkosságot akart elkövetni, amit azonban szerencsére megakadályoztak, de nem tudják, mi oka lehetett tettének, mert nem tudta magát megértetni velük. Azonnal felkerestem az illetőt, egy barna képű legényt. Midőn magyarul szólítottam meg, ámulva nézett, majd kétségbeesetten panaszkodott, hogy elvették a hegedűjét, márpedig ő anélkül élni nem tud, mondotta, és szemét ellepték a könnyek. Cigány volt az istenadta, most már értettem a dolgot, megvigasztaltam, hogy hegedűjét vissza fogja kapni, vagy küldök neki egy másikat. Mindjárt megvigasztalódott és boldogan vigyorgott. Egy muzsikusz cigánynak hegedűje nélkül tényleg mit érhetett az élet!”¹³

A szövegből nagyon világosan látszik Barcza karaktere, szerepe. Tettre kész diplomata, aki, ha szükséges, akkor *azonnal* cselekszik. A lehető leggyorsabban átlátja a helyzetet, s tudja, mit kell tenni. Ráadásul, természetesen, ha kell, akkor adakozó, kilátásba helyezi az elvesztett hegedű pótlását. Fellépése nyomán a könnyező cigány megvigasztalódik, vigyorgó.

Az 1924-es, nem az Olvasónak, hanem saját magának íródott elbeszélésében ezt olvassuk:

„Tragikus eset történt egy magyar cigánnyal, akit a legénységi állományban mint súlyosan sebesültet kicserélték. A transzporttal jött Oroszországból, és sikerült hegedűjét magával hoznia, de a Haldba vezető úton elvesztette szeretett instrumentumát s nem sikerült megtalálnia. Ez olyan boldogtalanná tette, hogy a transzport megérkezése után egy órával Haldban barakkja ablakkeresztjére felakasztotta magát.”¹⁴

A szövegből tehát nagyon világosan látszik, hogy a tragédiában Barczának az ég adta világon semmi szerep nem jutott. Tette csupán annyi volt, hogy 1924-ben krónikásként

¹³ Barcza 1994: I. 106.

¹⁴ „Ein tragischer Fall ereignete sich mit einem ungarischen Zigeuner, der im Mannschaftsstand als Schwerinvalide ausgetauscht wurde. Er kam aus Rußland mit dem Transport und es ist ihm gelungen seine Geige mitzubringen, aber auf der Fahrt nach Held verlor er sein geliebtes Instrument das nicht mehr wiederzufinden war. Dies machte ihm so unglücklich, daß er sich eine Stunde nach Eintreffen des Transportes in Hald auf das Fensterkreuz seiner Barakke erhängte.” HIA, Kopenhagen, 59./148.

tisztességesen lejegyezze a történetet, 1946-ban pedig előállított a tragédiából egy ön-fényező, valótlan mesét.

II.

A másik történet az őszirózsás forradalom győzelmének éjszakájába, első napjába kalauzol bennünket. Barcza ekkor történetesen éppen a magyar fővárosban időzik, s így szemtanúja lesz néhány eseménynek. Ezek őt mélyen felháborítják, s (elbeszélésének mindkét változata szerint) a lehető leggyorsabban visszautazik Németországon keresztül állomáshelyére, hogy egy már nem is létező birodalom képviselőjében tevékenykedjék. Az 1946-os, olvasóknak szánt visszaemlékezésben az található, hogy a döcögő vonat ablakán át látja a „távoli tüzek vörösségét.” „Útitársam egy hatalmas ládán ült, melyről Berlinbe érve azt mondta nekem, hogy abban Mackensen balkáni hadseregének egész pénzkészlete van aranyban. Gratuláltam neki, hogy ezt a sok-sok milliót így sikerrel átmentette.”¹⁵

Az első világháborúban Románia szövetségesi hűségét megszegte, titokban megállapodott az antanttal, s a bús jutalom reményében 300 ezer fős hadsereggel rott be Erdélybe. A Monarchia hadereje csődöt mondott, a németeknek kellett segíteniük. Ők August von Mackensen tábornagy vezetésével úgy megverték a románokat, hogy nem sokkal később Bukarestet is elfoglalták. Aztán a bukás után a hajdan oly fényesen szereplő német hadsereg katonái Magyarországon keresztül szivárogtak haza, Károlyi Mihály pedig a legendás tábornagyot internálni volt kénytelen. Mackensen nevét sokáig széles körben nem csupán tényleges tettei, de az úgy-mond hálátlan magyar forradalom hamis legendája is fenntartotta. Szóval az elbeszélésnek rövidségével együtt is megvan a maga súlya.

Az 1924-es elbeszélés tömören és egyben reálisan idézi fel az út hatalmas kockázatát, a nyomorúságos körülményeket. A Mackensen hadseregnek nem egy, hanem két tisztjével, s úgy utazott, hogy feje alatt a két tiszt egyik zsákja volt. Még jóval Berlin előtt, reggel, cseh földön megtudja, hogy a Mackensen hadsereg hétmillió márkát tartalmazó pénztárán pihent. Ezért aztán bőven volt ideje cseh földön megijedni. Ha az ottani hatóságok rájönnek a dologra, akkor letartóztatják.¹⁶ Nem kétséges, hogy az 1924-es visszaemlékezés idézi fel a múlt valóságát. A maga egyszerűségével, a kockázat

¹⁵ Barcza 1994: I. 117.

¹⁶ HIA, Kopenhagen, 146./49., 147./50. és 148./51. („Ich hatte nur wenig Gepäck mit, schlief die Nacht im Coupé auf einem Sack von welchem es sich herausstellte, daß er 7 Millionen Mark, die ganze Kasse der Mackensen Armee enthielt. Nicht ohne Angst fuhr ich weiter.”)

súlyának még a cseh területen történt megismerésével, amelyben egy grammnyi aranyról sem volt szó. Annál inkább lehetett volna véres kimenetele az ügynek...

*

Barcza György dániai életes élményei alapján mind az 1946-os memoárjában, de még részletesebben az 1924-es visszaemlékezésben igen nagy elismeréssel szól e kis északi ország (és általában Skandinávia) társadalmának, lakosságának polgárosult viszonyairól, demokratikus mentalitásáról. Mindeközben egyik szövegben sem rest a hazai viszonyokkal összevetést tenni, oly módon, hogy rokonszenve egyértelműen Dánia javára mutatkozik meg.¹⁷

Ennek alapján messze nem lett volna logikátlan, hogy Barcza György 1918 őszen messzemenően – és osztályos társai között is korántsem egyedül állóan – azonosuljon a magyarországi polgári demokratikus forradalommal, s a nemzetközi kapcsolatok világában felhalmozott tapasztalatait a külföld felé eleve olyannyira elszigetelt rendszer szolgálatába állítsa.

Egyszerűen csupán azért, hogy az általa oly erősen kárhozott viszonyok kedvezőbbre változzanak.

Barcza György azonban nemhogy nem ezt tette, hanem – mint előjában már utaltunk rá – még a viszonylag tárgyilagos leírásra sem volt képes. Nem csupán kigyót-békát mond Károlyi Mihály forradalmáról, de még azt is bizonygatja (jelentős mértékben valótlannal), hogy a polgári forradalom az antant részéről azért nem kapott támogatást, mert belpolitikailag gyenge volt, nem volt képes a rátámadó szélsőséges erőket megfékezni.

Nem kétséges, hogy Károlyi Mihály rendszere (miközben meglehetősen komoly eredményeket ért el 1918 novemberében a magántulajdonra kezett emelők vérrelvassal történő elnyomásában) valóban képtelen volt ezeket a szélsőséges erőket megzabolázni, ám az antant-támogatás elmaradásának messze nem ez volt az oka.

Témánk szempontjából ellenben az a lényeg, hogy míg egyfelől az 1946-os és az 1924-es elbeszélés (egyetlen igen lényeges pont kivételével¹⁸) egyként becsmérlőleg szól a forradalmakról, addig az 1924-es memoárban – nem csekély ellentmondásban

¹⁷ Ld. erre részletesebben a Székely Gábor-émlékkönyvbe írt, a 4. sz. jegyzetben már hivatkozott tanulmányomat.

¹⁸ A zsidókérdés ez a pont. 1946-ban, a holokauszt árnyékában Barcza a forradalmak kapcsán azt a szót, hogy „zsidó”, egyetlen alkalommal sem írja le. 1924-ben ellenben szélsőségesen zsidózik. Ld. erre a Székely Gábor-émlékkönyvbe írt tanulmányomat (4. sz. jegyzet).

a forradalom gyengeségéről szóló állítással – 1919 februárja kapcsán Barcza György éppen ellentétes meggyőződése bukkan az egyik ponton felszínre.

És mindennek alapján elmondhatjuk: Barcza Györgynek nem volt nehéz azonosulnia a fejlettebb, mert polgárosultabb, a demokráciára fogékony skandináv világgal. Nem volt nehéz ezt megtennie, hiszen ezért a megértésért cserében az ég adta világon nem kellett semmiről sem lemondania. Ellenben lidérces álmaiban Barcza György a magyarországi polgári demokratikus forradalom fennmaradásától rettegett. Hiába bizonygatja majd – ismételjük: 1924-ben és 1946-ban is – hosszú sorokban, hogy az mily gyenge, s ennek okán mily jövőtlen volt, valójában számára 1919 februárjában–márciusában bizony ez a forradalmi rendszer nyomasztóan megdönthetetlennek tűnt.

A történész e ponton alacsonyabb szintre, a krónikására ereszkedhet. Hiszen beszél helyette maga a diplomata: „Tudtam, hogy a felszámolási munkák hamarosan befejeződnek, s aztán nekem valóban döntenem kell, hogy maradok a magyar diplomáciai szolgálatban, feltéve, hogy mint egykori osztrák–magyar diplomata és Öfelsége kamarása, az új hatalom embereinek egyáltalán keltek-e.”

Ám a mondatnak csupán a rövid első része pontos, az, hogy tudta, az állásának hamarosan vége. Onnan ellenben már ismét meg kell szólalnia a historikusnak. Azért, hogy elmondja: Barcza György majdani olvasóját akarja itt félrevezetni. Hiszen az önálló magyar külügyi szolgálatról rendelkező 1918. évi V. néptörvény kimondta, hogy a demokratikus hatalom kész mindazokat a közös szolgálatból átvenni, akik hajlandóak voltak a hűségesküt letenni, ami minden ilyen helyzet természetes követelménye.¹⁹

„Ha felosztják a földbirtokokat, akkor a magam és feleségem magánvagyonja minimumra olvad, és vége az eddigi jólétnek.” Ebben már volt igazság, bár nem kellett attól tartania, hogy földönfutó lesz. Hiszen a polgári demokratikus forradalom kárpótlás mellett és 200/500 hold felett rendelkezett a földosztásról.

A nagy jólétnek ellenben valóban vége lett volna.

1924-ben íródott visszaemlékezése egyik pontján Barcza köntörfalazás nélkül megmondja, hogy számára nem a várható béke milyensége, hanem egzisztenciájának várható megroppanása okozta az 1918/1919 fordulója körüli hónapokban a legnagyobb félelmet. Az 1919. februári, márciusi hetek kapcsán írja: még az *addiginál* is nagyobb bizonytalansággal, gondokkal teli jövővel számol, „most már nem a többé vagy kevésbé elfogadható békefeltételekről, hanem otthonunk megmaradásáról és létehetőségeink elvesztéséről volt szó.”²⁰

¹⁹ Ld. részletesebben Pritz 1995: 38.

²⁰ HIA, Kopenhagen, 162./65. és 163./66. („Jetzt handelte es sich nicht mehr und mehr oder weniger annehmbaren Friedensbedingungen, sondern um den Bestand unserer Heimat und um den Verlust unserer Existenzmöglichkeiten.”)

Ezekből a sorokból – súlyra okán ismételjük – bizony az is kiviláglik, hogy Barcza valójában messze nem tartotta olyan gyenge hatalomnak Károlyi Mihály rendszerét, mint aminek lépten-nyomon beállítja.

Bizony nagyon elképzelte, hogy ilyen világra kell készülnie.

Ezért van az, hogy „kénytelen” nemes álláspontját feladni.

Természetesen messze nem volt kénytelen. „Csak” éppen az egyéni érdekeit kellett volna Barcza Györgynek *bizonyos határig* hazája érdeke alá rendelni. Különben egyáltalán nem a végtelenségig. Hiszen a polgári demokratikus forradalom vérrel-vassal védte a tulajdont. Ám 1919 februárjában (már végzetesen későn) a 200 holdnál nagyobb nagybirtokok – *kárpótlás* melletti – kisajátításáról döntöttek.

Akkoron, ha nem is tömegesen, ha nem is úgy, mint a 19. század derekán, a reformkor végén, sokan voltak készen egyéni érdekeiket hazájuk, nemzetük érdeke mögé helyezni.

Barcza György nem tartozott közéjük.

★

Mindkét visszaemlékezésben azt a Barcza Györgyöt látjuk, aki nem tud betelni sem a dán táj, sem a dániai időjárás, sem a dán építészet, sem a dán emberek, sem a dán társadalom dicséretével. Mindezekről szépen, sok rokonszenvvel ír 1946-os memoárjában is, ám 1924-ben még magasabb a hőfok, s vannak – nagyon is vannak – témái, amelyeket 1946-ban már meg sem pendít.

Az egyik igen jelentős különbség, hogy az első világháborúban, s annak utána Barcza nagy híve a nép- és nemzetkarakterológiának. Hosszan értekezik az északi, a déli és a közbülső, közép-európai emberek, népek, fajok, nemzetek közötti igen lényeges, lényegesnek gondolt különbségekről. Összegző megállapítása szerint „az északi ember nem intelligens, de nagyon tisztességes és megbízható, a déli nagyon intelligens, gyakran zseniális, ellenben őszintétlen, megbízhatatlan és alattomos.”²¹ Nem kétséges, hogy ha a sokszínű nemzeti közösségeket, vagy azok nagyobb részeit nem lehet is az egyének szerint változó jellemzőkkel leírni, mégis vannak jellemző vonások, amelyek az adott közösség kulturális sajátosságaiból adódnak, és amelyek a lét-fenntartás, az élet, az érvényesülés adott területen kialakult követési mintáiból követ-

²¹ „Kurz gesagt: der Nordländer ist nicht intelligent, aber-aber ehrlich und verlässlich, der Südländer sehr intelligent, oft genial, aber dafür – unaufrichtig, unverlässlich und heimtückisch.” HIA, Kopenhagen, 44./133.

keznek. Ezek olyan jelenségek, amelyek nem lehetnek értékelési alapok, de amelyeket a külpolitikanak, a diplomáciának saját eredményessége érdekében figyelembe kell vennie. A német nemzetiszocializmus uralma azonban a legkeményebben értékítéletek alapjává tette a nemzetkarakterológiát, s ebből az ismert szörnyűségek adódtak. Következően Barcza 1946-os emlékiratában nem ad helyt az efféle eszmefuttatásainak.

*

Barcza Györgyöt nagyon megviselte a görög főváros nyarainak szinte elviselhetetlen forrósága, s ezért sem tud betelni a szinte nyár nélküli dán klíma örömeinek ismétlődő felidézésével. A hét-nyolc hónapos, hosszú, de nem túl kemény tél után május végén kirobbanó tavasz késő őszig tart. Ismeretlen a nyári forróság, nincsenek fülledt éjszakák, nincsenek égzengető zivatarok, a természet nyáron is friss és zöldellő marad. Az emberek megmámorosodnak, senki nem gondol az alvásra, az életet mindenki mennél jobban akarja élvezni. Koppenhága – a maga számtalan parkjával, fák szegélyezte utcáival, festői csatornáival – inkább egy nagy fürdőhely, mint főváros benyomását kelti. Tisztviselők, kereskedők, munkások és munkásnők ezrei és ezrei igyekeznek munka után, tehát öt és hat óra között kerékpárral a part mentén hosszan elterülő közeli erdőkbe, hogy azután majd csak a sötétedés beálltával, hatalmas rajokban, a kerékpárra illesztett gyertyák fénye mellett – messziről nézve mint szentjánosbogarak – térjenek meg otthonaikba. Közben sétálnak, teniszeznek, kerékpároznak, a közeli vizeken vitorláznak. A szerény belépődíjért látogatható, Tivolinak nevezett (a korabeli Európában először létesített) hatalmas szórakoztató parkban estétől éjszakáig lehet jó muzsika mellett olcsón étkezni, nagyobb pénzekért számtalan szórakozást igénybe venni...

A szombat déltől hétfő reggelig tartó hétvégeken aztán a főváros szinte teljesen kihál. Mindenki siet a természetbe, akinek nincs saját villája, vagy nincs meghívása, az a szabadban alszik. A félóránként közlekedő helyi érdekű vonatok viszik, majd hozzák az utasokat. A mesés tájban gyakran vörös téglából épült, zöld tetővel fedett, izgalmasan ízléses, praktikus villák és vidéki házak minden nagyságban sorakoznak. A nagyobbak mellett apró házak is vannak, amelyek – úgymond – gyakran csak három-négy szobásak. A házak előtti kertben hatalmas árbocon a dán lobogót lengeti a szél, s mindez még vidámabbá teszi a tájat. A szélesre vágott, jól megépített, első osztályú utak kémiai anyaggal portalaníttak. E sima, autóval is jól járható utakon gyalogos alig látható, mindenki kerékpározik.

A hosszú tavasz jelszava, hogy „szeretni és szeretni hagyni.” A szerelem az élet természetes tartozéka. Ahogy a napnak, az erdőknek, a virágoknak, a kék égnek örül

az ember, úgy élvezi saját ifjúságát is. Diákok diáklányokkal mennek vidékre, választanak egy helyet a tengerparton, fürödnek, vajás kenyérrel piknikelnek, és a napon heverészenek. Ami a közép-európai ember számára szokatlan, az itt egyáltalán nem meglehetősen: a hullámokban gyakran látni ruhátlanul mindkét nemű fiatalokat. A meztelenség – mondja a visszaemlékező – a friss meleg levegőben feltétlenül egészséges, és a fiataloknál esztétikus látvány. Egy modern esti ruhába „felöltözött” hölgy sokkal erősebben hat az érzékekre, mint az egészen ruhátlan testek a természetben.

Barczától Közép-Európában számtalanszor kérdezték: igaz-e, hogy Skandináviában az emberek egészen ruhátlanul fürdenek, és pedig nők férfiakkal? Válaszát azal kezdte, hogy a strandlétesítmények zöme három, egymástól szigorúan elválasztott részre oszlik. Az egyik a nőknek, a másik a férfiaknak van fenntartva, a harmadik pedig közös. Az első kettőben a nők és a férfiak valóban teljesen meztelenül fürödnek, a közös részben a fürdőruha kötelező. A városi fürdőkben, gőzben, uszodákban bizonyos órákban a nők, más órákban a férfiak fürödnek ruhátlanul. Gyakran látni, hogy az uszoda melletti étteremben egészen meztelenül fogyasztó férfiakat szolgálnak ki. Ez – írja Barcza – először szokatlanul hat, de csodálatosan gyorsan megszokják, s később a felöltözötteknek egyáltalán nem tűnik fel. Stockholmban a központi strand melletti étteremben a nagyon csinos fiatal pincérnők fekete ruhában fehér főkötővel szolgálják ki a teljesen meztelenül megérkező vendéget, aki aztán jóllakottan e „svéd nemzeti kosztümben” meg cigarettát vásárolni, néz be a fodrászhoz frizurára, borotválkozásra, másutt képeslapot vesz, levelet ír – s teszi mindezt teljesen ruhátlanul. A nagy hotelekben, főleg Svédországban a fürdőt rendelő saját vendéget kívánságra asszonyok szappanozzák, kesztyűvel tisztítják, meleg törülközővel szárítják. Néhány esztendeje vezették be azt a szabályt, hogy e hölgyek nem lehetnek 40 évnél fiatalabbak.

Kinevetnék azt a vendéget, akinek mindeközben más gondolata támadna.

A meztelen lét – írja összegzően – az északi emberek valami egészen normális, természetes sportja. Mindezt az ember csodálatosan gyorsan szokja meg, nézi s nem figyel rá.

★

Valóban így van. Ám a történész – bármennyire is tovább gombolyítaná Barcza György élete és élményei vizsgálatának fonálát – kénytelen ezen a ponton a szigorú terjedelmi korlátok okán (remélt) Olvasójától búcsút venni.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

Hoover Institution Archives, Stanford, California (HIA)

György Barcza Nagyalásonyi Papers, Box 2, Kopenhagen 1916–1918 (Kopenhagen)

FELHASZNÁLT IRODALOM

Barcza György 1994: *Diplomata- emlékeim 1911–1945*. (Összeáll. és szerk. Antal László. Jegyz., utószó: Bán D. András. Bibliográfiai utószó: John Lukacs) I–II. Európa, Bp.

Pritz Pál 1995: A magyar külügyi szolgálat keletkezése és története 1930-ig. In: Uő: *Magyar diplomácia a két háború között*. Magyar Történelmi Társulat, Bp.

Sipos Balázs

KULTURÁLIS GLOBALIZÁCIÓ ÉS AMERIKANIZÁLÓDÁS MINT A VILÁGKÉP FORMÁLÓJA A HORTHY-KORSZAKBAN

Napjaink történetírásának kurrens témája többek között a globalizáció (a „globális-sá válás”) jelensége és a világ amerikanizálódása. Írásomban elsősorban ezekről mint historiográfiai-módszertani kérdésekről szólok, majd röviden arról is: milyen módszertani szempontok merülhetnek fel a Horthy-korszak globalizáció és amerikanizálódás szempontú vizsgálata során. Vagy másként fogalmazva: mit tudhatunk arról, hogy formálta-e, és ha igen, miként a kulturális globalizáció és az amerikanizálódás a Horthy-korszak (médiafogyasztó, városi) emberének világképét? És hol helyezhetők el, mihez kapcsolhatók ezek a kérdések a történetíráson belül?

A VILÁGTÖRTÉNETTŐL A „TRANSZNACIONÁLIS TÖRTÉNETÍRÁSIG”

A szakirodalomban a globalizáció, a modernizáció és a világ amerikanizálódásának kérdését mind gyakrabban együtt vizsgálják,¹ aminek oka, hogy jobbra egymással összefüggő jelenségekként gondolunk rájuk. Sokan úgy vélik: a globalizáció valójában nem más, mint a világ amerikanizálódása. A modernizáció eszerint egységes folyamat, abban az értelemben, hogy a világ országai/társadalmi tulajdonképpen egységesen valamiféle amerikai modell felé haladnak vagy legalábbis azt célozzák, ha „modernné” akarnak válni. De legalábbis a „nagy” modernizációs „projektben” kitüntetett szerepe van az Egyesült Államoknak és az észak-amerikai kulturális szokásoknak, normáknak – ezen belül pedig fontos terület a fogyasztás témája, illetve az amerikai

¹ Lásd például Jang 2006: 899–931.; Otto 2006.; Körner 2011: 721–752.

fogyasztási szokások terjedésének vizsgálata. Napjainkban utóbbiak is olyannyira fontos (rész)témának számítanak, hogy egyes szerzők szerint jelenleg ezek dominálják a fogyasztás és a globalizáció kutatását.²

Ha máshonnan szemléljük a kérdést, meg kell jegyeznünk, hogy a nagy történeti elbeszélések között mindig is kiemelkedő jelentőségűnek tartották a modernizáció narratíváját, amelynek idővel fontos része (és esetenként helyettesítője) lett a globalizálódás és az amerikanizálódás (rész)területe.

Mindezek tehát nem teljesen új témák a szakirodalomban. Azért sem, mert néhány történész már két-három évtizeddel ezelőtt is publikált hasonló kérdésekről. Az 1980-as években már többen is vizsgálták az Amerika-kép változásait; a magyar szerzők közül például Vörös Károly és Závodszky Géza.³ Azóta (tehát az elmúlt nagyjából három évtizedben) azonban talán négy fontosabb és a kérdés tanulmányozását közvetlenebbül befolyásoló „fordulat” történt.⁴ Az egyik a politikum (a „hétköznapi” politikai gondolkodás és politikai fogalmak) „felfedezése” az úgynevezett új politika-történet-írás részeként. Az a felismerés tehát, hogy a társadalmi viszonyokról alkotott elgondolások alapvetően határozzák meg a politikai viszonyokat.⁵ Amely felismerést úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a „valóság előállítása”, karbantartása és módosítása⁶ befolyásolja a politikai cselekvést. Azaz ez a „fordulat” szemlélhető az úgynevezett kulturális fordulat részeként.

Kérdésünk szempontjából „fordulatot” eredményezett az az elgondolás is, amely szerint modernitásokról és nem egyetlen és egységes modernitásról kell beszélni. Eszerint a modernizáció, ez az európai gyökerű folyamat, eltérő szokásokkal és hagyományokkal találkozva eltérő helyi sajátosságokat produkál. Azaz nem csupán a „modernizáció” hat a helyi viszonyokra – azok saját képükre formálják a modernizációt, amelynek így helyi változatai alakulnak ki, amely helyi változatok sajátos és egymástól eltérő utakat járnak be.⁷

A harmadik „fordulat” tulajdonképpen két, egymással összefüggő változást jelent. A nemzetközi történetírás „újraorientálódásának” két eleméről van szó: a nemzeti történetírásokat ért új kihívásokról, illetve arról, hogy a világtörténelem helyét átvenni látszik a globalizációtörténet.⁸ E kettőt az úgynevezett transznacionális

² Trentmann 2009: 187–220.; A kérdést érinti Tomka 2009: 333.

³ Vörös 1988: 189–202.; Závodszky 1997.

⁴ Vö. Kisantal 2009: 9–31.

⁵ Lásd például Sipos 2009: 156–166.; Craig 2010: 453–475.

⁶ James Carey *Communication as Culture* című 1988-as munkáját Idézi McQuail 2003: 88.

⁷ Niedermüller 2008: 12–15.

⁸ Iggers–Wang 2008: 367.

történetírás fogalmában kapcsolhatjuk össze, amely az „összekapcsolódó”, „közös”, „egymásba bonyolódó” történelem (történelmek) vizsgálatát jelenti, és amely irányzatnak „Témája minden, ami a társadalmakon és a politikai rendszereken át és azok között mozog.”⁹

Bár a történetírásban burjánzó különféle „fordulatok” valójában nem mindig paradigmatisztikus változások, megemlítem, hogy pár éve a „transznacionális történetírás fordulatáról” is szokás beszélni.¹⁰

A globalitás, amerikanizálódás történetének vizsgálatát „negyedik változásként” a társadalmi nemek és a feminizmus szemléletének még intenzívebb térhódítása jellemzi, az úgynevezett nemzetközi történetírásban.¹¹ Amely téma természetesen vizsgálható a transznacionális történetírás nézőpontjából is – ahogy tette a „The Modern Girl Around the World” néven alakult kutatócsoport, amely azonos címen már tanulmánykötetet is kiadott.¹² Azt vizsgálják, hogy a modern nő mint globális jelenség miként tűnt fel a világ különböző pontjain, mégpedig a 20. század első felében.¹³

GLOBALITÁS ÉS TÖMEGMÉDIA

Bár már évtizedekkel ezelőtt is felmerültek olyan történeti kérdések, amelyek a globalitás, a modernizálódás és az amerikanizálódás témáihoz kapcsolhatók (ilyen volt például az Amerika-kép alakulása), a történetírás néhány változása nyomán ma részben mást jelentenek ezek a kérdések. Vagy másként fogalmazva: az ezredforduló társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális jellemzői miatt más témák és más szempontból lettek hangsúlyosak. Így például témánk szempontjából is fontossá vált a 19. század utolsó harmada és a 20. század első két évtizede következő változásai:

A távíró, a telefon és a mozi elterjedése nyomán megkezdődött és kiteljesedett a távközlési forradalom, ami (a közlekedési eszközök változása nyomán) átalakította az emberek érintkezési szokásait, mobilizálta őket, felgyorsította az életritmusukat – írta Dékány István 1943-as könyvében, és hangsúlyozza a történeti irodalom.¹⁴ Aki nem tud vonaton, hajón, repülőn utazni, olvasás közben utazhat – rögzítette Ortutay

⁹ Wiesner-Hanks 2011: 357–349.

¹⁰ Lásd például Iriye–Saunier 2009; Tyrell 2009: 453–474.; American Historical Review Conversation, 2006: 1441–1464.; Bude és mások 2006.; Burke 2009.

¹¹ Iggers–Wang 2008: 367.

¹² Weinbaum és mások 2008.

¹³ Weinbaum és mások 2005: 245–294.

¹⁴ Dékány 1943: 235.; Bausinger 1995: 537.

Gyula, amit más szavakkal úgy fogalmazhatunk meg: a globalizált médiakultúra lehetővé tette, hogy „lelkileg és érzelmileg utazzunk”, „fizikai mozgás nélkül.”¹⁵

Ezzel a közlekedési eszközöket is magába foglaló kommunikációs forradalommal nagyjából párhuzamosan alakult ki a tömegtársadalom (vagy kezdődött meg a kiformálódása), fedezték fel a „tömeg” létezését.¹⁶ A mi szempontunkból azonban nem is ez az igazán fontos, hanem „csak” a tömegkommunikáció vagy a tömegkultúra megjelenése a 19. század utolsó harmadától.¹⁷ Ez tette ugyanis lehetővé, hogy a mozikban a filmeket és a híradókat nézve „tömegek” utazhassanak, idegen kultúrákat ismerhessenek meg¹⁸ – vagy hogy ugyancsak bejárják a világot például újságolvasás közben.

Roger Silverstone egyenesen azt állítja, hogy „a kultúripar volt az első olyan ágazat, ahol a globalizáció végbement, bolygónk összezsugorodásának egyszerre okaként és következményeként.”¹⁹ Roland Robertson éppen e miatt a változás miatt úgy véli, hogy az 1870-es és 1920-as évtized határolta nagyjából öt évtizedes időszakra tehetjük a globalizáció kezdetét, ugyanis a „meglévő globalizációkat” ekkor „tudatos, tömegkommunikációs eszközök által reflektált globalizációk” váltották vagy egészítették ki.²⁰ Mások pontosabbnak tartják a „kezdeti globalizáció” elnevezést, arra utalva, hogy ekkoriban „rakták le” az 1950 utáni, „valódi” globalizáció alapjait.²¹

Az ilyen fogalmi dilemmák megoldására jól használható Ulrick Beck megközelítése, aki megkülönbözteti egymástól a globalizmust, a globalizációt és a globalitást. Az első leegyszerűsítve azt a helyzetet jelenti, hogy a világpiac elnyomja a politikai cselekvést és minden más dimenziót is legyűr. A második (szintén leegyszerűsítve) azokat a folyamatokat jelenti, amelyek során transznacionális szereplők megrendítik a nemzetállamok autoritását. Ha pedig globalitást mondunk, akkor a már régóta létező világtársadalomra gondolhatunk: arra, hogy a „zárt térségek” már másfél-két évszázada csak fikciók, mert „egy helyszínen” (egy állam keretein belül) különböző gazdasági, kulturális, politikai formációk ütköznek egymással, azaz a korábban magától

¹⁵ Ortutay 1936: 73.; Jansson 2002: 430.

¹⁶ A tömeg és kultúra viszonya kapcsán, az eme viszonyról szóló hajdani viták kapcsán érdemes hangsúlyozni, hogy „tömegek nincsenek, csak módok, ahogyan az embereket tömegnek tekintjük” – állította Raymond Williams 1961-ben. Idézi McQuail 2003: 43.

¹⁷ Itt egyrészt meg kell jegyezni, hogy a tömegkultúra fogalma helyett a szakirodalomban inkább a népszerű kultúra a használatos. Másrészt többen is úgy látják, hogy mai formájában csak a második világháborút követően beszélhetünk róla. Lásd Parker 2011: 149.

¹⁸ Gyulai 1939: 70–72.

¹⁹ Silverstone 2008: 126.

²⁰ Beck 2005: 29., 58.

²¹ Scholte 2000: 65–66.

értetődő dolgok jogosultságát újra és újra bizonyítani kell.²² Arról van ugyanis szó, hogy „a helyi életformákat olyan »példa-képekkel« dúlják fel, töltik meg, amelyek társadalmilag és térbelileg egészen máshonnan származnak.”²³ E „példa-képek” terjedése és követése a világ különböző pontjain „transznacionális közösségeket” hoz létre – többek között – az életstílusban. Egyre több minden történik tehát egyszerre több és több helyszínen; emiatt olyan társadalmi és társas kapcsolatok jelennek meg, amelyek „nem integrálhatók a nemzetállami politikába”; és mindezek eredményeként született meg a „reflexív”, azaz önmagáról tudó, önmagát érzékelő, világhorizonttal rendelkező világtársadalom.²⁴

A HORTHY-KORSZAKBELI AMERIKA-TAPASZTALATOKRÓL

Nagyjából a fent említett, 1870–1920-as időszakban zajlott a világ amerikanizálódásának első hulláma,²⁵ amelynek közepén az angol publicista, William T. Stead megírta *A világ amerikanizálódása, avagy a 20. század fejlődési iránya* című kötetét.²⁶

Az első világháború nyomán több európai gondolkodó leszámolt Európa civilizációs felsőbbrendűségének elképzelésével, s az „öreg kontinens” hanyatlását vizionálta.²⁷ Az amerikai filmek nyomán a divatban és a táncban terjedt az amerikai módi, és terjedt egy sajátos női életstílus és szerep: a *post-war girl* vagy egyszerűen csak a *girl* (esetleg *modern girl* vagy *flapper*, azaz a bakfis) stílusa és típusa.²⁸

De mit éreztek, mit tapasztaltak mindebből Magyarországon?

Ezt a kérdést legalább kétfelé kell választanunk. Egyrészt kérdés, hogy milyen nyomokat találunk erre vonatkozóan. Ezek a nyomok, amennyiben sajtó- vagy médiaforrások, a készítőik tapasztalatáról tudósítanak – de nem tudósítanak „automatikusán” arról, hogy az egykorú médiafogyasztók milyen módon értelmezték ezeket a cikkeket, könyveket, fényképeket, filmeket, esetleg rádióadásokat. Azaz (másképp) kérdés, hogy mit tudhatunk arról: a befogadók milyen jelentéseket tulajdonítottak az olyasféle ábrázolásoknak, amelyek a világ „világszerű válásáról”, összezsugorodásáról, vagy az Egyesült Államokról, annak bármilyen típusú hatásáról tudósítottak.

²² Beck 2005: 18–20.

²³ Uo. 65.

²⁴ Uo. 46., 19–20., 58.

²⁵ Rydell–Kroes 2005.

²⁶ Stead 1902.

²⁷ Kaelbe 2008 166–167.

²⁸ Buckley–Fawcett 2002: 83.; Miller 2003: 253–254., 258–261.

Az úgynevezett médiaszövegek alapján adott esetben természetesen következtethetünk egy-egy társadalmi, világnézeti csoport tapasztalatára, föltéve, hogy úgy gondoljuk: a szöveg (kép stb.) előállítója a szóban forgó csoportot reprezentálja. Más esetekben feltételezésekbe kell bocsátkoznunk. Ezt megtehetjük például akkor, ha elfogadjuk Stuart Hall kódolás/dekódolás elméletét, amely szerint minden szövegnek elkülöníthetjük három olvasatát (megfejtését): a szerző szándéka szerinti olvasatot, a szerző szándékával ellentétes olvasatot és valamiféle „köztes” értelmezést.²⁹ Vagy fordítva: eljárhatunk úgy, hogy a médiaszövegek és más források alapján, világnézeti alapon (és a társadalmi struktúra hatására is gondolva) értelmezési típusokat különítünk el („állítunk elő”), és azt kíséreljük meg rekonstruálni, hogy adott csoport tagjai milyen módon értelmezheték egyik vagy másik médiaszöveget. Természetesen ebben az esetben is hosszabb időtartamot és igen jelentős számú forrást kell megvizsgálnunk ahhoz, hogy talán megközelítő választ tudjunk adni a kérdésre: miként tapasztalták meg a magyarországi olvasók, nézők a globalitást és az amerikai kultúra megjelenését.

Ami azt a kérdést illeti, hogy miként jelentkezett mindez a médiában, arra egyszerűbb válaszolni.

A kortársak észrevételezték a világpolgár lélek, a világhorizont kialakulását, azaz a világ összezsugorodását. A filozófiai munkáktól kezdve a lexikonokig és az újságokig számtalan forrás hozható a „minden mindennel összefügg” érzésére. Zilahy Lajos az *Új Idők* 1937-es újévi beköszöntőjében is hangsúlyozta: „Világpolgárok lettünk és ha a saját sorsunkra gondolunk, az egész világot át kell pillantanunk.”³⁰ A hetilap pedig rendszeresen beszámolt az amerikai életformáról, igaz, inkább a „furcsaságokat” kiemelve.³¹ E tekintetben részben a Magyar Világhíradóval rokonítható – noha abban „csúcsteljesítményű harckocsikról” és az USA csendes-óceáni flottagyakorlatáról szintén tudósítottak.³² Itt azonban maximum látszólagos ellentétéről van szó: az amerikai sajátosság és kivételesség része volt minden, ami Európában, Magyarországon szokatlannak számított. Másként fogalmazva: minden, ami idegennek, idegenszerűnek tűnt. Így például volt, aki Amerikát kulturálatlansága miatt ábrázolta „másmi-lyennek.” Az *Új Idők* kritikusa szerint az USA nem is lehet kulturált, hiszen a „kultúrát nem lehet megtanulni, együtt kell vele nőni” és ez csak „az öreg világrész levegőjében” lehetséges.³³ Kosztolányi Dezső az *Édes Annában* többek között az „amerikai tempót”

²⁹ Gripsrud 2007: 63–64.

³⁰ Zilahy 1937: 1.

³¹ Például Kenedy 1920/: 192.; Mók 1920: 242–244.; Királyhegyi 1937: 132–133.

³² *Magyar Világhíradó*, 1937. 706.; 1938. 741.

³³ Ebeczki 1937: 379. Mások éppen a kultúra terén véltek változást tapasztalni. Lásd Tonelli 1928: 285.

ábrázolta sajátágosnak, az *Új Idők* szerkesztője pedig egy képalírásban az „amerikai mosolyt”, egy másik helyen pedig az amerikai lakások jól felszerelt konyháját.³⁴ Remenyik Zsigmond útibeszámolójában többször visszatért az általános jólétre; ezzel rokon módon Rejtő Jenő több regényében is szerepeltette a semmiből a csúcsra jutó *self-made man* figuráját; egy korabeli sláger a felhőkarcolót említette (amely „ezeremeletes mennyország”) – és így tovább.³⁵

Az Egyesült Államok azonban részben példakép is volt, legalább két értelemben.

Az Amerikát járt Szabó László 1929-es, e témának szentelt könyvében az amerikai sajtószabadságot éltette. A szintén ott járt Remenyik Zsigmond viszont azt írta Bölöni Farkas Sándor *Utazás Északamerikában* című munkája 1943-as kiadása előszavában: Amerika egykor a szabadságot jelentette a magyaroknak, ám „Bennünket már megmérgezett a salak amerikai irodalom, színház és film, mi inkább már a felhőkarcolók magasságát mértük a szabadság, jussok és jogok mélysége helyett.”³⁶

Ugyanakkor találunk forrásokat arra is, hogy Magyarországon „divatba jött” az amerikai életforma, a *post-war girl* és a „világvárosi ízlés.”³⁷ Azaz voltak, akik a cselekvési lehetőségeik és a választható-követhető alternatív életmódok között számoltak a távoli „péllda-képekkel.”³⁸

ÖSSZEFOGLALÁS: ÉLMÉNYTŐL A VILÁGKÉPIG

„[...] a világ és vele, benne az élet is, hirtelen megnövekedett. Hirtelen valóban világyszerűvé vált; s ezzel azt akarom kifejezni, hogy az élet tartalma az átlagember típusa számára ma az egész világ; hogy ma mindenki, egészen szokásszerűen, az egész világot éli. [...] A távolinak ez a közelsége, a messzinek ez az ittléte, minden élet határát mesés arányban kitágította” – írta 1930-ban José Ortega y Gasset *A tömeg lázadásában* (amely magyarul 1938-ban és 1943-ban is megjelent).³⁹

³⁴ *Új Idők*, 1937/1. 27., 1937/6. 205.

³⁵ Remenyik 1986.; Rejtő 1973: 138.; vö. Ricento 2003: 611–314.

³⁶ Szabó 1929.; Remenyik 1943: 6.

³⁷ Például Babits 1930: 969.; Szerb 1969: 317–318.

³⁸ Tudjuk viszont, hogy a jazz-közvetítés az 1930-as évek közepére a magyarországi rádióhallgatók kétharmadának kedvenc műsora volt. Lásd Kérészné 1975: 346, 352.

³⁹ Ortega Y Gasset 1943: 44–45.

És természetesen nem csupán ő rögzítette, illetve nem csupán tőle lehetett olvasni arról a Horthy-korszakban, hogy egyre nagyobb és nagyobb tömegek „mindennapi” élményévé vált a nagyvilág, hanem – a többek között említett Szabó Dezsőn vagy Ortutay Gyulán kívül – mondjuk naplójában Kozma Miklós, például *Három hunyorítás* című versében Radnóti Miklós is írt erről. Kozma naplójában ez szerepel: „[...] a modern ember idegzetében viseli a világ minden bajának tudatát mint szörnyűséges terhet.”⁴⁰ Radnóti verse pedig így kezdődik: „Tegnap újság fekszik a földön, / alvó címeit most ujraköltöm / s tiszta szobámon átalúszik a förtelmes Politika. / Már figyelem a távoli híreket, / már egy-egy szó ritmusa lépeget [...]”⁴¹

A hétköznapi élménnyé vált világ, illetve ennek a világnak az átélése természetes módon formálta a tömegsajtó olvasóinak vagy a filmek nézőinek a világképét – azaz azt a módot, ahogy a személyesen vagy a médiumok közvetítésével átélte, majd számukra egységessé „összeálló” világot értelmezték. Azt a módot, ahogy jelentéssel ruházták fel azokat az eseményeket, jelenségeket, amelyekkel közvetlenül (személyesen) vagy közvetve találkoztak. Az így létrejött tapasztalatok (azaz a jelentéssel felruházott események, jelenségek) „kifejeződései” (azaz mások világ-értelmezésének megjelenései) abban segítenek bennünket, hogy megértsük: milyen módokon értelmezhetők/tapasztalhatták meg a *médiafogyasztók* a világot. Ennek megfejtése azonban komoly módszertani kihívást jelent.

Végezetül két dolgot hangsúlyoznék. Az egyik, hogy a Horthy-korszak városlakó „átlagemberének” világképét a populáris kultúra erőteljesebben formálta, mint az elitkultúra. A másik: ezt a világképet természetesen nem csak a távoli „példa-képek”, események, jelenségek formálták, hanem a személyesen átéltek is. És itt és emiatt válik érdekessé az az eltérés, ami egyfelől a Horthy-korszak neobarokknak és neobiedermeiernek is nevezett konzervatív-tradicionális (például antifeminista) szemlélete, másfelől a populáris kultúra gyakran ezzel ellentétes, modernebb vagy modernista, de mindenképpen szabadabb vagy csak frivol világa között megfigyelhető.

⁴⁰ Idézi Ormos 2000: 10.

⁴¹ Radnóti 1976: 120.

FORRÁSOK

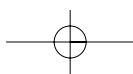
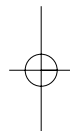
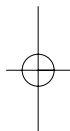
- Babits Mihály 1930: Líra Amerikában. *Nyugat* (23.) 12.
- Dékány István 1943: *A mai társadalom. Bevezetés a társadalomtudományokba*. Pantheon, Bp.
- Ebeczki György 1937: Amerikai Elektra. O’Neil drámai trilógiája a Nemzeti Színházban. *Új Idők* (43.) 11. 379–381.
- Gyulai Elemér 1939: A magyar munkásifjúság szórakozása. *Szociális Szemle* (1.) 2. 70–73.
- Kenedy Géza 1920: Az első fecske. *Új Idők* (26.) 10. 192–193.
- Királyhegyi Pál 1937: Az amerikai girl. *Új Idők* (43.) 4. 132–133.
- Mók Ferencné 1920: Az amerikai nőkről. *Új Idők* (26.) 12. 27–31.
- Ortega y Gasset, José 1943: *A tömegek lázadása*. Írás, Bp.
- Ortutay Gyula 1936: Magyarország felfedezése. *Válasz* (3.) 2. 70–74.
- Radnóti Miklós 1976: *Radnóti Miklós művei*. Szépirodalmi, Bp.
- Rejtő Jenő 1973: *Vesztetgár a Grand Hotelben*. Magvető, Bp.
- Remenyik Zsigmond 1943: [Bevezető] In: Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Északamerikában*. (S. a. r. Remenyik Zsigmond) Officina, Bp.
- Remenyik Zsigmond 1986: *Amerikai ballada*. Magvető, Bp.
- Szabó László 1929: *Az amerikai sajtó szabadsága*. Pécsi Nyomda, Pécs
- Szerb Antal 1969: Angol újságok. In: Uő: *A varázsló eltöri pálcáját*. Magvető, Bp.
- Tonelli Sándor 1928: New York keresztmetszete. *Széphalom* (2.) 7–8. 284–286.
- Zilahy Lajos 1937: Az esztendő küszöbén. *Új Idők* (43.) 1. 1.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- American Historical Review Conversation 2006: American Historical Review Conversation: on Transnational History. *American Historical Review* (111.) 5. 1441–1464.
- Körner, Axel 2011: Uncle Tom on the Ballet Stage: Italy’s Barbarous America, 1850–1900. *The Journal of Modern History* (83.) December, 721–752.
- Bausinger, Hermann 1995: Media, technology and daily life. In: Oliver Boyd-Barrett – Chris Newbold (szerk.): *Approaches to Media*. Arnold, London–New York
- Beck, Ulrich 2005: *Mi a globalizáció? A globalizmus tévedései – Válaszok a globalizációra*. Belvedere, Szeged
- Buckley, Cheryl – Fawcett, Hilary 2002: *Fashioning the Feminine. Representation and Women’s Fashion from the Fin de Siècle to the Present*. Macmillan, London–New York
- Bude, Gunilla és mások (szerk.) 2009: *Transnational Geschichte: Themen, Tendenzen und Theorien*. Chronos, Göttingen
- Burke, Peter 2009: *Cultural Hybridity*. Polity, London

- Craig, David M. 2010: 'High Politics' and the 'New Political History'. *The Historical Journal* (53.) June 453–475.
- Gripsrud, Jostein 2005: *Médiakultúra, médiatársadalom*. Új Mandátum, Bp.
- Iggers, Georg G. – Wang, Q. Edward 2008: *A Global History of Modern Historiography*. Pearson, Harlow
- Iriye, Akira – Saunier, Pierre-Yves (szerk.) 2009: *The Palgrave Dictionary of Transnational History: from the mid-19th Century to the Present Day*. Palgrave Macmillan, New York–London
- Jang, Michael 2006: Globalization and Its History. *The Journal of Modern History* (78.) December
- Jansson, André 2002: Spatial Phantasmagoria. The Mediatization of Tourism Experience. *European Journal of Communication* (17.) December 429–443.
- Kaelbe, Hartmut 2008: Európa önértelmezése a 20. században. In: Niedermüller Péter és mások: *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. L'Harmattan, Bp.
- Kérészné Szabó Klára 1975: Rádiós közvélemény-kutatások Magyarországon, 1925–1945. In: Frank Tibor (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből, 1925–1945*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp.
- Kisantal Tamás 2009: A történetírásban újabban meghonosodott fordulatokról. In: Uő (szerk.): *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*. Kijarat, Bp.
- McQuail, Denis 2003: *A tömegkommunikáció elmélete*. Osiris, Bp.
- Miller, Nathan 2003: *New World Coming. The 1920s and the Making of Modern America*. Da Capo Press, New York
- Niedermüller Péter 2008: Sokféle modernitás. In: Niedermüller Péter és mások: *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. L'Harmattan, Bp.
- Ormos Mária 2000: Fából vaskarika. Kozma Miklós, a „nemesen konzervatív” propaganda-politikus. *Mozgó Világ* (26.) 3. 3–20.
- Otto, Viktor 2006 *Deutsche Amerikabilder. Zu den Intellektuellendiskursen um die Moderne 1900–1950*. Wilhelm Fink, Munich
- Parker, Holt N. 2011: Toward a Definition of Popular Culture. *History and Theory* (50.) 2. 147–170.
- Ricento, Thomas 2003: The discursive construction of Americanism. *Discourse & Society* (14.) 5. 611–637.
- Rydell, Robert W. – Kroes, Rob 2005: *Buffalo Bill in Bologna. The Americanization of the World, 1869–1922*. University of Chicago Press, Chicago
- Scholte, Jan Aart 2000: *Globalization. A Critical Introduction*. Palgrave Macmillan, New York
- Silverstone, Roger 2008: *Miért szükséges a média tanulmányozása?* Akadémiai, Bp.
- Sipos Balázs 2009: Van-e politikának társadalomtörténete? (A politológia, a szociológia és a történetírás viszonyáról.) *Aetas* (24.) 3. 156–166.

- Stead, William T. 1902: *The Americanization of the world, or: the trend of the twentieth century*.
Review of Reviews Office, London–New York
- Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris, Bp.
- Trentmann, Frank 2009: Crossing Divides. Consumption and globalization in history. *Journal of Consumer Culture* (9.) July 187–220.
- Tyrell, Ian, 2009: Reflections on transnational turn in United States History: Theory and Practice. *Journal of Global History* (4.) 3. 453–474.
- Vörös Károly 1988: Az USA képe a XIX. század magyar tömegkultúrájában. *Magyar Tudomány* (33. (95.)) 3. 189–202.
- Weinbaum, Alys Eve és mások 2005: The Modern Girl around the World: A Research Agenda and Preliminary Findings. *Gender & History* (17.) August 245–294.
- Weinbaum, Alys Eve és mások 2008: *The Modern Girl Around the World: Consumption, Modernity, and Globalization*. Duke University Press, Durham
- Wiesner-Hanks, Merry E. 2011: Crossing borders in transnational gender history. *Journal of Global History* (6.) November, 357–349.
- Závodszy Géza 1997: *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország a kezdetektől 1848-ig*. (2. kiadás) Korona, Bp.

Szerencsés Károly

EGYÉRTELMŰSÉGEK A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSBAN

1945–1947

Bő negyed század történészi és tanári tevékenysége után az ember vágyik egyértelműségek tisztázására, még akkor is, ha érzi: a nagyobb tudás gyakran inkább bonyolítja a világlátást, semmint egyszerűsíti. De hiszek benne, hogy van egy határpont, ahol a dolgok átbillennek egy másik minőségbe: a bonyolult összefüggések átalakulnak egyértelműségek. Így van ez a 20. század második felének történelmi eseményeivel, szereplőivel és fogalmaival is. E kis tanulmány néhány fogalom tisztázására vállalkozik, pontosabban arra, hogy rögzítse a szerző álláspontját e kérdésekben. Nem kétséges, hogy e megállapítások vitát eredményezhetnek, nem vindikálják maguknak ezért a kizárólagos igazság státusát, de a korrekt történészi megközelítésekben megkerülhetetleneknek kell lenniük. Ez az, ami megdöböntően hiányzott az elmúlt negyed század történelmi munkáiból. A korszakkal foglalkozó történészek – tisztelet a kivételnek – vagy nem ismerték, vagy valamilyen oknál fogva mellőzték az e vonatkozásban már korábban rögzített megállapításaimat.

I.

Fontos elvi kérdés: az 1944 decemberében jelentkező pártok, amelyek kisajátították a teljes politikai palettát, vajon tényleg demokratikusak voltak-e? Ezek a politikai erők a győztes szövetségesek engedélyével léphettek fel, a jaltai megállapodás értelmében. Vagyis e pártokat ismerték el olyan politikai erőknek, amelyek képesek arra, hogy „a lakosság összes demokratikus elemeit széles körűen képviselő ideiglenes kormányhatalmat létesítsenek, amely köteles minél előbb szabad választások útján a nép akaratának megfelelő kormányt alakítani.”¹ Megállapítható, hogy e pártok között – épp úgy, mint a győztes szövetségesek között – van olyan politikai erő, amelynek semmi kö-

¹ Szanakojev – Cibulevszkij 1969: 165.

ze a demokráciához, pontosabban egész működése, ideológiája a szabad választásokon alapuló parlamenti demokráciával szemben fogalmazódik meg. Ilyen erő a Magyar Kommunista Párt, és sajnos ilyen párttá vált a korszakban (1944–1948) a Szociáldemokrata Párt, sőt a Nemzeti Parasztpárt is. E pártok közül kettő már 1944 októberében titkos szövetséget kötött a parlamenti demokrácia likvidálására, amikor a „szocializmus” megteremtését tűzték ki közös végcélként, amelynek eszköze a két párt egyesülése lesz.² Hogy mit kell érteni „szocializmuson” azt az ekkor már negyed százada létező minta erősen leszűkítette. A szociáldemokraták egy része beleesett nyugati társai hibájába, amennyiben nem ismerték fel a „proletárdiktatúra” veszélyét, illúziókat tápláltak az iránt, hogy lehet a szocializmust másképpen is alakítani, mint ahogyan a Szovjetunió tette. Nem vették eléggé figyelembe, hogy a „szocializmus” kommunista hívei éppen Moszkvából érkeztek és moszkvai utasításokat hajtottak végre. Más részük viszont eleve elfogadta ezt a helyzetet. A két munkáspárt e szövetségéhez csatolta „Baloldali Blokk” formájában pártját a Nemzeti Parasztpárt vezetése. A Baloldali Blokk tevékenysége 1948-ra elvezetett a demokráciakísérlet felszámolásához. Ezek a pártok tehát – legalábbis vezetésüknek egy külső segítséggel végül döntő szerephez jutott része – céljaikat tekintve nem voltak demokratikusak.

Felvetődik a belső működés kérdése is: a politikai gyakorlat. A kommunista párt „demokratikus centralizmusa” egyet jelentett a felső vezetés iránti katonai engedelmességgel. A párt vezetésére, irányvonalára, politikájára, vezető testületeinek összetételére a tagságnak semmiféle befolyása nem volt a gyakorlatban. Az irányítás egy szűk kör kezében összpontosult, illetve egyértelműen Moszkva akaratán múlt. De nem működhetett demokratikusan a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt sem, alapvetően azért, mert a pártvezetés céljaival a tagság jelentős része nem értett egyet. Nehéz megállapítani a párton belüli arányokat: éppen azért, mert a két párt vezetése is megakadályozta a demokratikus belső pártéletet. A pártvezetéssel egyet nem értőket kiszorították a pártból, majd a Baloldali Blokk pozíciói segítségével „kriminalizálták.” (Hamis vádakkal illették, megbélyegezték őket, az ügyészség eljárást kezdeményeztek ellenük, az ÁVO megfigyelte és megfélemlítette őket stb.) Peyer Károly és szociáldemokrata hívei, Kovács Imre és parasztpárti híveinek sorsa jól mutatja ezt. A pártokon belül maradt, demokrácia iránt fogékony elemek (Kéthly Anna, Bibó István) a politikai meg hasonlós révén izolálódtak.

Más a helyzet a Független Kisgazdapárttal. Ez céljait tekintve kétségkívül demokratikus pártnak minősíthető, ellenben belső működése szempontjából ennél is vannak problémák. Ezek alapvetően a nagykoalícióból és a párt politikai taktikájából

² Kállai – Pintér – Sipos 1984. A megállapodás szövege: 249.

eredtek. A népakaratot „korrigáló” koalíciós erőviszonyok és a vezetés állandó defenzívára épülő taktikája jelentős ellenérzéseket szült a párton belül. A kritikusokkal szemben a pártvezetés nem demokratikusan járt el, a párt demokratikus működését szabotálta. Nagyválasztmányt nem hívott össze. Így ebből a pártból is kiszorították a „kritikusokat”, majd ezeket is megbélyegezték, és ellehetetlenítették, részben kriminalizálták. Sulyok Dezső és a „húszak” kitessékelése a pártból vagy Pfeiffer Zoltán kiszorítása éppen erről szól.³ A kisgazdapárt tehát kettős arcát mutatja e korszakban: bukásának egyik oka éppen ez a kétarcúság. A korszak valóban demokratikus pártjait az ellenzékben kell keresnünk. Ide sorolható a Magyar Szabadságpárt, a Magyar Függetlenségi Párt, a Demokrata Néppárt.

II.

Komoly zavart okoz történész berkekben az 1945–1947 közti időszak értelmezése. A két szélsőség: ez már a Rákosi korszak; ez még tiszta demokrácia. Ennek változataiként használnak különböző megjelöléseket a „presztalinizációtól” a „népi demokráciáig.” A korszak megítélése azért nehéz, mert az MKP–SZDP szövetség szovjet utasításra azt hangoztatta, hogy céljainak elérése (a szocializmus megvalósítása) „egy független, szabad, demokratikus Magyarország megteremtésén keresztül” érhető el. Ez a taktika okozta, hogy sokan hittek a demokrácia esélyében. Az MKP vezetése azonban a demokráciát csak átmenet korszakának tekintette: működnek a demokratikus intézmények, de a pozícióharc már folyik a végső cél megvalósítása érdekében.

A demokrácia tartós megteremtésére nagyon jelentős erők gyűltek össze 1945-ben Magyarországon. A szemben állók erejét sem szabad lebecsülni. A demokratikus Magyarorszáért vívott harc 1945–47 között (akár a kormányon, akár ellenzékéből) a 20. század egyik legjelentősebb és letragikusabb demokráciakísérlete. A bukás alapvető oka külpolitikai: a győztes szövetségesek szembefordulása, a Szovjetunió birodalmi érdekeinek érvényesítése. A Nemzetgyűlés likvidálása (Kovács Béla elhurcolása, a Köztársaság ellenes összeesküvés koncepciók pere, Nagy Ferenc puccsal történt megbuktatása, a Független Kisgazdapárt feldarabolása, a Magyar Szabadságpárt likvidálása, a választójogi törvény módosítása, előrehozott választások stb.) csak ennek a nemzetközi összefüggésnek a keretében értelmezhetőek. A korszak tehát egy demokráciakísérlet, amely elbukott, igazolva trianoni kisállamiságunk tragédiáját – teljes külpolitikai kiszolgáltatottságunkat. Nem része a „Rákosi-rendszernek”, mégha annak

³ Szerencsés 2009, illetve: Földesi – Szerencsés 2003.

egyes elemei már a korszakban megfigyelhetők. (Politikai rendőrség, szakszervezetek, bíróságok pártcélokra történő felhasználása stb.) Ugyanakkor alátámasztja azt a régi igazságot is, hogy hazugságokon keresztül nem vezet út az igazsághoz.

III.

Sok ellentmondás kering a korszak két választásáról. Az 1945. november 4-ét teljesen szabad választásoknak ítéli a történetírásunk fő sodra, míg az 1947-es választást „kis szépséghibával”, de szintén szabad választásnak mondja. Ezzel kapcsolatban nem árt leszögezni: Az 1945-ös választások szabadok voltak, abban az értelemben, hogy volt politikai alternatíva, és a választások mentesek voltak a visszaélésektől. Ez komoly eredmény. De nem szabad elhallgatni, hogy jogi és politikai praktikákkal a kormányon lévő erők magakadályozták más – főleg keresztény, kereszténydemokrata – pártok indulását a választáson. Ennek a következménye, hogy minden „jobboldali”: polgári, keresztény, demokrata, paraszti, konzervatív, nemzeti érdek kifejezése a Független Kisgazdapártra maradt. Nem kétséges, hogy a párt ennek következtében kapott abszolút többséget, de az sem, hogy az elvárásoknak nem felelhetett meg. Nem volt rá felkészülve, nem voltak meg az ideológiai, politikai alapjai. Így szétverése („szálamizása”) sokkal könnyebben ment. Ez volt az egyik alapvető belpolitikai oka a magyar demokráciakísérlet elbukásának.

A választások demokratizmusát nem is annyira a nemzetiségi census bevezetése (németek) vagy a politikai census (szélsőjobboldali pártok, egyesületek vezetőinek kizárása) korlátozta, hanem sokkal inkább az, hogy az induláshoz az engedélyt a kormánypártok által alkotott Országos Nemzeti Bizottság adhatta vagy tagadhatta meg. Mindezek miatt pontosabb a „majdnem szabad választások” megjelölés 1945. november 4-re. Minden választás annyit ér, amennyire a népakaratot érvényesíteni tudja. Ennek a célnak az 1945. novemberi választás nem felelt meg. Az eredményeket „korrigálták.”

Más a helyzet az 1947. augusztus 31-i választásokkal. A történettudomány a választási eredményeket valós tényeknek tekinti, elemzi a szavazatok számát, a mandátumok arányát, megállapítja, de véleményem szerint nem eléggé hangsúlyozza, hogy voltak csalások is: kizárások, kék cédula „premizálás” stb. Holott egyértelmű, hogy a csalások sorozata olyan mennyiségű szavazattorzítást eredményezett, ami megkérdőjelezi az egész választás eredményét.⁴ Még a 2011-ben megjelenő legfrissebb

⁴ E választásokról jól dokumentálva kifejtettem véleményemet: Szerencsés 1993, illetve Földesi – Szerencsés 2001.

összefoglaló munka is azt tartalmazza, hogy „63 ezer extra” szavazat volt.⁵ Romsics Ignác nagy sikerű összefoglalásában is a csalásban aktívan részt vett Péter Gábor adatát hozza.⁶

Ez a választás teljesen torz eredményeket hozott. Csalásra épített már a módosított választójogi törvény (pl. a prémios rendszer esetében vagy az ajánlások kérdésében.) Diszkriminatív volt az ellenzék rovására, mindenekelőtt a Szabadságpárt el lehetetlenítése céljából. A Szabadságpárt bojkottálta a választásokat, de a többi új ellenzéki párt közül egyik sem tudott indulni minden körzetben. Képtelenség volt néhány hét alatt összegyűjteni az ajánlásokat. Nem véletlenül hívták „Lex Sulyoknak” az 1947. évi 22. törvénycikket. Az ellenzék vezérét egyszerűen kizárták a választathatóságból...

A kizárások (minimálisan 460 ezer fő a „törvényesen” kizártakon, pl. németeken kívül); a „kifelejtettek”, a fiktív nevek a névjegyzékben, a 208 ezer kék cédulás hamis (nem „extra”) szavazat, a voksvásárlás, az urnák kicserélése, az eredmények átírása a belügyminisztériumban olyan mennyiségi „korrekciót” okozott a választási eredményeken, hogy a népakarat alapvetően sérült. És amiről nem akar tudomást venni a magyar történettudomány: a választási eredmények utólagos átírása: 670 ezer szavazat megsemmisítése, 49 mandátum felszámolása is a csalássorozat része, nem valami elkülönülő akció. E mandátumok megsemmisítése szerves összefüggésben a választásokkal van, nem az egypártrendszer kiépítésével. Mindez másfél milliót jócskán maghaladó fals számot eredményez: le nem adott, megsemmisített, átírt voksot, vagy éppenséggel leadott hamis szavazatot. Ötmillió szavazati jogosultság esetén úgy vélem, ez az arány teljesen hamis képet ad, nem mutatja a népakaratot. Vagyis e választás se nem szabad, se nem törvényes, eredményét meg kellett volna semmisíteni. A csalásokat a „győztes” kommunista párt követte el. A küzdelem november elejéig zajlott, a kritikára a kommunisták terrorral feleltek. A Függetlenségi Párt mandátumainak megsemmisítésével, a Baloldali Blokk többségre vergődésével vége is lett negyven évre a magyar parlamentarizmusnak és demokráciának.

⁵ Gyarmati 2011: 107.

⁶ Romsics 1999: 290. Egyébként maga Péter írta rá a dokumentumra: hiányos! Még Szviridov is 120 ezret ír. Lásd.: Böhm 1990: 159.

IV.

Legalább ilyen vitatott kérdés a megszállás-felszabadítás ellentéte. Megjelent persze a „bölcs” középút is: megszabadulás.⁷ Még a Történelmi Társulat is rendezett vitát e kérdésben.⁸ Holott egyértelmű a helyzet: a magyar állam szempontjából a megszállás ténye nem vitatható. Maga a szovjet hadsereg használja ezt a fogalmat, ami logikus is. A plakáton jól mutatott a „felszabadító” megjelölés, de a jóvátételi tárgyalásokon ez fel sem merült. Legyőzött, megszállt állam voltunk, jogilag 1947. szeptember 15-ig a békeszerződés életbe lépéséig. A szovjet megszállás legfontosabb következménye az lett, hogy Magyarország nem járhatta be a parlamentáris demokráciák útját, hanem már 1947/48-ban letérítették arról a „proletárdiktatúra”, a szocializmus útjára. Révai József mondta: „A Szovjetunió a Szovjet Hadsereg révén a békeszerződés ratifikálásáig nálunk megszálló hatalomként volt jelen, [...] ennek a ténynek volt bizonyos jelentősége a magyar belpolitika fejlődésére is.”⁹ Ez a „bizonyos” magyarra fordítva azt jelenti „döntő.” Vorosilov többször kifejtette, hogy „Mivel jelenleg Magyarországon szovjet megszálló csapatok vannak [a szovjet főparancsnokság – Sz. K.] továbbra is bejelenti követeléseit azok eltartására. A SZEБ ebbe nem avatkozik bele.”¹⁰ Világos az is, hogy a SZEБ teljhatalma mellett, sőt felett van jelen a megszálló Szovjet Hadsereg teljhatalma. Vorosilov mondja: a megszállás rendje nem tartozik a SZEБ hatáskörébe, csupán a szovjet kormány hatáskörébe.¹¹ Vagy máskor: „Magyarország ellenőrzés alatt áll. Megszálló csapatok vannak itt [...]” Az a tény, hogy a háború vége megkönnyebbülést hozott, és sokan szabadulásnak érezhették és érezték a német megszállás és nyilas uralom végét, hogy százezrek és milliók felszabadult boldog érzéssel jöttek fel a pincékből Budapest ostroma után, hogy egy nemzet fogott hozzá óriási akaraterővel és élni akarással az újjáépítéshez, nem jelenti azt, hogy e tényeket figyelmen kívül lehetne hagyni. Magyarország megszállás alá került és ez alapvetően befolyásolta 20. századi sorsát egészen 1991-ig, a rendszerváltoztatás utáni időszakig. Vorosilovval és Révaival szükségtelen vitatkozni.

⁷ E terminust egyébként Márai Sándor használja Naplóiban.

⁸ A felszabadulás teóriáját Vida István, a megszabadulását Ungvári Krisztián, a megszállását Szerencsés Károly képviselte.

⁹ Idézi: Balogh Gyula 1991: 16–17.

¹⁰ Feitl – Baráth 2003: 57.

¹¹ Feitl – Baráth 2003: 89.

V.

Skizofrén frusztrációt eredményez a magyar történetírásban a határok kérdése. Mert abban majdnem teljes egyetértés van, hogy 1920-ban, Trianonban igazságtalan, értelmetlen, ártalmas határokat húztak meg Közép-Európában, és főként a Kárpát-medencében. Hogy az első trianoni nemzedék ebbe nem tudott belenyugodni, és a jelző a „revízió” lett, megértéssel fogadja a történetírás, eredményeit lelke mélyén el is fogadja, bár a magyar igazságérzetten alapuló korrekció kényszerűen Hitlerhez köthető. Ez már önmagában is skizofrén helyzet. De Kolozsvár, a Székelyföld, Kassa, Szabadka visszatérésének öröme mégsem lehet – ma már és még – pusztán nacionalista, fasiszta hevületnek beállítani. Amíg a városok és területek élnek a magyarság tudatában, akár ott élő magyarok léte, akár kulturális, történelmi hagyományaink révén, megértjük a revíziós gondolatot. 1945 után azonban ezt az érzést kriminalizálták. Az „országgyarapítások” hozadéka utóbb áldozatává esett az értelmetlen második világháborús részvételnek. A következmény egy újabb – most már elfojtásos – skizofrén helyzet lett: a revízió (vagyis a nemzet újraegyesítésének) elítélése, azaz lelki lemondás a nemzet harmadáról. Ez történt az 1945-öt követő hosszú évtizedekben. Demográfiai és lélektani hatásai kiszámíthatatlanok, végzetesek.

Mivel lehet e kérdéskört mélyebben elemezni, pontosabban megragadni? A határok kérdésével. Ha a trianoni határok igazságtalanok voltak – s ebben egyetért a történettudomány –, akkor a párizsi (1947-es) határok éppen olyan igazságtalanok. Sőt károsak is, amennyiben nem felelnek meg a magyarság és az itt élő népek érdekeinek, állandósítják az ellentéteket, mert egyik oldalon kiölik az életkedvet, elvándorlásra és meghunyászkodásra, a másik oldalon brutalitásra ösztönöznek. A történettudománynak ki lehet és kell mutatnia e következményeket, elemeznie az okokat, vizsgálnia a folyamatok mögött álló tényezőket. Ellenkező esetben a frusztráció béklyóként gúzsba köt, energiákat szív el, erőket fecsére, emellett lenézett békétlenkedő fajzatoknak mutatva be minden közép-európai népet, Európa hátsó udvarává teszi a régiót. Úgyszintén felvethető és tudományosan vizsgálható az, amitől sokat vártunk: a határok légiesedése, ami úgy tűnik, számos problémát nem oldott meg, viszont megkönnyítette az exodust.¹²

¹² Ma Erdélyben és a Partiumban 1 millió 700 ezer magyar helyett 1 millió 200 ezer él, a Délvidéken 470 ezer helyett 230 ezer, a Felvidéken 1 millió helyett talán hatszázezer (470 ezer Szlovákiában + 130 ezer Kárpátalján). Bizonyos, hogy az alkalmatlan határok nagyban hozzájárultak e drasztikus fogyáshoz.

VI.

A föld és birtokosai: nem csak a múlt századok meghatározó tényezője e viszony, de a jövőé is. Kőolaj és földgáz nélkül még csak-csak ellesszünk, de élelem és víz nélkül semmiképp. A földbirtoklás kérdése a 20. századi Magyarország egyik feszítő problémája volt. Volt földre éhes tömeg, de 1945-ig megmaradtak a nagybirtokok, latifundiumok, s velük megmaradt az arisztokrácia. Az 1945-ös földosztás egyértelműen pozitívumként szerepel történetírásunkban. Pedig... Pedig áldozatául esett számos modern és jól működő üzem, ahol sokak számára biztosítva volt a munka és megélhetés, s ráadásul fenntartott egy olyan réteget, amely kiművelhette magát a legmagasabb szinten, s amelynek ha csak a 10%-a érzett elkötelezettséget a nemzet fejlődése iránt vagy éppen a művészetek támogatására, húzóereje volt a magyar társadalomnak. Nem kétséges, hogy a visszahúzó erők legalább ilyen erőteljesek voltak. Beavatkozásra tehát szükség volt. De a nagybirtok teljes felszámolása, ezzel a magyar arisztokrácia társadalmi és részben fizikai megsemmisítése hihetetlen károkat okozott. Esélye sem maradt egy Széchenyinek, Festeticsnek, Hatvanynak, egy nagy felkészültséggel rendelkező és cselekvőképes csoportnak. A Nemzeti Könyvtár, majd Múzeum, a Magyar Tudományos Akadémia, a Georgikon csak a jéghegy csúcsa.

Ráadásul a földosztás eleve úgy ment végbe, nehogy életképes kisgazdaságok alakulhassanak. Három-öt holddal nehéz volt csodát tenni a semmiből. De valamiféle földreform szükségességét, a parasztság föld utáni vágyának erejét, majd teremtkészségét mutatja, hogy a csoda mégis majdnem sikerült: a kritikus 1945/46-os télen sem alakult ki éhínség, a gazdák ellátták az országot élelemmel, ráadásul nagymennyiségű élelmiszert szállítottunk a Szovjetunióba jóvátétel gyanánt, s az ország még az itt állomásozó szovjet hadsereget (1945–1946-ban kb. másfél millió fő) és a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot is élelmezte. A kollektivizálás viszont semmissé tette az eredményeket. A nagybirtok felszámolása tehát nem teremtett hosszú távon életképes kis és középbirtokot, amely elláthatta volna élelmiszerral Magyarországot és hagyományosan komoly exportra is futotta volna. A nagybirtok ésszerűtlen felszámolása (politikai és szociális alapon) a magyar történelem egyik legelhibázottabb lépése volt. Előrelépés a Kádár-korban csak látszatra történt: a termelő szövetkezetek csaknem fele életképtelen lett volna a dotáció nélkül.

A következő évtizedek kulturális életében is érzékelhetők a veszteségek. Az iskoláztatás és a kultúrához férés nyers számainak javulása ellenére nem kell részletezni, mi a különbség Klebelsberg Kunó és Révai József vagy Aczél György között. Klebelsberg írja: „Nem akarunk mindig félárnyékban ülni, pusztulni és tengődni, hanem az erkölcs és tudás hatalmával meg akarjuk hatványozni a magyar munka

termelékenységét [...] Ez a magyar nacionalizmus egészséges célja.”¹³ Mennyivel nagyszerűbb ez és nagyobb eredményeket is hozott, mint a Sztahanov-mozgalom és a Liszenkó-módszer...

★

Mikor a terjedelmi korlátok miatt befejezni kényszerülök e gondolatokat, felmerül bennem: vajon valóban egyértelműségek-e ezek az állítások? És hasznos-e, ha egyértelműségek szabják meg a történetírásunk fő sodrát? Nem esünk-e ugyanabba a hibába, amelynek fogságában vergődik e szakma az utóbbi évtizedekben? Nem hasznosabb-e az állandó kétely, az egyes állításokat folyton megkérdőjelező attitűd? Még ha vonzódunk is az állandó megújuláshoz, a létezés problémáinak állandó megkérdőjelezéséhez, egyértelműségekre, tudományos minimumra, szilárd viszonyítási alapokra szükség van. Nem kétséges, hogy ez csak nyílt, véleményeket szembesítő, érvekkel dolgozó vitában teremthető meg. Ez a vita maradt el az elmúlt 22 évben, s ez szolgáltatva ki a történettudományt a politikai székértáborok egymás melletti elbeszélésének. Mindenkinek a maga igazsága nem jelenti az igazságot. A tények feltétlen tisztelete és nem „magyarázata” vezet el a hasznos egyértelműségekhez.

FORRÁSOK

- Böhm Vilmos 1990: *Másodszor emigrációban*. Progresszió, Bp.
- Szanakojev, S. P. – Cibulevskij, B. L. (kiad.) 1969: *Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény*. (Ford. Zalai Edvin) Kossuth, Bp.
- Kállai Gyula – Pintér István – Sipos Attila (összeáll.) 1984: *A Magyar Front*. Kossuth, Bp.
- Feitl István (szerk.) – Baráth Magdolna et al. (s.a.r., bev.) 2003: *A Magyarország Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei, 1945–1947*. Politikatörténeti Intézet – Napvilág, Bp.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Szerencsés Károly 2009: *A nemzeti Demokráciáért. Sulyok Dezső 1897–1965*. (Második, bővített kiadás) Jókai Mór Városi Könyvtár – Vadló Kiadó, Pápa.
- Földesi Margit – Szerencsés Károly 2003: *A megbélyegzés hatalma. Pfeiffer Zoltán 1900–1981*. Kairosz, [Bp.]

¹³ Klebelsberg 1995: 66.

230 ■ Szerencsés Károly

Szerencsés Károly 1993: *A kékcédulás hadművelet*. IKVA, Bp.

Földesi Margit – Szerencsés Károly 2001: *Halványkék választások*. Kairosz, Bp.

Gyarmati György 2011: *A Rákosi-korszak*. ÁBTL – Rubicon, Bp.

Romsics Ignác 1999: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp.

Balogh Gyula 1991: *A magyar Honvédség a Szövetséges Ellenőrző Bizottság felügyelete alatt (1945–1947)*. Bp.

Klebelsberg Kunó: Neo-nacionalizmus [1928] 1995. In: Nemeskürti István: *Búcsúpillantás: a Magyar Királyság és kormányzója, 1920–1944*. Szabad Tér, Bp.

Tevesz László

NÉMETH LÁSZLÓ NEMZET- ÉS TÖRTÉNELEM- SZEMLÉLETE – A TÁRSADALOMKÖZPONTÚ ELLENZÉKI HAGYOMÁNY

E keretek között Németh László nemzet- és történelemszemléletének aprólékos elemzésére nem vállalkozhatunk, csupán szellemi forrásvidékeinek vázlatos feltérképezésére törekszünk. Amellett fogunk érvelni, hogy írónk értékvilága mélyen a magyar ellenzékiiség régi, a 17. századig visszanyúló társadalomközpontú hagyományába ágyazódott. Németh tehát lényegében állt szemben a német „kulturtranszferrel” érkező *völkisch* ideológiával, de meglehetősen távol került az ezer éves önálló magyar államiság századfordulós kuruc-függetlenségi mítoszától is.¹ Olyan régi, premodern gyökerű tradíciót képviselt, amelyben nem a *történet feletti etnikai lényeg*, a *területiség* és az etnikumra épülő *állam* vagy a *történeti államiság* játszik nemzetmegtartó szerepet, hanem az *erkölcsi minőség* és a *társadalmi önszerveződés*.

A TÁRSADALOMKÖZPONTÚ ELLENZÉKI HAGYOMÁNY²

A 17. századi magyar rendi ellenzék szószólói, akik az ország szokásjogi hagyományaiból, az antik-humanista szövegekből és az ószövetségi forrásokból egyaránt gazdagon merítettek, a társadalom politikai, vallási és kulturális önkormányzatát állították a „rég magyar szabadság” középpontjába. Következésképpen nem a területileg pontosan körülhatárolt magyar államot, s nem is önmagában a nemesi kiváltságokat

¹ Vö. Romsics, 2007., Romsics 2010: 348–368.

² A társadalomközpontú ellenzéki hagyomány 17. századi eredetéről és 19. századi átalakulásáról részletesebben készülő PhD-értekezésünkben írunk; itt csupán e tradíció vázlatos összefoglalására, illetve a disszertációnkban felhasznált források áttekintő megjelölésére szorítkozunk.

védtek, hanem a társadalom mindennapi működését biztosító autonóm intézményeket: az országgyűlés mellett a vármegyéket, a szabad királyi városokat, a mezővárosokat, a szabad kerületeket, nem utolsósorban pedig a helyi gyülekezeteket, iskolákat és nyomdákat.³ Nagy hévvel ostromozták az ősei erkölcsétől elforduló, pártoskodó, rest, gőgös magyar nemességet; a zsidó–magyar párhuzam alapján a magyarság romlását jogos isteni büntetéseként értelmezték. Úgy vélték, hogy a „két császár” vagy élesebb kurucos megfogalmazásban a „két pogány” – a Habsburg és a török hatalom – harapófogójába szoruló ország csak akkor állhat újra emelkedő pályára, ha a társadalom morálisan megújul, vezető ereje pedig érdemei szerint válogatódik ki, és maga áll a közösségi önszerveződés élére. Azaz a magyar nemesség visszatér „ősei” erkölcséhez, lemond a pazarlásról, anyagi áldozatokat vállal, a politikai köztanácskozásokon megvitatja az ország dolgait, művelődik, csak az erőnyeit gyakorló főket tűri meg sorai között, illetve teret enged a társadalmi mobilitásnak; s ami a legfontosabb: a pártviszályokat felszámolva megeremti a társadalom rendi és felekezeti törésvonalakon átívelő együttműködését.⁴ Külön hangsúlyoznunk kell, hogy ez a kifejezetten magyarságközpontú szemlélet nem csak az „ősi szabadság” és a régi, „etnikai” eredetű „erkölcsök és szokások” védelméről szólt, hanem az európai fejlődéssel lépést tartó kulturális kibontakozás igényével is lazább-szorosabb kapcsolatban állt. Az európai látókörű humanista-protestáns tollforgatók ugyanis már a 17. században szóvá tették a magyarság kulturális elmaradottságát, s a nyugati országokhoz való felzárkózás jegyében a magyar anyanyelv „csinosítását” és a „tudományok” anyanyelven való tökéletesítését szorgalmazták.⁵ 18. századi örököseik a magyarságot az európai kultúrkör szerves részének tartották, félig „vad” állapotát történeti körülményekkel magyarázták, nevezetesen azzal, hogy a Magyarország évszázadokon át volt az európai kereszténység védőfala a törökkel szemben, így jobbjai a kard, nem pedig a toll forgasztásában jeleskedetek. Most viszont nincs más hátra – hajtogatták konokul e magyar írók –, mint a régiek dicsőségét a magyar anyanyelvű kultúra terén kiteljesíteni.⁶

Ezek a klasszikus érvek, amelyek egyfelől a régi szabadság oltalmát és a magyarság megmaradását, másfelől a magyar anyanyelv kiművelését és az ország kulturális

³ Lásd erre a bécsi, illetve a linzi békét megerősítő törvénycikkeket (1608:I. tc., 1647:VI–XIII., XVI. tc.), az e békéket ugyancsak megerősítő, egyben az ország különféle szabadságairól és kiváltságairól szóló koronázási hitlevelek becikkelyezését (1622:II. tc., 1638:I. tc., 1659:I. tc.), valamint az ország és a válás szabadságáért folytatott fegyveres megmozdulásokat igazoló röpiratokat (Alvinczi 1979; Alvinczi 1989.)

⁴ Magyari 1979., Bocskai 1979., Zrínyi 1976., Zrínyi 1989., Névtelen 1979., Tolnai 1675.

⁵ Rimay 1992., Szenczi 1979., Apáczai 2003.

⁶ Bod 1766., Decsy 1790., Báróczi 1790., Magyar Museum 1788–1789. I.

felemelkedését szorgalmazták, a 19. század első harmadában fonódtak egymással szétválaszthatatlanul össze,⁷ hogy aztán a reformkori ellenzéki liberálisok immáron az állampolgári jogegyenlőség és a kapitalizmus jegyében írják zászlajukra nemzeti polgárosodás átfogó programját.⁸ Olyan régi keletű nemzetmodell lebegett Kossuth és elvbarátai szemei előtt, amelyben a központi kormányzat – akár a fennálló abszolutista, akár az országgyűlésnek felelős leendő nemzeti – csekély társadalomformáló szerepet játszik. Az ország reformja, az érdekek egyesítése, a társadalmi összetartozás kiformalódása, a kultúra felvirágzása, egyszóval a „nemzeti újjászületés” nagy munkája ugyanis jórészt a társadalmi önszerveződés terepén, a vármegyei, városi és helyhatósági önkormányzatok, az autonóm felekezeti gimnáziumok és a civil egyesületek keretei között megy végbe. Abban is a régi hagyományt követték az ellenzéki liberálisok, hogy az önálló alkotmánnyal bíró Magyarországot a „nyugati polgárosodás” szilárd védbástyájának tartották, ugyanakkor az arisztokrácia elnémetesedését és a vármegyei nemesség restségét élesen ostromozták; a magyarság, illetve a magyarországi társadalom kulturális és gazdasági elmaradottságát tarthatatlannak ítélték. A Habsburg-kormányzatban a bürokratikus zsarnokság veszélyét, a cári Oroszországgal azonosított „Északban” a despotizmus megnyilvánulását látták. A „germán” hatalomtól közjogilag akartak önállóak maradni; „Északtól” a civilizációs törésvonalak mentén, a nyugati polgárosodás részeseként és eltökélt védelmezőjeként határolódtak el; a nem magyar népeket pedig a despotizmus „pánszláv” erőitől igyekeztek politikailag elszigetelni. Mindennek érdekében arra törekedtek, hogy a magyarság a civilizáció honi zászlóvivőjeként, kultúráját kibontakoztatva, önálló középosztályát kiformalva, a társadalmi csoportok érdekeit egyesítve s az ország társadalmi-gazdasági viszonyait megreformálva az európai fejlődés legfelső lépcsőfokára hágjon. Ebben az összefüggésben a nemzeti sajátságok megőrzése és a nyugati polgárosodás képviselete elválaszthatatlanul összefügg. A magyarság ugyanis csak akkor kerülheti el pusztulását, ha a „korkívánatokhoz” igazodó európai küldetésének megfelel; és fordítva: a polgárosodás keretét adó *politikai nemzet* működésének és tartós fennmaradásának végső biztosítékát a *magyarságban* kell keresnünk, azaz Németh kedvenc, Kossuth által is sokat idézett költőjével, Berzsenyivel szólva: a „polgári társadalom talpkövét” az erkölcsi-kulturális értelemben felfogott „magyar nemzetiség” adja.

Ez a liberális szellemben megújuló, ámde igen régi társadalomközpontú értékvilág Világos után két változatban élt tovább. Az emigráns Kossuth, aki geopolitikai

⁷ Erdélyi Múzeum 1814. I., 1817. VI., 1818. VIII., Tudományos Gyűjtemény 1817. I–III.

⁸ Wesselényi 1833., Gorove 1841., Kossuth 1841., Wesselényi 1843., Szontagh 1843., Pesti Hírlap 1842.157., 158., 159.,162., 163., 164., 1843. 256.

kérdésekben Németh egyik legfőbb szellemi irányadója volt, a decentralizált szerkezetű önkormányzati intézményeket a demokrácia jegyében akarta átalakítani; a Habsburg hatalom legyőzése érdekében az egymásra utalt közép-európai népek összefogását szorgalmazta.⁹ Kemény Zsigmond, akit Németh legnagyobb példaképei között említ, a „germán” és a „szláv” népek közé szoruló magyar „faj” kulturális sajátosságainak megfelelő polgárosodás szószólója volt; a nemzethalál veszélyének elhárítását mindenekelőtt a magyar tollforgatók kulturális-irodalmi önszerveződésétől várta.¹⁰ 1867 után, Kossuth és Kemény nemzedékének leáldozásával a társadalomközpontú értékrend kikerült a magyar politikai kultúra fő vonalából: kormányoldról a központosított állami szakigazgatás igénye, ellenzéki oldalról az ezer éves önálló magyar államiság mítosza szorította háttérbe az önkormányzatiság régi hagyományait. Trianon után viszont megint időszerűvé vált a magyarság megmaradását a társadalmi önszerveződésben keresni: az erdélyi értelmiség és a népi írók jobbjai a magyar ellenzékiiség régi tradícióit fogalmazták újra. Dsida Jenő a magyarság hányatott sorsát elpanaszoló régi toposzokat, köztük a zsidó-magyar párhuzamot elevenítette fel.¹¹ Makkai Sándor a „magunk revízióját” hirdetve a magára hagyott erdélyi magyarság közösségi önszerveződését, ennek érdekében a társadalom erkölcsi megújulását és a különféle társadalmi csoportok együttműködését szorgalmazta.¹² A „magunk revízióját” az anyaországi társadalomra is kiterjeszteni kívánó Móricz Zsigmond a magyarság és a vallásszabadság (protestantizmus) ügyéért a „két császár” szorításában kiálló Bethlen Gábor Tündérkertje köré font halhatatlan mítoszt.¹³ Illyés Gyula és Szabó Zoltán a magyarság sorsával azonosuló tollforgatókhoz, Balassihoz, Zrínyihez, Berzsényihez, Kölcseyhez fordult útmutatásért a nemzeti „megmaradás” nehéz munkájához: Illyés a magyar kultúra örökségét és védelmének felelősségét vállaló személyiség integritását hangsúlyozta;¹⁴ Szabó, párhuzamot vonva az ország 17. századi és jelenkori sorsa között, a „két pogány” harapófogójába szoruló magyarság „szellemi honvédelmét” hirdette meg.¹⁵

⁹ Kossuth 1994., Kossuth 2002.

¹⁰ Kemény 1971a, Kemény 1971b, Kemény 1987.

¹¹ Dsida 2005.

¹² Makkai 1931.

¹³ Móricz 1931.

¹⁴ Illyés 1938., Illyés 1972.

¹⁵ Szabó 1984.

NÉMETH LÁSZLÓ NEMZET- ÉS TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETE

Aligha tévedünk, ha Németh László nemzet- és történelemszemléletének sorsértelmező toposzait és identitáskifejező alapotívumait is ebből az igen régi magyar ellenzéki hagyományból eredeztetjük. Már az is sokat elárul Németh értékvilágáról, hogy az ellenzékiesség politikai kulcsfiguráit emeli ki a magyar történelemből: Bethlen Gábor, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos alakját;¹⁶ a „mélymagyar” kultúrát pedig elsősorban a 16–17. századi Erdélyben,¹⁷ a Zrínyi nyomdokain járó Berzsenyi Dániel költészetében¹⁸ és a kora újkori erdélyi világba leereszkedő Kemény Zsigmond életművében¹⁹ látta megtestesülni. Nem véletlen, hogy Németh írásainak „fajisága” nem a német *völkisch* koncepcióval, hanem részint Berzsenyi antik-humanista eredetű erkölcsfelfogásával, részint Kemény történeti-organikus faj-fogalmával rokonítható. Németh úgy esküszik fel a magyar faj védelmére, hogy a faj fogalmát nem biológiai-élettani, hanem „erkölcsi kategóriának”, a „nép sorsához illő magatartásnak” tartja,²⁰ illetve olyan, a „különféle alkatú s legszeszélyesebben összekevert embercsoportok közös életéből kialakult tartalomnak”, amelyet a közös nyelv, a közös sors és a közös kultúra formál.²¹ Ez a faji kultúra nem népi kultúrában, de még csak nem is a népi-ből kialakuló magaskultúrában ragadható meg: az egész társadalmat átfogja. „Mélysége” abban áll, hogy a mindennapi élet sodrában felmerülő közösségi létproblémákra felel, a közös sorsot tudatosítja, egyszersmind a mindennapi élet rendjét szabja meg; történetileg halmozódik fel tehát mesében, dalban, vallásban, ünnepekben, szájról szájra szálló példában, szokásjogban, történelmi tapasztalatban, közösségi önismeretben és, ha a nemzet sorsa szerencsésen alakult, a társadalmi életbe mélyen beágyazódó irodalomban is.²² Akad rá példa, hogy Németh nem fajiságról, hanem kultúráról beszél, amelyet hol a művészet, a tudomány és az egyház szférájánál jóval szélesebb dimenziókat lefedő „élettel” azonosít, hol az „egész közösséget átjáró életérzésből táplálkozó szokásjognak” nevez.²³

Ezzel a faj- és kultúrafogalommal szoros összefüggésben kell értelmeznünk Németh elképzelését a „mélymagyarokról”, akik korántsem a történelem felett lebegő

¹⁶ Németh 1989a: 43–44., Németh 1989b: 612–622.

¹⁷ Németh 1989a: 292–294., Németh 1992–1999: I. 395–403.

¹⁸ Németh 1989a: 295–296., 412., Németh 1981: II. 805–916.

¹⁹ Németh 1992–1999: II. 1064–1088.

²⁰ Németh 1989a: 72.

²¹ Németh 1989a: 25–28.

²² Németh 1989a: 25–28., Németh 1992–1999: II. 1064.

²³ Németh 1989a: 256., 278.

statikus magyar jelleget fejezik ki, de még csak nem is magyar paraszti sorsot szólatatják meg. Azt a kissé archaikus, szerinte a magyar paraszti léttel szoros szimbiózisban formálódó régi magyar rendi világot képviselik, amelynek egzisztenciális alapját a vidéki uradalmak és a vármegyei tisztségek adták, szellemi műhelyeit pedig a 17. századi magyar katolicizmus, illetve az észak-keleti és erdélyi kálvinizmus kulturális fellegrárai. Németh legfontosabb publicisztikai írásaiban a „népre hangolt”, műveltebb nemességet, a „táblabírói világnézetet”; az egykori „úri élet” hagyományait „nyelvben, bölcsességben” továbbélő „jómódú” parasztságot; Pázmány és Zrínyi barokk kultúráját; Szenczi Molnár Albert zsoltároskönyvét, Károli bibliáját és a kálvinista műveltség központjait: Sárospatakot, Váradot és Debrecen egyaránt a régi magyar világ őrzőinek tartja.²⁴ Nagy megbecsüléssel nyilatkozik a 17. századi Erdélyről, ahol az urak nem csak „vér és erő”, hanem „tudás és erkölcs” szerint is nemesek voltak, miközben megőrizték „patriarchális” kapcsolatukat a társadalmi életvilággal; a három nemzet és a négy vallás autonómiáját biztosító ottani önkormányzatok pedig Németalföld és Svájc egykorú intézményfejlődéssel álltak párhuzamban, egyszerűen hidat alkottak a középkori és az újkori alkotmányos szabadság között.²⁵

Bár a „Habsburg párti” történetírás német orientációjával szemben Németh a magyarság és a körülötte élő népek „tejtésvériségét” – hasonló társadalmi tapasztalatait és közös sorsát – hangsúlyozta, azt is kiemelte, hogy a magyar szellemi élet mindig élénk kapcsolatban állt a nyugat-európai kultúrával, innét nyer folyvást új szellemi impulzusokat. Megítélése szerint a holland, a svájci és az angol kulturális központokat bejáró 17. századi kálvinista peregrinusok a latin eredetű francia és talján műveltséget, illetve „a reformációba áthajló északi humanizmust” szőtték bele a magyar hagyományba – így is tagadja Németh a germán kultúrkörhöz való tartozásunkat. Németh szerint „erős gyökerű magyar felvilágosodásunk [...] nem idénycikk: a magyar természetben s a régi magyar kultúrában gyökerezik”, összességében három szellemi szálból sodródik össze: az erdélyi protestantizmusból, a Rákóczi örökségét képviselő felső-magyarországi ellenzékiességből és a felvilágosult abszolutizmussal szembe forduló, ilyenképpen a „protestáns bajtársaikhoz” közelítő katolikus egyházi tollforgatók hagyományából.²⁶ A szatmári béke tehát nem kulturális értelemben, hanem csupán a tekintetben „vízválasztó” Németh olvasatában, hogy a 18. század elején az ellenzéki főurak nemzedékei helyett az udvarhoz lojális, elnémetesedő arisztokraták,

²⁴ Németh 1989a: 30., 512–513., Németh 1992–1999: I. 402., 404., II. 917., III. 1078., 1771–1773., Németh 1981: 818–846.

²⁵ Németh 1989a: 292–294., 533–534., 558–559., Németh 1992–1999: I. 395–403.

²⁶ Németh 1989a: 464., 512–513., 532–533., 540.

a Habsburg hatalom „helytartói” kerültek az ország élére. Ám a 18. század végén ott állt ezzel a „kontraszelektált ál-elittel” szemben a nemzet ügyét állhatatosan képviselő középnemesség, valamint a kora újkori magyar hagyományokból szervesen kibontakozó magyar felvilágosodás ellenzéki vonulata: Bessenyei, Batsányi, Kármán.²⁷ Mi több, még a 19. század elején és derekán is olyan kiváló képviselői akadtak a „legmagasabb” Európába „felcsapó” „mélymagyar” kultúrának, mint Berzsenyi, Csokonai vagy Kemény. Németh szerint Berzsenyi a német szellemű felvilágosodással és az elidegenedő arisztokráciával szemben a rendi-vidéki Magyarországot, a „szokásinkba írt” történelmi múltat, a régi virtust, az antik-humanista szellemiséget és a nemesi-polgári hivatást oltalmazta; Csokonai a protestáns-debreceni civis világot képviselte; Kemény pedig a 17. századi erdélyi emlékirók világában kereste az „ősmagyar szellemet”, miközben az európai fejlődés normáit követve a „történeti gyökerű magyar polgárosodás” szorgalmazója volt.²⁸

Noha Németh Kazinczy nyelvújító programját rendkívül kártékonnak tartja, a reformkori Pest szellemi életéről jó véleménnyel van, akárcsak a liberális politikai törekvésekről, s különösen a nemzeti „mitológiává” váló 1848-as eseményekről. Kulturális fejlődésünkben az igazi töréspontot ott látja, hogy a legfontosabb történelmi pillanatban, a szabadságharc bukása után a magyar létproblémákat pontosan érzékelő és világosan megszólaltató szellemek – egy Kemény vagy Vajda – rendre elszigetelődtek, míg a felszínesebb írók – mindenekelőtt Jókai – fontos szerepet játszottak a közvélemény formálásában.²⁹ E szellemi „megroppanás” kulcsfontosságú momentum Németh múltértelmezésében, ám azt is hozzá kell tennünk, hogy a „magyarságot Mohács óta ért legnagyobb csapást” e morális romlás társadalmi-politikai következményében ragadja meg. Társadalmi szempontból abban látja a hibát – sok tekintetben az állami bürokráciával szemben roppantul bizalmatlan reformkori ellenzéki liberalizmus szempontjait érvényesítve –, hogy amíg a magyar nemesség a reformkorban és a neoabszolutizmus idején megállta a helyét, addig a kiegyezés után kiesett eredeti szerepéből: a földbirtokot és a megyei önkormányzat igazgatását állami hivatalra cserélte. Középosztályunk gerince tehát „behúzódott az államba”, „ügyirat-tologató bürokratává”, „államnemességgé” züllött, nem tudott példává válni az „asszimilánsok” számára, következésképpen a feltörekvő „sváb”, „tót” és a „zsidó” elemeknek nem volt mihez igazodniuk, csupán az „ürességbe” lehetett beköltözniük.³⁰ Ezt a gondot csak

²⁷ Németh 1989a: 294–297., 411–412., 513., 541., Németh 1989b: 612–622.

²⁸ Németh 1989a: 295–296., 412., Németh 1992–1999: II. 1064–1088., Németh 1981: II. 805–916.

²⁹ Németh 1989a: 410–446.

³⁰ Németh 1989a: 299–303.

tetézte, hogy a kiegyezés politikailag is végzetes volt a magyarság számára – mondja Németh, elfogadva Kossuth egykori érveit –, hiszen a birodalomban élő népek elnyomásának erkölcsi terhét félig a magyarság vállára rakta, s végső soron az egymásra utalt közép-európai népek összefogása elől zárta el az utat.³¹

Bármilyen éles, félreérthető, etnikai felhangú, sértő és sokszor méltánytalan kritikát fogalmazott is meg tehát Németh a „hígmagyarokról” és a „jöttmagyarokról”, különösen pedig a „svábokról” és a „zsidókról”, a nemzet hanyatlását elsődlegesen a magyar szellemi-politikai vezetők erkölcsi-szellemi megroppanásában kereste, felemelkedését a magyarság morális megújulásától és eltökélt közösségi önszerveződésétől várta. Azaz kétségtől a több százados múltra visszatekintő önkritikus közönség szemlélet követője volt. Politikai programjának középpontjában részint 17. századi toposzok – a nemzethalál veszélye, az egyetemes jelentőségű nemzeti küldetéstudat, a történeti sors vállalása, a romlást előidéző bűnök előszámlálása, a zsidó–magyar párhuzam –, részint a reformkori nemzeti program fő kategóriái – új reformkor, új középosztály, új nemesség – állnak. Reformprogramját a „Bethlenek, Rákócziak, Kossuthok” régi, „önvédelmi nacionalizmusa” szellemében hirdeti meg. A „nép polgárosodó s a középosztály néppel érző elemeiből” akarja megteremteni a „magyar tiers étatot”, avagy az „új nemességet”, hozzátéve, hogy e feladatot nem az államhatalomnak, hanem a „népnek magának kell megcsinálnia.” A sikert a „magyar sors” megalkuvás nélküli vállalásától, mindenekelőtt a jobboldali kormányzattal és a marxista baloldallal egyaránt szembenálló „harmadik oldal” irodalmi önszerveződésétől remélte.³²

Egyetlen kérdésben szánt meghatározó szerepet Németh az államnak: a gazdaságban, a kapitalizmust és a kommunizmust ugyanis a kormányzat és a hadsereg őrve alatt megszerveződő Telepes-Magyarországgal akarta meghaladni.³³ Ám azt itt mindenképpen hangsúlyoznunk szükséges, hogy Németh nem egy jobb- vagy baloldali etatista-korporatív gazdaságmodellt körvonalazott, a nyugati civilizáció romlását pedig még véletlenül sem az élesen kapitalizmusellenes, forradalmi irányzatok szellemében magyarázta. Válságdiagnózisa kifejezetten hagyományelvű, sok szempontból Hajnal Istvánéval rokonítható. Az európai fejlődés legharmonikusabb szakaszát – akárcsak Hajnal – a középkorban látja, amely olvasatában a céhes műhelyek és a társadalmi élettel szoros szimbiózisban működő egyház világa volt; az újkor ellenben a racionális, elbürokratizálódó, mechanikus államszerveződéseké. Az európai történet

³¹ Németh 1989a: 545–548.

³² Németh 1989a: 38–43., 71–73., Németh 1989b: 644–649.

³³ Németh 1989a: 220–232., 322–327.

főszereplője, a polgár a felvilágosodás korában elszakadt vallásos háttérű kultúrájától – ragadja meg az általa kárhozottatott folyamat lényegét Németh –, „céhvárosai” helyi kereteit otthagyva előbb a centralizált állam képviselőivel lépett szövetségre, majd a 19. században már maga törekedett a „korlátlan államhatalom” meghódítására. Megítélése szerint a kommunizmus sem kínál mást, mint államközpontú megoldást: az „állami tisztségviselők boldog világába akarja emelni az egész emberiséget.”³⁴ A kapitalizmus keretei közül viszont csak úgy lehet kitörnünk – hangoztatja Németh –, hogy az új rendszer megszervezését és működtetését az állami hivatalnokok helyett a vállalkozókra bizzuk. Az író által fölvázolt Telepes-Magyarország nem bürokratikus tervgazdaság volna, hanem a gazdaság szféráján messze túlnyúló, az élet egészét átfogó helyi közösségek decentralizált szerkezetű hálózata, amelyek először kis „szigetekként” dinamizálnák Magyarország fejlődését, idővel pedig az egész társadalmat szervesen átalakítanák.³⁵ Nem véletlen, hogy Németh elképzelése szerint a magyarság önerőből való morális megújulásának meg kell előznie a gazdasági reformot, s ennek a kulturális „újrafoganásnak” az államhatalomtól teljesen függetlenül kell megtörténnie. Már az 1920-as évek végén kiadta az egész életművében visszhangzó jelszót: magyarságot a magyar állam helyett, amibe a revizionista kormányzati politika elutasításán túl a közösségi önszerveződés igényét is bele kell értenünk. Németh – akárcsak a kora újkori ellenzékiek vagy a reformkori liberálisok – a két nagyhatalom harapófogójába szoruló magyarság megmaradását az európai küldetéstudat beteljesítésétől várta. A Trianonban részekre szakított magyarság állapotát a Mohács utáni helyzethez hasonlítva, ezzel egyszersmind saját nemzedéke elé példát állítva egészen pontosan ragadja meg a 16–17. századi magyar nemzeti hivatástudat lényegét: a „török igazi özönvíz volt, de a megoldás (büntetés), a magyar szerep (Európa pajzsa) s a magyar védelmi modor (Erdély) egy nemzedék alatt elkészült Mohács után.” Többször utalt a hányatott sorsú zsidó nép és a szétszórt magyarság közötti párhuzamokra; a magyarságot olyan „felekezetnek” akarta tudni, amelynek nem az államterület keretei között, hanem „fiai szívében van az otthona.” Abban bízott, hogy ha az erkölcsileg megújuló szétszórt magyarság az „új evangéliumot” hirdetve példát ad a térségünkben élő, egymásra utalt népeknek, akkor a közép-európai összefogás vezető szellemi ereje, egyszersmind kor kihívásainak megfelelő új európai kultúra kovásza lehet.³⁶

³⁴ Németh 1989a: 253–271.

³⁵ Németh 1989a: 230–232., 325–326.

³⁶ Németh 1989a: 24., 43., 329–334., Németh 1989b: 426–428.

ÖSSZEGZÉS

Amint dolgozatunk elején hangsúlyoztuk: e keretek között csupán vázlatosan térképezhattük fel Németh László értékvilágának szellemi forrásvidékeit. Arra akartuk felhívni a figyelmet, hogy ha Németh nemzet- és történelemszemléletét a maga „mélységében” akarjuk megérteni, akkor a 16–17. századi régi magyar kultúra világába mindenképpen le kell „ereszkedünk.”

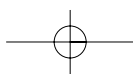
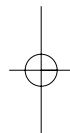
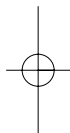
FORRÁSOK

- Alvinczi Péter 1979: Magyarország panasza. In: Tarnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók. XVII. század.* Bp. 165–185.
- Alvinczi Péter 1989: *Magyarország panaszának védelme.* S. a. r. Heltai János. Bp.
- Apáczai Csere János 2003: *Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei.* (Összeáll. Orosz Lajos. Bp.
- Báróczi Sándor 1790: *A védelmezett magyar nyelv.* Bécs.
- Bocskai István 1979: Bocskai politikai végrendelete. In: Tarnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók. XVII. század.* Bp. 9–22.
- Bod Péter 1766: *Magyar Athenás.* Nagy-Szeben.
- Decsy Sámuel 1790: *Pannoniai Féniksz avagy hamvából feltámadt magyar nyelv.* Bécs.
- Dsida Jenő 2005: Psalmus Hungaricus. In: Csiszár Alajos (szerk.): *Légy már legenda. Dsida Jenő összes verse és műfordítása.* Bp.
- Gorove István 1842: *Nemzetiség jelenünk szempontjából.* Pest.
- Illyés Gyula 1938: *Magyarok.* Bp.
- Illyés Gyula 1972: Haza a magasban. In: *Haza a magasban. Összegyűjtött versek: 1920–1945.* Bp., 479–481.
- Kemény Zsigmond 1971a: Élet és irodalom. In: Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom.* (Szerk. Tóth Gyula.) Bp. 123–189.
- Kemény Zsigmond 1971b: Szellemi tér. In: Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom.* (Szerk. Tóth Gyula.) Bp. 225–261.
- Kemény Zsigmond 1987: Még egy szó forradalom után. In: Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre.* (Összegyűjt., a szöveget gond. Rigó László.) Bp. 375–559.
- Kossuth Lajos 1841. *Felelet gróf Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól.* Pest.
- Kossuth Lajos 1994: *Kossuth Lajos alkotmányterve.* Bp.
- Kossuth Lajos 2002: Pajkossy Gábor: Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai. *Századok* (136.) 4. 937–957.

- Magyari István 1979: *Az országokban való sok romlásnak okairól*. (S. a. r. Katona Tamás.) Bp. Magyar Museum, 1788–1793.
- Makkai Sándor 1931: *Magunk revíziója*. Kolozsvár.
- Móricz Zsigmond 1931: *Magunk revíziója* (Makkai Sándor könyve). *Nyugat*. 24. 9.
- Németh László 1981: *Németh László válogatott művei*. I–III. (Vál., a szöveget gond. Király István.) Bp.
- Németh László 1989a: *Sorskérdések*. (A szöveget gond. Grezsa Ferenc.) Bp.
- Németh László 1989b: *Életmű szilánkokban. Tanulmányok, kritikák, vallomások*. (S. a. r. Grezsa Ferenc.) Bp.
- Németh László 1992–1999: *A minőség forradalma*. I–IV. Bp.
- Névtelen 1979: Siralmas könyörgő ének. In: Tarnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók. XVII. század*. Bp., 186–139.
- Pesti Hírlap* 1841–1849.
- Rimay János 1992: Epicedium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára. In: *Rimay János írásai*. (S. a. r. Ács Pál.) Bp.
- Szabó Zoltán 1984: Két pogány közt. In: Szabó Zoltán: *Ősök és társak*. (Vál., a szöveget gond. Czigány Lóránt.) Bern, 15–39.
- Szenczi Molnár Albert 1979: Ajánlásai. In: Tarnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók. XVII. század*. Bp., 389–430.
- Szontagh Gusztáv 1843: *Propylaeumok a társasági philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira*. Buda.
- Tolnai Mihály 1675: *Hazám számkivetett békességének helyreállítása*. Kolozsvár.
- Tudományos Gyűjtemény* 1817–1841.
- Wesselényi Miklós 1833: *Balítéletekről*. Bukarest [Lipcse].
- Wesselényi Miklós 1992: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. (A szöveget gond. Deák Ágnes.) Bp.
- Zrínyi Miklós 1976: *Az török áfium ellen való orvosság*. (Összeáll. Ács Tibor.) Bp.
- Zrínyi Miklós 1989: *Szigeti veszedelem*. (A szöveget gond. Benedek Elek.) Bp.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Romsics Gergely 2007: Variációk a magyar nemzet és népiség történetére a harmincas években – a német történeti és politikai gondolkodás kontextusában. *Századvég* (12.) 2. 73–104.
- Romsics Gergely 2010: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Bp.

Varga Zsuzsanna

A FÖLD SZEREPÉNEK VÁLTOZÁSA A PARASZTI ÉRTÉKREND BEN A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A magyar paraszti társadalom 20. századi története leírható úgy is, mint a földért, a föld megtartásáért, illetve visszaszerzéséért folytatott küzdelem. Különösen mozgalmas volt ebben a tekintetben a 20. század második fele, azon belül is az 1950-es, 1960-as évtized, amikor a parasztság földtől való megfosztása jelentősen előrehaladt. Ezt az időszakot intenzíven kutatták már történészek, néprajzkutatók és szociológusok egyaránt, mégis keveset tudunk arról, hogy az 1940-es évek végétől induló kollektivizálási és tagosítási kampányok következményeként hogyan változott meg a földmagántulajdon szerepe az átalakuló parasztság értékrendjében. A jelen tanulmány – a rendelkezésre álló terjedelmi keretek között – csak a főbb fordulópontok felvázolására vállalkozhat.¹

Bevezetésként megkerülhetetlen felidézni azt, hogy a történeti parasztság különböző rétegei hogyan viszonyultak a földhöz, a családi birtokhoz 1945 előtt. Közismert, hogy a polgári földmagántulajdont jogilag az 1848-as jobbágyszabadítás teremtette meg. Ugyanakkor földtulajdonhoz az egykori jobbágyságnak csak az egyik fele jutott.² A mezőgazdaságból élő népességben belül tehát már ekkor egy éles választóvonal keletkezett. Azok számára, akik földdel szabadultak fel, megnyílt a lehetőség a birtokos gazdai létre, míg a földnélküli zsellérek számára vagy bérmunka vállalása, vagy földbérlet szerzése jelenthette a megélhetés forrását.

¹ A történeti parasztság, a falusi társadalom és az agrártársadalom fogalmának értelmezéséhez ld. Valuch 2003: 3–14.

² Az 1848. évi IX. törvénycikk csak az 1767. évi úrbérrendezéskor úrbéresnek minősített földeket adta a használóik tulajdonába. A jobbágyság azonban a valóságban lényegesen több földet birtokoltak ennél. Ilyen módon vitás kérdések sora keletkezett az ún. maradványföldekkel, az irtásokkal és a nem úrbéres földbe telepített szőlőkkel stb. kapcsolatban. Az 1853. évi úrbéri pátens az úrbéri föld legszűkebb értelmezéséhez ragaszkodott, így nem meglepő, hogy végül a parasztság tulajdonába az ország összes mezőgazdaságilag hasznosított földterületének csak a 40%-a került. Orosz 1998: 74–111.

Az említett választóvonal a későbbiekben is fennmaradt, de a gyors népességnövekedés, valamint a reálörökösödési rendszerből következő telekaprózódás miatt egyre többen kerültek olyan helyzetbe, hogy rendelkeztek ugyan földdel, ez azonban már nem volt elegendő a család megélhetéséhez, s emiatt időnként vagy rendszeresen bér-munkavállalásra kényszerültek. E folyamatok következtében a 20. század elejére a mezőgazdasággal foglalkozó népesség közel kétharmad részének vagy egyáltalán nem volt földtulajdona, vagy pedig nem volt annyi földje, amennyiből a család fenntart-hatta volna magát bér-munkavállalás nélkül.³ Ez az állapot a két világháború közötti időszakban sem változott érdemben, annak ellenére, hogy 1918 és 1920 között gyors egymásutánban három alkalommal is napirendre került a földkérdés. Az 1920. évi Nagyatádi-féle földreform során 412.000 igénylő között kiosztott 1,27 millió kat. hold földterület valamelyest enyhítette a falusi szegénység elégedetlenségét, de a földbirtok-megoszlás aránytalanságán, a nagy- és középbirtok dominanciáján nem változtatott.⁴ További problémát jelentett, hogy a két világháború közötti iparosodás nem volt olyan ütemű, hogy fel tudta volna szívni a mezőgazdasági bér-munkások tömegeit, ráadásul ekkorra a tengerentúli kivándorlás lehetőségei is beszűkültek.

Ilyen körülmények között fokozott jelentősége lett a felmenőktől örökölt föld megőrzésének. Akire a szülei hagytak annyi földet, amiből biztosítható volt a család megélhetése, az egész életében arra törekedett, hogy megtartsa, s lehetőség szerint gyarapítsa azt, „kaparintson hozzá”. A paraszti élettörvények szerint a felmenőktől örökölt, az ő verejtékes munkájukkal megteremtett birtokot eladni, elkótyavetyélni főben járó bűnnek számított.⁵

A föld volt a legállandóbb és legbiztosabb tényező a gazdálkodásban. A termést tönkretelhetette az aszály, fagy, jégverés, az állatokat elpusztíthatta egy járvány, a pénz elértéktelenedhetett, de a föld megmaradt. A földhöz való ragaszkodást nemcsak az magyarázza, hogy ez volt a család megélhetésnek a záloga, hanem az is, hogy a birtokolt föld határozta meg az adott család helyét a helyi társadalomban. A parasztság generációról-generációra öröklődő tapasztalata volt, hogy egyedül a családi birtok, a gazdasági önállóság adott társadalmi rangot, megbecsülést a falusi embereknek. A paraszti életforma rendje-törvénye szerint a falusi közösségben annak volt a legnagyobb tekintélye, aki egész életében a maga ura volt, tehát soha nem kellett a más föld-jén munkát vállalnia. Ha viszont nem volt elég földje, akkor kénytelen volt bér-munkát vállalnia. Elszegődhetett cselédnek, summásnak, napszámosnak, vagy szerencsét

³ Gunst 1998: 167.

⁴ Szuhay 1998: 213.

⁵ Fél – Hofer 1997: 456–473.

próbálhatott a városban is, de ez végeredményben egyre ment. Más keze-lábaként kellett dolgoznia. Nem véletlen hát, hogy generációk emlékezetében rögzült: „a birtokolt föld a szabadság maga”.

A családi birtok szempontjai igen erőteljes hatást gyakoroltak az élet olyan fontos fordulópontjaira, mint a házasság, gyerekvállalás. Ez a hatás megkérdőjelezhetetlenül jelen volt a hétköznapi világában is. A föld gyarapításának kényszerre erősen befolyásolta pl. a táplálkozási viszonyokat. A család étkezéseinek való spórolás, az értékesebb élelmiszerek (tojás, tej, tejtermékek) piacra vitele olyannyira része volt a paraszti morálnak, hogy a módosakat ugyanúgy jellemezte, mind a szegényebb rétegeket.

A földszerzés iránti vágy a mezőgazdasági bérmunkásság életét is áthatotta. Az uradalmi cselédek, napszámosok stb. is arra törekedtek, hogy öregségükre egy kis földet szerezzenek. A történelmi tapasztalat azt mutatta, hogy a kiöregedő gazda számára a föld volt az egyetlen menedék. Az örökség fejében a gyerekei eltartották, de ha gyermeke nem lett volna, akkor felesbe vagy bérbe adhatta földjét, megélhetése így is biztosítva volt.⁶

A földvásárlás lehetősége azonban a földforgalom korlátozottsága és a magas földárak miatt épp a leginkább rászoruló, földnélküli rétegek számára volt elérhetetlen. Ezek a rétegek inkább csak földbérlethez juthattak. A falusi népesség gyors szaporodása, s így a földbérletek iránti növekvő kereslet miatt azonban a haszonbérlet feltételei egyre kedvezőtlenebbekké váltak.⁷

Az agrárszegénység számára a régóta várt megoldást az 1945-ös földosztás hozta el. Az 1945. március 17-én elfogadott 600/1945. M. E. sz. rendelet a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földművelő nép földhöz juttatásáról rendelkezett.⁸ Az igénybe vett 5,6 millió hold közel 60%-át 642.342 igényjogosult – döntően mezőgazdasági munkások, gazdasági cselédek és törpebirtokosok – között osztották szét, míg a maradék 40% (főleg erdő- és legelőterület) állami, községi vagy szövetkezeti tulajdonba került.⁹

A földreform eredményeként jelentősen átrendeződött a falusi társadalom: a földnélküli agrárproletárok számaránya az 1941. évi 46%-ról 17%-ra csökkent, a kisbirtokos kategóriáé viszont 47%-ról 80%-ra emelkedett. A földtulajdonhoz jutott bérmunkások olyan történelmi igazságtételként fogták fel a földosztást, amely esélyt

⁶ Fél – Hofer 1997: 39.

⁷ Tolnay 2007.

⁸ *Magyar Közlöny* 1945. márc. 18.

⁹ Pető – Szakács 1985: 37–41.

teremtett arra, hogy tulajdonossá, önálló gazdálkodóvá váljanak. Ezt a változást fejezte ki az a kifejezés, amely ekkor született: a földhöz juttatottakat „újgazdáknak” nevezték.

Óriási erőket szabadított fel a föld magántulajdonba adása. Az 1945–1948 közötti időszakban a tőkegondok és eszközhiány közepette a parasztgazdaságok – régiak és újak egyaránt – a családi, fogyasztási szükségleteik korlátozásával biztosították a termelés megindításához szükséges feltételeket. Ennek eredményét mutatta a mezőgazdasági termelés gyors regenerálódása.¹⁰ Mire azonban kezdett beérni az áldozatos munka eredménye, változott a világpolitika. A szovjet-amerikai konfrontáció felerősödése megváltoztatta a Szovjetunió kelet-közép-európai politikáját. A térség szovjetizálása mind a politika, mind a gazdaság szférájában meggyorsult. A mezőgazdaság területén ez egyrészt a parasztság legmódosabb, kuláknak nevezett rétegének korlátozását, másrészt pedig a kollektivizálás megindítását jelentette. Az egyéni parasztgazdaságok felszámolásával néhány ezer közösen termelő, jól ellenőrizhető szocialista nagyüzemet akartak létrehozni.¹¹

A kollektivizálás az MDP vezetői számára igen nagy kihívást jelentett. Magyarországon ugyanis, a Szovjetuniótól eltérően, nem volt nacionalizálva a föld. Adva volt tehát a kérdés: hogyan lehet véghezvinni a kollektivizálást egy olyan országban, ahol a termőföld magántulajdonban van? Első lépésként a kuláknak kikiáltott módosabb gazdákat megfosztották a szabad földhasználat jogától. Egyidejűleg megindult e réteg fokozott terhelése a földterület alapján kivetett adó- és beszolgáltatási terhekkel.¹²

A kollektivizálási kampányok maguk után vonták (évente néha többször is) a községi földek tagosítását, azaz a szétszórta elhelyezkedő, egymástól távol eső parcellák egyesítését.¹³ A tagosítás azt jelentette ekkoriban, hogy a megalakuló termelőszövetkezet (tsz) számára igénye vették a kívül maradó egyéni gazdák földjeit, s ezért hasonló nagyságú – ámde gyakran rosszabb minőségű és a településtől távolabb eső – földdarabbal kárpótolták őket. A tagosítási kampányok idővel már az egész gazdaságot fenyegették, hiszen ha a faluban létrejött egy tsz, akkor erre hivatkozva megindult a nagyüzemi táblák létrehozása.

Mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy egyetlen birtokos gazda sem lehetett biztos abban, hogy a következő esztendőben ő művelheti-e meg az adott darab földjét,

¹⁰ Pető – Szakács 1985: 134–137.

¹¹ A sztálini agrárpolitika magyarországi alkalmazásáról lásd: Farkas 2010.; Ö. Kovács 2009: 32–45.; Nagy 2009; Szakács 1998: 330–343.; Varga 2006: 223–239.

¹² Erdmann 1993: 77–98.

¹³ Nádasdi 1992: 154–218.

vagy éppen a tagosítás miatt más területet adnak neki. Habár a tagosítási rendelkezések előírták, hogy a csereingatlannak ugyanolyan értékűnek kell lennie, ezt általában nem tartották be. Nem véletlenül, hiszen éppen az volt a cél, hogy lazuljon a parasztság földhöz való kötődése.

A korabeli statisztikák tanúsága szerint az ismétlődő tagosítások megtették a hatásukat. Az ún. kulákrétegek nagy arányban ajánlották fel földjeiket az államnak, csakhogy meneküljenek a teljesíthetetlenül váló terhek alól. 1948-hoz viszonyítva a kulákok kezén lévő földtulajdon 70%-kal csökkent 1952-re, s ekkorra a kulákok több mint egyharmada teljesen földnélkülivé vált.¹⁴ A gazdátársadalom tömbjét alkotó közép- és kisparasztság számára a földfelajánlás mellett a tsz-be való belépés jelenthetett menekülési utat a felhalmozódó fizetési kötelezettségek és az állandó zaklatások elől. A belépési nyilatkozat aláírása viszont azzal járt, hogy közös használatba kellett adni nemcsak a felszerelést és az állatokat, hanem a földet is. Az ezzel járó traumákat a szociográfia eszközeivel rögzítette Závada Pál „Kulákprés” című művében.¹⁵

A magyar adottságoktól és a parasztság korábbi szövetkezési tapasztalataitól teljesen idegen kolhoz-mintájú közös gazdálkodás nem sok vonzerővel bírt a maga-ura parasztok számára, hiszen jövedelmük bizonytalanná vált, személyileg pedig függő helyzetbe kerültek. Amint lehetőség nyílt rá, – először 1953-ban, majd 1956-ban – a parasztság tömegesen lépett ki a szovjet mintára szervezett termelőszövetkezetekből. Különösen árulkodó az 1957 eleji adat, mely szerint a mezőgazdasági termelőszövetkezetek 63%-a feloszlott.¹⁶

Ezek a tapasztalatok kétségkívül hatottak az 1959–1961 közötti kollektivizálási hullám során. Az MSZMP vezetése sem merte vállalni a hatalom a föld államosítását. A kollektivizáláskor szövetkezeti használatba került föld tulajdonjoga formailag tehát nem változott, s a földhasználatért a tsz köteles volt földjáradékot fizetni. Valójában a szövetkezeti tagok magántulajdonát erősen korlátozták.¹⁷

A tsz-ekbe bekényszerített birtokos parasztok azonban ekkor még nem adták fel a reményt, hogy idővel visszaszerezhetik földjeiket. Erre jogi alapot az 1959. évi 7. sz.

¹⁴ Nagy 2009: 285–287

¹⁵ Závada 1991.

¹⁶ MOL M-KS 288.f. 28/1957/11. ő. e. Jelentés a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről (1957. I. 15.-i állapot szerint) Földművelésügyi Minisztérium 1957. febr. 4.

¹⁷ A tulajdonos a földjét nem adhatta el, tulajdonával birtokosként sem rendelkezett, s a föld használatának mikéntjét a tsz-alapszabályzat határozta meg. A tulajdonos rendelkezési joga az örökösödési jogon kívül gyakorlatilag megszűnt, elvi tulajdonjoga elismeréseként viszont igényt tarthatott földjáradékra. Bővebben ld. Kurucz 2008: 17–18.

tvr. azon paragrafusa adott, amely szerint a belépés után három évvel ki lehet lépni a tsz-ből, s ekkor a földet is ki kell adni a kilépő tagnak.¹⁸

Miközben tehát 1961-re formailag befejeződött a kollektivizálás, ugyanettől az évtől kezdve állandósuló problémát jelentett a pártvezetés számára a tömeges kilépési kérelmek ügye. A probléma abból származott, hogy a jogos földkiviteli kérelmeket a tsz-ek – maguk mögött tudván az irányítószervek támogatását – nem teljesítették. Az BM Politikai Nyomozó Főosztály Mezőgazdasági (Szabotázs) Elhárító Osztályának anyagaiban is kiemelt figyelmet kapott a téma.¹⁹

Az 1960-as évek közepén – a mezőgazdasági reformmunkálatok részeként – a hatalom rászánta magát, hogy megoldást találjon erre a problémára. Kádár János a földtulajdon és földhasználat viszonyainak egyik, 1966 őszi vitája során így jellemezte a tsz-eknél a földkiadások kapcsán kialakult szituációt. „Meg kell azt is mondani, hogy betűszerinti törvénysértés ebben a dologban jelenleg nincs, [...] de tulajdonképpen az Alkotmány alaptörvényével ellentétes helyzet van és a valóságban mi tulajdonképpen folyamatos törvénysértést is elkövetünk. Az alaptörvények ugyanis biztosítják a tulajdont az állampolgárnak. Ez így is van, s a tulajdon mindaddig biztosítva volt, de azzal a kis fenntartással, hogy a tulajdonával mindent tehet, csak egyet nem: nem rendelkezhet vele.”²⁰

A föld államosítását – tartva a várható társadalmi ellenállástól – ekkor sem merte vállalni a pártvezetés. Az 1967. évi IV. törvény egy sajátos, a szocialista táboron belül egyedülálló megoldást teremtett azzal, hogy bevezette a szövetkezeti földtulajdon fogalmát.²¹ A szövetkezeti földtulajdon egyrészt úgy keletkezhetett, hogy a tsz-ek által használt állami földek ezután tsz-tulajdonba kerültek. Ennél azonban lényegesebb volt a másik forrás, nevezetesen, hogy a szövetkezeten kívüli tulajdonosokat kötelezték, hogy egy éven belül vagy belépnek a szövetkezetbe, vagy a földjüket eladják a szövetkezetnek. A kártalanítás mindössze annyit jelentett, hogy a 10–20%-kal megemelt haszonbért még öt évig fizették a volt tulajdonosoknak. A termelőszövetkezeti tagoknak szabad választást biztosítottak: megtarthatták vagy eladhatták földjüket a szövetkezetnek. Az utóbbi megoldást nagyon kevés tsz-tag választotta, annak ellenére, hogy számukra magasabb megváltási árat ajánlottak fel. A tagság döntő többsége megtartotta a tulajdonjogát, s ilyen módon jogosult maradt továbbra is földjáradékra.

¹⁸ A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó jogszabályok. Bp., 1959. 8–9.

¹⁹ ÁBTL 1. 6. 67-1721/1961. A mezőgazdaság területén 1961 első fél évében tapasztalt ellenséges elemek tevékenysége, a tsz-ek fertőzöttsége, a kilépési szándékok tapasztalatai. 1961. aug. 2.

²⁰ MOL M-KS-288. f. 4/83. ö. e. Jegyzőkönyv az MSZM Központi Bizottság 1966. okt. 13-i üléséről.

²¹ Mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvény. Földjogi törvény. Bp., 1968., 265–322.

Ugyanakkor az ő tulajdonjoguk is tovább szűkült, hiszen az utódaik csak abban az esetben örökölhették a földet, ha a tsz-ben dolgoztak.²²

Az 1967-es földtörvény tehát világossá tette: nincs esély a családi birtokon alapuló egyéni gazdálkodáshoz való visszatérésre. Joggal merül fel a kérdés, hogy míg korábban a paraszti törekvések alfája és ómegája a földszerzés volt, akkor most mi került a föld helyére a paraszti értékrendben? A háztartásstatistikai vizsgálatok alapján egyértelműen megállapítható, hogy a családi ház került az első helyre.²³ Régen a ház a föld és az állatállomány után következett, s akkoriban is igen hosszú munka, gyakran egy teljes élet eredménye volt. Most ez került első helyre, annál is inkább, mert kiválóan betöltötte azt a szerepet, hogy kifejezze a család helyét a helyi társadalomban. Ráadásul az ifjabb nemzedék egzisztenciájának megalapozását is nagymértékben elősegíthette.

A föld kiesésével újra kellett gondolni az utódokról való gondoskodás lehetséges módozatait is. Így került előtérbe a gyerekek taníttatása. Már az 1960-as években megfigyelhető a falusi gyerekek szakmunkásképzőbe küldése. Előbb a fiúkat, majd az 1970-es években a lányokat is egyre inkább engedték szakmát tanulni. A középiskolai taníttatás nagy terhet rótt a szülőkre, hiszen három-négy évig nem keresett a gyerek, ráadásul még plusz pénzkiadást is jelentett az útiköltség, kollégiumi díj, öltözködés stb. révén. Ezt a dupla terhet a módosabb családok engedhették meg könnyebben. Ők erre azért is áldoztak tudatosan, mert közvetve így próbálták megőrizni a korábbi vezető szerepüket, azt a rangot, amit korábban elfoglaltak. A gyerekekről való gondoskodás jegyében felértékelődött a lakodalom funkciója is.²⁴ A falu közvéleménye ezt az alkalmat már korábban is különös jelentőségűnek tartotta, hiszen ez az esemény hűen tükrözte a család helyét, rangját. Ez a funkció megmaradt, s mellette felerősödött az anyagi gondoskodás kötelessége.

Az 1980-as évekre úgy tűnt, hogy a földhöz való kötődés minimálisra csökkent az átalakult falusi társadalomban. A rendszerváltáskor azonban hamar kiderült, nagyon is számon tartották az emberek a felmenőiktől örökölt földet, sokan emlékeztek arra is, hogy kinek, melyik határrészben, mennyi földje volt. Az 1990 tavaszán lezajlott első szabad választások eredményeként, az Antall József vezetésével megalakuló kormány ígéretet tett az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk rendezésére. A megvalósítás mikéntjéről kiélezett vitákat folytattak a koalíciós pártok. A kárpótlási törvények nyomán országszerte megkezdődtek a földárverések, s az évtized

²² Szakács 1989: 64–66.

²³ Valuch 2003: 159–168.

²⁴ Sárkány 1983: 279–283.

végére a termőföld mintegy 86%-a magántulajdonba került. A korábbi tulajdonosi sérelmek orvoslásával párhuzamosan megkezdődött az áttérés a szocialista nagyüzemi rendszerről a családi gazdaságon alapuló tőkés mezőgazdaságra. Ennek a két folyamatnak az egyidejű végrehajtása azonban olyan sok feszültséget, érdeksérelmet teremtetett, hogy a következmények hosszú ideig gátolták az agrárium versenyképességének javítását.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálat Történeti Levéltára (ÁBTL)

1. 6. 67-1721/1961. A mezőgazdaság területén 1961 első fél évében tapasztalt ellenséges elemek tevékenysége, a tsz-ek fertőzöttsége, a kilépési szándékok tapasztalatai. 1961. aug. 2.

Magyar Közlöny, 1945. márc. 18.

Magyar Országos Levéltár (MOL)

M-KS 288. f. 28/1957/11. ő. e. Jelentés a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről (1957. I. 15.-i állapot szerint). Földművelésügyi Minisztérium, 1957. febr. 4.

M-KS-288. f. 4/83. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZM Központi Bizottság 1966. okt. 13-i üléséről.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó jogszabályok. Bp., 1959.

Mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvény. Földjogi törvény. Bp., 1968.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Erdmann Gyula 1993: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. Békéscsaba.

Farkas Gyöngyi 2010: *Hatalom és falusi társadalom az 1950-es években. Tüntetések a kollektívizálás ellen*. PhD-értekezés, kézirat. Bp.

Fél Edit – Hofer Tamás 1997: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Bp.

Gunst Péter 1998: A magyar agrártársadalom 1850–1914 között. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Bp., 163–207.

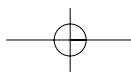
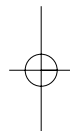
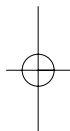
Kurucz Mihály 2008: Gondolatok a termőföldjog szabályozás kereteiről és feltételeiről. *Geodézia és Kartográfia* (54.) 9. 13–22.

Nagy József 2009: *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956*. Bp.

Nádasdi József 1992: Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon, 1949–1956. *Agrár-történeti Szemle* (34.) 1–4. 154–218.

Orosz István 1998: A jobbágyszabályozás és végrehajtása. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyszabályozástól napjainkig*. Bp., 55–136.

- Ö. Kovács József 2009: A kollektivizálási kampány „szocreál” kontextusai Magyarországon (1948–1953) *Aetas* (24.) 4. 32–46.
- Pető Iván – Szakács Sándor 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968*. Bp. 1985.
- Sárkány Mihály 1983: A lakodalom funkciójának megváltozása falun. *Ethnographia* (94.) 2. 279–283.
- Szakács Sándor 1998: A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Bp., 330–343.
- Szakács Sándor 1989: A reform kérdése és a termelés. *Agrártörténeti Szemle* (31.) 1–4. 56–115.
- Szuha Miklós 1998: A magyar mezőgazdaság a két világháború között. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Bp., 209–229.
- Tolnay Gábor 2007: *Dél-alföldi haszonbérleti szerződések, 1906–1945*. Szolnok.
- Valuch Tibor 2003: A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég* (8.) 27. 3–29.
- Varga Zsuzsanna 2006: A falusi társadalom feszültséggócjai az 1950-es évek közepén. *Múltunk* (51.) 4. 223–239.
- Závada Pál 1991: *Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia. Tótkomlós, 1945–1956*. Bp.

Veliky János

A „HASZNOS POLGÁRNAK SZEREPE”

Széchenyi politikai ideáljai

„Wesselényi és Kossuth” című értekezésének ötödik darabjában Széchenyi korántsem váratlanul Schiller „Az ideálok” című költeményére hivatkozik. A romantika ismert és kedvelt műve, amely Liszt Ferencet is megihlette, Széchenyinek alkalmat adott arra, hogy Wesselényit régi barátságukra emlékeztesse, „azon derült napokra még, mikor Schiller »Ideál«-ján innen valánk”,¹ vagyis amikor Schiller szavait használva nem volt „magasság” és „messzeség”, s még egyiküket sem „nyűgözte gond és kétség.” A romantika világa iránt fogékony szellemnek a költemény azt is megengedte, hogy elgondolkodjon a barátság jövőjéről, hogy kik maradnak „híven” együtt, s ugyancsak Schiller kérdésével: „Vigasztalással ki emel föl/S jön a sötét lakig velem?” A költeményben az élet több szakaszáról esik szó, így arról a később bekövetkező alkotó korszakról, amikor viszont a szellem „lassan alkot, nem ront soha,/S bár az örök nagy Építőnek/ Csak porszemet nyújt néha föl./Adósságából az Időnek/Percet, napot, évet töröl.” Ez Schiller beállításában a „munkálkodás” időszaka, amely szükségképpen együtt jár az ifjúkori ideálok felülvizsgálatával, mintegy a „kiábrándulással.” Az emberi életnek ilyen szellemi íve Széchenyit is sokat és nagyon intenzíven foglalkoztatta, a folyamatot maga is igyekezett mindannyiszor megközelíteni és egyre pontosabban körülírni, mert fel fogása szerint a szellemi helyzetek pontos felismerésétől és megjelenítésétől függ a „hasznos munkálkodás” módja, eszköze.

Széchenyi 1843 januárjában őszinte megrendüléssel kéri Wesselényit, hogy, miután a politikai helyzet megváltozott, lépjenek szövetségre, kössenek „ismét frigyot.” „Jer tehát közénk”, „térj tehát ismét közénk”, „siess azért ismét közénk”² – ismételteti újra és újra. Ám a csoportosulást, melyhez barátját meghívja, nehéz megragadni, hiszen nem társadalmi-szociológiai, hanem szellemi-kulturális jellemzőkkel írja körül.

¹ Viszota 1927–1930: I. 344.

² Viszota 1927–1930: I. 337., 341–342.

Mindenesetre a közéletben működő, hasznos politikai szerepet betöltő személyekre gondol, akiket persze név szerint nem tudunk egészen pontosan megnevezni, nem tudjuk, hogy az említett csoportba kik tartoznának. Elsősorban azért, mert a változásokat (a polgárosodást) irányítani hivatott és elitszerűen szerveződő csoportba való bejutást Széchenyi semmiféle rendi-osztály szempontokhoz nem kötötte volna – ebben a tekintetben tökéletesen modellálta a hazai polgárosodás módját –, annál inkább gondolt viszont szellemi-kulturális kvalifikációra.³ Korábban naplójában a változást generálók megnevezésével is érzékeltetni igyekezett, hogy ők megszabadulnak az átalakuló társadalom nehezen megragadható viszonyaitól, ideális esetben elemelkednek a társadalom mindennapiságától, ők „az emberiség lovagja”-i, akik akár „önnön érdekeik ellen beszélnek”, és az átalakulás során a „nehéz győzelmet” így első sorban saját magukon aratják.⁴ Más szóval ők a „templárius rend lovagjai”, akik „a filozófia templárius keresztjét” nem a mentéjükön, hanem a szívükben viselik.⁴ Széchenyi azt tartaná szerencsésnek, ha a társadalmi változások élén állók csoportjába csak olyan személy jutna be, aki „maga senki, és akinek semmije sincs; sem rangja, sem kitüntetései etc.”, akinek „Magyarországon, ha minden szenvedély lecsillapodott, lehetne olyan hitele, hogy a dixi [megmondom] valamilyen formáját bevezetné.”⁵ Az ilyen személyek tehát a tisztánlátást zavaró önérdeket levetik magukról, hogy a közérdeket eredményesen szolgálhassák. Változáskonceptiójának lényege konkrétan is megjelenik a kaszinók szervezése során, majd később abban a követelményrendszerben, melyet a szélesebb nyilvánosságban működő politikaformálókkal szemben megfogalmaz.⁶

Érthető módon e csoport körülírása során a nyelvvel, a szavakkal is nehezen boldogult, hiszen kétségtelenül csak hosszadalmas kísérletezésekkel lehet rátalálni az új és bonyolult társadalmi jelenségeket jól visszatükröző kifejezésekre.⁷ Széchenyi nagy érzékenységgel boncolgatta a társadalmi jelenségek bonyolult világát, 1841-ben erről így szól: „nem egészen könnyű a ’nemzeti élet’ szövevényes és néha felette egybebonyolított gombolagából kiszemelni és felvenni a ’fonál’ valódi végét, és világosan kitudni, mi a hatás, mi a következmény [...] ezen felül valamint különböznek egyesek’ sajtásági, úgy száz meg száz árnyéklatban mutatkoznak előttünk külön nemzetek’ hajlami és végirányai.”⁸ A nyelv világában ugyancsak filozófiai igényességgel járt-kelt,

³ Széchenyi 1841: 5–6.

⁴ Széchenyi 1978: 402.

⁵ Széchenyi 1978: 492–493.

⁶ Széchenyi 1978: 426.

⁷ Lásd ehhez Gergely András 1972, illetve Gergely András 2006.

⁸ Veliky 2011.

erre utaló egyik, feltűnést keltő megközelítését a kultúra jelenségei iránt fogékony Pulszky Ferenc visszaemlékezésében elég pontosan idézte fel: „azt hitte, szükséges, hogy minden kifejezésre bármi nyelven, magyarban is, létezzék megfelelő szó, mely annak minden árnyéklatát fődözzé; ugyanazért az akadémia ülésterében kifüggesztette mindazon szavakat, melyekre egyenértékűeket nem talált nyelvünkben, s felszólított bennünket, keressük meg e kifejezéseket, melyekre szüksége volt.”⁹

Az említett csoport megnevezése során próbálkozott egy-egy idegen kifejezés magyarításával is. Például a „nüchtern” átvételével, ám nem sok sikerrel, mivel a mai közhasználatban józan jelentéssel funkcionáló kifejezést még nehezen tudta jól átültetni: „e két faj, noha felette itlan – nüchter – még sem áll olly magasan mint az angol faj, jól-lehet ez nem mindig olly igen itlan.”¹⁰ Nagyobb sikerrel működött viszont a Schiller költeményében felrajzolt, összefüggő szellemi úton, mivel ebben a világban egészen otthon érezte magát. Használta Schiller értékkategóriáit, hogy az életben a munkálkodás kora egyben az „ész” kora, és az szükségképpen együtt jár az „ideálok” elvesztésével. Mindannyiszor visszatért ahhoz a kérdéshez, hogy miként lehet a „dolgok legmélyebb fekvését” megérteni, s ilyenkor a „kiábrándult” kifejezést alkalmazza, mely ebben az összefüggésben a hamis, átgondolatlan, gyakran a szellemi értelemben vett fiatal korra jellemző politikai ötletek elutasítását jelenti nála. Ezt a szellemi állapotot úgy írja le, hogy bonyolult körülmények között „sikerés gyógyszer nem lehet csak úgy ut s utfélen fellelni, de ide a mélyebb felfogás kell”, s kifogásolja, hogy hány szellemi értelemben vett „ifjoncz, hány tapasztalatlan, hány felszínes bátorkodik nemzeti újraalakulásunk kolompját minden tétova, sőt legkisebb kétkedés nélkül saját nyakába kötni.”¹¹

A „valóban hasznos polgárnak szerepét” betöltő politikai csoportba Széchenyi a „kiábrándult, kijózanult embereket” várná, akiknek fontos tulajdonságait számos alkalommal konkrétan felsorolja: „tökéletesen kihagymázult, kiábrándult, kijózanult felfogás, tárgy és körülményismeret, és hideg vér, meg mindenekelőtt hiuságnélküliség” jellemző rájuk.¹² Viszont a szemben álló csoport megnevezésekor elveszíti politikai nyugalmát. Ezt a csoportot nagyon kiélezett ítélet formájában megkülönbözteti a hasznos polgároktól, mivel félti tőlük a kiszámítható és kiegyensúlyozott változást. Beállítása szerint erre a csoportra jellemző az „enthusiasmus, költészet-vizio, magas paripán lovaglás, szóbeli és gondolatüres declamatio, meg mind azon dacz, hiu viszketek, rögtönzés, tulbecsülés, gazda nélküli számolás, peleusi harag, zugjogászi elv- s ügyfitogtatás,

⁹ Széchenyi 1841: 6.

¹⁰ Pulszky 1958: I. 195.

¹¹ Széchenyi 1841: 155.

¹² Vizota 1927–1930: I. 308.

olympusi dörgés, meg megannyikövezés, zaj, lárma, ráfogás sat.”¹³ Ha rájuk gondol, hatalmas romantikus szózuhatag ömlik ki Széchenyi tollából, A kelet népében csakúgy, mint később hírlapi cikkeiben. Kijelenti, hogy velük, az „ügyetlen hajósokkal” nem lehet „sikeresen” együtt haladni, mivel náluk „mámoros kocsis ül a’ bakon”, s ilyenkor persze már jó ideje Kossuthra gondol.¹⁴ Csoportszerveződésük újszerűségére is felfigyel, folyamatosan „pesti hírlap párt”-ot emleget, a kormányzat bírálatát és társadalmi mozgalmakkal való együttműködést felvállaló tevékenységüket határozottan megkülönbözteti az elitszerűen működő független személyiségek szövetségének törekvéseitől.¹⁵

Az ellenzékhez kapcsolódó Wesselényi végül is nem fogadta el Széchenyi politikai ajánlatát. Érdeemes elgondolkodni azon, hogy Széchenyi politikai meghívása, őszinteségét legcsekélyebb mértékben sem megkérdőjelezve, kellőképpen „józan” és „kiábrándult” volt-e. Különösen annak az ismeretében, hogy az említett csoportok között a szerveződés elveit tekintve régóta lényeges eltérések mutatkoztak, amelyeket láthatóan ő is jól felismert, az 1840-es évek elején pedig már az új, hazai eszmei-politikai irányzatok is kialakulóban voltak,¹⁶ így közöttük csak a politikai ésszerűség határait átlépve lehetett volna hidakat építeni.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Gergely András 1972: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. Bp.

Gergely András 2006: *Széchenyi István, 1791–1860*. Pozsony.

Pulszky Ferenc 1958: *Életem és korom*. (S.a.r., bev., jegyz. Oltványi Ambrus) I–II. Bp.

Széchenyi István 1841: *A Kelet népe*. Pest.

Széchenyi István 1978: *Napló*. (Szerk. Oltványi Ambrus). Bp.

Varga János 1982: *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Bp.

Veliky János 2011: A programalkotó politikai viták *nyelvi-kulturális* kerete a reformkor második évtizedében. *Irodalomtörténet. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata* (92.) 3. 291–320.

Viszota Gyula (Szerk., bev.) 1927–1930: *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*. I–II. Bp. (Gróf Széchenyi István Összes Munkái 6.)

¹³ Viszota 1927–1930: I. 309., 339–340.

¹⁴ Viszota 1927–1930: I. 340.

¹⁵ Viszota 1927–1930: I. 355., 371.

¹⁶ Viszota 1927–1930: I. 367.

Velkey Ferenc

„NEM ÍGY TÖRTÉNT. JÓL EMLÉKSZEM.”

Kossuth Lajos korrekciós széljegyzetei a „Széchenyi-naplóhoz”

Kivételes pillanatfelvétel (készülhetett volna) Torinóban: az idős Kossuth Lajos Széchenyi István gróf „naplóját” olvassa és jegyzeteli. Közel negyven esztendővel az utolsó fizikai találkozásuk után egy lehetőség a szellemi kapcsolatfelvételre. Különleges olvasási és beszédhelyzet, s nemcsak azért, mert Kossuth az egykori ádáz vitaellenfél, reformer-, és miniszter-társ „diáriumát” lapozgatja, hanem azért is, mert ő régóta (már a reformkorban) tudott Széchenyi naplóiról. Ő is kíváncsian várhatta – Kemény Zsigmond 1851-es fogalmazásával élve –, hogy ez a „gazdag anyaggyűjtemény” milyen fényt fog deríteni a korra és Széchenyi „saját belfejlődésének, irányainak és politikai küzdéseinek ügyfolyamára.”

S talán Kossuthot nem is annyira a Széchenyi-értelmezés lehetséges dimenziói izgatták (mint Keményt), hanem saját érintettsége. Hiszen ő a legközvetlenebb módon ilyen összefüggésben „találkozott” egykor Széchenyi naplójával. Egyik fontos személyes beszélgetésük alkalmával, 1845-ben a gróf így kezdett mondanivalójához: „Én – ugymond – Önt régóta nagy figyelemmel kísérem. Régebben ’s nagyobb mint Ön gondolná. Én naplót viszek 30 év óta; meg tudom bizonyítani ebből, hogy önt már akkor az 1832-ki diétán midőn még ön egykori hatását tán nem is sejté, figyelmemre vevém.”

Széchenyi (némileg túlzó) egy évvel később Kemény Zsigmondnak elmondott verziója szerint „megmutatta neki [mármint Kossuthnak] naplóiban azokat a helyeket, melyek róla szólanak és motiválja eddigi eljárását.” Ha valószínűleg nem is került 1845-ben Kossuth kezébe Széchenyi (régebbi) naplókötete, de a leglényegesebb „üzenet” bizonyítható: sokat foglalkoztam (foglalkozom) veled a naplómban – szólta a gróf gesztus-utalása Kossuthnak.¹

¹ Kemény 1851: 369., Gergely 2006: 15., SZIÖM6/2: 625., SZIN6: 258. vö. KZSN: 126.

Visszatérve a „Széchenyi-naplót” forgató „turini remetéhez”, feltételezhetjük, hogy fokozott figyelemmel olvasta az 1884-es esztendő nagy érdeklődésre számot tartó forráskiadványát, az MTA megbízásából elkészült (a Széchenyi sorozat első darabjának szánt), Zichy Antal által összeállított kötetet, amelynek címe: *Gróf Széchenyi István Naplói. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához*. Nem meglepő, hogy valamely (még ismeretlen) csatornán keresztül eljutott hozzá a kiadvány, hiszen számottevő volt a könyvforgalom Magyarország és Torino között. Az pedig a történelemkutatás nagy nyeresége, hogy a Kossuth kezébe került példány a torinói könyvtár egyik (a későbbi leltár szerint 755.) tételeként ma az Országos Széchenyi Könyvtárban megtalálható. Vizsgálatunk erre a könyvre irányul, vagyis pontosabban a benne található, Kossuthtól származó szövegekőzi jelölésekre és széljegyzetekre.²

Méretét tekintve nem grandiózus az elemzett anyag. A 670 oldalas kiadvány 27 lapjához kötődik a „turini remete” valamilyen jelzése, összesen 38 különállónak tekinthető egységben. Kossuth a legritkábban hagyta „szó nélkül” a megjelölt részeket; általában aláhúzással, oldalt vagy csillaggal megjelölt egy-egy szót, mondatot vagy szakaszt, s széljegyzetben (olykor lábjegyzetben) hozzáfűzte a kommentárját. Tartalmi szempontból azonban nemcsak a tíz hosszabb megjegyzése rendkívül érdekes, hanem a rövidebb korrekciók és felkiáltások is.

Kossuth megjegyzéseinek elemzése előtt azt a kérdést mindenképpen tisztázunk kell, hogy pontosan *mit* olvasott Kossuth Lajos, hiszen *ez a* „Széchenyi-napló” nem *az a* Széchenyi-napló. A Zichy-féle kiadvány semmilyen tekintetben sem volt hű lenyomata vagy hiteles válogatása a gróf diáriumának, még ha esetlegessége nemcsak a szerzőt, hanem inkább a „gyengéd tekintet” méltányló kor normáit és a filológia 19. század végi szakmai színvonalát minősíti. Kossuth a kötetet érzékenyen, a jellegét megragadva olvasta, hiszen azt lényegében történetírói produktumnak tekintette. Egyik bosszús kifakadásában, aminek apropóját az adta, hogy Zichy a „karzat” „megfélemlítő” felhasználásával vádolta, így reagált: „Az ördög ha használta, nem én! Boldog Isten miként írják a históriát?” Kossuth itt nem is tévedett, egy Zichytől származó történetírói ítéletre reagált, ugyanis Zichy valóban nem választotta el saját mondatait Széchenyi szövegétől, gyakran nem tudni, a kiadványt olvasva, hogy ténylegesen ki beszél.³

Kossuth tévedéseket korrigált, elrajzolásokat minősített, rosszindulatot kifogásolt, s ilyenkor a „história-íróval”, tehát Zichyvel vitatkozott, s nem a Széchenyi-naplóval

² OSZK KKL 1894. 755. Zichy-SZIN 1884: 240–542. Kossuth jegyzeteinek szövegét emendált változatban idézzük.

³ Gergely 1991: 902., Vizsota 1925: XXV–XXVI., OSZK KKL 1894. 755. Zichy-SZIN 1884: 536.

és végképp nem Széchenyivel, az egykori naplóíróval. Általában a széljegyzet első szávaiban feltörő kossuthi *ellent-mondások* (vitázó gesztusok) egy-egy történeti tény vagy elbeszélés-panelt utasítottak el: „így soha sem”; „nem visszahivatott”; „non sense!”; „ez mind mese”; „dehogy”; „tévedés”; „nem így volt.”

Nagy a jelentősége annak a mozzanatnak is, hogy Kossuth *mikor* olvasta a Zichy-féle naplót, hiszen éppen a megjelenésével egy időben, az 1880-as évek közepén formálta az *Iratok* IV. kötetébe szánt Széchenyire vonatkozó visszaemlékezéseit, amelynek néhány részletét 1885-ben közzé is tette a *Pesti Naplóban*.⁴ A kérdés általánosabban úgy tehető fel, hogy *volt-e kölcsönhatás (vagy direkt kapcsolat) a Széchenyi-naplók megjelenése, Kossuth naplóolvasata és a visszaemlékezések megírása között.*

A naplóolvasás időbeli helyét nagyjából kijelöli egyrészt az a mozzanat, hogy Kossuth két széljegyzetében hivatkozott a memoárra, mint „kész” műre; másrészt pedig az, hogy Zichy Antalt, vagy direkt módon a Széchenyi-naplót (mint elolvasott művet) sosem érintette visszaemlékezéseiben, holott sokat vitatkozott Horváth Mihállyal, idézett a *Pesti Hírlap* egykori számaiból, emlegette Kemény Zsigmond, Falk Miksa és Schwarcz Gyula Széchenyi-interpretációit.⁵ Egyértelműen rögzíthető tehát, hogy a Széchenyi-memoár írása előtt/alatt Kossuth nem vette kezébe Zichy kiadványát.

A kölcsönhatás, ha nem is direkt módon, de áttételesen mindenképpen megvalósult. Kossuthot egy olyan időszak inspirálta a Széchenyire vonatkozó emlékezésre, amikor napirenden volt a naplók kiadása. Valószínűleg a „turini remetét” is foglalkoztatta, hogy az általa leírtak milyen formában szerepelnek a Széchenyi-naplóban. Az 1848. március 15–17-i bécsi napok visszaidézéséhez fűzte hozzá a memoáríró: „Ha bevezette a naplójába gondolatait s érzelmeinek viharát? – Kár, ha nem tette! Minő lélektani tanulmány volt volna az, s mennyit nyert volna véle a történelem!”⁶ Kossuth bizonyosan tudta, hogy a „napló”, hamarosan megjelenik, ha máshonnan nem, akkor a *Pesti Napló* hirdetéseiből. Innen nézve az összefüggéseket, úgy látjuk, hogy *nem a Széchenyi-napló maga, hanem annak (vagyis várható megjelenésének) tudata hatott a memoáríró Kossuthra.*

Természetesen a Széchenyi-visszaemlékezésekre Kossuthot több minden készítette. Egzisztenciális helyzetének szempontja olyan közlemények megírására sarkallta, amelyek cikk-formában is megállták helyüket, és szélesebb érdeklődésre tarthatnak számot. A Széchenyi–Kossuth téma erre megfelelőnek ígérkezett. A kiadó mintha

⁴ *Pesti Napló* 1885. ápr. 8., 9., 11., 12. Reggeli Kiadás (RK), SZIÖM6/1: 766–786.

⁵ OSZK KKK 1894. 755. Zichy-SZIN 1884: 526., 542. „Ez egészen hamis előadás. Lásd Irataim IV. kötet »Széchenyi« fejezet.” SZIÖM6/1. 769., 6/2. 1055–1092., MOL KL KGY R 90. I. 6594/a. 36–65.

⁶ MOL KL KGY R 90. I. 6594/a. 16., KLI2: 186–189.

maga is ilyen témák (és a visszaemlékezés műfaja) felé tolta volna Kossuthot, s tulajdonképpen a fogság-részlet („*Magány és elmélkedés*”) után automatikusan a *Pesti Hírlap* és a Széchenyi-vita korszaka következett. Az „emlékek önmozgása” ugyanígy előhívta a Széchenyi-témát, hiszen a már megírt vagy egymás után felmerülő emléktémák: a március 15–17-i bécsi út, Iparegyesület, Wesselényi stb. szükségszerűen felidéztek Széchenyit.⁷

A memoárrészletekből az is egyértelműen látszik, hogy Kossuth egy nagyobb tanulmány igényével kezdett munkába, ami összefüggött a Széchenyi-kép tudatos módosításának szándékával. Be kellett, hogy lépjen a korabeli történeti diskurzusba, mert a kialakuló Széchenyi-kultusz történeti értékeléseket és negatív minősítéseket tartalmazott róla. Ezek a késztetések összeadódhattak, hiszen a gróf ekkoriban jelent meg koncentráltan Kossuth szövegeiben, emigrációjának első harminc esztendejében a szórványos Széchenyi-utalások között alig akad számottevő megjegyzés. Kossuth valójában az 1880-as évek derekán a memoárral „írta vissza” az emlékeibe Széchenyit!⁸

Összességében úgy látjuk, hogy kettős motiváció játszott döntő szerepet a Széchenyi felé forduló emlékezésében. Az egyik a *visszaemlékezés kényszere, automatizmus* és (immár otthonosabb öreg-) *kora*; illetve a másik a *Széchenyi-napló (és -kultusz) kihívása*.

A memoárrészletek és -töredékek szorosan összefüggenek, ami egyértelművé teszi, hogy Kossuth egy átfogó, egységes „nagy Széchenyi-elbeszélés” vázát és részleteit készítette el. Itt csak sematikusán feltárva: Kossuth bizonyítani törekedett, hogy: 1. már vitájuk előtt Széchenyi rosszindulattal volt iránta, és az ellenszenve megmagyarázhatatlan volt. 2. Ő megújuló kísérletet tett arra, hogy a közügy érdekében feloldja személyes ellentétüket, de ez nem sikerült. 3. Vitájuk időben behatárolt, 1841 elejétől 1848 márciusáig tartott. 4. Vitájuk a reformtáboron belüli megoszlásként értelmezhető, s a két fő törésvonal közöttük: a *liberális arisztokrata-demokrata*; illetve az önrendelkezés szempontját mellőző *pragmatikus-kormánypárti* – az ország önrendelkezéséért küzdelmet folytató *ellenzéki* volt. 5. Vitájuk ideje alatt Széchenyi rosszindulata, gyűlölete egyre inkább nőtt, és változatos formákban nyilvánult meg. 6. 1848. március 14-én Széchenyi gyökeres fordulatot hajtott végre, nyilvánosan elismerte az ő igazát, és ezzel (teljes) elégtételt szolgáltatott neki. 7. 1848-ban (a korai, de feloldott megyei vitát kivéve) egyetértettek, Széchenyi Döblingbe kerüléséig mindvégig együttműködtek. Ez az utóbbi két tézis hordozta a memoárok legfőbb üzenetét,

⁷ Szekfű 2002, különösen: 614–621., *Pesti Napló* 1883. jún. 16. RK.

⁸ A szabályt erősítő kivételek: MOL R 195. TGYN 6. 1858. aug. 11. 112–113., KLI2: 457–458.

amellyel Kossuth meg akarta haladni a formálódó reformkor- és ’48-történeti diskurzust, amely a Széchenyi–Kossuth szembeállításra építette rivalizáló elbeszélését.⁹

Egyrészt tehát azt látjuk, hogy a *később* elolvasott napló szerepet játszott a *korábbi* visszaemlékezésben, másrészt viszont a fordítottját is érzékelnünk kell: az emlékekben megkonstruált Széchenyi-értelmezés szükségszerűen hatott Kossuth *későbbi* naplóolvasatára. A „turini remete” *én-történetre koncentráló és hiba-kereső naplóolvasó lett*. Egyáltalán nem kapcsolt megjegyzéseket Széchenyi élettörténetéhez, nem is jelölt meg aláhúzással vagy lapszéli jellel részleteket, csak két cetli jelzi (ha ténylegesen ezt jelzi), hogy a kötetnek az első részeit is áttekintette.¹⁰ Kossuthot leginkább „közös történetük” érdekelte; vagyis Széchenyinek az a pályaszakasza, amelynek ő is szereplője volt. Sőt a belső arányok tökéletesen egybeesnek Kossuth „történetírói” és „emlékező” érdeklődésével. 1847–1848-ra (az 500–541. közötti oldalakra) esett megjegyzéseinek zöme, s mindössze 9 jelzése került elszórtan a 240–363. oldalak közé.

A kritikus beállítódás ellenére Kossuth nem tett túl sok önigazoló gesztust, csak a fentebb jelzett két helyen utalt Zichy „ferdítésével” szemben a saját „visszaemlékezésére” mint autentikus forrásra. Egyszerűen olvasta a naplót és, ahol „hibát” talált, ott kommentálta. Az ismétlődő nyelvi panelek jól reprezentáljuk Kossuth olvasói attitűdjét. Sűrűn élt egyszerű tagadással („ott sem voltam”); minősítő („már micsoda bolond beszéd ez?”) vagy ironikus elutasítással („no az enyimet ugyan nem”). Van néhány rákérdező, tartalmi cáfolata („de miért szórták?”) és erősebb érzelmi viszonyt kifejező (felkiáltó) tagadása („Ez Képzlet!”).

A reformkor történelmi diskurzusába (éppen a visszaemlékezés miatt) belemélyedő Kossuth különösen érzékeny volt a róla szóló jellemzésekre. Sokat mérgelődött Horváth Mihály szófordulatain, kinek könyvét – állítása szerint – a Széchenyi-memoár írása közben olvasta először végig. Bántotta, hogy az „jellemét hitvány karikatúrává ferdíti”, de mást nem tehetett: rendszeresen cáfolta a „nagyravágás” vádját kinyilvánítva, hogy annak „még csak egy szikrája sem csillámlott fel soha” a lelkében. A megsértett hiúság mellett Kossuthot egyértelműen az izgatta, hogy ezek a szövegek lerontják-gyengítik a kultuszban kialakuló, általa is épített imázst. Egyik jegyzetlapján ebből a távlatból szemlélte Horváth jellemzését: „S íme némely contemporari történetírók engem még nagyravágó embernek mázolnak, s ilyenül adnak a jövő kornak – Így íródik a történelem!”¹¹ A Zichy-féle naplókiadvány egyértelműen Horváth (és Kemény Zsigmond) Kossuth-képét visszhangozta (ismételve a minősítő fogalmaikat),

⁹ Vö. Szekfű 2002: 624–625.

¹⁰ OSZK KLIK 755. Zichy-SZIN 1884. 124–125., 198–199.

¹¹ SZIÖM6/2: 1060–1061., 1067–1068., 1084.; MOL KGY R 95. I. 6594/a. 36., 51. (innen idézve), 60–62.

úgyhogy Kossuthnak volt mit gyomlálnia. A „nagy becsvágyú”, „keblét a hírnév és dicsőség szomja kínosan epeszté”, „ravasz szerénységgel”, „nagyravágyású” kitételekhez különféle (inkább ironikus) formában kapcsolta a logikailag egyszerű cáfolatot: nem jellemző. Példaként: „no ugyan jól ismert, aki nekem becsvágyat sóz a nyakamba.”¹²

A címbe emelt idézet („Nem így történt. Jól emlékszem”) Kossuth első kézzel írt megjegyzése volt a kiadványában, kifejezve a kommentárok alapjellegét: az „emlékezet-vitát.” Kossuth itt egy anekdotát javított ki, s *valószínűbb* az ő korrigált elbeszélése. Máskor („Ez a felhívás megtörtént, de nem így [...]”), két eseményből „gyúrt össze” egy „pontosított” emléktörténetet, (1858-ban Tanárky Gyulának már ugyanezt „felidézte”). Volt, hogy a naplókiadvány teljes szakaszát megjelölte, és nemtetszését kifejezve oldalra írta: „mind ez nem így volt.” alább: „teljességgel nem áll”, alább: „mese.” A Zichy-elbeszélés viszont itt tartalmilag igazolható, csak éppen tendenciózus: a szituációhoz fűződő egykori érzelmi viszony teszi természetessé az „emlékező” elutasító gesztusait.¹³ Igen színes a kép, ezért három, az 1847/48-as diéta kezdeti szakaszához kötődő (1847. nov. 8–13.) példával jellemezzük bővebben Kossuth korrigáló emlékezetének sajátosságait.

Az emlékezés érzelmi beállítódásához kötődik Kossuthnak az 1847/48-as diéta megnyitójához kötődő kommentárja is. Széchenyi eredeti naplósövege (nov. 12.) nem volt hosszú, de mély érzelmi megindultságot tükrözött: „Császár magyarul beszél [...] »Napvilág gyúlik!« – Mindenki lelkesedik. Sokan sírnak. – Én azt a gyönyörűséget érzem a keblemben, hogy hozzátettem a magamét egy nemzet újjászületéséhez.” Zichy Antal ezeket a sorokat hosszan értelmezte, majd idézte, azaz sokrétűen kibontotta a tartalmát. Lényegét tekintve nem tért el tőle, csak emelkedetten beszélt általa és róla. Kossuth aláhúzta Zichy szövegéből az egykori hatás zárt megfogalmazását („Gyújtó hatása volt; sokan könnyekre fakadtak.”), és mellé írta a kritikus-cáfoló széljegyzetet: „Ez Képzlet! Ugyan mi gyújtott volna abban az érthetetlen rosszul kinyögött pár magyar szóban?”¹⁴

Az egykorú beszámolók a Széchenyi-napló fordulatát igazolják: voltak könnyek is. Így elmélkedett például a *Pesti Hírlap* cikkírója, miután felidézte a „kitörő örömjajt”: „Nem tudjuk gúnyolni a remegő könnyecsképeket melyek egyik-másik ősz magyar pilláin ragyogtak, mint egy beteljesedett régi imádság kéjérzetének külső jelei.”¹⁵ Kossuth megjegyzése mindenképpen érzelmi áthangolódásra utal. Hiszen Kossuth

¹² OSZK KLK 755. Zichy-SZIN 1884. 270., 510., 541., 542.

¹³ OSZK KLK 755. Zichy-SZIN 1884. 240–241., 541., 526. MOL R 195. TGYN 6. 1858. aug. 11. 112–113.

¹⁴ SZIN6: 670–671., SZIN: 1176., OSZK KLK 755. Zichy-SZIN 1884. 521.

¹⁵ *Pesti Hírlap* 1847. nov. 16., 18.

nem azt fejezte ki az 1880-as évek második felében, hogy „engem nem indított meg egykor a jelenet” (itt is sejthetnénk némi elmozdulást), hanem azt, hogy „nem volt és nem lehetett megindító.”

Egyszerű igaz-hamis koordinátarendszerben nem értékelhető ez az emlékfoszlány sem. Nyilván V. Ferdinánd magyar szavai esetlegesek voltak, s nem is volt hosszú a beszéde: a megnyitás aktusát három rövid mondattal oldotta meg, (utóbb pedig két mondatot adott elő a nádorválasztás alkalmával). Lehetett az a néhány (13) szó „kinyögött” és „érthetetlen” – sőt valószínűleg az is volt. Kossuth emlékében az 1880-as években a megszólalás milyensége dominált, mert már (számára) nem volt semmi jelentősége a ténynek, hogy a király magyarul beszélt. 1847-ben azonban még ez volt a kulcskérdés. Kossuth és Szentkirályi első követjelentése a tény jelentőségét így jelezte meg: „ez volt azon alkalom, melyben három századok elmúta után a magyar nemzet koronás királyától édes anyai nyelvének hangjait először hallani szerencsés volt; és ez volt azon pillanat, melyben a magyar nemzetiségnek ügye a trón által örök időkre biztosító hitlevelét megnyerte.” A *Pesti Hírlap* cikkírója aznap eltöprengett, hogy a későbbi korok nem fogják megérteni a feltörő „ujjongó örömet.” A történetet természetesnek fogják látni. Kossuth Torinóból nézve már természetesnek sem találta; hanem csak szálnalmasnak. A Zichynél olvasható „érzelmi tartománya” az emigráns, markánsan Habsburg-ellenes öreg Kossuth nem tudott rezonálni, a naplót böngészve az esemény más látószögéből idéződött fel benne.¹⁶

Előfordul, hogy Kossuth néha egészen egyértelmű esetekben is hibásan javítja ki a Zichy-féle naplót. Az 1847/48-as diéta elején, amikor Széchenyi és ő (első ízben) mindketten választott vármegyei követként voltak Pozsonyban, társasági találkozásuk szinte elkerülhetetlen lett. Zichy Antal az elsőről így számolt be: „Következtek a szokásos tisztelgések, s hivatalos látogatások. Követtársával Krónerrel tévé meg ezeket. Elmentek Kossuthhoz is, kit e figyelmesség nagyon meglepett s őszinte nyájasságra kötelezett; ne-jét ezúttal nem láthatták.” Kossuth, valószínűleg azt feltételezve, hogy a történetíróval vitatkozik, széljegyzetében cáfolta az állítást, tényszerűen és logikailag is: „Tévedés – nem volt nálam. Ha eljött volna biz az nem lepott volna meg, mert ez hagyományos szokás volt – de biz én is emancipáltam magamat a szokás alúl, melyet idővesztéségnek tekinttem.”¹⁷

A cáfolat cáfolata kézenfekvő. Zichy ebben az esetben nem tett mást, mint lefordította és (egy közléselem kihagyásával) mondatokba igazította a szaggatott 1847. november 8-i naplóbejegyzés részletét: „Mit Kroner Visiten. Personal E[rz] H[erzog] [...] Bei Kossuth. Im Anfang sehr überrascht und freundlich ... dann ... ceremonie...

¹⁶ *Pesti Hírlap*: 1847. nov. 16., 18., KLÖM11: 300–301. PFÉK: 300.

¹⁷ OSZK KLK 755. Zichy-SZIN 1884. 520.

seine Frau konnte ich nicht sehen.” S azt is tudjuk, hogy a Pest megyei követek vizslátogatása is megtörtént: „Kossuth, Sz[ent]királyi etc. ebédél nálam.” (nov. 21.)¹⁸

Nyilván az emlékezet egy speciális helyzetével állunk szemben. Kossuth itt a Széchenyi-naplóval (elvileg) mankót kapott az emlékezéshez, de azt saját elbeszélésének biztonságérzete miatt elhajtotta. Ebből arra következtethetünk, hogy külső impulzusok, információk (még ha igazak is), nem feltétlenül tudják elindítani a felidőzés aktusát, ha olyan erős az emlékezetkonstrukció belső kohéziója. Olyan közléselemek szerepelnek Kossuth széljegyzeteiben, amelyek meghatározó alakzatai az ő memoár-önképének: idegenkedik a ceremóniáktól; nem követi a formális, rendies elvárásokat; autonóm személyiség, akit a célszerűség vezet; az időt racionális polgárként kezel, munkamorálja, szorgalma, hivatástudata magasrendű. Ezeket az elemeket aktivizálta Kossuth, hogy megvédje otthonos-felépített én-elbeszélését. A jelenet szívélyessége pedig egyáltalán nem illet a „nagy Széchenyi-elbeszélésbe.”

Kossuth engesztelhetetlen ellenfélnek mutatta be Széchenyit memoártöredékeiben – a fentebb megjelölt 1848-ig tartó időben. Egy példa a modell következetes (eltúlzott) működtetésére: „[...] amíg a márciusi napok viszonyunkban e fordulatot elé nem idézték, Széchenyi a köztünk fenn forgott politikai antagonizmusba oly maró keserűséget, oly mértéktelen kíméletlenséget s annyi indulatos gyűlöletet vegyített, hogy öt ezer okom volt nem csupán politikai ellenfelemnek, hanem személyes ellenségemnek is tekinteni.” A március 14-i határnapon belül nincs engedmény: Széchenyi és Kossuth között a diéta elején nem jöhetett létre egy ilyen meglepett-barátságos pillanat, Kossuthnak itt nincs mit felidéznie.¹⁹

Van azonban fordított eset is. Amikor Kossuth negyven esztendő távlatából különlegesen pontosan emlékezik egy szituációra. Ez az esemény szintén az 1847/48-as diéta ünnepélyes megnyitásához kötődik. Zichy Antal a vonatkozó szövegegységben a politikai- és udvari élet „apró töviseit” sorjázta, amelyek az újdonsült Moson megyei követet érték. Köztük szerepelt a király előtti tisztelgés aktusa: „Ferdinánd király is, kinek hódolatukat, a többiekkel együtt bemutatták, Krónerhez fordult, mint a megyének, melyet ketten képviseltek, egyúttal alispánjához.” Zichy szerint a méltánytalanság abban ragadható meg, hogy a királyi figyelem nem Széchenyi felé, hanem az (ismeretlen) Króner Lajos alispán felé irányult. Kossuth az idézett szakaszt aláhúzta, csillaggal jelölte, és lábjegyzetként írt egy igen részletes korrekciót:

¹⁸ SZIN6: 668., 677., SZIN: 1178., SZIL3: 533.

¹⁹ SZIÖM6/2: 1055. A másik „ott sem voltam”-szituációban jellemző módon Kossuth cáfolata így hangzott: „én nem voltam jelen, – nem volt kedvem a ceremóniákban soha –” OSZK KLK 755. Zichy-SZIN 1884. 510., SZIN6: 656–657.

„Nem így volt, nem a Követek mutatták be hódolatukat, hanem a Követek lettek bemutatva megyéről megyére a Nádor által a trónján ülő Királynak. Mi Pest megyeiek voltunk az elsők, minthogy a nádor főispányunk volt – a mosonyiakra került a sor, a Király ennyit mondott. »Széchenyi? Viceypán? Viceypán?« Csaknem elkacagtam magamat látva Széchenyi hosszú arcát. Nem is csoda! A Király semmit sem tudott Széchenyiről és »Viceypánnak« nézte!”²⁰

Egészen különböző a két történet. Kossuth igazolásául más forráshelyet nem is kell ide idéznünk, csak Széchenyi eredeti naplóbejegyzését. „[...] 11 mit Kroner in das Primatial Gebäu. Wir werden vorgeritten. Kaiser: Ich weiss sie sind Vicegespann etc.” Rövid és nem minden tekintetben egyértelmű a naplószöveg, de Kossuth mindkét korrekcióját igazolni látszik. Egyrészt, hogy a primási palotában „bemutatták őket” és nem „bemutatták hódolatukat”; másrészt, hogy „a Császár” Széchenyire s nem Króner Lajoshoz fordult a szavaival. Bár a Széchenyi-naplók jeles kutatója, Viszota Gyula lábjegyzetében Zichyhez hasonlóan értette a mondatot – „A király a legtöbbet megszólította. (Széchenyi feljegyezi, hogy mit mondott követtársának.)” –, de nyilvánvaló, hogy ebben az esetben is jó szándékú elértelmezésről van szó. Zichy Antalt és Viszota Gyulát a félreértéshez az egyszerű analogikus gondolkodás vezette: Króner Lajos volt az alispán, úgyhogy neki szólt a „Vicegespann.” Pedig Széchenyi éppen azért jegyezte le a mondatot, mert a meglepetés erejével érte, hogy ő neki szólt: „Tudom, ön alispán.”²¹

Az emlékmegtartó erő itt a kárörvendés. Széchenyi kellemetlen, megalázott helyzetbe került, s Kossuth „csaknem elkacagta magát.” Ismét rendkívül erős a kossuthi jelenetezés, de most életszerűnek hat a színpadkép. Középen a zavarosan beszélő király, mellette a követeket bemutató nádor, előttük a „megnyúlt arcú” Széchenyi és valahol oldalt a befelé mosolygó Kossuth. A háttérösszefüggés egyértelmű. Széchenyi igencsak büszke volt kiváló bécsi kapcsolataira, s politikai vitáiraiban azt sugallta, magánbeszélgetésekben ki is fejtette, hogy neki van lehetősége, esélye a kormányzat „utilizálására”; vagy kiegyenlítésre az udvar és a nemzet, illetve Ausztria és Magyarország között. Ezzel szemben a politikai elit (és a nádor) előtt azt kellett tapasztalnia, hogy császár nem is tudja, kicsoda ő!

Az emlékező Kossuth a megalázott Széchenyire irányítja tekintetünket, de azért igen karakteres a királyábrázolás is. Valószínűleg egyszerű tévesztés történt, de a látványos tájékoztatatlanság és a nyelvi-szellemi együgyűség V. Ferdinánd uralkodói

²⁰ OSZK KLK 755. Zichy-SZIN 1884. 520–521.

²¹ SZIN6 656–657. és 5. jegyzet, SZIN: 1176–1177.

alkalmatlanságának az emlékező felidézései. Azt természetesen nem tudhatjuk, hogy egyszerű kijelentés vagy zavaros kérdezzetis hangzott-e el egykoron, de az bizonyos, hogy a kossuthi emlék azért volt élő (vagyis azért vált létezővé) az 1880-as években is, mert mint tudattartalom összhangban volt a „turini remete” én-képével, a dinasztíával kapcsolatos ítéletével, és a „nagy Széchenyi-elbeszélésével” is.

Kossuth széljegyzeteiben az én-bemutatás a meghatározó karakterjegy. Különösen az izgatta a Zichy-féle Széchenyi-napló olvasása közben, hogy hogyan „alkotják meg őt” mint történelmi személyiséget, hogy a kollektív közösségi tudatban milyen kép él róla. Autobiográfusként ezt a képet (szándékoltan) igyekezett átírni. A vizsgált forráshelynek az imázsépítésben azonban nem volt direkt funkciója.²² Sőt még a napló-tükör szerephelyzetnek sem feleltethető meg teljesen. Kossuth a Széchenyi-naplóba nézett bele, és ezért emlékeztetvítát folytatott hol Zichyvel, hol Széchenyivel, de leginkább magával a szöveg-dokumentummal. A kommentárok eléggé kiszámíthatónak mutatják Kossuth emlékeztetét, mivel statikus „nagy elbeszélések” (önmagáról, Széchenyiről, 1848-ról stb.) határolják be a kereteit konstans (korábban rögzült) mítoszok és toposzok formájában.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

- R 90. Az 1526 utáni gyűjtemény. 1848/49-es és emigrációs iratok gyűjteménye. Kossuth-gyűjtemény. Kossuth Lajos iratainak időrendi része. Mikrofilmtár 7130. tekercs (45. cs.) I. 6594/a. 1885. Visszaemlékezések: Széchenyi István. 1–77.
- R 195. Az 1526 utáni gyűjtemény. 1848/49-es és emigrációs iratok gyűjteménye. Személyek szerinti iratok. Tanárky Gyula. 1. cs. 2. tétel Tanárky Gyula Naplói. N. 6. Tanárky Gyula Naplója 1858. február 1–1858. december 6. (TGYN 6.)

Országos Széchenyi Könyvtár (OSZK)

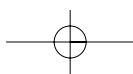
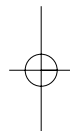
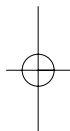
- Kossuth Lajos könyvtárának leltára. M. N. Múzeum Könyvtára. Kézirattári Növedék-napló 1937/24. sz. Kossuth Lajos Könyvtára 1894. (KLK 1894.)
- KLK 1894. 755. Zichy-SZIN 1884: *Gróf Széchenyi István Naplói. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához.* (Összeáll. Zichy Antal) Bp. (Gróf Széchenyi István Munkái I. sor. 1.)
- KLI2: Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból.* II. Bp., 1881.

²² A kossuthi „emlékezésmarketing” vizsgálatai csaknem mindig funkcionális szövegek, főleg beszédek elemzésére épülnek (a legutóbbi igen alapos példa: Frank 2006: 177–212.) Ebben az esetben viszont a „mitologikusan áthangolódott múlt” automatikus emlékéformálását regisztrálhattuk.

- KLÖM11: *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48.* (S.a.r. Barta István) Bp., 1951.
 (Magyarország újabbbkori történetének forrásai. Kossuth Lajos Összes Munkái XI.)
- KZSN: *Kemény Zsigmond Naplója.* (Szerk. Benkő Samu) H. n., 1974.
- PFÉK: Pulszky Ferenc: *Életem és korom.* (S. a. r. Oltványi Ambrus) I. Bp., 1958.
- SZIL3:: *Gróf Széchenyi István levelei 1830–1860.* (Összegyűjt. Majláth Béla) III. Bp., 1891.
 (Gróf Széchenyi István Munkái I. sor. 6.)
- SZIN6: *Gróf Széchenyi István Naplója.* (Szerk. Viszota Gyula) VI. Bp., 1939. (Gróf Széchenyi István
 Összes Munkái (SZIÖM) 15.)
- SZIÖM6/1–2: *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal.* (Szerk. Viszota Gyula)
 I–II. Bp., 1927–1930.
- SZIN: Széchenyi István: *Napló.* (Szerk. Oltványi Ambrus): Bp., 1978.
- Pesti Hírlap* 1847–1848.
- Pesti Napló* 1882–1885.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Frank Tibor 2006: Az emigráns Kossuth és a politikai marketing születése. In: Hermann Róbert
 (szerk.): *Kossuth Lajos „a magyarok Mózesé”.* Bp. 177–212.
- Gergely András 1991: A dualizmus kori történetírás Széchenyi-képe. *Magyar Tudomány* (Új
 f. 36.) 8. 900–910.
- Gergely András 2006: *Széchenyi István (1791–1860).* Pozsony.
- Kemény Zsigmond 1851: Széchenyi István. In: Csengeri Antal (kiadja): *Magyar szónokok és
 statusférfiak.* Pesten.
- Szekfű Gyula 2002: Az öreg Kossuth 1867–1894. In: Szekfű Gyula: *Nép, nemzet, állam. Válo-
 gatott tanulmányok.* (Szerk. Erős Vilmos) Bp.
- Viszota Gyula 1925: A naplók története. In: *Gróf Széchenyi István Naplója.* (Szerk. Viszota Gyula)
 I. (SZIÖM 10.) Bp. VII–XXX.

Völgyesi Orsolya

KÖLCSEY ÉS A TÖRVÉNYSZÉKEK ELRENDEZÉSÉRŐL SZÓLÓ JOGÜGYI MUNKÁLAT VITÁJA AZ ORSZÁGGYŰLÉSEN, 1833–1834

Az uralkodói előterjesztésekben másodikként szereplő, öt részből álló jogügyi munkálatnak a törvényszékek elrendezésével foglalkozó első egységét az 1833. november 22-i kerületi ülésen kezdték el vitatni a rendek, s ezt egészen 1834. május 22-ig tárgyalták az alsótábla kerületi, majd pedig országos ülésein, amit aztán a főrendek május 26. és szeptember 9. között tűztek napirendre. Az országos bizottság eredetileg tizenöt törvénycikkből álló javaslata a viták során huszonhét cikkelyre bővült, mivel a rendek szerint a munkálatból több olyan fontos kérdés is kimaradt, amelyet feltétlenül ebben az operátumban kellett volna szabályozni. Kölcsey 1834. március 5-ig tartózkodott Pozsonyban, majd több mint két hónap múlva, május közepén érkezett vissza második szabadságáról. Így elsősorban a törvényszékek koordinációjának kerületi vitáin vett részt, és az országos ülések utolsó szakaszába kapcsolódott be.¹ Távolléte alatt fordította le egy erre a célra megválasztott bizottság a kerületi ülésen megtárgyalt törvénycikkeket latinról magyarra. Kölcsey, aki már korábban tagja volt az úrbéri törvényjavaslat fordítását végző deputációnak, Deák szerint komoly űrt hagyott maga után: „a fordítás ugyan nem egészen tökéletes, de nehéz rajta igazítani, mert a jegyzők, kik tisztaiak, s azt hiszik, hogy csak ők tudnak jól magyarul, minden igazításért bosszongnak – Kölcsey nincs itt, nem is volt jelen a fordításon, pedig az ő philológiai jártassága a jegyzőkön sokat segített volna.”²

¹ A vizsgált időszakban számos, egyéb fontos kérdés is napirendre került, mint például a lengyelek ügye, a szólásszabadság kérdése és az előleges sérelmeket sürgető felirat, vagy a Ragályi Tamás kövétte választásának körülményeivel foglalkozó vita, ezekkel azonban terjedelmi korlátok, illetve tematikus szempontok miatt jelen dolgozat nem foglalkozik.

² Deák – Oszterhueber Józsefnek, Pozsony, 1834. márc. 25. Deák 1997: 97.

Még az úriszék elrendezésével foglalkozó első törvénycikk tárgyalása előtt Csapó Dániel tolnai követ indítványa nyomán a kerületi ülés bizottságot küldött ki, azzal a feladattal, hogy a békebírói intézmény meghonosítására dolgozzon ki egy részletes tervezetet.³ Csapó érvelése szerint „Hazánkban ezen intézet új, szokatlan, vagy megütközéssel járó épen nem vala, és csak olly szertartást törvényesítene, mely több helyeken önként igen jó foganattal már fennáll, ama mindenkit megnyugtató elv szerint pedig, hogy lépcsőként annál biztosabban jó divatba a dolog.”⁴ A tolnai követ lélekszámtól függően három kategóriába osztotta volna a helységeket, ezer fő alatt a békebírói intézmény csak egyeztető, békéltető feladatot látott volna el, az ezer főt meghaladó települések azonban már nem csak békebírással, de saját törvényszékkel is rendelkeztek volna, s innen az úriszékhez kellett volna fellebbezni, a tízezer fő felett pedig már közvetlenül a vármegyéhez lehetett volna az ügyeket feljebb vinni.⁵ Csapó és az őt támogató követek tehát azzal érveltek, hogy csupán egy már meglévő, jól működő gyakorlatot szeretnének törvénybe iktatni és részletesen szabályozni, figyelembe véve a külföldi mintákat is. A törvényszékek elrendezésével foglalkozó operátum 1. és 2. cikkelyét, azaz az úriszék szabályozását és a városi bíróságok kérdését közel egy hónapig, 1833. december 20-ig tárgyalták a kerületi üléseken, Kölcsey ezekben az egyébként nagy vitákat kiváltó ügyekben nem szólalt fel. Mivel az országos bizottság tervezete a praediális (egyházi) nemesek ítélőszékeivel nem foglalkozott, még a december 10-i kerületi ülésen Dubraviczky Simon pesti és Császár Sándor temesi követ javaslatára újabb bizottságot küldtek ki, amelynek feladata aztán a december 20-i kerületi ülésen kibővült a túrmezei szabad kerület ítélőszékére vonatkozó, szintén hiányzó törvényjavaslat megalkotásával.⁶ A középkori eredetű praediális nemesi székek a nemesi vármegyék területén helyezkedtek el, de minden tekintetben különálló, autonóm törvényhatóságot képeztek. Szervezeti keretei ugyanakkor az igazgatás és igazságszolgáltatás terén is egyértelmű párhuzamosságot mutattak a nemesi vármegye működésével. Ami az igazságszolgáltatást illeti: a legalsó fokon az egyházi nemesi székek szolgabírái és alispánjai ítéleztek, innen lehetett fellebbezni a praediális sedriához, amely – hasonlóan a vármegyei törvényszékhez – első fokú bírósággént is működött büntető

³ Az indítvány először Somssich Miklóstól (Somogy) hangzott el némileg más formában 1833 májusában, az úrbéri 6. tc. tárgyalásakor, megvitatását akkor a jogügyi munkálatra halasztották (ld. Kölcsey 2000: 165–166., 406., 410., továbbá: Dobszay 1992:161–163).

⁴ Csapó felszólalását ld. KLÖM II.: 412–414., a vitát KLÖM II.: 412–416. Kölcseynek a békebírói intézmény ügyében tett támogató felszólalását ld. Kölcsey 2011: 229–230.

⁵ A kerületi tervezet szövegét ld. Iratok 1832–1835: II. 313–323.

⁶ A bizottság névsorát ld. KLÖM II.: 470.

és polgári perekben.⁷ Innen azután a főispáni vagy oktáviális székhez lehetett vinni az ügyeket, kivéve a büntető pereket, az 1791:43. tc. szerint ugyanis a törvényben meghatározott büntetési tételek esetében egyenesen a királyi ítélőtáblára lehetett fellebbezni.⁸

Az 1834. március 1-ji kerületi ülésen került napirendre a praedialisták ítélőszékének kérdése.⁹ Az 1833. december 10-én kiküldött bizottság javaslata szerint az eddigi alispáni és szolgabírói valamint a feljebbviteli, oktáviális törvényszéket el kellett volna törölni. Ezt pótolandó valamennyi praedialis széken belül első bíróságul egy rendes törvényszék létrehozását javasolták, ahonnan a fellebbezés a Királyi Kúriára történt volna.¹⁰ A megoldás kétségtelenül egybevágott a vármegyei ítélőszék átalakításával foglalkozó törvénycikk javaslatával, amely megszüntette a vármegyékben a szolgabírói és az alispáni ítélőszéket, valamint a kerületi táblákat, ugyanakkor a megyei sedria illetékességét nem terjesztette ki az egyházi nemesekre, szokásjogon alapuló igazgatási, törvénykezési autonómiájukat tehát immár törvényben is garantálni kívánták. Kocsi Horváth Sámuel Veszprém megyei követ felszólalásában károsnak tartotta a közös haza polgárainak egymástól történő elválasztását, ezért „az annyira szükséges egyesítés tekintetéből”¹¹ azt javasolta: az egyházi nemesek is tartozzanak a megyei törvényszék joghatóság alá. A hozzászólók eleinte nem reagáltak a felvetésre, Kölcsey azonban csatlakozott a veszprémi indítványhoz, s arra hívta fel a figyelmet: a praedialisták ítélőszéke eddig nem törvényen, hanem csak szokáson alapuló gyakorlat volt, amelyet a törvényhozásnak meg kellene szüntetni. Nem véletlen – érvelt Kölcsey –, hogy az országos bizottság sem foglalkozott a kérdéssel, nem akartak ugyanis egy a középkorban gyökerező jogszokást törvénnyé emelni. „Tapasztaltuk azonban, hogy minden anomaliákat meg nem szüntethetünk, legalább ne erősítsük azon anomaliát, melynek eddiglen törvényeinkben nincs nyoma.”¹² Véleménye szerint az igazságszolgáltatás terén is meg kell szüntetni a különböző társadalmi csoportokat elválasztó ítélkezési gyakorlatot, s ha már a városok esetében egy külön fellebbezési fórumot,

⁷ Ide tartoztak a nagyobb értékű birtokperek, csödperek, a vérfertőzéssel, házasságtöréssel kapcsolatos ügyek. Büntető és fenyítő perekben joghatóságuk azonban nem terjedt ki az országos nemesek közé is sorolt praedialistákra.

⁸ Lengyel 1971: 154–156.

⁹ A vitát ld. KLÖM II.: 697–699., vö. még Kölcsey 2002: 41.

¹⁰ A kerületi tervezet szövegét ld. Iratok 1832–1835: II. 340.

¹¹ KLÖM II.: 697.

¹² Kölcsey 2011: 256.

a tárnokszéket javasolták törvénybe iktatni a rendek,¹³ legalább ezzel a tervszel nem lenne szabad további válaszfalakat felállítani:

„Ki kell jelentenie szíve fájdalmát hogy a városi polgárokat magunkhoz szorosabban nem kapcsolhattuk, s kénytelenek valánk reájok nézve egy különös felső bíróságot felállítani. Itt ismét egy újabb elkülönítés tűnik elő; a haza polgárainak újabb elszaggatása. Vegyék ezt a RR figyelemre, s ne szaporítsák ok nélkül az oly szomorú határu elválástásokat, melyek a nemzeti testet nemzeti egyetemmé össze nem engedik.”¹⁴

Az indítvány támogatói tehát ez esetben nemcsak a jogszolgáltatás létező gyakorlatának egyszerűsítése és egységesítése, hanem a rendi keretek lazítása s a nemzet „egységesülése” mellett is állást foglaltak.

Végül azonban a veszprémi indítvány 22:20 arányban a kerületi ülésen kisebbségben maradt. A rendek annak ellenére döntöttek így, hogy a kerületi tervezetnek a megyei törvényszékekkel foglalkozó 6. cikkelye egyértelműen a sedria hatáskörét akarta növelni.¹⁵ Kölcsey az 1833. december 20-i kerületi ülésen fel is szólalt a megyei ítélőszék szabályozásának vitájában, s amellet érvelt, hogy a Királyi Tábla szűnjön meg elsőfokú bíróság lenni.¹⁶ A kerületi ülésen ekkor úgy döntöttek – összhangban egyébként az országos bizottság javaslatával –, hogy eltörlik az 1729:35. tc. által felállított alispáni és szolgabírói ítélőszékeket vagy másképpen pedaneus bíróságokat, ezzel összefüggésben pedig már másnap határoztak az 1723-ban felállított kerületi táblák megszüntetéséről is,¹⁷ valamint arról, hogy az eddig a pedaneus bíróságokon, a kerületi táblákon vagy a Királyi Táblán kezdődő perek ezentúl elsőfokon a megyei törvényszék illetékességébe fognak tartozni. Ugyancsak a december 21-i ülésen döntöttek arról (Liptó megye szavazatával), hogy a jövőben a felségsértési és hűtlenségi perek is a megyei törvényszéken kezdődjenek. Már ekkor felmerült az is, hogy a vármegyékben a politikai adminisztrációt és az igazságszolgáltatást (a politicumot és a iuridicumot) válasszák el egymástól, s bár a sedria függetlenségének szükségességét

¹³ A törvényszékek elrendezésével foglalkozó 10. törvénycikk megszüntette a királyi személyes jelenlét helytartójának és a hét bányavárosnak az ítélőszékeit, és a városok polgári pereinek feljebbvitelét a tárnokszékre irányította. Iratok 1832–1835: II. 345.

¹⁴ Kölcsey 2011: 256.

¹⁵ Eredetileg az országos bizottság munkálatának a 3. cikkelye foglalkozott a megyei törvényszékekkel.

¹⁶ Kölcsey 2011: 237–238.

¹⁷ Ezen a ponton az országos bizottság azt javasolta, hogy a négy kerületi tábla helyett Pesten állítsanak fel egy tisztai és egy dunai ítélőtáblát.

többen is hangsúlyozták, végül is a politicum és juridicum tényleges szétválasztása a vita későbbi szakaszában sem merült fel hangsúlyosan.¹⁸ „E’ szerint a’ törvényszéki Coordinatio hatalmasan ki lenne szabva; de mit mondanak majd a’ felső forumok ’s az oligarchia’ emberei?” – jegyezte fel Kölcsey.¹⁹ Néhány nappal később Deák a sógorához írt levelében az ítélőszékek kapcsán hozott kerületi döntések politikai jelentőségét abban látta, hogy ezek által gyorsabb lesz az igazságszolgáltatás, kevesebb költséggel jár majd a pereskedés, a nemesek ügyeiben választott bírák fognak ítélni, s ez által éppen a vármegyék hatalma, tekintélye, befolyása fog növekedni, majd így folytatta: „pedig ha szabadságunkat szeretjük, iparkodnunk kell a megyék belső erejének és fontosságának nevelésén, mert eddig is nem a Főrendek, nem az anyaszentegyház főpapjai, nem a királyi városok, hanem a megyék valának polgári szabadságunk leghivebb őrei”.²⁰ Mindezeket pedig annak ellenére írta, hogy eredeti utasítása a pedaneus bíróságok és a négy kerületi tábla megtartása mellett szólt. A megyei közigazgatás és az igazságszolgáltatás szétválasztásának kérdése egyébként a megyei törvényszék összetételének és szerkezetének meghatározásakor került ismét napirendre, azzal összefüggésben, hogy ki töltsé be a sedria elnöki tisztét, illetve hogyan válasszák meg az ott helyet foglaló táblabírákat.²¹ Deák, aki amellet szólt fel, hogy a törvényszék elnöke ne a főispán, hanem az alispán legyen, így érvelt:

„Itt az erősebb elválasztás [által] nevezetesen szenvedne, a megyei hatóság, mellynek leginkább köszönjük szabadságunknak eddigi fennállását. Theoretice és máshol talán practice is igaz ugyan, hogy a juridicum a politicumtól el legyen különözve: de ez Magyar Országban egészen máskép áll. Itt a végre hajtásnak azon része, melly leginkább a népre közvetlenül hat, a megyék által gyakoroltatik, s azért itt a törvénykezés egészen elkülönözött corporatio ne legyen.”²²

A Pest megyei Dubraviczky Simon, aki Deákkal szemben elfogadhatónak tartotta a főispánok elnökletét, szintén úgy látta, hogy a törvénykezés és az igazgatás összekapcsolódása a magyar alkotmányos berendezkedés sajátja. Ennek megvalósulását és biztosítékát pedig abban látta, ha a bírákat a közgyűlés választja, a sedria és a közgyűlés elnöki feladatait pedig ugyanaz a személy tölti be. Novák Antal békési követ amellet foglalt állást, hogy a főispán és az alispán helyett egy, az előkelőbb nemesek közül

¹⁸ A vitát ld. KLÖM II.: 496–507.

¹⁹ Kölcsey 2002: 19.

²⁰ Deák – Oszterhueber Józsefnek, Pozsony, 1833. dec. 26. Deák 1997: 76.

²¹ Iratok 1832–1835: II. 336.

²² KLÖM II.: 508.

választott elnöke legyen a megyei ítélőszéknek, ugyanakkor hangsúlyozta: „Azért a megye egyeteméből folyon ki s vissza minden birói s egyéb tisztség, mi végre nem csak választásuk okvetetlen szükséges, hanem a közgyűlésnek rendesen a perek sorozata és a perek tabellái nyujtassanak be.”²³ Kölcsey, bár ez ügyben nem szólalt fel, a regnikoláris bizottság vonatkozó fejezetére adott szatmári vélemény alapján egyértelmű, hogy a „polgári” és „törvényes” ügyek összekapcsolását, vagyis e tekintetben a megyei hatáskör és működés változatlan megőrzését támogatta volna.²⁴

Az 1834. február 3-i kerületi ülésen Pogány József Bereg megyei követ kezdeményezésére került napirendre a protestánsok egyházi törvényszékeinek kérdése. Pogány ugyanis azt javasolta, a szentszékek szerkezetének megállapítása után a rendek tárgyalják meg a protestáns egyházi bíróságok elrendezését is. Beöthy Ödön és a hozzá csatlakozó Palóczy László a protestánsok ügyét egész kiterjedésében, mintegy tizedik operátumként akarta tárgyalni, nem támogatta tehát, hogy ebből a konzisztóriumok kérdését kiragadják. A nagy többség azonban a protestáns egyházi bíróságok koordinálása mellett döntött, annak mikéntjéről Deák tett javaslatot. A zalai követ azt indítványozta, kérjék meg az uralkodótól az 1791-es zsinati aktákat, s a rendek majd csak annak beható vizsgálata után tegyék meg észrevételeiket a tárgyban. A kerületi ülés azonban végül úgy döntött, a javaslat kidolgozásával egy küldöttséget bíznak meg, amelynek egyébként Kölcsey is tagja lett.²⁵

Az 1834. május 15-i országos ülésen a „két vallástételt követő evangélikusok” egyházi bíróságáról szóló 19. törvénycikk volt napirenden.²⁶ Somssich Pongrácz személynök az 1791:26. évi törvénycikkre hivatkozva az kérte a rendektől, hogy álljanak el javaslatuktól. Több követ is – csatlakozva a személynökhöz – úgy vélte, az 1791:26. 11.§ értelmében a konzisztóriumok felállításáról csak a protestánsok meghallgatása után lehetne dönten.

Tolna megye első követe azonban úgy látta, a szentszékek koordinációja után igenis szükséges a protestánsok bíróságait is végre elrendezni: „miként férne meg az osztozó igazsággal, ha ezen részét Hazánk Lakosainak még ezen Organicus Diaeta után is a’ provisorium, és Patensek rendelkezései alatt tovább is meghagynánk?”²⁷ Hasonlóan érvelt Bernáth Zsigmond is, aki szerint „csak ott lehet valódi

²³ KLÖM II.: 508.

²⁴ MTAK Kt. Jogtan. Országgyűlés. Ívrét 2. II. köteg. Észrevételek az 1827:8 által kirendelt országos küldöttség törvényosztálybeli munkálódásaira.

²⁵ KLÖM II.: 624–628. A küldöttség névsorát ld. KLÖM II.: 644. Kölcseynek Deákot támogató felszólalását ld. Kölcsey 2011: 242.

²⁶ Szövegét ld. Iratok 1832–1835: II. 364–368.

²⁷ Jkv. 1834: VIII. 128.

szabadság, a' hol nyilvános Törvények vagynak, és azok szigoruan megtartatnak”.²⁸ Ragályi Tamás azonban ezt az érvelést nem fogadta el, úgy látta, „egyformaságról” a katolikusok és protestánsok esetében nem lehet ebben a vonatkozásban sem beszélni, mert a katolikusok nagy számban vannak jelen az alsó- és felsőtáblán is, továbbá az egyházi méltóságok is részt vesznek az országgyűlésen, így „olgy nagy többségben vannak, hogy önnön dolgaikról önnön Hiteknek elvei szerint végezhetnek”.²⁹ Kölcsey felszólalásában főleg Ragályival vitatkozott, felvetéseit nem találta megalapozottnak, mivel szerinte annak idején ugyanilyen összetételű országgyűlés iktatta törvénybe a linzi és a bécsi békét vagy alkotta meg az 1791:26. törvénycikket, továbbá a jelenlegi diéta volt az, amelyik hat hónapig küzdött a protestánsok jogaiért, úgy hogy az első hónapokban döntően a katolikus követek szólaltak fel e tárgyban, s az első üzeneteket is a katolikus vallású kerületi jegyzők fogalmazták.³⁰

A katonai ítélőszékek elrendezésével kapcsolatban a torontáli Hertelendy Miksa tett indítványt az 1834. február 11-i kerületi ülésen. A rendek ekkor úgy döntöttek, hogy mivel az ügy már szerepel az 1833. március 30-án felterjesztett előleges sérelmek között, a kérdést itt nem tűzik napirendre.³¹ Hertelendy javaslata eredetileg a Határ-őrvidékre („véghelyekre”) vonatkozott, Török Gábor Arad megyei követ azonban a magyar ezredek összességére akarta azt kiterjeszteni. Kölcsey, aki a Hertelendyt támogató kisebbséggel szavazott, fontosnak tartotta, hogy a nemzet kívánságait úgy terjeszték fel, hogy arra az uralkodótól érdemi választ is lehessen remélni. Mivel a kormány a proposíciókban szereplő tárgyak megvitatása előtt – úgy tűnik – nem akarja a sérelmeket napirendre tűzni, célszerűnek látszik, ahol lehet, a sérelmeket összekötni a királyi előterjesztésekben szereplő operátumokkal – vélte Kölcsey.³² Ugyanezen az ülésen Borsiczky István kezdeményezte még, hogy az egyetemnek is legyen bírósága, ám a többség Kölcseyvel együtt ezt nem támogatta.³³ Hertelendy indítványát aztán az április 7-i országos ülésen megismételte,³⁴ a kérdést a kerületi ülésre utalták, a május 11-i ülésen ki is küldték a törvénycikk megszövegezésével megbízott küldöttséget. Deák szerint „a Personalis bámulva és bosszankodva jelentette ki a többséget, mert az ritka eset, hogy a mi kerületekben az ő kedve szerint dől el, azt mi az Országos ülésben ki vivhassuk. A bíróságok ottani el rendeléséről, egy különös választmány

²⁸ Jkv. 1834: VIII. 130.

²⁹ Jkv. VIII.: 124.

³⁰ Kölcsey 2011: 258–261.

³¹ A kérdés az előleges sérelmek 6. pontjaként szerepelt (Iratok 1832–1835 : I. 176–178.).

³² Kölcsey 2011: 243–244.

³³ Kölcsey 2011: 244.

³⁴ Jkv. 1834: VI. 238–240., KLÖM III.: 31–34.

fog javaslatot készíteni.”³⁵ Deák, aki februárban még nem pártolta Hertelendy javaslatát, két hónappal később sógorához írt levelében már Kölcseyhez hasonlóan úgy látta, mivel a főrendek – az 1833. áprilisi és 1834. januári leirat szellemében – még az előleges sérelmekre adandó uralkodói választ sürgető feliratot sem engedték felterjeszteni, „a gondos előre látás meg kívánja, hogy minden sérelmet, ami valamelly rendszeres munkával össze függésben van, azzal össze kössük”.

A törvényszékek elrendezésével foglalkozó viták során a rendek alkotmányos kérdéseket is érintettek, a február 13-i kerületi ülésen a bírói parancsolatok eltörlése kapcsán ugyanis a bírói függetlenség is szóba került. Az országos bizottság azt javasolta, a megújító és végrehajtó parancsolatokat kivéve minden egyéb, a divatban levő mentő záradékkal a felek folyamodására kiadni szokott bírói parancsolatok szűnjenek meg. Niczky János azonban kijelentette: a bírói parancsolatokat és a Kancellária által kiadottakat is kivétel nélkül el kell törölni. Deák elismerte, hogy a Kancellária ez irányú tevékenysége sok esetben sértette a bírói függetlenséget, s ezen az 1791:12. tc. rendelkezése sem segített. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy az 1791:67. tc. által kiküldött deputáció is meghagyta az uralkodó legfelsőbb felügyeleti jogából származó parancsolatokat, amelyek kiadását akkor a Kancelláriára bízták volna. Deák nem ellenezte ezek eltörlését, de fontosnak tartotta, hogy a törvénykezési előírásokat megsértő bírák ellen is védelmet kaphassanak a polgárok. Egyik lehetséges megoldásnak tartotta a Franciaországban is működő semmítőszék intézményének meghonosítását. Borsiczky István szerint a *jus supremæ inspectionis* nem vehető el az uralkodótól, elfogadhatónak tartotta volna tehát a semmítőszék jogkörének megfelelő hatáskör Kancelláriára ruházását, Balogh János azonban ezt elutasította, mondván: „A Cancelláriát nem tekinti másnak, mint a Király privát dicasteriumának”.

Kölcsey a semmítőszék intézménye mellett érvelt, abból kiindulva, hogy az alkotmányos államokban a bírói függetlenség sarkalatos alapelv ugyan, de az igazságszolgáltatásnak elengedhetetlen velejárója kell legyen, hogy a polgárok a független bírák önkénye ellen is védve legyenek: „s ez az, mi a Status tudományban a Cabinets Justicz név alatt ösmeretes, mi nálunk pedig a Cancellaria parancsolatinak utján gyakoroltatik”. Kölcsey szerint azonban a tapasztalat más nemzeteknél is azt mutatta, hogy a bírói függetlenség így nem állhatott fenn teljes egészében, az igazságszolgáltatásnak a kormánytól való függetlenségét tehát a semmítőszék intézményével próbálták garantálni Franciaországban vagy a rajnai tartományokban. Éppen ezért a szatmári követ a bírói parancsolatok általános eltörlésére szavazott. A többség viszont úgy döntött, hogy – némileg eltérve az országos bizottság javaslatától –

³⁵ Deák – Oszterhueber Józsefnek, Pozsony, 1834. ápr. 22. Deák 1997: 105–106.

a felek folyamodására kiadni szokott parancsolatokat, így az ítéletet megújító és végrehajtó parancsolatokat is, minden kivétel nélkül eltörlik, a Kancellária által kiadandókat viszont nem.³⁶

Az 1834. február 28-i kerületi ülésen a Somogy megyei Somssich Miklós indítványozta, hogy az 1507:7. tc. rendelkezése alapján a rendek a hitszegő tanácsosok bírójává az országgyűlést tegyék meg.³⁷ Felszólalásában hangsúlyozta, nem egy új törvény meghozataláról, hanem egy már meglévő felelevenítéséről, újraértelmezéséről lenne szó. Úgy vélte, az 1825/27-es országgyűlés már kellőképpen előkészítette az ügyet, mikor is a rendek 1825 októberében az alkotmányellenes intézkedéseket javasoló tanácsadók és az azokat végrehajtó királyi biztosok ellen kérték a törvényben meghatározott intézkedéseket.³⁸ S bár Somssich nem akart a felelősség kérdésébe ereszkedni, mondandóját a következőképpen zárta: „ahol responsabilitas nincs, ott a törvények végrehajtása nem bizonyos, a nemzet és fejedelem közt nem lehet tökéletes bizodalom”.³⁹ Borsiczky István, Trencsén követe az elv kimondását pártolta, ugyanakkor a Bars megyei Balogh János úgy vélte, amíg az országgyűlés szerkezete nincs átalakítva, a hűtlen tanácsosok ügyében – csakúgy, mint a felségsértési perekben – a megyei törvényszéknek kellene ítélnie. A máramarosi Asztalos Pál a büntető törvénykönyv tárgyalására halasztotta volna a kérdés megvitatását, míg Csapó Dániel a polgári törvénykönyv keretei között akarta azt megtárgyalni. Kölcsey azonban támogatta Somssich indítványát: úgy vélte, jelen pillanatban nem a büntetés meghatározásáról van szó, hanem egy fontos alkotmányos alapelv kimondásáról, amelynek itt, a bíróságok elrendezéséről szóló fejezetben van a helye.⁴⁰ S bár az indítvány napi-rendre tűzését ekkor elhalasztották, a május 16-i országos ülésen Somssich megismételte javaslatát, amely ekkor már többséget kapott.⁴¹ Ez alkalommal Kölcsey ismét felszólalt, s arra hívta fel a figyelmet, hogy a tárgyalás alatt lévő operátumban nemcsak a törvényszékek elrendezéséről döntenek a rendek, hanem arról is, hogy melyik törvényszékre melyik per tartozik.⁴² A május 24-i kerületi ülésen került sor a hűtlen tanácsosokról szóló tervezet benyújtására, amelyet a május 26-i országos ülésen

³⁶ Kölcsey 2011: 244–248. A kerületi vitát ld. KLÖM II.: 658–661. A szavazás eredményéről ld. még Kölcsey 2002: 248.

³⁷ A hivatkozott törvénycikk a következő címet viselte: Ha a királyi tanácsban valaki az ország dekrétumai ellen cselekednék, azt az ülnökök kötelesek az országgyűlésen följelenteni.

³⁸ Vaszary (kiad.) 1883: 44–64., Jkv. 1825–1826: I. 118–120., 136–139.

³⁹ Somssich felszólalását ld. KLÖM II.: 693–694.

⁴⁰ Kölcsey 2011: 254–256.

⁴¹ A vitáról ld. Jkv. 1834: VIII. 146–158. Ezzel kapcsolatban ld. még Kölcsey és Eötvös Mihály 1834. jún. 10-i követjelentését (Kölcsey 2011: 66–67.).

⁴² Kölcsey 2011: 262–263.

a többség el is fogadott, annak ellenére, hogy a személynök úgy látta, a cikkely túljeszkedett a rendek végzésén, mert nem csak az országgyűlési bíraskodás elvét mondja ki, hanem a hitszegés eseteit is meghatározza.⁴³ A többség azonban megmaradt eredeti álláspontja mellett, vagyis támogatták a Somssich indítványa nyomán kidolgozott javaslatot.⁴⁴ A vitában a rendek úgy hivatkoztak egy régi törvényre, hogy tudták, az valójában nem volt része az eleven hagyománynak, s az évszázadok során nem bírt a neki tulajdonított politikai tartalommal sem. Ugyanakkor ez az érvelésmód használható stratégiának mutatkozott általában is a rendi keretek tágítása, lazítása és az új intézmények meghonosítása érdekében.⁴⁵

Kölcsey a törvényszékek elrendezésével foglalkozó tanácskozásokon főleg azon tárgyak kapcsán szólalt fel, amelyek eredetileg nem szerepeltek az országos bizottság által kidolgozott tervezetben. Nem kezdeményezőként lépett fel – utasítása ebben a munkálatban nem tartalmazott ilyen pontokat –, hanem valamely indítványhoz csatlakozott, pontosan megértve annak olykor önmagán is túlmutató politikai jelentőségét.

FORRÁSOK

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (MTAK Kt)

Deák Ferenc 1997: *Deák Ferenc országgyűlési levelei 1833–1834.* (S. a. r. Sándor Pál.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg.

Iratok 1832–1835: *Felséges Első Ferencz ausztriai császár, Magyar és Cseh Ország koronás királyától Poßony szabad királyi városába 1832-ik esztendőben, Karácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar Ország' gyűlésének írásai.* I–III. Pozsony, Weber, Belnay, Landerer 1832/33., 1834., 1835.

Jkv. 1825–1826: *Felséges Első Ferentz austriai császár, Magyar, és Cseh ország koronás királyától Poßony szabad királyi városába 1825-dik esztendőben, Szent-Mihály havának 11-dik napjára rendeltetett Magyar Ország gyűlésének jegyzőkönyve.* I. Pozsony, Belnay.

Jkv. 1834: *Felséges Első Ferencz ausztriai császár, Magyar és Cseh Ország koronás királyától Poßony szabad királyi városába 1832-ik esztendőben, Karácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar Ország gyűlésének jegyzőkönyve* VI., VIII. Pozsony, Belnay, Landerer, Schmid, Weber, 1834.

⁴³ Iratok 1832–1835: III. 4–5., az 1834. máj. 26-i ülésről ld.. Jkv. 1834: VIII. 224–229.

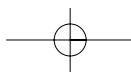
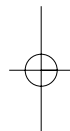
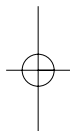
⁴⁴ A kérdésről részletes áttekintést ad Szabad 1998.

⁴⁵ Ld. erről Dobszay 2008: 118–122.

- KLÖM II., III.: Kossuth Lajos: *Országgyűlési Tudósítások. II. 1833. augusztus 5 – 1834. március 24., III. 1834. március 25. – november 29.* (S. a. r. a Kelet európai Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének munkaközössége.) Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1949. (Kossuth Lajos összes munkái II., III.)
- Kölcsey Ferenc 2000: *Országgyűlési napló.* (S. a. r. Völgyesi Orsolya.) Universitas, Bp. (Kölcsey Ferenc minden munkái. Kritikai kiadás. Országgyűlési írások I.)
- Kölcsey Ferenc 2002: *Országgyűlési naponkénti jegyzések.* (S. a. r. Pajkossy Gábor.) Universitas, Bp. (Kölcsey Ferenc minden munkái. Kritikai kiadás. Országgyűlési írások II.)
- Kölcsey Ferenc 2011: *Országgyűlési dokumentumok (1832–1835).* (S. a. r. Völgyesi Orsolya.) Universitas, Bp. (Kölcsey Ferenc minden munkái. Kritikai kiadás. Országgyűlési írások III.)
- Vaszary Kolos (kiad.) 1883: *Adatok az 1825-ki országgyűlés történetéhez.* Győr.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Dobszay Tamás 1992: Az 1836:IX. tc. születése. Érvek és elképzelések a községi igazgatás rendezésének vitájában. In: Závodszy Géza (szerk.): *Fejezetek a magyar művelődés történetéből.* ELTE TFK, Bp.
- Dobszay Tamás 2008: „Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához”. A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban. *Századvég Ú. f.* 47. 114–150.
- Lengyel Alfréd 1971: Az egyházi nemesi község önkormányzata és igazgatása a feudalizmus alkonyán. In: Bónis György – Degré Alajos (szerk.): *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából.* Közgazdasági és Jogi, Bp. 145–174.
- Szabad György 1998: A kormány parlamenti felelősségének kérdése. In: Szabad György (szerk.): *A magyar országgyűlés 1848/49-ben.* Magyar Országgyűlés, Bp. 92–111.

Zeidler Miklós

HONVÉD ÁLL A KILIMANDZSÁRÓN?

„Pán-közép-európai” gyarmatok Kelet-Afrikában

Aki valaha vezető pozíciót töltött be kormányhivatalnál, minden bizonnyal találkozott önjelölt politikusok, dilettáns világjobbítók többnyire jó szándékú – s többnyire épp ily naiv – beadványaival. A külpolitika és a diplomácia – mint a szélesebb közönségtől talán a leginkább elzárt kormányzati terület – titokzatossága különösen vonzó a nagy képzelőerővel bíró tervezgetők számára. S főleg azok számára, akik szeretik mindjárt világpolitikai dimenziókban viszontlátni grandiózus elképzeléseiket.

A Magyar Országos Levéltárban őrzött, két világháború közötti időszakra vonatkozó külügyi anyagának több mint 1100 folyóméternyi irattömegéből két csomónyt foglal el az a gyűjtemény, amely az 1920–30-as években a Külügyminisztériumhoz eljuttatott „különböző tárgyú töredékes iratok, beadványokat” tartalmazza. (Némelyiket eredetileg nem a Külügyminisztériumnak címezték, s csak később továbbították őket más minisztériumokból, püspökségekről, a kormányzói kabinetirodáról – „illetékesség” okán – a Dísz térre.)¹

E beadványok – természetük szerint – igen változatos képet mutatnak. Az I. részben (56. csomó) kisebb jelentőségű, nagyrészt töredékes hivatali dokumentumok (belső rendeletek másolatai, minisztériumi átiratok, protokolláris tárgyú feljegyzések, személyzeti iratok stb.), valamint magánlevelek és egyéb személyes iratok kaptak helyet; többek között egy terjedelmes kézirat Csehszlovákia születéséről és két háború közötti történetéről. A II. rész (57. csomó) jóval vegyesebb anyagot tartalmaz; ide kerültek a laikusoktól érkezett különféle levelek.

Ezek között maradt fenn egy különleges beadvány, amelyben a veszprémi illetőségű Pósa Endre – a Horthy-korszak ismert revíziós követelésein túllépve – az afrikai kontinensen végrehajtandó magyar terjeszkedés programját fogalmazta meg.

¹ Az iratok lelőhelye: MOL K 59. 56–57. cs., 1918–1944–29. tétel: Különböző tárgyú töredékes iratok, beadványok 1918–1944 és év nélkül, I–II. rész.

Pósa Endre (Veszprém, 1862–1941) a református Posch család ifjabbik fiúgyermek volt, aki ifjúkori „kalandozásait” követően visszatért szülővárosába, s a 20. század első évtizedében már köztisztviselőként álló, a közéletben is aktív polgár volt Veszprémnek. A világháború előtt a városi képviselő, kamarai tag, hitelszövetkezeti pénztárnok (később a felügyelő-bizottság elnöke) és a helybéli Magyar Közművelődési Egyesület alelnöke, majd elnöke volt, a háború után pedig az országos politikába is belekóstolt mint a kisgazdapárt egyik háttérembere. Aktív társadalmi szerepvállalása ellenére azonban nem került be az 1929-ben megjelent, *Veszprémmegyei fejek* című kötetbe, amely alcíme szerint „a vármegye egyházi, hivatali, tudományos, társadalmi és közgazdasági reprezentánsairól” – köztük 138 veszprémi kiválóságról – közölt rövid arcképes életrajzot.²

Pósa az 1920-as évek végén Balatonalmádiban is fióküzletet nyitott, abban a házban, amelyet már jó néhány éve afféle pihenőhelyként használt. Itt ismerkedett össze Kánya Kálmánnal, aki – miután 1933 elején átvette a Külügyminisztérium irányítását – ugyancsak Almádiban bérelt (vagy vásárolt?) nyaralót. Valószínű, hogy a több évtizedes szorgalmas munkát megkoronázó üzleti siker és a szülővárosában élvezett társadalmi presztízs, valamint az előkelő személyiségekkel való alkalmankénti találkozások hitették el Póssal, hogy ki kell lépnie a világpolitika porondjára, és kezébe kell vennie a közép-európai kis államok, köztük Magyarország boldogulásának ügyét. Ezért 1935 nyarán beadvánnyal fordult a külügyminisztériumhoz, melyben a közép-európai államok együttműködésével és kívánatos gyarmati terjeszkedésével kapcsolatos gondolatait terjesztette elő.

Pósa Endre beadványa összesen öt tételből áll: a szerző Kánya Kálmán külügyminiszterhez intézett levele (Veszprém, 1935. július 15.)³ mellett megtalálható a szerző két nyomtatott memoranduma – *Foglalkozás az 1935. év májusban fennálló helyzettel* (Veszprém, 1935. május 18.)⁴ és *Pár szó. Miért kell Európában az államoknak – elsősorban a kisországoknak egymáshoz közeledni?* (Veszprém, 1935. június 29.)⁵ –, valamint két nyomtatott térkép, melyek közül az egyik a Pósa által elképzelt Pán-közép-európai Unió államainak határait, a másik a nekik szánt kelet-afrikai gyarmatok elhelyezkedését ábrázolja.⁶

Pósa abból indult ki, hogy Közép-Európa államainak többsége – Svájc, Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia, Románia, Bulgária és Görögország –

² *Veszprémmegyei fejek* 1929. Pósa Endre életrajzi adataihoz lásd Bándi 1989, Gutheil 2008, Hamar 1994.

³ MOL K 59. 57. cs., 1918–1944–29–sz. n. (4–5. p.)

⁴ Uo. 462–463. p.

⁵ Uo. 464–465. p.

⁶ Uo. 460. és 461. p.

területéhez és mezőgazdasági adottságaihoz képest túlnépesedett, s népességtöbbletnek levezetéséhez gyarmatokra, „földkiegészítő területekre” van szüksége. Úgy vélte, erre az Abesszíniától Mozambikig húzódó kelet-afrikai övezet a legalkalmasabb, s az itt uralkodó gyarmati hatalmak hajlandók is lesznek lemondani külbirtokaikról.

Pósa úgy ítélte meg, csak így lehet csökkenteni az európai kontinensen felgyülemelő politikai feszültségeket. Márpedig – mint írta – Ázsia feltörekvő népei olyan hatalmas demográfiai és gazdasági fejlődésen mentek át, ami komoly potenciális fenyegetést jelent Európa számára.⁷ A rá jellemző sajátos stílusban Pósa arra is figyelmeztetett, hogy a keleti birodalmak némelyike már korábban is megpróbálkozott Európa leigázásával:

„már volt kóistoló, egy kis kiránduló Dzsingisz kán idejében Batu kánnal, amikor e kis kirándulásban az ázsiaiak Európa jó nagy részét tették kopárrá. Persze, ilyenekkel nem foglalkozik minden ember sajtója se, és elterelődik a polgárok figyelme, s már így nem veszi észre azt, hogy hát ha mi egymással cicázunk is, azért a fergeteg, a vihar közeledik, rohamosan közeledik. [...] ha sürgősen nem iparkodik Európa tömörülni, [...] úgy 20 év múlva jön egy új tatárjárás. Ázsia népeinek vágya: Ázsia az ázsiaiaké – és legközelebb lévén hozzá Európa, azt meg is fogja semmisíteni.”

Pósa szerint az európai önvédelem legkézenfekvőbb, önként adódó eszköze a páneurópai gondolat volt, s a maga részéről máris meghirdette a „pán-közép-európai” együttműködést a fent említett nyolc közép-európai kis állam részvételével. „A páneuropisták azok az emberek, akikben van egy kis tudás, egy kis hazaszeretet” – fogalmazott Pósa. „Akik tudják, mi a haza, mi a nép – annak az élete, küzdelme –, valahogy tömörüljenek, iparkodjanak oda hatni, hogy fölvilágosodjanak a népek. *Még ma kezdjük a kis országokban. Majd jön a többi utána.* [...] Ha a 8 kis állam szövetségre léphet, sok, igen sok minden változik, *sok mindennek lenne az a kezdete!*”⁸

Pósa végeredményben a brit, belga, olasz és portugál igazgatás alatt álló kolóniák (Kenya, Belga-Kongó, Rhodesia, Mozambik), protektorátusok (Uganda), befolyási övezetek (Szudán, Abesszínia) és mandátumterületek (Ruanda, Urundi, Tanganyika) kisebb-nagyobb részeit kívánta felosztani a nyolc közép-európai állam között. A legsűrűbben lakott területeken Svájc, Ausztria és Csehszlovákia tűzhetne volna ki a zászlót. Svájcé lett volna a Rudolf-tó környéke, a mai Szudán,

⁷ Pósa Endre: *Pár szó. Miért kell Európában az államoknak – elsősorban a kisországoknak egymáshoz közeledni?* (Veszprém, 1935. június 29.) MOL K 59. 57. cs., 1918–1944–29–sz. n. (464–465. p.)

⁸ Uo. (Eredeti kiemelések.)

Etiópia, Kenya és Uganda közös határvidéke. Az egyenlítő táját – s vele a Teleki-vulkánt és a Viktória-tó északi részét – Ausztria vette volna birtokba. A Viktória-tó déli része, a szavannák és a ma világhírű nemzeti parkok körzete Csehszlovákiát gyarapította volna, s a Kilimandzsáró tetején is cseh katona sisakján csillant volna meg a napfény. Magyarországé lett volna egész Tanganyika – és talán Zanzibár és Pemba szigete is, bár ez nem derül ki egyértelműen a mellékelt térképről. Jugoszláv külbirtokká lett volna a Tanganyika-tó és a Nyasza-tó közötti széles területsáv: a mai Tanzánia déli és Zambia északkeleti része. Román zászló lengett volna Nyasza-földön, Bulgária kapta volna meg a bővizű Zambézi tágabb medencéjét és ennek tágabb környékét, Görögország pedig a mai Zimbabwe keleti és Mozambik középső területein rendezhette volna be gyarmati intézményeit. (Lásd a 291–293. oldalon lévő térképeket.)

A Pósa által mellékelt térképen a pán-közép-európai unió számára kijelölendő zóna észak-déli irányban mintegy 2800 km, kelet-nyugati irányban jó 1000 km kiterjedésű, a teljes terület tehát közel 3 millió km². Az elképzelt „Magyar Kelet-Afrika” – az 1920 óta brit igazgatás alatt álló Tanganyika mandátumterület középső része – észak-déli irányban kb. 350 km, kelet-nyugati irányban bő 1000 km kiterjedésű volt, összesen tehát közel 400 ezer km², az anyaország területének négyszerese. Határa északon Mombasától a Tanganyika-tó északi fertályáig (nagyjából Bururi városáig), délen pedig Dar-es-Salaamtól a Tanganyika-tó déli részéig (nagyjából Karema városáig) húzódott volna úgy, hogy valamennyi város s azok szűkebb környéke is „magyar” területen feküdt volna. Keleten az Indiai-óceán, nyugaton a Tanganyika-tó nyugati partvidéke képezte volna a határt.

A terület nagy része 1000 méter körüli magasságban húzódó fennsík, melynek közlekedési hálózata az 1930-as évek viszonyaihoz képest kimondottan fejlettnek volt mondható. A több mint 1000 km hosszú, még a németek által épített Dar-es-Salaam–Morogoro–Dodoma–Saranda–Tabora–Kigoma vasútvonal összekötötte az Indiai-óceán partvidékét a Tanganyika-tóval. Ebből egy rövid vonal ágazott észak felé Sarandától Singidáig. Az óceán partján futott végig a Tanga–Dar-es-Salaam országút, ezenkívül számos további fontos közút kapcsolta be a gazdasági vérkeringésbe a partvidék és a fennsík nagyobb településeit.

A településhálózat még igen ritkás volt, a városok közül csak néhány érte el a 10 ezer fős nagyságrendet, s ezek külső képe, infrastruktúrája, általános urbanisztikai viszonyai alig emlékeztettek az Európában megszokottakra. Az óceáni partvidéken három nagyobb város volt: Mombasa, Tanga és a főváros, Dar-es-Salaam, melynek lakossága 1935-ben már meghaladta a 70 ezer főt. A fennsíkon Tabora, Morogoro, Iringa és Dodoma tűnt ki; utóbbi már egy székesegyházzal is büszkélkedhetett, amelyet 1933-ban szenteltek fel. A Tanganyika-tó keleti partján Karema,

valamint a két ikerváros, Ujiji és Kigoma emelkedett ki, míg a tó nyugati, kongói oldalán Kalemie és Moba volt a két legnagyobb város.⁹

Az új magyar gyarmat gazdasági értéke inkább potenciáljában, mint tényleges erejében rejtett. Az ipar kezdetleges színvonalon állt, a bányászat és a mezőgazdaság valamivel fejlettebb volt, a helybéli munkaerő képzetlensége és a gépesítés szinte teljes hiány azonban rövid távon lehetetlenné tette a termelés számottevő fokozását. A Magyarország számára kiszemelt terület meglehetősen szegény volt bányakincsekben, csupán az északi területek gyémántlelőhelyei kecsegtetettek számottevő profittal. A földek túlnyomó része kihasználatlanul állt, s a vízhiány miatt művelésre és legeltetésre nagyrészt alkalmatlan is volt. Az állattenyésztés szinte kizárólag a szarvasmarha és a zebu tartására korlátozódott, a mezőgazdaság legfontosabb terményei a banán, a dohány, az édesburgonya, a földimogyoró, a gyapot, a jam-gyökér, a gumifa, a kávé, a kesudió, a kókuszdió, a köles, a kukorica, a pyrethrum,¹⁰ a szegfűszeg, a szizálkender és a tea voltak.¹¹ Tanganyika igazi különlegessége, szinte egyedülálló értéke ekkoriban a szavannák csodálatosan gazdag állatvilága volt.

A gyarmati kapcsolat minden bizonnyal megkönnyítette volna az antilopok, bölények, elefántok, gazellák, impalák, oroszlánok, orrszarvúk, vízilovak, zebrák és zsiráfok magyarországi importját, ami hosszú időre megoldhatta volna a Fővárosi Állatkert beszerzési gondjait.

A fentiekből is látható, hogy Tanganyika inkább nyersanyagforrás és felvevőpiac volt, európaiak nemigen telepedtek itt le. (Az 1931-es népszámlálás Tanganyika egészén 5,2 millió lakost, s köztük csupán 8228 ezer európaiat talált – túlnyomórészt briteket és németeket. Ez a szám a következő, 1938. évi összeíráson is csupán 9345 főre emelkedett.)¹² Nem bizonyos tehát, hogy a terület alkalmas lett volna – amint Pósa kilátásba helyezte – jelentősebb magyar agrárnépesség letelepítésére.

Igen változatos volt a lakosság etnikai, nyelvi és vallási megoszlása. A hagyományos afrikai természetvallások helyét részben már átvette az iszlám és a kereszténység, de ez utóbbiakat bizonyos sajátos, helyi változatokban is gyakorolták. Az őslakosok körében a *lingua francaként* használt, a bantu nyelvek közé tartozó szuahéli volt a legelterjedtebb, de használatban volt további 42 bantu, 3 kúsita, 2 nílusi nyelv és egy koiszan nyelv, melyek mögött még ennél is jóval több törzsi identitás volt jelen,

⁹ *National Geographic Atlas* 1992: 93–94.

¹⁰ *Pyrethrum* (*Chrysanthemum cinerariaefolium*, népies nevén: temetővirág): különösen nagy koncentrációban tartalmazza a piretrin nevű, általános rovarölőként is használt méreganyagot.

¹¹ Kurtz 1978: 6–7.; *National Geographic Atlas* 1992: 89–90.

¹² Taylor 1963: 27.

a dialektusok száma pedig több százra rúgott.¹³ Ez mindenesetre alkalmat adott volna a magyar gyarmati igazgatásnak, hogy bebizonyítsa, miként képes kormányozni és civilizálni idegen nyelvű és kultúrájú népeket.

Rövid kitérésként érdemes megemlíteni, hogy Pósa már 1934-ben foglalkozott a kelet-afrikai gyarmatosítás gondolatával, amikor egy kis füzetben – Jabez Thomas Sunderland amerikai unitárius lelkész hatására – a munka és a jólét kérdésének nagy összefüggéseit tárgyalta.¹⁴ Pósa úgy vélte, megalkotásra vár a „legújabb kor népvándorlási terve”, melynek első feladata lesz a túlnépesedett közép-európai országokat kell kárpótolni, s a „gyarmat nélküli, civakodásra utalt, [...] bővebb fejlődésre nem alkalmas, kicsi területre összeszorított nemzeteknek [...] Kelet-Afrikában helyet adni.”¹⁵ Mindezt a nagyhatalmak közreműködésével képzelte el, de nem hagyott nekik sok időt a töprengésre. Mint írta: „az 1934. év közepén már okvetlen *el kell kezdeni* a Földgömbön a területrendezést úgy, hogy a Földgömb ismert népei beosztásukban is megélhetésre találjanak.” Az első tanácskozást – melynek tárgya a kelet-afrikai gyarmatok újraosztása lett volna – Pósa Genfbe vagy Budapestre kívánta összehívni. A füzet végén közölt térképen – mely részleteiben kissé eltér az 1935. évi memorandumhoz csatolt változattól – a szerző észak-déli irányban mintegy 2500 km, kelet-nyugati irányban mintegy 1000 km kiterjedésű területsávot (összesen 2,5 millió km²-t) jelölt ki a nyolc közép-európai ország számára. E verzió szerint a Magyarországnak jutó terület határa északon nagyjából a Galana torkolatától (a Ngomeni foktól) a Viktória-tó déli partjáig, délen pedig a Pangani torkolatától (Pangani kikötővárosától) a Malagarasi torkolatáig húzódott volna. Keleten és nyugaton természetesen az Indiai-óceán és a Tanganyika-tó képezte volna a határt. A kiszemelt gyarmati terület négy északi őrbástyája a Kráter-fennsík (öt 3000 méter feletti hegycsúccsal), a Loolmalassin (3382 m), a Meru (4566 m) és a Kilimandzsáró (5895 m) lett volna, délen pedig magyar területen futott volna a Dar-es-Salaamot Kigomával összekötő vasútvonal utolsó, Taborától Kigomáig tartó, mintegy 350 km-es szakasza. Az északi összeköttetést biztosító vasútvonalak közül magyar területre esett volna a Tabora–Mwanza, a Saranda–Singida, a Mombasa–Voi–Arusha és Tanga–Moshi–Arusha szakasz.¹⁶

¹³ *Atlas* 1994: 81., 83., 86., 88. térkép.

¹⁴ Pósa gondolataiban ezenkívül felismerhető az ekkoriban közszájon forgó „páneszmék” (pánszlávizmus, pángermanizmus, páneurópai gondolat) hatása, az Ázsia felemelkedésétől való félelem – amely komolyan áthatotta a kortársak egy részét – s talán Szabó Dezső, illetve Németh László szellemi befolyása is, akik ekkoriban már a Duna-medencei összetartozás programját kezdték fogalmazni.

¹⁵ Pósa 1934: 22–24.

¹⁶ Pósa 1934: 26–27.

Hogy Pósa Endre 1935. évi tervezete eljutott-e valaha Kánya Kálmánhoz, csak találgatni tudjuk. Az azonban tény, hogy Pósa levelére ismeretlen kéz felírta: „ad circulandum” és „Pol. oszt. (szórakoztatásul)” – s talán épp a külügyminiszter volt az, aki ilyen ajánlással köröztette a küldeményt közeli kollégái között. Kánya szarkazmusát és vitriolos iróniáját ismerve ezt nemcsak lehetségesnek, hanem egyenesen valószínűnek tartjuk. A Pósa-féle memorandumokon itt-ott idegen jelölések is találhatóak – aláhúzások, felkiáltójelek, egy-egy szó –, de itt sem lehetünk biztosak abban, hogy ezek a külügyminisztertől származnak-e. Mindenesetre tény, hogy Kánya sem a „Pán-Közép-Európa” eszmét, sem a kelet-afrikai magyar gyarmatosítás koncepcióját nem építette be külpolitikájába.

*

Az alábbiakban teljes terjedelmében közöljük Pósa Endre *Foglalkozás az 1935. év májusban fennálló helyzettel* című, 1935. május 18-ra datált memorandumát, továbbá az ehhez tartozó, a „Páneurópai Unió” új kelet-afrikai gyarmatait ábrázoló térképet. A pontosabb földrajzi elhelyezés kedvéért pedig bemutatjuk Kelet-Afrika áttekintő térképét is.

FORRÁSKÖZLÉS¹⁷

Foglalkozás az 1935. év májusban fennálló helyzettel¹⁸

Ha kizárólag a hivatalnok, kormány – hivatalnok ország – vezetésétől függ az állam sorsa, úgy az állam jövője előre is megbukott, de ha előrelátó, más koncepciójú államférfiaknak is van módja, van alkalma intézkedni, beleszólni az ügyekbe, úgy egész más lesz a jövője az illető államnak.

Az ágyúkat, a sokféle fegyvereket erősen gyártja és szerzi be minden állam. Ma már órák alatt lehet Rómából vagy Londonból Budapestre jutni. Húsz év előtt a világháborúban használt fegyverek is lassanként kimennek a használatból. Rövid idő kérdése az, hogy más rendszerű háborút egyáltalán nem is lehet már viselni, csak olyant, amit a repülő teremt.

Elmélkedjünk:

Ilyen alkalmas idő lehet, hogy már ez évszázadban nem kínálkozik, mint az 1935. év az *általános revízióra*. Ha ezt elszalajtjuk – lesz-e még ilyen alkalom valamikor??

¹⁷ Nyomdai, kiadói és szerkesztői tapasztalata ellenére Pósa Endre írásaiban feltűnően gyakoriak a helyesírási és központoszási hibák. A szöveg könnyebb érthetősége kedvéért ezeket a mai szabályoknak megfelelően korrigáltuk.

¹⁸ MOL K 59. 57. cs., 1918–1944–29–sz. n. (462–463. p.)

Ma még az orosz és a német, a japán és a kínai nem szövetkeztek. A vélemény az, hogy ha szövetségre lépnének, ha háború lenne mostanában, az orosz elfoglalná ma a kisantant birtokában levő, Besszarábiától le az Adriáig levő területet, ahol csak szlávot lel; a német Csehországot és Ausztrián keresztül le a Balatonig levő részt, ahol csak németet talál; sárga faj Japán, Kína stb. a Keletet stb. stb.

Hogy lehet, ugyebár, ilyet elgondolni?

A nép helyzete ma oly nehéz, hogy kibírhatatlannak mondható az, és esetleg tán napok alatt nagy változások állhatnak be. Beszéljen figyelemmel, bizalmasan valaki egy polgárral. Mit mond ez? Kérem, a megélhetés milyen? A kenyér kilóján 7½ fillér az adó, a cukor kilóján 60 fillér az adó, a gyufa 2 fillér helyett 6 fillér stb. stb. Sok, igen sok forgalmi adó, a 108 féle adó. Lassanként megáll az építkezés, megáll minden vagyonszerzés, hasztalan szorgalmas, takarékos valaki. Nem csak az adóval megrótt egyén, de a tisztviselők 70-80%-ának is súlyosak a gondjai. Mire fogja ez felnevelni gyermekeit, hogyan helyezi el őket az életben stb. stb.?

Tehát egyébként a lehetetlen is bekövetkezhet!!

Ez az alkalom, ami ma van nekünk a 8 kis közép-európai államnak, tudja Isten, mikor kínálkozik ez – magunkat megszilárdítani –, mint azt ma lehetne megcsinálni.

Volt pár éve egy angol egyetemi tanár vendégem itt Veszprémbe. [sic!] Elmondotta, hogy Anglia, amely óvatos és számító – vannak nehéz gondjai. Ott a velsziek, a skótok, az írektől elkezdve mind-mind ellenszenvvel vannak az anyaország vezetőivel, hasztalan előzékeny, kereskedő szellemű az angol. A több százmilliós lakosú gyarmatokon az a pár százezer angol katona meg a hadihajók ma ugyan rendet tudnának tartani még, de meddig? Ezek mind függetlenek akarnak a jövőben lenni.

1933-ban kint voltam Londonba.¹⁹ [sic!] Vezető emberektől bizalmasan ugyanily formájú célzásokat észleltem. Meg azután Lord George [sic!] 1934. nov. 26., Barnes, Birmingham püspöke.

Most volt itt Afrikából vendégem Veszprémbe. Alig várják az arabok, hogy függetlenek legyenek. Csak egy jó fordulat van; Francia-Afrikában már elég tanult bennszülött ember.

Ismétlem, már most, 1935. évben minden attól függ, hogy kik most azok, akik a nemzetek sorsát intézik – csak a diplomákkal uralkodó, jó fizetéses hivatalnokok-e? Vagy gondolkodni tudó és az élettel küzdő polgárok is vannak-e köztük megfelelő számban?

Ha tisztán hivatalnok elgondolás szerint lesz a világváltság [sic!] elintézve, egy-két évig huzavonásokkal [sic!] vár a robbanás, és amint Németország lapított, de még-

¹⁹ Pósa 1933. augusztus elején baráti meghívásra egy hetet töltött Londonban, ahol a szokásos turistaprogramokon kívül részt vett a polgármesternél tartott fogadáson és a brit írók és képviselők számára rendezett teán, valamint felkereste Hordósy Ivánt, a Magyar Revíziós Liga londoni titkárát. Az utazásról lásd Pósa 1933.

is színt változtatott, a nagy szovjet is egy-két mostani vezetők változása árán majd megcsinálja a szláv egység vágyát – az általános világkommunizmust.

Vannak különféle vallású, különféle társadalmi állású, különféle nyelvű emberek, akik szétszakítva, egymásra folyton agyarkodva csak fogynak, gyöngülnek, egymást elpusztítani szeretnék. Miért?

Ma már a bráhma, a mohamedán, a keresztény kezd megférni, ha együtt él, és eltanulja egymás nyelvét és szokásait.

Ébredjünk egy rendkívüli lehetőségre? Arra hogy egy világváltságot [sic!] esetleg egy japán, egy kínai, egy tatár vagy egy oroszok [sic!] alattvalói, eddig nomád nép kezdje meg?? Vagy egy mexikói indián, egy hindu eszméje ad-e irányt?? Egy kommunizmus-szerű fordulat behozatalával? Az elkeseredett népeknél? Sok-sok minden lehet.

Ma a hatalmi eszközök a lövegek, tankok, gázok, repülőek stb. úgyis évek alatt a népek közismertévé [sic!], tulajdonává kezdenek válni minden államnak, és egy általános, vagy legalábbis egy hosszabb időre beváló elrendezés kényszere előtt áll a világ.

A világháború után Versailles, Trianon egy hosszú időre, úgy látszik, nem vált be.

Lehetetlen, hogy az elszámított elrendezés jól végződjön, ha idejében azt nem módosítják. Ha a gyógyszerész rosszul adagol, a mérgezés beállhat.

Mert hasztalan erőlködnek egyes anyagi és szellemi érdekeltek, *a nép nem bírja soká a terheket.*

Míg a legyőzötteket területileg szétszedték, megélhetésüket lehetetlenné tették, szaporodásuknak, fejlődésüknek gátat szabtak, addig a még ki nem használt, nagy orosz földbirtoknak lehetőséget adtak arra, hogy rövid idők múlva – ha esetleg ott olyan vezetők keletkeznének – *a Földgömb térképe formáját megváltoztatják.*²⁰

Míg Európában lakik 480 millió ember, addig a nem sokkal kisebb Ausztráliában 10–12 millió.

Brazília ős és termő rengetegeit repülőgéppel kutatják, addig másutt az egyes területeken a népsűrűség ma oly nagy, hogy ezen csak a háborúnak látszik segíteni. Persze e helyzetnek vannak egyénei, akik ezt maguk részére kihasználják, akik ez állapotból tőkét kovácsolnak.

Ezeket a dolgokat igen hosszan lehetne még tárgyalni. Térjünk azonban a nagyon komoly részre.

Hát így kell ennek lenni? Hát ezeken a mostani vezetők nem tudnak változtatni, javítani?

Svájc, Ausztria, Csehország, Magyarország, Románia, Bulgária, Szerbia, Görögország lépjenek szövetségre egymással. (Pán-Közép-Európa.) Miért?

²⁰ A bekezdés mellé a margóra ismeretlen kéz piros íróval feljegyezte: „Vieh” – vagyis: marha.

Ezeknek nincsen semmi üres területük, ahova elhelyezhetnék a szaporodás által is előálló népfölöslegeiket, s a nincsteleneket. Nincs gyarmatuk. Pedig vannak országok, hol a gyarmatok oly nagyok, oly sokak, oly üresek, hogy egy négyzetkilométer területen alig él 1-2 ember.

Ez a 8 közép-európai állam lépjen szövetségre egymással, és kérjen üres területet a népfölöslegei számára azoktól, akiknek van sok üres területük.

Ez oly egyszerű, ez minden vitatkozást kizár. Míg el nem lesz minden fuserálva!!

Ez a Pán-Közép-Európa legyen azonban erős békeszerződésben a nagy antanttal, ha ezek adnak már kisegítő gyarmatot. Anglia meg adja Nyugat-Ausztráliát Németországnak, mert az így összezsúfolva levő Németország sem bír megélni. Nem bírja a benső forrongásokat megszüntetni.

A nyugati hatalmaktól viharfészkeknek elnevezett, összezsugorított országok megszűnnének viharfészkek lenni.

Mi történik? A 8 Pán-Közép-Európa a túlfegyverkezés helyett *telepít; telepíti föl* lakóit az ő gyarmataira. Németországnak nem a tengeralattjárók fognak eszébe jutni, hanem Nyugat-Ausztrália területén levő németjei, és hálás szövetségeseik lesznek a nagy antantnak. Anglia gyarmatbirtokai valamivel kicsinyednének, de erősödnének.

A nagy békeszövetség meglesz. Szükségtelen lesz a kommunizmus-féle robbanástól félni. Lavalnak meg a többinek nem kel Moszkva támogatását keresni. A fegyverkezés csökkentésével előálló megtakarított összegben lehet eleget telepíteni; mezőgazdaságot, csatornázást stb. létesíteni saját területükön, gyarmataikon.

A nagy antant és a gyarmatokkal rendelkező többi állam – mert hát ők is biztosítva lennének – valamivel segítenék az új gyarmatot nyert államokat. Államaik beosztása azonban megmaradhat mindenben a mostani.

A napokban volt Bécsben egy páneurópai kongresszus. A kongresszuson Schuschnigg kancellár igen érdekes beszédet mondott.²¹

Erről beszéljünk polgári érzéssel!! Becsületes elgondolással.

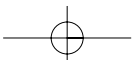
A világváltás [sic!] egyedüli, ésszerű megoldása a nincstelenek földhöz juttatása és gyarmatosítása.

Többek elgondolása ez; a világváltás [sic!] javítása az, hogy békében csináljuk meg a békét!

Veszprém, 1935. május 18.

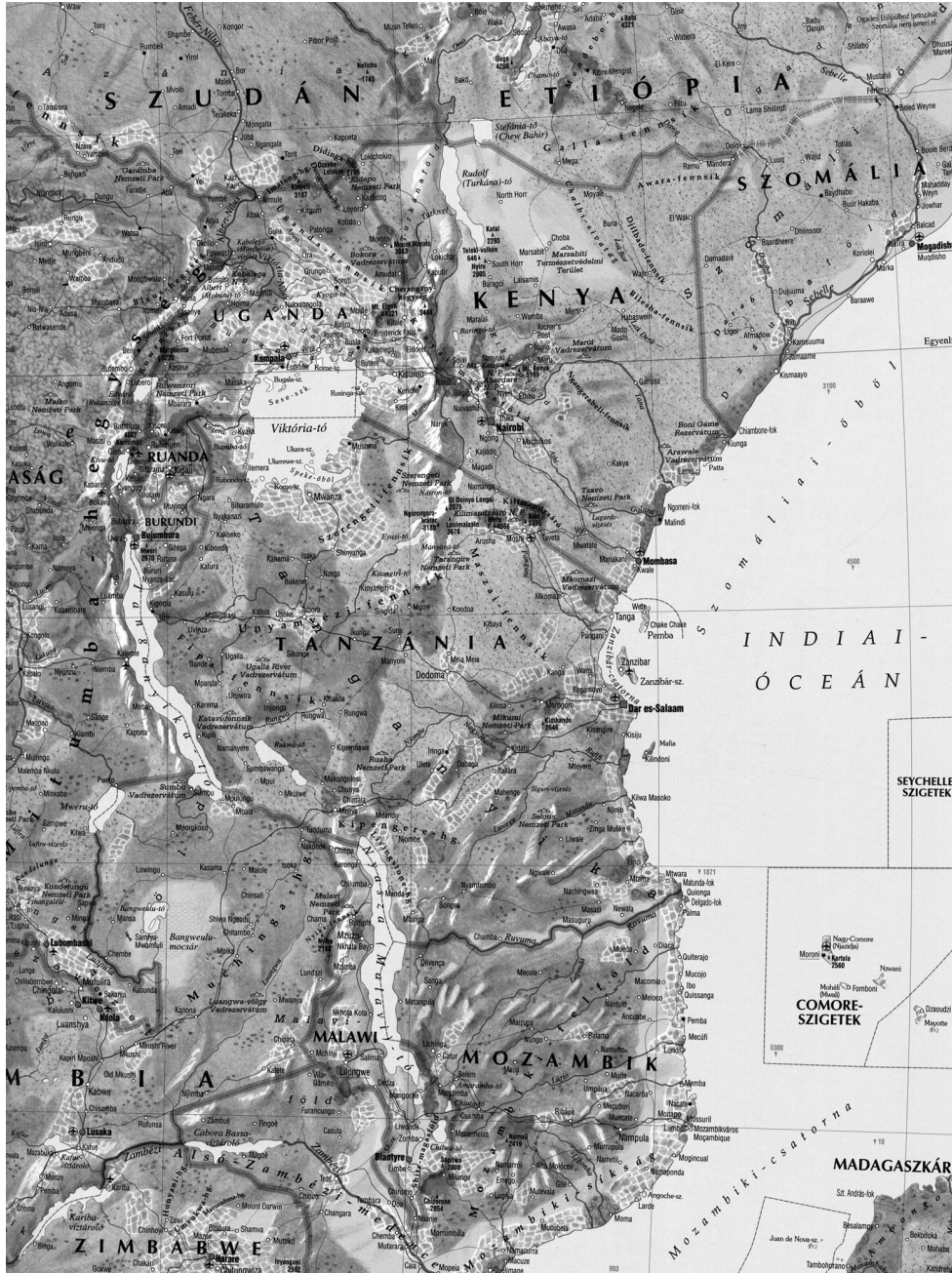
Pósa Endre

²¹ A IV. Páneurópai konferenciát 1935. május 16–19. között rendezték Bécsben. Megnyitó beszédében Kurt Schuschnigg osztrák kancellár megállapította: „az időpont komolyságát fölismerve működésbe léptek azok az erők, amelyek azt a kiváló feladatot tűzték ki céljukul, hogy lerombolják a népeket elválasztó korlátokat és minden nép dicsőségére gazdasági téren egymásra találjanak.” Lásd Schuschnigg kancellár nyitotta meg a páneurópai értekezletet. *Pesti Napló* 1935. május 17. 2.

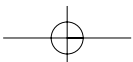
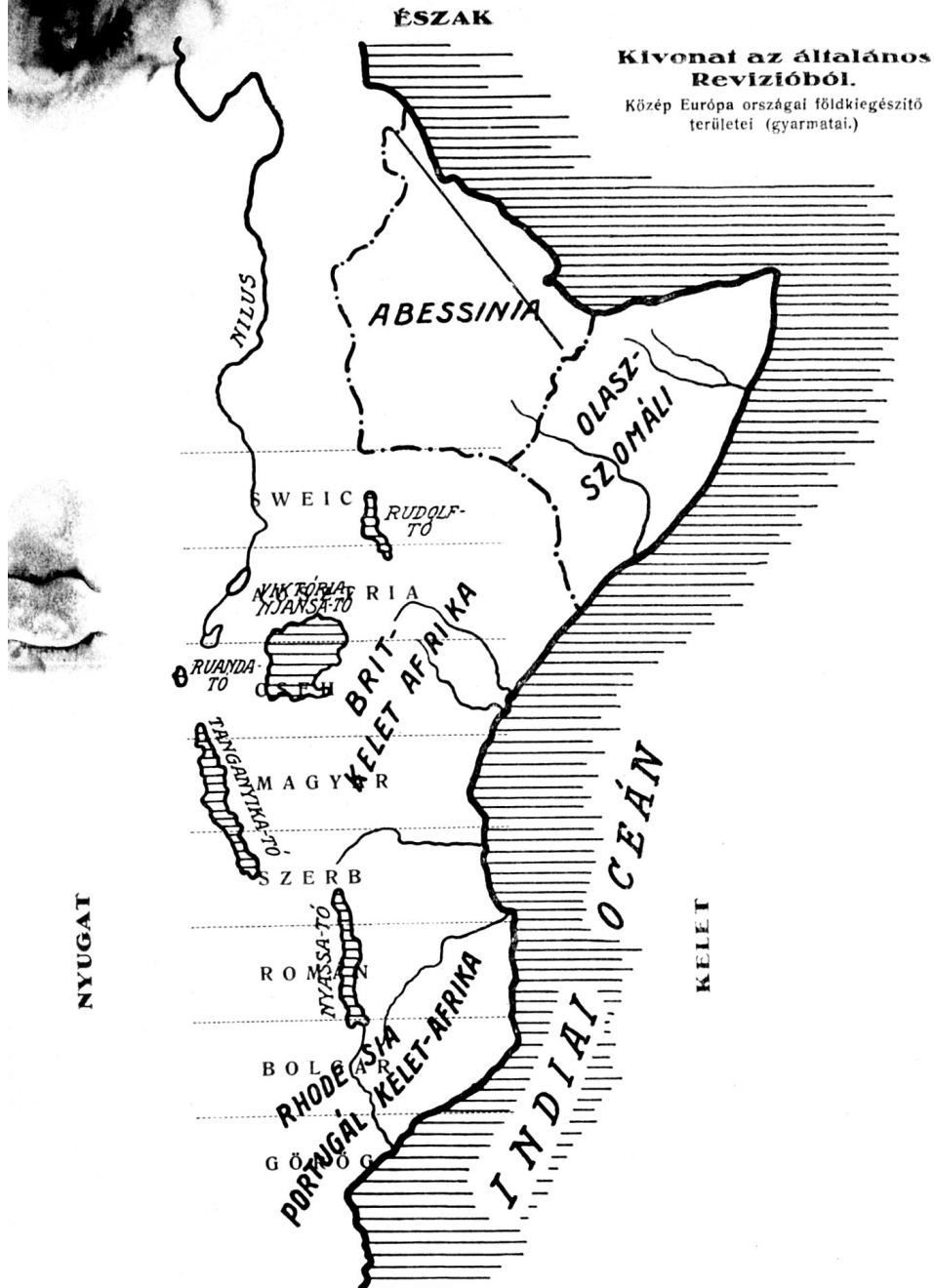

Kelet-Afrika politikai és természetföldrajzi térképe

Forrás: Földünk térképeken 2000: 77

à peu près.

FORRÁSOK

- Atlas of the World's Languages* 1994: Moseley, Christopher – Asher, R. E. (gen. ed.). Routledge, London–New York.
- Földünk térképeken. Világatlasz* 2000: Faragó Imre (fel. szerk.). 2. jav., bőv. kiad. Agát Térképészeti Kft. – Nyír-Kata Bt. – Szarvas András, Bp.
- Magyar Országos Levéltár (MOL), Külügyminisztérium. Elnöki osztály iratai (K 59)
- National Geographic Atlas of the World* 1992: Revised sixth edition. Editor in Chief: Oliver Payne. National Geographic Society, Washington.
- Veszprémmegyei fejek. Emlékalbum a vármegye egyházi, hivatali, tudományos, társadalmi és közgazdasági reprezentánsairól* 1929: Hahn Ferenc – Zsadányi Oszkár (szerk.): „Veszprémmegyei Fejek.” Kiadóvállalat, Veszprém.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bándi László 1989: *A veszprémi nyomdászat két évszázada*. Pannon Nyomda, Veszprém.
- Gutheil Jenő 2008: Egy régi könyvesbolt félszázados jubileumára. *Veszprémi Szemle* (10.) 3–4. 105–109. (Első megjelenése: *Veszprémi Hírlap* 1934. január 21. 1–3.)
- Hamar Imre 1994: A kétszáz éves Pósa-ház. *Veszprémi Szemle* (2.) 2. 21–33.
- Kurtz, Laura S. 1978: *Historical Dictionary of Tanzania*. Scarecrow Press, Metuchen–London.
- Pósa Endre 1933: *Utazás Londonba az angol–magyar cserevonattal*. Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém. (Első megjelenése három részben: *Veszprémi Hírlap* 1933. augusztus 27. 3–4.; 1933. szeptember 3. 4–5.; 1933. szeptember 10. 2–3.)
- Pósa Endre 1934: *A nincstelenek és a munkanélküliek*. Pósa Endre Könyvnyomdája, Veszprém.
- Taylor, J. Clagett 1963: *The Political Development of Tanganyika*. Stanford University Press, Stanford.